

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

BAHRÎ MEMLÜKLERİNDE SOSYAL HİZMETLER (1250-1382)

Doktora Tezi

Hilmi KELEŞ

Çorum - 2025

BAHRÎ MEMLÜKLERİNDE SOSYAL HİZMETLER (1250-1382)

Hilmi KELEŞ

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Nadir KARAKUŞ

Çorum 2025

Hilmi KELEŞ tarafından hazırlanan “Bahrî Memlûklerinde Sosyal Hizmetler (1250-1382)” adlı tez çalışması 21/02/2025 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği ile Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Nadir KARAKUŞ

.....

Danışman

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE

.....

Üye

Doç. Dr. Yılmaz ÇELİK

.....

Üye

Doç. Dr. Esra ATMACA

.....

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed İhsan Hacıismailoğlu

.....

Üye

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun 21/02/2025 tarih ve sayılı kararı ile Hilmi KELEŞ'in İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalında Doktora derecesi alması onanmıştır.

Prof. Dr. Osman ÇUBUK

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

(İmza)

Hilmi KELEŞ

BAHRÎ MEMLÜKLERİNDE SOSYAL HİZMETLER (1250-1382)

Hilmi KELEŞ

ORCID: 0000-0001-7332-0329

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Doktora Tezi

2025

ÖZET

Memlûkler, XIII. yüzyıldan XVI. yüzyılın başlarına kadar Orta doğuda hüküm sürmüş önemli bir Müslüman Türk devletidir. Memlûklerde diğer Türk devletlerinden farklı olarak yönetici kesim köle asıllı kişilerden oluşmuştur. Bu köleler askeri eğitim aldıktan sonra emir komuta zinciri içerisinde bir hiyerarşiye sahip olarak devleti yönetmişlerdir. Venedik ve Cenevizli denizciler tarafından Kafkasya, Deşti Kıpçak ve Harizm bölgelerinden gemilerle Mısır'a getirilen bu köleler, önce dini eğitimden sonra tıbâk adlı kurumlarda askeri eğitimden geçirilerek hürriyetlerine kavuşturulurdu. Askeri eğitimden geçirilen bu memlûkler; görünüm, kabiliyet ve liyakat gibi özelliklerine göre askeri sınıf içerisinde görevlendirilirdi. Bu memlûkler içerisinde kabiliyet ve liyakatlarına göre sultanlığa kadar yükselenler olmuştur. Memlûkler Mısır, Suriye, Kudüs, Anadolu'nun bir kısmı ile Hicaz bölgesinde iki buçuk asrı aşkın bir sürede hüküm sürmüşlerdir.

Memlûkler 1250-1517 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bu devlet, yöneticilerinin geldiği köken, askeri ve dini eğitim aldıkları mekânlar gibi farklı sebeplerle iki ayrı devreye ayrılmış olup birinci döneme Bahrî/Türk Memlûkleri (648-784/1250-1382), ikinci döneme ise Burcî/Çerkez Memlûkleri (784-923/1382-1517) denilmiştir. Konumuzu teşkil eden Bahri Memlûklerde sosyal hizmetler, devletin önemle üzerinde durduğu bir husustur. Sultan, ümerâ ve zenginler, toplumun belli bir kesimini oluşturan fakir ve muhtaç gibi dezavantajlı grupların sıkıntı çekmeden hayatlarını devam ettirebilmeleri için bireysel olarak vakıflar kurarak veya devlet desteğiyle bu hizmetleri yürütmüşlerdir. Toplumda yardıma muhtaç olan bu dezavantajlı gruplar arasında; çocuk, yetim, öğrenci, hasta, yaşlı, kadın, esir, mülteci ve mahkûm gibi kişiler yer almaktaydı. Bu faaliyetlerle yardıma muhtaç grupların toplumdaki diğer bireylerin hayat standartlarına yakın bir seviyede yaşam sürmelerine imkân sağlanmıştır. Bu kişilerin devlet tarafından kamu kaynaklarından yeterli düzeyde yararlanabilmeleri, bireylerin kendilerini geliştirmeleri ve kendi ayakları üzerinde

durabilmeleri hedeflenmiştir. Bunlara ilaveten sosyal hizmetlerle; toplumsal hayatta yardımlaşma ve dayanışma esas alınarak bireysel özgürlüğü sağlama, sosyal işlevselliği devam ettirme ve iyilik halini koruma amaç edinilmiştir.

Memlûklerde sultan, ümerâ ve yönetici elit kesimi başta olmak üzere ulemâ, zengin tâcirler ile bunların aileleri ve diğer hayırseverler, bireysel olarak veya vakıflar kurarak sosyal hizmet faaliyetlerine destek olmuşlardır. Bu destekler sayesinde; yardıma muhtaç grupların yeme-içme, barınma ve kıyafet gibi maddi ihtiyaçları karşılanmış ve mektep-medrese gibi kurumlarda eğitim almaları sağlanmıştır. Bu grupların maddi ihtiyaçlarının karşılanmasının yanında manevi ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik olarak da hasta ziyaretlerine önem verilerek âdeta onlara moral verilmiştir. Ayrıca mahkûmlara aileleriyle görüşme imkânı sağlanmış ve onların ibadet etmelerine de engel olunmamıştır. Bunlara ilaveten engelli insanların iş hayatında kendi durumlarına göre çalışmalarına yardımcı olunmuş ve böylece onlara manevi destek sağlanmıştır.

Sosyal hizmetler; XIX. Yüzyılda sanayi inkılabından sonra daha çok Batı Medeniyetinde ortaya çıkan bir kavramdır. Memlûkler dönemi kaynakları incelendiğinde sosyal hizmet faaliyetlerinin, aslında Hz. Muhammed'den itibaren başladığı ve sonraki süreçlerde de kurumsallaşarak Müslüman Devletlerde de devam ettiği görülmektedir. Araştırmamızın konusu olan Bahri Memlûklerde sosyal hizmet faaliyetleri bireysel ve kurumsal hizmet faaliyetleri olarak alınmıştır. Toplumdaki muhtaç gruplar maddi ve manevi olarak desteklenmiştir. Bu destekler sayesinde; ekonomik, sosyal ve kültürel olarak bu grupların refah düzeyi belli bir seviyeye getirilmiştir. Bunların yanında Türk-İslâm medeniyetinin önemli temsilcilerinden olan Memlûklerin, sosyal hizmet faaliyetleri adına yaptıkları başarılı hizmetlerin açığa çıkarılması önem arz etmektedir. Memlûklerin Orta Çağ'da yapmış oldukları bu sosyal hizmet faaliyetleri daha sonra Batı dünyasını da olumlu yönde etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal hizmet, vakıf, fakir, çocuk, yetim, engelli birey, kadın, mülteci, hastane, eğitim.

Bilim Kodu: 60303

SOCIAL SERVICES IN THE BAHRÎ MAMLUKS (1250-1382)

Hilmi KELEŞ

ORCID: 0000-0001-7332-0329

HITIT UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL

Doctor of Philosophy Thesis

2025

ABSTRACT

The Mamluks were an important Muslim Turkish state that ruled the Middle East from the 13th century to the early 16th century. Unlike other Turkish states, the ruling class of the Mamluks was made up of individuals of slave origin. These slaves, after receiving military training, managed the state within a hierarchical command structure. These slaves, brought by Venetian and Genoese sailors from the Caucasus, the Kipchak steppe, and the Khwarezm regions to Egypt, were first given religious education, followed by military training at institutions known as tibak. After this training, they were granted their freedom. Based on their appearance, abilities, and merit, these Mamluks were assigned roles within the military class. Some of these Mamluks even rose to the position of sultan based on their talents and qualifications. The Mamluks ruled for over two and a half centuries in Egypt, Syria, Jerusalem, parts of Anatolia, and the Hijaz region.

The Mamluks ruled from 1250 to 1517. This state is divided into two periods due to various reasons, including the origins of its rulers and the places where they received their military and religious education. The first period is known as the Bahri/Turkish Mamluks (648-784/1250-1382), and the second period is the Burji/Circassian Mamluks (784-923/1382-1517). In the Bahri Mamluks, social services were a major concern for the state. The sultan, emirs, and wealthy individuals established foundations either personally or with state support to provide services to disadvantaged groups, such as the poor and needy, so they could live without hardship.

Among these disadvantaged groups were children, orphans, students, the sick, the elderly, women, prisoners, refugees, and convicts. Through these activities, the state enabled these groups to live at a standard of living closer to that of other members of society. The aim was for these individuals to benefit from public resources sufficiently, to develop themselves, and

to stand on their own feet. In addition to these, the social services aimed to maintain individual freedom, social functionality, and the preservation of well-being based on solidarity and mutual assistance in society.

The sultan, emirs, the ruling elite, as well as scholars, wealthy merchants, their families, and other philanthropists, either individually or through foundations, supported social service activities. Thanks to this support, the material needs of disadvantaged groups, such as food, shelter, and clothing, were met, and they were provided with education at institutions like schools and madrasas. In addition to meeting their material needs, efforts were made to meet their spiritual needs, such as visiting the sick to boost their morale. Prisoners were allowed to meet with their families, and they were not hindered in their ability to worship. Furthermore, individuals with disabilities were supported in their work life according to their situation, providing them with moral support.

Social services became more prominent as a concept in Western civilization after the Industrial Revolution in the 19th century. When examining the sources from the Mamluk period, it is evident that social service activities actually began with Prophet Muhammad and continued in Muslim states, becoming institutionalized over time. The social service activities of the Bahri Mamluks, the focus of our research, were carried out through both individual and institutional efforts. Disadvantaged groups in society were supported both materially and spiritually. Through these supports, the economic, social, and cultural well-being of these groups was elevated to a certain level. Additionally, it is important to highlight the successful social services provided by the Mamluks, who were significant representatives of Turkish-Islamic civilization. These social services carried out by the Mamluks in the Middle Ages later positively influenced the Western world as well.

Keywords: Social services, waqf, poor, children, orphans, disabled individuals, women, refugees, hospital, education.

Science Code: 60303

TEŞEKKÜR

Bahri Memlûkleri dönemi; babadan oğula geçen bir veraset sistemi yerine güçlü emirlerin etrafına topladığı diğer emirlerle birlikte hareket ederek sultan olabildiği ve bu güçlü sultanları sayesinde 132 yıl hüküm sürdükleri bir dönemdir. Bu zaman zarfında Bahri Memlûklerin, Türk İslam Medeniyeti adına devasa mimari eserler yaptıkları görülmektedir. Bu dönemde sultan, ümerâ, tâcirler, bunların aileleri ve diğer hayırseverler; bireysel ve kurumsal sosyal hizmet faaliyetlerine çok önemli katkılar sağlamıştır. Bu katkılar sosyo-ekonomik, eğitim, kültür, sanat vb. neredeyse toplumsal refahın her alanını kapsayacak şekilde olmuş, bu durum Türk İslam Medeniyetinin daha da kurumsallaşmasına, zengileşmesine âdeta zirveye çıkmasına vesile olmuştur. Bu dönemde yapılan sosyal hizmet faaliyetlerinin açığa çıkarılmasının, bundan sonra sosyal hizmet faaliyetleriyle ilgili yapılacak çalışmalara ışık tutması umulmaktadır.

Bahrî Memlûklerinde Sosyal Hizmetler (1250-1382) konulu tez çalışmasında; tez konusunun seçilmesi, okunması ve literatür taramasında her zaman desteklerini gördüğüm tez danışmanım Prof. Dr. Nadir Karakuş'a çok teşekkür ederim. Ders dönemi ve tez izleme komitesi dönemlerinde araştırma yöntem ve teknikleri ve tez yazımındaki rehberliğiyle Doç. Dr. Zehra Gençel Efe'ye tez konusu seçimi, Memlûkler dönemi çalışmalarındaki yol göstericiliği ve tez izleme komitesindeki rehberliği için Doç. Dr. Bahattin Keleş'e, ders dönemindeki olumlu katkılarından dolayı Prof. Dr. Mehmet Azimli'ye teşekkür ederim. Doktora savunmasındaki olumlu katkılarından dolayı Doç. Dr. Yılmaz Çelik'e, Doç. Dr. Esra Atmaca'ya ve Dr. Öğr. Üyesi Muhammed İhsan Hacıismailoğlu'na teşekkür ederim. Tez çalışmaları esnasında desteklerini gördüğüm Dr. Öğr. Üyesi Musa Demir'e, Dr. Öğr. Üyesi Derviş Dokgöz'e, Dr. Öğr. Üyesi Ömer Ceran'a, ders ve tez döneminde daima desteğini gördüğüm, takıldığım konularda yardımını esirgemeyen doktora arkadaşım Osman Adıgüzel'e, tez çalışmamda desteklerini gördüğüm Dr. Öğr. Üyesi Gökhan Coşgun'a, Arş. Görevlileri Nazlı Yılmaz ve Mustafa Erzen, Edebiyat Öğretmeni Seçkin Karakış ve Dkab Öğretmeni Necati Kepenek'e teşekkür ederim. 6 Şubat depremlerinde evini bizlere açarak tez çalışmalarımı aksatmadan devam etmeme vesile olan Ordu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sekreteri Süleyman Yarar ve ailesine teşekkür ederim. Ders ve tez çalışmalarım esnasında bazı zamanlar ihmal ettiğim anne-babama, ders ve tez dönemlerinde psikolojik desteklerini esirgemeyen ve çalışmalarımda daima cesaret veren kıymetli eşim Derya hanıma, oğullarım Akif Berkay ve Ömer Faruk'a, kayın validem Ayşe hanıma teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	VI
TEŞEKKÜR.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	IX
TABLolar DİZİNİ.....	XII
HARİTALAR DİZİNİ.....	XIII
RESİMLER DİZİNİ.....	XIV
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	XV
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

BAHRİ MEMLÜKLERİNDE SOSYAL HİZMETLER

1.1. Dünyada Sosyal Hizmetler	12
1.2. Müslüman Devletlerde Sosyal Hizmetler.....	17
1.3. Bahrî Memlükler ve Sosyal Hizmetler.....	19
1.4. Bahrî Memlükler Dönemi Sosyal Hizmetlerinin Mali Kaynakları.....	25
1.4.1. Zekât.....	25
1.4.2. Sadaka.....	28
1.4.3. Beytül mâl.....	34
1.5. Sosyal Hizmetlerin Mali Kaynağı Olarak Vakıflar.....	46
1.5.1. Vakıf Kurumu.....	46
1.5.2. Sosyal Hizmetler Açısından Vakıfların Fonksiyonları.....	48
1.5.3. Memlükler Döneminde Vakıfların Gelişmesinin Sebepleri.....	50
1.5.4. Vakıf Çeşitleri.....	59
1.5.5. Yaptıkları Sosyal Hizmet Faaliyetleri Açısından Vakıf Çeşitleri.....	67

Sayfa

1.5.6.	Kilise/Manastırlara Ait Vakıflar.....	88
1.5.7.	Vakıf Görevlileri.....	90
1.5.8.	Vakıfların Giderleri.....	93
1.5.9.	Vakıfları Kaldırma Teşebbüsleri.....	93
1.5.10.	Vakıflarla İlgili Bazı Hususlar.....	97

II. BÖLÜM

AİLE KURUMU VE BİREYE YÖNELİK SOSYAL HİZMETLER

2.1.	Aile Kurumu.....	99
2.1.1.	Aile Kurumunun Toplumdaki Rolü ve Önemi.....	99
2.2.	Bireye Yönelik Sosyal Hizmetler.....	101
2.2.1.	Kadınlar ve Sosyal Hizmetler.....	102
2.2.2.	Çocuk ve Yetimlere Yönelik Sosyal Hizmetler.....	119
2.2.3.	Yaşlılara Yönelik Sosyal Hizmetler.....	125
2.2.4.	Engellilere Yönelik Sosyal Hizmetler.....	128
2.2.5.	Fakir, Yoksul ve Düşkünlere Yönelik Sosyal Hizmetler.....	136
2.2.6.	Esir ve Mahkûmlara Yönelik Sosyal Hizmetler.....	143
2.2.7.	Mültecilere Yönelik Sosyal Hizmetler.....	159

III. BÖLÜM

KURUMSAL SOSYAL HİZMETLER

3.1.	Hastaneler Ve Sağlıkla İlgili Sosyal Hizmetler.....	163
3.1.1.	Mansuriye Hastanesi.....	165
3.1.2.	İbn Tolun Hastanesi.....	174
3.1.3.	Kâfûr Hastanesi.....	175
3.1.4.	Selâhaddîn Hastanesi.....	176
3.1.5.	Nuriye Hastanesi.....	177
3.1.6.	Hastane Dışında Tedavi Mekânları.....	180

Sayfa

3.1.7.	Hastane Yönetimi.....	181
3.1.8.	Tabipler ve Tedavi Yöntemleri.....	183
3.1.9.	Kuraklık/Kıtlık/Salgın Dönemlerinde Tedavi Hizmetleri.....	185
3.1.10.	Hijyen ve Koruyucu Sağlık Hizmetleri.....	187
3.2.	Eğitim-Öğretim Kurumları İle İlgili Sosyal Hizmetler.....	189
3.2.1.	Örgün Eğitim Kurumları Olarak Medreseler.....	189
3.2.2.	Medreselerle İlgili Sosyal Hizmetler.....	197
3.2.3.	Cami ve Mescitlerde Sosyal Hizmetler.....	214
3.2.4.	Mekteb-i Sebiller/Dârüleytâmlar.....	221
3.3.1.	Yaygın Eğitim Kurumları: Hankâh, Zâviye, Ribât.....	228
SONUÇ	252
KAYNAKÇA	259
EKLER	281

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo	Sayfa
TABLO 1.....	283

HARİTALAR DİZİNİ

Harita

Sayfa

HARİTA 1..... 284

RESİMLER DİZİNİ

Resim	Sayfa
RESİM -1.....	285
RESİM -2.....	286
RESİM -3.....	287
RESİM -4.....	288
RESİM -5.....	289
RESİM -6.....	290
RESİM -7.....	291

SİMGELER VE KISALTMALAR

KISALTMALAR

b.	Bin
BM	Birleşmiş Milletler
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
cm	Santimetre
çev.	Çeviri/Çevirmen
Ed.	Editör
h.	Hicri
hadis no	Hadis numarası
Hz.	Hazreti
Haz.	Hazırlayan
İ.A.	İslâm Ansiklopedisi
İSAM	İslâm Araştırma Merkezi
kg	kilogram
m.	Miladi
M.E.B.	Milli Eğitim Bakanlığı
nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm tarihi
sy	Sayı
T.D.V.	Türkiye Diyanet vakfı
T.T.K.	Türk Tarih Kurumu Yayınları
thk.	Tahkik
trc.	Tercüme
ts.	Tarihsiz

vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
y.y.	Yayınyeriyok

GİRİŞ

Araştırmanın amacı ve kapsamı, Bahrî Memlûkler (1250-1382) zamanında birey ve toplumun refahı için yapılan sosyal hizmet faaliyetlerini dönemin ana kaynakları ışığında ortaya çıkarmaktır. Sosyal hizmet kavramı, Batıda XVIII. yüzyılda ele alınmaya başlamış ve XX. yüzyılın¹ başlarında kavramsal çerçevesi belirlenerek kurumsal faaliyetlere başlanmıştır. Sosyal hizmet uygulamalarının günümüze kadar nasıl geldiği konusuna değinildikten sonra araştırma konumuz olan Bahrî Memlûklerde sosyal hizmet faaliyetleri ele alınacaktır.

İlk olarak Batı Medeniyetinde kullanılan 'sosyal hizmet' kavramına ait uygulamaların, bundan asırlar önce İslâmiyetle birlikte Hz. Peygamber döneminden itibaren başladığı içerik olarak ise daha sonraki süreçlerde kurumsallaşarak devam ettiği kaynaklarda geçmektedir. Orta Çağın güçlü devletlerinden olan Memlûkler döneminde sosyal hizmet faaliyetleri mümkün olduğunca iyi şekilde yapılmıştır.

Sosyal hizmet faaliyetleri, Müslüman devletlerde Hz. Peygamber döneminden itibaren başlamasına rağmen sanki bu faaliyetler Batı'da ortaya çıkmış gibi algılanmaktadır. Hâlbuki bu sosyal hizmet faaliyetlerinin Müslüman devletlerden birisi olan Memlûkler döneminde de yapıldığı görülmektedir. Hem bu algı yanılmasının düzelmesine katkı sağlamak hem de Müslüman Türk Devleti olan Memlûklerin bu faaliyetlere nasıl katkı sağladıklarını ortaya çıkarmak hedeflenmiştir.

Çalışmada Bahrî Memlûkler döneminde sosyal hizmet faaliyetlerinin hangi kişiler ve kurumlar aracılığıyla yapıldığı ve bu faaliyetlerin maddi kaynaklarının neler olduğu ele alınacaktır. Bununla birlikte sosyal hizmet faaliyetleri kapsamında ihtiyaç sahibi gruplara yönelik hangi konularda destekler sağlandığı kaynaklar ışığında incelenecektir.

Bahrî Memlûkler döneminde sosyal hizmet faaliyetleri konusunun seçilmesinde; bu sosyal hizmet faaliyetlerinin gerek ana başlıkları ve gerekse alt başlıklarının makale ve tez düzeyinde çalışılmadığı görülmüştür. Bu alandaki boşluğu doldurmaya bir katkı sağlama adına bu konu tez konusu olarak belirlenmiştir.

Sosyal hizmet faaliyetleri maddi ve manevi destek boyutlarıyla insan hayatının neredeyse her alanını ilgilendirmektedir. Tez konusunun kapsamı, Bahrî Memlûkler döneminde yedi grup dezavantajlı bireye yönelik sosyal hizmet faaliyetleriyle sınırlandırılmıştır.

Araştırma yöntem ve teknikleri, yapacağımız araştırma konusu belirlendikten sonra bu konuyla ilgili bölümlerin, ana başlık ve alt başlıklarının belirlenmesi için dönemin ana kaynakları ve günümüzde yapılan akademik çalışmalar incelenmiştir. Sosyal hizmetler terimi

¹ Yardımlaşma ve dayanışma mesleği olan sosyal hizmetler, müstakil bir bilim dalı olarak XX. yüzyılda Kıta Avrupasında doğmuştur. Durmuş Aydın, "Dünyada Sosyal Hizmetin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Uluslararası Sosyal Hizmet", *Sosyal Hizmet Tarihi*, ed. Recep Çelik (Ankara: Grafiker Yayınları, 2020), 9.

hem güncel hem de Batı kaynaklı bir terim olduğundan bu konunun ana başlık ve alt başlıkları oluşturulurken bu alanda gerek ülkemizde gerekse yurt dışında yapılan çalışmalar incelenmiştir. Araştırma konusu nesnel bir bakış açısıyla ele alınmaya gayret edilmiş, öncelikle modern akademik çalışmalar taranarak konuyla ilgili hangi birikimlerin olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu tespitlerden sonra Memlûk dönemi ile ilgili ana kaynakların da incelenmesi sonucunda konuyla ilgili veriler ışığında bölümler oluşturulmuştur. Çalışma alt başlıkları çok farklı konuları ilgilendirdiğinden kaynak taraması yapılırken; genel İslâm tarihi, medeniyet, vakıflar ve kurumlar tarihi, İslâm hukuku, tıp ve eğitim-öğretim tarihleri, suç ve ceza hukuku ve ansiklopedi tarzı kitaplar gibi farklı kaynak türlerinin ilgili kısımları mümkün olduğunca incelendi. Güncel Arapça yazılmış tez, makale ve kitaplardan ve diğer yabancı dilde yazılmış eserlerden imkânlar nispetinde faydalanıldı.

Veriler toplandıktan sonra gerekli kavramsal ve mantıksal çözümlenmeler yapılmış, karşılaştırma yapma, çıkarımlarda bulunma, yorumlama ve değerlendirme yöntemleri kullanılmıştır. Güncel çalışmalardaki yorumlama ve değerlendirmelerden istifade edilmiş, ayrıca yabancı kaynakların konuya yaklaşımından istifade edilmeye çalışılmıştır. Bunların yanında ana kaynak ve ikinci el kaynaklarının verileri ışığında kendi yorumlarımızı da katarak konu başlıkları ele alınmıştır.

Tezin giriş kısmında, incelediğimiz konunun; amacı, kapsamı, araştırma yöntem ve teknikleri, konuyla ilgili yapılan akademik çalışmalar, tezle ilgili teknik hususlar ve faydalanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde; Sosyal hizmetlerin tanımı, kısa geçmişi, Bahrî Memlûkler hakkında genel bir değerlendirmeden sonra tez konusu olan 'Bahrî Memlûkler Dönemi Sosyal Hizmet Faaliyetleri' konusuyla ilgili olarak sosyal hizmetlerin finans kaynakları ele alınmıştır. Bu mali kaynaklar arasında beytül mâl, zekât, sadaka ve vakıflar yer almaktadır. Mali kaynakların en önemlisi olan vakıflar hakkında genel bir değerlendirmenin ardından Memlûkler dönemi vakıf çeşitleri ve vakıfların faaliyet alanları ile ilgili konular hakkında bir değerlendirme yapılmıştır. Vakıflar hakkında yapılan değerlendirmelerin objektif olmasına dikkat edilmiştir. Bunun için geniş bir coğrafyaya hükmeden Memlûklerin; hem Mısır, Suriye, Filistin ve Hicaz bölgelerindeki vakıf faaliyetlerine ait örnekler verilmiş hem de farklı sultanların dönemlerine ait vakıf faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Bunlara ilaveten vakıf kurulma sebepleri arasında yer alan; siyasi, sosyal, ekonomik, dini ve kültürel boyutlar ele alınmıştır. Ayrıca vakıfların bazı sakıncalı yönlerinin de olduğu ve bu yüzden vakıfları kaldırma teşebbüsü gibi konulara da değinilmiştir.

İkinci bölümde; Memlûkler döneminde aile yapısı hakkında bilgi verilmiştir. Bu kapsamda aile içi ilişkiler, çocuk terbiyesi, anne babaların çocuklarına karşı tutumları gibi konular ele alınmıştır. Sosyal hizmetlerin bireylere yönelik faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Sosyal hizmetlerin faaliyet alanı içerisinde yer alan kadınlarla ilgili olarak; kadınların aile ve toplum içindeki konumu, değişik meslekleri icra etmeleri, ilimle uğraşmaları ve eğitim kurumlarında

yöneticilik yapmaları gibi konular ele alınmıştır. Ayrıca herhangi bir nedenle kalacak yeri olmayan dul kadınların yeme-içme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarının karşılanması hususuna da değinilmiştir. Bunların yanında Memlûklerde Şecerüddür örneğinde olduğu gibi kadın sultan olabilecek kadar yüksek bir statüye sahip olmuştur. Sosyal hizmetler kapsamında yetim ve diğer çocukların ihtiyaçlarının karşılanması, eğitimleri gibi konulara değinilmiştir.

Bu bölümde ayrıca yaşlı, engelli, fakir, esir, mahkûm ve mültecilere yönelik sosyal hizmet faaliyetleri hakkında da bilgi verilmiştir. Ayrıca deprem, kuraklık, kıtlık ve veba gibi salgınların olduğu olağanüstü durumlarda bu gruplara yönelik gerek şahıslar gerekse vakıflar aracılığıyla yapılan sosyal hizmetlere de değinilmiştir.

Üçüncü bölümde; hastane, medrese, cami, hankâh, zâviye ve ribât gibi mali yönü vakıflarla desteklenen kurumsal hizmet faaliyetleri hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Hastane ve diğer kurumlarda verilen sağlık hizmetleri ve aile hekimliği tarzında evde bakım hizmetleri gibi hususlara değinilmiştir.

Bütün bu hizmetlerin yanında örgün ve yaygın eğitim kurumları aracılığıyla her yaşta insanı kapsayacak şekilde bir eğitim-öğretim faaliyeti yürütülmüştür. Ayrıca hastane, medrese, mektep, hankâh, ribât ve zâviye gibi kurumların çok sayıda insana iş imkânı sağladığı dolayısıyla ailelerinin geçimlerine önemli katkıda bulunduğu konusuna değinilmiştir.

Tez yazımında kullanılan yöntemlerle ilgili olarak; konular işlenirken geçen terimler, yer adları ve devlet yönetimiyle ilgili görev adları ve kavramların yazımında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde geçen yazım kuralları esas alınmıştır.

Çalışmada faydalanılan kaynakların tanıtımı sırasıyla; tarih, coğrafya, ansiklopedi ve tabakât tarzındaki eserler şeklinde yapılacaktır.

Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*² adlı eserinde Memlûklerin hüküm sürdüğü şehir, belde ve diğer yer isimleri hakkında verdiği bilgilerden faydalandık.

Yûnînî'nin (ö. 726/1326) *Zeylû Mir'âti'z-zamân*³ adlı eseri Memlûkler dönemiyle ilgili 654-711/1256-1312 yılları arasında meydana gelen olayları anlatmaktadır. Yûnînî devlet kademelerinde görev almayan bir tarihçi olarak Memlûkler döneminde meydana gelen olayları, daha objektif bakış açısıyla ele almıştır.⁴ Bu eserde Dımaşk ve Kahire'deki medrese, mektep, hankâh ve zâviye gibi kurumların işleyiş tarzı ile ulemâ ve tasavvuf ehli kişilerin biyografileriyle ilgili verdiği bilgilerden faydalandık.

² Ebû Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh el- el-Bağdâdî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1995).

³ Ebû'l-Feth Kutbüddîn Mûsâ b. Muhammed b. Ahmed el-Ba'lebekkî el-Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, 1413).

⁴ Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler'de Tarih ve Tarihçiler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 24-27.

Ebü'l-Fidâ'nın (ö. 732/1331) *el-Muhtasar fî târîhi'l-beşer*⁵ müellifin devlet kademelerinde önemli askeri ve siyasi görevlerde bulunması hasebiyle ilk elden aktardığı bilgiler olması bakımından kıymetlidir.⁶ Ebü'l-Fidâ *el-Muhtasar*'da tarihin başlangıcından 729/1329 yılına kadar meydana gelen olayları anlatmıştır. Bu eserden, eğitimle ilgili müesseselerin işleyişi ve ulemâ biyografileriyle ilgili verdiği bilgilerden istifade edilmiştir.

Nüveyrî'nin (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*⁷ adlı eseri döneminin en önemli ansiklopedi tarzında yazılmış kaynaklarından biridir. Müellifin inşâ dîvanı reisliği ve medrese yöneticiliği gibi önemli görevlerde bulunmuş olması birinci el kaynak teşkil etmesi açısından önemlidir. Müellifin bu eseri çalışmamızda en fazla müracaat ettiğimiz kaynakların başında gelmektedir. Özellikle eğitim müesseselerinin işleyişi, hastane ve sağlık hizmetleri ve ulemâ mansıpları gibi konularla ilgili verdiği bilgiler çalışmamız açısından kıymetlidir.

Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Târîhu'l-İslâm*⁸ adlı eseri genel İslâm tarihi kaynakları arasında yer almaktadır. Müellifin bu eseri, ulemâ biyografileri ve müesseselerle ilgili konularda en çok müracaat edilen kaynaklar arasındadır.

İbn Fazlillâh el-Ömerî'nin (ö. 749/1349) *Mesâlikü'l-epsâr fî memâliki'l-emsâr*⁹ adlı eseri dönemin ansiklopedi tarzında telif edilmiş en önemli kaynaklarındanıdır. İnşâ dîvanında çalışan müellif, müesseseler hakkında önemli bilgiler vermiştir. Tezimizde bu eserden müesseselerin işleyişi, devlet kademesindeki çeşitli görevler, şehir ve yer isimleri ve diğer birçok konuda verdiği bilgilerden mümkün olduğunca istifade ettik.

İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye*¹⁰ adlı eseri genel İslâm tarihi kaynakları arasında yer almakta olup, Memlûkler döneminde vuku bulan olayların bir kısmına şahit olması bakımından verdiği bilgiler kıymetlidir. Bu eserde ümerâ ve ulemâ biyografileri, devlet memuru unvanları, kuraklık ve kıtlık gibi zamanlarda yapılan yardımlar ve çeşitli müesseselerle ilgili verdiği bilgilerden faydalandık.

⁵ el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî Ebü'l-Fidâ', *el-Muhtasar fî târîhi'l-beşer (el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer, Târîhu Ebi'l-Fidâ)* (Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, ts.).

⁶ Ayaz, *Memlûkler'de Tarih ve Tarihçiler*, 28-29.

⁷ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1423).

⁸ Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-) meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-Arab, 1413).

⁹ Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr fî memâliki'l-emsâr* (Abu Dabi: el-Mecmau's-Sakâfi, 1423).

¹⁰ Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkı eş-Şâfi İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şiri (Daru İhyaü't-Türasi'l-Arabi, 1408).

İbn Habîb el-Halebî (ö. 779/1377) *Tezkiretü'n-nebîh*¹¹ adlı eserinde; vakıf, medrese ve hastane gibi kurumların işleyişi ve çalışanları hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bu eserde özellikle Mansuriye Hastanesi'nin işleyişi, finansmanı ve burada verilen sağlık hizmetleri ile ilgili verdiği bilgilerden faydalandık.

İbnü'l-Furât'ın (ö. 807/1405) *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk*¹² adlı eseri genel İslâm tarihi kaynakları arasında sayılmaktadır. Bu eserden hastaneler, eğitim kurumları, Nil Nehri'nin su seviyesinin tespiti ve kuraklık gibi farklı alanlarda verilen bilgilerden istifade ettik.

İbn Dokmak'ın (ö. 809/1407) *Kitâbü'l-İntisâr*¹³ adlı eseri, önemli İslâm beldelerinin tarih ve topografyasıyla ilgili bilgiler vermiştir. Bu eserden özellikle Kahire'deki hastane, medrese, mescit, mektep ve hankâh gibi müesseselerin işleyişiyle ilgili verilen bilgilerden faydalandık.

İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Kitâbü'l-İber*¹⁴ adlı eserinden Memlûkler dönemi devlet yönetimi, kurumların işleyişi, toplum sosyolojisi ve eğitim gibi konularda verdiği bilgilerden istifade edilmiştir.

Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ*¹⁵ adlı eseri; müellifin inşâ divanında görev yapmış olması hasebiyle divan teşkilatıyla ilgili verdiği bilgiler açısından kıymetlidir. Ayrıca müellifin, farklı millet ve kavimler hakkında bilgi vermesi yanında tarih, coğrafya, botanik ve hayvanlar âlemi gibi farklı alanlarda da malumat vermesi yazdığı eserin ansiklopedik bir mahiyet arz ettiğini göstermektedir.¹⁶ Devlet kademelerinde askeri, dini ve sivil vazifelerle ilgili görevlendirme yazıları ve devletin işleyişiyle ilgili verdiği bilgiler oldukça kıymetlidir. Bu bilgilerin yanında vakıf, hastane, eğitim-öğretim kurumları ile fakir ve muhtaçlara yapılan yardım gibi konular hakkında verdiği bilgilerden mümkün olduğunca faydalandık.

¹¹ Ebû Muhammed (Ebû Tâhir) Bedrüddîn el-Hasen b. Ömer b. el-Hasen b. Ömer ed-Dımaşkî el-Halebî İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh fi eyyâmi'l-Mansûr ve benîh*, thk. Muhammed Muhammed Emin - Saîd Abdülfettah Âşûr, (Matbaatü Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâik el-Kavmiyye, 1976).

¹² Nâsirüddîn Muhammed b. Abdurrahîm b. Alî el-Mısırî el-Hanefî İbnü'l-Furât, *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk'un (Târîhu İbnü'l-Furât el-Hanefî, et-Tarîku'l-vâzihu'l-meslûk ilâ terâcimi'l-hulefâ' ve'l-mülûk)*, thk. Kostantin Zureyk - Necla İzzeddin (Beyrut: el-Matbaatu'l-Amerikaniyye, 1949).

¹³ Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Aydemir el-Alâî el-Mısırî İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntisâr li-vâsıtati 'ikdi'l-emsâr* (Beyrut: el-Mektebetü't-Ticariyeti'l-Kübra, ts.).

¹⁴ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemâni'l-İber) ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fi eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber*, thk. Halil Şehade (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408).

¹⁵ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.).

¹⁶ Kalkaşendî, inşâ divanında kâtiplik ve kadılık gibi önemli görevleri icra etmiştir. Ansiklopedi tarzında kaleme aldığı bu eseriyle önemli Memlûk tarihçileri arasında yer almaktadır. Ayaz, *Memlûkler'de Tarih ve Tarihçiler*, 143-149.

Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(ff) zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*¹⁷ adlı eseri; coğrafya ve topografya gibi konularda bilgi vermiştir. Ayrıca müesseseler, vakıflar ve itikadi mezhepler gibi çok farklı alanlarda bilgi veren bu kaynak, ansiklopedi tarzında yazılmıştır. Tezimizde en çok istifade ettiğimiz eserlerin başında gelen bu kaynak Mısır'daki hastane, medrese, mektep, cami, mescit, hankâh, ribât ve zâviye gibi kurumların işleyişiyle ilgili konularda bize önemli referans olmuştur.

Makrîzî'nin *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*¹⁸ adlı eserinden, siyasi tarih, müesseseler, ulemâ-ümerâ biyografileri, unvan ve mansıplar ile vergiler gibi değişik konularda mümkün olduğunca istifade edilmiştir.

İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *İnbâ'ü'l-gumr bi-ebnâ'i'l-umr*¹⁹ adlı eseri 773-850/1372-1446 yılları arasındaki olayları kronolojik sıraya uygun olarak anlatmıştır. Bu eserde; vakıflar, medreseler, ulemâya verilen mansıplar ve meşâyihler hakkında verdiği bilgilerden faydalandık.

İbn Tağrîberdî'nin (ö. 874/1470) *en-Nücûmü'z-zâhire*²⁰ adlı eseri; Mısır'ın 642 yılında Amr b. As tarafından fethedilmesinden 1468 yılına kadar meydana gelen hadiseleri anlatmaktadır. Bu eserden eğitim, sağlık, ulemâ biyografileri, mansıplar, vakıflar, yetim mallarının korunması gibi farklı alanlarda verilen bilgilerden istifade edilmiştir.

Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Hüsnü'l-muhâdara*²¹ adlı eserinde; bu döneme ait hastane, mektep, medrese, cami ve hankâh gibi müesseselerde yapılan faaliyetler hakkında verilen bilgilerden faydalanılmıştır.

Nuaymî (ö. 927/1521) *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*²² adlı eserinde Dımaşk'taki eğitim kurumları, burada görev yapan müderris ve diğer eğitimciler, vakıflar ve topografya gibi konulara değinmiştir. Bu kaynakta Dımaşk'taki eğitim kurumlarında yapılan sosyal hizmetlere dair verilen bilgilerden istifade edilmiştir.

¹⁷ Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkadir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(ff) zikri'l-hıtat ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418).

¹⁸ Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkadir b. Muhammed el-Makrîzî, *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata (Lübnan/Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418).

¹⁹ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr bi-ebnâ'i'l-umr*, thk. Hasan Habeşî (Mısır: el-Meclisü'l-A'la li's-Şuûnî'l-İslamiyye, 1389).

²⁰ Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire* (Mısır: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, ts.).

²¹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-eş-Şâfî (ö. 911/1505) Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Mısır: Matba'atu Mustafa el-Bâbi'l-Halebî ve Evlâduhu, 1387).

²² Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkadir b. Muhammed b. Ömer en- ed-Dımaşkî Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris (Tenbihü't-tâlib ve irşâdü'd-dâris li-ahvâli'l-medâris fî mâ bi-Dımaşk mine'l-cevâmi' ve'l-medâris)*, thk. İbrahim Şemseddin (Dımaşk: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410).

Çalışmamızda vefeyât, tabakât ve terâcim tarzı eserlerden mümkün olduğunca istifade ettik. Bu eserlerin çalışmamız açısından önemi, hayırsever kişiler tarafından ihtiyaç sahibi bireylere yönelik yapılan sosyal hizmet faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi vermeleridir. Ayrıca sosyal hizmetler kapsamında ulemâ ve kadınlara yönelik bilgilerin de bulunması bu eserlere ayrı bir anlam katmaktadır. Bu bilgiler dönemin sosyal hizmet faaliyetlerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

İbn Ebû Usaybia'nın (ö. 668/1269) *Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etıbbâ*²³ adlı eseri tıp tarihi ile ilgili en önemli kaynaklardan biridir. Müellif 640-643/1242-1245 yılları arasında tamamladığı bu eserinde; Grek, Roma, Süryânî, Hint, Müslüman hekimler ve tıbbın gelişimi hakkında bilgi vermiştir.²⁴ Bu eserden Mısır ve Şam'daki hastaneler, buralarda çalışan hekimler ve bu kurumlardaki sağlık hizmetleriyle ilgili verilen bilgilerden istifade edilmiştir.

İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân*²⁵ adlı eseri her kesimden meşhur kişilerin biyografilerinin yer aldığı önemli bir kaynaktır. Bu eserden; sultan, ümerâ ve ulemâdan hayırseverliğiyle ön plana çıkanlar, hoca-talebe ilişkileri ile vakıflar hakkında verdiği bilgilerden istifade ettik.

Safedî'nin (ö. 764/1363) *el-Vâfi bi'l-vefeyât*²⁶ adlı eserinde yaklaşık on dört bin kişi alfabetik sıraya göre tanıtılmıştır.²⁷ Bu eser en fazla faydalandığımız tabakât kaynakları arasında yer almıştır. Bu eserden; vakıf kuran sultan, ümerâ, ulemâ, zengin tâcirler ve bu kişilerin eğitim, sağlık gibi alanlarda yapılan sosyal hizmet faaliyetlerine sağladıkları katkılar hakkında verilen bilgilerden faydalanılmıştır.

Kütübî'nin (ö. 764/1363) *Fevâtü'l-Vefeyât*²⁸ adlı eserinden; sosyal hizmetlerle ilgili olarak vakıf hizmetleri, vakıflarla ilgili mansıplar ve hayırsever kişiler hakkında verdiği bilgilerden istifade edilmiştir.

İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *ed-Dürerü'l-kâmine*²⁹ adlı eserinde 701-800/1302-1398 yılları arasında yaşayan ünlü kişilerden beş bin üç yüz yirmi üç kişinin biyografisi

²³ Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kasım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etıbbâ*, thk. Nizâr Rızâ (Beyrut: Dâru'l-Mektebetü'l-hayat, ts.).

²⁴ Mahmut Kaya, "İbn Ebû Usaybia", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/445-446.

²⁵ Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimma sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân'*, thk. İhsan Abbas (Dâru's-Sadr, 1415).

²⁶ Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnavut - Mustafa Türkî (Beyrut: Dâru İhyâ'ü't-Türâs el-Arabî, 1420).

²⁷ İsmail Durmuş, "Safedî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/448.

²⁸ Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed el-ed-Dârânî ed-Dımaşkî Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1974).

²⁹ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yânî'l-mi'eti's-sâmine*, thk. Muhammed Abdülmuîd Han (Saydar Abâd/Hindistan: Meclisü Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1392).

verilmiştir.³⁰ Bu eserden; sosyal hizmet faaliyetlerine destek veren sultan, ümerâ, kadı, ulemâ ve kadınlar hakkında verilen bilgilerden mümkün olduğunca faydalanılmıştır.

İbn Tağrîberdî'nin (ö. 874/1470) *el-Menhelü's-sâfi*³¹ adlı biyografi eserinden; cami ve medrese gibi kurumları inşa edenler, eğitim-öğretim ve sosyal hayatla ilgili verilen bilgilerden mümkün olduğunca yararlanılmıştır.

Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *ed-Dav'ü'l-lâmi*³² adlı eserinde yaklaşık bini kadın olmak üzere yaklaşık on bin kişinin biyografisi verilmiştir. Bu kaynak, dönemin kadınlar hakkında yazılmış en kapsamlı biyografi eserlerindedir. Tamamı on iki cilt olup son cildi sadece kadınlara ayrılmıştır. Son ciltte, ilimle uğraşan, hayırsever kimliği ile öne çıkan ve yöneticilik yapan kadınlar hakkında bilgi verilmiştir. Diğer ciltlerde ise; sultan, ümerâ, ulemâ ve adliye çalışanları arasından sosyal hizmet faaliyetlerinde aktif rol alan kişilerden bahsedilmektedir. Bu eserden, sosyal hizmet alanı içerisine giren eğitim-öğretim faaliyetleri, tasavvuf ehli kişiler ve hayırseverler hakkında verilen bilgilerden istifade edilmiştir.

Jean de Joinville (ö. 717/1317) VII. Haçlı Seferi'ne katılmış biridir. Joinville'nin *Bir Haçlının Hatıraları*³³ adlı eseri Cüneyt Kanat tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu eserden Eyyûbilerin sona erdiği ve Memlûklerin kurulduğu döneme ait verilen bilgilerden faydalanılmıştır.

Jonathan Berkey'in, *Culture and Society during the late Middle Ages*,³⁴ *Mamluk Religious Policy*³⁵ ve *Orta Çağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*³⁶ eserlerinden eğitim-öğretim faaliyetleriyle ilgili verilen bilgilerden faydalanılmıştır. Tara Stephan'ın, *Waste, Excess, and Obsession in the Mamluk Harem*³⁷ adlı eseri; Takao Ito'nun, *Al-Suyuti and Problems of the waqf*³⁸ adlı eseri ve Joseph Drory'nin, *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*³⁹ adlı eserlerinden eğitim-öğretim faaliyetleri ve vakıflarla ilgili verilen bilgilerden istifade edilmiştir. Bunlara ek

³⁰ Ayaz, *Memlûkler'de Tarih ve Tarihçiler*, 183-185.

³¹ Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*, thk. Muhammed Muhammed Emin (Kahire: el-Hey'etü'l Mısriyyeti'l-Amme li'l Kitâb, 1984).

³² Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'* (Beyrut: Dâru Mektebetü'l-Hayat, ts.).

³³ Jean De Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, çev. Cüneyt Kanat (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016).

³⁴ Jonathan Berkey, "Culture and Society during the late Middle Ages", ed. Carl F. Petry (Cambridge: The Cambridge History of Egypt, 2006).

³⁵ Jonathan P. Berkey, "Mamluk Religious Policy", *Mamluk Studies Review* 13/2 (2009), 7-22.

³⁶ Jonathan Berkey, *Orta Çağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, çev. İsmail Eriş (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015).

³⁷ Tara Stephan, "Waste, Excess, and Obsession in the Mamluk Harem", *Mamlûk Studies Review* 24 (2021), 189-206.

³⁸ Takao Ito, "Al-Suyûtî and Problems of the waqf", *Al-Suyûtî, a Polymath of the Mamluk Period*, ed. Hinrich Biesterfeldt (Venice: Proceedings of the themed day of the First Conference of the School of Mamluk Studies (Ca' Foscari University), 2014), 47-64.

³⁹ Joseph Drory, *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, ed. Hugh Kennedy vd. (Leiden/Boston, 2004).

olarak R. Stephen Humphreys'ın, *Egypt in the World System of the later Middle Ages*⁴⁰ adlı eseri; Igarashi Daisuke'nin, *Land Tenure and Mamluk Waqfs*⁴¹ adlı eseri ve Zastrow'un, *Sosyal Hizmete Giriş*⁴² adlı eserlerinden eğitim-öğretim faaliyetleri, vakıf hizmetleri ve beytümâlla ilgili verilen bilgilerden yararlanılmıştır.

David Ayalon'un; *The Wafidiya in the Mamluk Kingdom, Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*.⁴³ ve *Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi*⁴⁴ adlı eserlerinin devlet teşkilatı ve ordu ile ilgili verdiği bilgilerden faydalanılmıştır.

Muhammed Muhammed Emin'in, *el-Evkâf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fî Mısır 648-963/1250-1517*⁴⁵ adlı eserinden; vakıf çeşitleri, Memlûkler döneminde vakıfların kurulma sebepleri, medrese, mektep, hankâh gibi müesseseler için kurulan vakıflar, mansıplar ve vakıfları kaldırma teşebbüsleri gibi farklı konular hakkında verilen bilgilerden istifade edilmiştir. Bu çalışma, vakıflar konusunda ana kaynaklara ulaşmamız hususunda bize yardımcı olmuştur. Emin'in *Vesîkatu vakfî's-Sultan Kayıtbay*⁴⁶ adlı çalışmasından da yararlanılmıştır.

Saîd Abdülfettâh Âşûr'un, *el-Mücteme' el-Mısırî fî Asr Selâtin el-Memâlik*⁴⁷ adlı eserinden; sosyal hayat, vakıflar ve devlet teşkilatı gibi konular hakkında verilen bilgilerden yararlanılmıştır.

Ahmed İsâ Bek'in, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*⁴⁸ adlı eserinden; Memlûk dönemi Mısır, Suriye ve Kudüs bölgelerindeki hastaneler, hastanelerde verilen sağlık hizmetleri ve hastane vakıfları gibi konularda verilen bilgilerden istifade edilmiştir.

Alî b. Mübârek b. Süleymân'ın, *el-Hitatü't-Tevfikıyyetü'l-cedîde*⁴⁹ adlı eserinden Mısır ve Suriye bölgelerindeki medrese, hankâh, ribât gibi kurumların işleyişi ve bu kurumlara ait vakıflar hakkında verilen bilgilerden faydalanılmıştır.

⁴⁰ Humphreys Stephen, "Egypt in the World System of the later Middle Ages", *The Cambridge History of Egypt*, ed. Carl F. Petry (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

⁴¹ Igarashi Daisuke, "Land Tenure and Mamluk Waqfs", ed. Stephan Conermann, *EB-Verlag 7* (ts.), 1-57.

⁴² Charles Zastrow, *Sosyal Hizmete Giriş*, çev. Durdu Baran Çiftçi (Ankara: Nika Yayınevi, 2015).

⁴³ David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, çev. Abdullah Mesut Ağır (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015).

⁴⁴ David Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", çev. Samira Kortantamer, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 4/1 (1989), 211-247.

⁴⁵ Muhammed Muhammed Emin, *el-Evkâf ve'l-hayatü'l-ictimaiyye fî Mısır 648-963/1250-1517*, *Dirasetun tarihiyyetun vesâikiyyetun* (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1435).

⁴⁶ Muhammed Muhammed Emin, "Vesîkatu vakfî's-Sultan Kayıtbay ala'l-Medreseti'l-Eşrefiye ve kaatu's-silah bi Dimyat", *Journalsekbeg/JEJH* 22/22 (1975), 343-390; Muhammed Muhammed Emin, *Fihristu vesâiki'l-Kahire hatta nihayeti asri selâtini'l-memâlik (239-966/853-1515)* (el-Mahedü'l-ilmü'l-Fransi li'l-âsârî's-şarkıyyeti bi'l-Kahire, 1981).

⁴⁷ Saîd Abdülfettâh Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısırî fî Asr Selâtin el-Memâlik* (Kahire: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1992).

⁴⁸ Ahmed İsâ Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm* (Beyrut/Lübnan: Dâru'r-Raidi'l-Arabi, 1401).

Memlûkler hakkında siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomi gibi alanlarda son zamanlarda yapılan makale, tez ve kitap çalışmalarıyla ilgili olarak; Yök tez ve akademik dergi makaleleri tarandığında daha fazla çalışma yapıldığı gözlemlenmektedir. Ülkemizde bu alanlarla ilgili önemli çalışmalar yapan akademisyenlerden; İsmail Yiğit'in *Memlûkler 648-923/1250-1517*⁵⁰ adlı kitabında Memlûklerin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomi ile ilgili konular hakkında bilgi verilmektedir. Bunun yanında *Memlûkler Zamanında (1250-1517) Kadın ve Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış* ve diğer makalelerinden de faydalanılmıştır.

Memlûklerle ilgili; siyasi, sosyal ve kültürel konuların yanında devlet kurumlarının yapısıyla ilgili yaptığı çalışmalarla Memlûk tarihçiliği açısından önemli isimlerden birisi de Fatih Yahya Ayazdır. F. Yahya Ayaz, *Memlûkler'de Tarih ve Tarihçiler*⁵¹ ve *Memlûkler*⁵² adlı eserlerinin yanında başka kitap ve makaleler de yazmıştır. F. Yahya Ayaz yazdığı eser ve makalelerinde hem ana kaynaklara ulaşmış hem de analiz ve yorumlarıyla çalışmamıza ışık tutmuştur.

Esra Atmaca'nın, *Memlûkler Döneminde Halep'te Eğitim-Öğretim Müesseseleri ve Ulemâ*⁵³ adlı çalışmasından; Halep'teki eğitim kurumları, eğitim vakıfları, talebelere verilen burslar ve kurumların işleyişi hakkında verilen bilgilerden faydalanılmıştır. Yine Esra Atmaca'nın *Kara Veba Memlûkler'de Salgın ve Toplum (748/1348-1349)*⁵⁴ adlı kitabından Memlûkler döneminde vebanın yayıldığı bölgeler ve bu bölgelerde yürütülen sosyal hizmet faaliyetleri hakkında verilen bilgilerden istifade edilmiştir.

Bahattin Keleş'in *Bahrî Memlûkler İktisadî ve Ticarî Hayat*,⁵⁵ *Bahrî Memlûklerde Bölgesel ve Uluslararası İlişkiler (1250-1382)*,⁵⁶ *Memlûkler Dönemindeki Hastanelerde Poliklinik Faaliyetleri ve Hastanelerin Yönetimi ve Finansmanı*, *Memlûkler Döneminde İdarî Yapı ve Memlûkler Döneminde Kârimî Tüccarlarının Uluslararası Ticaretteki Yeri ve Önemi* gibi çalışmalarından faydalanılmıştır.

Nadir Karakuş'un *Miladî XII. ve XIII. Asırda Dımaşk ve Haçlılar, Haçlı Seferlerinde Köle Ticareti Üzerine Bir Değerlendirme, Baybars*⁵⁷ ve diğer eserlerinden faydalanılmıştır. Cüneyt Kanat'ın;

⁴⁹ Alî b. Mübârek b. Mübârek b. Süleymân İbn İbrâhîm, *el-Hitatü't-Tevfikıyyetü'l-cedîde li Mısır, Kahire ve Muduniha ve Biladuha, el-Kadime, ve's-şehire* (Bulak/Mısır: Matbaatü'l-Emiriyye, 1306).

⁵⁰ İsmail Yiğit, *Memlûkler 648-923/1250-1517* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015).

⁵¹ Ayaz, *Memlûkler'de Tarih ve Tarihçiler*.

⁵² Ayaz, *Memlûkler* (Ankara: İSAM Yayınları, 2020).

⁵³ Esra Atmaca, *Memlûkler Döneminde Halep'te Eğitim-Öğretim Müesseseleri ve Ulemâ-Öğretim Müesseseleri ve Ulemâ* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2014).

⁵⁴ Esra Atmaca, *Kara Veba Memlûkler'de Salgın ve Toplum (748/1348-1349)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2021).

⁵⁵ Bahattin Keleş, *Bahrî Memlûkler Bahrî Memlûkler'de İktisadî ve Ticarî hayat* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018).

⁵⁶ Bahattin Keleş, *Bahrî Memlûklerde Bölgesel ve Uluslararası İlişkiler (1250-1382)* (Ankara: Nobel Bilimsel Eserler Kitapları, 2020).

⁵⁷ Nadir Karakuş, *Baybars* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022).

Orta Çağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza,⁵⁸ *Gazan Han Zamanında Memlûk Devleti'ne İltica Eden Uyratlar*⁵⁹ gibi çalışmalarından yararlanılmıştır.

İslam medeniyetinde sosyal hizmet alanında yaptığı çalışmalarla alanında önemli bir yere sahip olan Yılmaz Çelik'in, *İslâm'da Sosyal Hizmetler Hz. Peygamber Dönemi*⁶⁰ adlı kitabından faydalandık. Ayrıca bu konuyla ilgili yazmış olduğu; *Asr-ı Saâdet'te Aile Kurumuna Yönelik Sosyal Hizmetler*, *Asr-ı Saâdet'te Kimsesiz Çocuklara Yönelik Sosyal Hizmetler*, *Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz'in Sosyal Hizmet Uygulamaları*, *Râşid Halifeler Döneminde Askerî Sosyal Hizmetler* adlı makalelerinden istifade ettik.

Samira Kortantamer'in *Memlûk toplumunda Kadın ve Memlûkler'de Hapishaneler*⁶¹ adlı çalışmalarından istifade edilmiştir.

Abdullah Mesut Ağır'ın *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Memlûk Türk Devleti*⁶², *Mandeville Seyahatnamesi ve Bunda Geçen Memlûk Türk Devleti ile İlgili Kayıtlar*⁶³ ve *Memlûklarda Ticaret*⁶⁴ adlı eserlerinden faydalanılmıştır.

İlyas Gökhan'ın *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Krizler, Kıtılıklar ve Vebalar*⁶⁵ ve *Memlûk Devleti'nde Askerî Kölelik Hukuku*⁶⁶ adlı çalışmalarından yararlanılmıştır. Bunlara ilaveten Fatma Akkuş Yiğit⁶⁷, Mehmet Şeker⁶⁸ ve Ahmet Sağlam⁶⁹ ve diğer akademisyenlerin Memlûklerle ilgili makale ve eserlerinden istifade edilmiştir. Ayrıca TDV İslâm Ansiklopedisinin çalışmamızla ilgili maddelerinden de yararlanılmıştır.

⁵⁸ Cüneyt Kanat, *Orta Çağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza* (İstanbul: Küre Yayınları, 2017).

⁵⁹ Cüneyt Kanat, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devleti'ne İltica Eden Uyratlar", *Türk Kültürü İnceleme Dergisi* 15/1 (2000), 105-120.

⁶⁰ Yılmaz Çelik, *İslâm'da Sosyal Hizmetler Hz. Peygamber Dönemi* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2017).

⁶¹ Samira Kortantamer, "Memlûk toplumunda Kadın", *Türkler* (Ankara: Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları, 2015); Samira Kortantamer, "Memlûklerde Hapishaneler", *Hapishane Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali - Hilal Oytun Altun (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004), 93-101.

⁶² Abdullah Mesut Ağır, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Memlûk Türk Devleti* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021).

⁶³ Abdullah Mesut Ağır, "Mandeville Seyahatnamesi ve Bunda Geçen Memlûk Türk devleti ile İlgili Kayıtlar", *Doç. Dr. Samira Kortantamer Armağanı*, ed. Abdullah Mesut Ağır - Ahmet Özturhan (Ankara: Çizgi Kitabevi, 2019), 19-36.

⁶⁴ Ağır, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Memlûk Türk Devleti*; Abdullah Mesut Ağır, *Memlûklarda Ticaret* (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2015).

⁶⁵ İlyas Gökhan, *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Krizler, Kıtılıklar ve Vebalar* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998).

⁶⁶ İlyas Gökhan, "Memlûk Devleti'nde Askerî Kölelik Hukuku", *Nevşehir Barosu Dergisi* 1 (2014), 133-163.

⁶⁷ Fatma Akkuş Yiğit, "Emir ve Devlet: Dimaşk Nâibi Emir Tengiz'in Hayatı", *Gazi Türkiyat* 14 (2014), 127-144; Fatma Akkuş Yiğit, "Memlûk Devleti'nde Veraset Usûlü Yok Mudur?" (XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 299-316; Fatma Akkuş Yiğit, "İktidar ve İzdivaç: Memlûk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler", *Karadeniz araştırmaları dergisi* 49 (2016), 103-120.

⁶⁸ Mehmet Şeker, *Memlûklerde Dîvânü'l-Mezâlim (1250-1517)* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020); Mehmet Şeker, *Memlûklerde Hisbe Teşkilatı ve Muhtesibler* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022).

⁶⁹ Ahmet Sağlam, "Memlûk Toprak Rejiminde Büyük Selçuklu Etkisinin Değerlendirilmesi", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2023), 55-81; Sağlam Ahmet, *Memlûklerde Toprak Yönetimi İktâ'* (İstanbul: Yeditepe yayınevi, 2021).

I. BÖLÜM

BAHRİ MEMLÜKLERDE SOSYAL HİZMETLER

1.1. Dünyada Sosyal Hizmetler

Sosyal hizmetler, Batıda XVIII. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmış, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarından itibaren kavramsal çerçevesi çizilmiş ve kurumsal olarak da faaliyetlerine başlamıştır. İlkçağlardan itibaren bütün toplumlarda muhtaç gruplar var olagelmıştır. Toplumları yöneten liderler, dini kurumlar, sevgi-şefkat-merhamet duyarlılığı yüksek olan insanlar; gerek bireysel olarak gerekse kurumsal olarak desteğe muhtaç olan bu gruplara gerekli maddi ve manevi yardımda bulunmaya gayret etmişlerdir. XVIII. yüzyıldan itibaren Batıda meydana gelen sanayi inkılabı ile birlikte bir kısım devletler liberal ekonomi anlayışını benimsemiştir. Bu anlayışın da etkisiyle geleneksel yardımlaşma kurumları ve dini müesseselerin yardımlaşma faaliyetlerine sağladıkları katkılar önemli derecede azalmıştır. Böylece toplumda ortaya çıkan birtakım huzursuzluklara ve yoksulluğa çare aranmaya başlanmıştır. Toplumda ortaya çıkan bu problemlere çözüm olarak sosyal hizmet faaliyetleri ön plana çıkmıştır.⁷⁰

Farklı toplumlarda yaşanan birtakım sıkıntılar neticesinde sosyal hizmet faaliyetlerinin ön plana çıktığı bir vakıadır. Bu faaliyetlerin tanımı, içeriği ve kapsamıyla ilgili farklı yaklaşımların olduğu da bir gerçektir. Bir tanıma göre sosyal hizmetler, insanların kendi aralarında yardımlaşmalarını destekleyen ve onların çevreleriyle uyum sağlamalarını kolaylaştıran organize faaliyetlerdir. Bir başka tanıma göre sosyal hizmetler; birey, grup ve toplumlara, sosyal, fiziksel ve ruhsal destekler vererek muhtaç insanların refah seviyesini belli bir düzeye çıkarabilmek için yapılan faaliyetlerdir. Ayrıca sosyal hizmetler; ülke şartlarına göre bireyin yaşam standardını insana yaraşır bir refah seviyesine çıkarabilmeyi, onu görev ve sorumluluklarını yerine getirebilecek imkânlarla kavuşturmayı da hedefler.⁷¹

Sosyal hizmet faaliyetlerinin en kapsamlı tariflerinden biri, 11-14 Aralık 1968'de yapılan III'üncü Milli Sosyal Hizmetler Konferansında katılımcılar tarafından yapılmıştır. Bu tarife göre:

Sosyal hizmetler; kişi, grup ve toplulukların yapı ve çevre koşullarından doğan ya da kendi denetimleri dışında kalan yoksulluk ve eşitsizliklerini gidermek; toplumun değişen koşullarından ortaya çıkan sorunları önlemek ve insan kaynaklarını

⁷⁰ Kasım Karataş - Gönül Erkan, "Türkiye'de Sosyal Hizmet Eğitiminin Tarihçesi", Sosyal Hizmet Eğitiminde Yeni Yaklaşımlar, ed. Ümit Onat (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu Yayınları Yayın no: 17, 2005), 112. Sosyal hizmetler İngiltere ve Almanya'da 1890'lı yıllarda, Amerika'da 1898 yılında Newyork ve Şikago'da gönüllü kişiler tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Bu gönüllüler öncelikle sosyal hizmet eğitimi olarak bu faaliyetlere başlamışlardır. Adnan Küçükali - Kenan Özmen, *Sosyal Hizmette Dezavantajlı/Risk Altındaki Gruplar*, ed. Hüseyin Doğan (Ankara: Nika Yayınevi, 2020), 9-10.

⁷¹ Said Dilik, "Sosyal Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Arasındaki İlişkiler" (III üncü Milli Sosyal Hizmetler Konferansı, Ankara: Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayını, 1968), 73-74.

*geliştirmek; kişi, aile ve toplum refahını sağlamak amacıyla düzenlenen hizmet ve programları kapsayan bir alandır. Bu alan, örneğin sosyal yardım hizmetleri, çocuk ve aile refahı hizmetleri, fiziksel ve ruhsal sakatlar için yapılan hizmetler, ıslah hizmetleri, sosyal sigortalar, aile planlaması, konut sorunları ve toplum kalkınması gibi hizmet ve programları kapsar.*⁷²

5799 Sayılı Sosyal Hizmetler Kanununa göre 'Sosyal Hizmetler';

*Kişi ve ailelerin kendi bünye ve çevre şartlarından doğan veya kontrolleri dışında oluşan maddi, manevi ve sosyal yoksunluklarının giderilmesine ve ihtiyaçlarının karşılanmasına, sosyal sorunlarının önlenmesi ve çözümlenmesine yardımcı olunmasını ve hayat standartlarının iyileştirilmesi ve yükseltilmesini amaçlayan sistemli ve programlı hizmetler bütünü... dır.*⁷³

Bu tanımlardan da anlaşıldığı üzere sosyal hizmet faaliyetleri aracılığıyla bireylerin ihtiyaçlarının karşılanması ve hayat standartlarının yükseltilmesi için sistemli, programlı ve sürekliliği olan faaliyetlerin yapılması hedeflenmiştir.

Sosyal hizmet faaliyetleri aracılığıyla, muhtaç grupların maddi ihtiyaçlarının giderilmesi kadar manevi ihtiyaçlarının karşılanması da planlanmaktadır. Manevi sosyal hizmetler; bireylerin akıl-irade-kalp-vicdan gibi manevi hasletlerini doğru ve güzel bir şekilde biçimlendirmek için yapılan faaliyetleri de kapsar. Manevi sosyal hizmet faaliyetleriyle; ahlaki değerlere bağlı, pozitif ilimlerle meşgul olan ve ruhu ile barışık bireyler yetiştirmek amaç edinilmektedir.⁷⁴ Bunların yanında manevi sosyal hizmetler sayesinde; bireyin maddi-manevi problemleriyle başa çıkabilmesi, kendini tanıyabilmesi, yetenek ve kabiliyetlerinin farkında olması, bunlara uygun davranışlar geliştirebilmesi, kendisi ve çevresiyle barışık olması hedeflenmiştir.⁷⁵

Sosyal hizmet faaliyetleri yapılırken dikkat edilmesi gereken hususlar da vardır. Bu hususlar arasında; hizmet verilen bireylerin onurunun korunması, onların özel durumları konusunda hassasiyet gösterilmesi ve bu gibi durumların ifşa edilmemesi gerekmektedir. Bunların

⁷² "III' üncü Milli Sosyal Hizmetler Konferansı, 11-14 Aralık 1968/Türkiye'de Sosyal Değişme ve Sosyal Hizmetler" (III' üncü Milli Sosyal Hizmetler Konferansı, Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınevi Yayın no: 54, 1968), 305; Yılmaz Çelik, *Hız. Peygamber Dönemi İnsana Yönelik Sosyal Hizmetler* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 2.

⁷³ Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu (Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu), 5799 (27 Mayıs 1983); Küçükali - Özmen, *Sosyal Hizmette Dezavantajlı/Risk Altındaki Gruplar*, 14.

⁷⁴ Ali Seyyar, "İslami Değerler Açısından Manevi Sosyal Hizmetler", *Manevi Sosyal Hizmetler*, ed. Ali Seyyar (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 16-17.

⁷⁵ Asude Çoşkunsever, *Sosyal Hizmetlerde Manevi Danışmanlık ve Rehberlik* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2018), 42.

yanında bu bireylerin dini-manevi hassasiyetlerine müdahale edilmemesi ve diğer temel insani haklarının titiz bir şekilde korunması önemlidir.⁷⁶

Sosyal hizmet faaliyetlerinin tanımının yapılmasından sonra bu tür faaliyetlerin neleri kapsadığı konusu da önemlidir. Sosyal hizmet faaliyetleri; mikro, mezo ve makro düzeyde yapılır. Mikro düzeyde sosyal hizmet faaliyetleri; destekleme faaliyeti gerektiren insanlarla birebir çalışma yapılmasıyla ve mezo düzeyde; aile ve küçük gruplarla bu faaliyetlerin yapılmasıyla elde edilir. Makro düzeyde ise; sivil toplum örgütleri ve diğer topluluklar aracılığıyla sosyal hizmet faaliyetlerinin daha kapsamlı bir şekilde gerçekleştirilmesiyle elde edilir. Bunun yanında sosyal hizmet faaliyetlerinin makro düzeyde gerçekleştirilebilmesi için, gerekli kanuni düzenlemelerin yapılması, ülkelerin ekonomik, sosyal ve kültürel kaynaklarının vatandaşlarına adalet ve hakkaniyet ölçüsünde paylaşılması hedeflenmektedir.⁷⁷ Birey, grup ve topluluklara yapılan sosyal hizmet faaliyetleriyle toplumdaki her ferdin; kırılabilirlik-mazlumluk ve yoksulluk gibi problemlerinin çözülmesi ve bu sayede bireylerin iyi olma halinin devam ettirilmesi amaç edinilmektedir.

Sosyal hizmet faaliyetleri, çok geniş kapsamlı olup neredeyse insan ve toplumu ilgilendiren her konuda ilgili faaliyet alanlarını içermektedir. Sosyal hizmet alanında uzman kişilerin BM raporunda hazırladıkları listeye göre sosyal hizmet faaliyetlerinin çalışma alanlarının ne kadar geniş olduğu dikkat çekmektedir. Bu raporlara göre sosyal hizmet alanları;

Aile ve çocuk bakım ve yardımı hizmetleri, evlenme konusunda danışmanlık, çocuk bakımevleri ve yuvaları, normal bir aile ilişkisi olmayan çocuklara hizmetler, evlat edinme, vasilik, koruyucu aile, gönüllü çalışmalar, yaşlılara bakım ve yardım, kronik hasta ve sakatlara bakım ve yardım, olağanüstü durumlar yardımı, yoksullara yardım, aşevleri, bedensel ve ruhsal sakatların bakım ve rehabilitasyon hizmetleri, evlenmemiş annelere yardım, göçmen ve sığınmışlara yardım, fuhuş yoluna sapmış ve ahlâksal bakımdan tehlikeye düşmüş kızların rehabilitasyonu, sosyal tıp hizmeti, ruhsal hijyen ya da psikiyatrik sosyal çalışma, okulda sosyal çalışma, askeri yerlerde sosyal çalışma, işletmelerde sosyal çalışma, meslek danışmanlığı ve iş bulmaya ilişkin sosyal çalışma, yargı alanında sosyal çalışma, konut yapımında sosyal çalışma, sosyal güvenliğin yönetim örgütlerinde sosyal çalışma, toplum kalkınması programlarında sosyal çalışma, suçlulara yardım vb. şeklinde devam etmektedir.⁷⁸

Sosyal hizmet faaliyetlerinin tanımı ve kapsamı yanında geçirdiği tarihsel süreç ve günümüze kadar olan serüveni de sosyal hizmetleri anlamlandırma açısından önem arz etmektedir. İlk çağlardan itibaren insanın doğası gereği bütün toplumlarda; engelli, hasta, yaşlı, mülteci,

⁷⁶ Zastrow, *Sosyal Hizmete Giriş*, 160.

⁷⁷ Zastrow, *Sosyal Hizmete Giriş*, 9-13; Melike Tekindal vd., "Sosyal Hizmet Bilgisi Üretimi: Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi İncelemesi (1983-2017)", *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi* 30/3 (2019), 797.

⁷⁸ Çelik, Hz. Peygamber Dönemi İnsana Yönelik Sosyal Hizmetler, 4; Dilik, "Sosyal Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Arasındaki İlişkiler", 74-76.

yetim ve mahkûm gibi dezavantajlı insanlar var olmuştur. Toplumların bu insanların problemlerini çözmeye yönelik farklı yaklaşımlarının olduğu da tarihi bir vakıadır. Tarım ekonomisinin yaygın olduğu ilk çağlarda maddi-manevi desteğe ihtiyaç duyanların yardımına; aile, akraba ve komşular gibi en yakınındaki insanlar koşmuştur. Kuraklık, kıtlık ve salgın hastalıkların yayıldığı dönemler için de biriktirdiklerini kullanarak aile ve komşuluk ilişkileri çerçevesinde bu sorunları çözmeye çalışmışlardır. Aile ve komşuların birbirlerine yaptıkları yardımların yanında, dini telkinlerin de ilk dönemki yardımlaşmalarda önemli rol oynadığı görülmüştür.⁷⁹ Aile, mahalle, köy ve cemaat diye halkaları genişleyen yardımseverlik ilişkileri belirli bir aşamadan sonra kilise/manastır, tarikat ve zâviye gibi dini kurumlar aracılığıyla yapılmaya devam edilmiştir.⁸⁰ Budizm, Musevilik ve Germen dinleri gibi ilk çağ inançlarında; hasta, yetim ve korunmaya ihtiyaç duyan yabancılara gerekli yardımların yapılması emredilmiştir. Bunlara ilaveten ilk çağlardaki Mısır, Grek ve Roma gibi yerlerde hâkim olan dini inançlar tarafından; dul, yetim, yoksul ve esir gibi gruplara yardım yapılması telkin edilmiştir.⁸¹

İlk çağ dinlerinin telkinleriyle devam eden yardımlaşma faaliyetleri zamanla ilk kurulan vakıflar aracılığıyla devam etmiştir. İlk vakıfların teşekkülü; varlıklı insanların mallarını şartlı bağışlarla hibe etmeleri ve bu hibelerden muhtaç durumdaki insanların faydalanmasıyla olmuştur. Mezopotamya, Hitit ve Roma gibi hukuk sistemlerinde bu tarz vakıfların varlığı ve işleyişiyle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca Vihara denilen ilk Budist tapınakları da bu tarz vakıflar aracılığıyla yapılmıştır.⁸² Orta çağ Avrupasında kilise ve manastırlar; toprağın tarıma açılarak işletilmesi, gençlerin eğitimi, fakir ve hastaların ihtiyaçlarının karşılanması gibi hususlarda önemli görevler üstlenmiştir. Hastalar manastır içerisinde ve dış kısımlarda yer alan hastanelerde ayakta tedavi edilmiştir. Rahipler hasta tedavisinde etkin görev almışlar ve bu hastalara gerekli tıbbi malzeme desteği de vermişlerdir. Ayrıca kalacak yeri olmayan yaşlı ve düşkünler ise manastırlarda kalmışlardır.⁸³

Kilisenin muhtaç insanlara yardımda yetersiz kaldığı durumlar ve yanlış tutumları nedeniyle israfa varan harcamaları sosyal hizmet faaliyetlerinde aksamalara neden olmuştur. Bunların çözümü için devletler farklı yasalar çıkararak sosyal hizmet faaliyetlerini sürdürmeye çalışmışlardır. Bu yasalardan biri Kraliçe Elizabeth tarafından 1601 yılında çıkarılan yoksullar yasasıdır. Bu yasaya göre; eli iş tutanlara iş imkânı sağlanıyor, bu teklifi reddedenler cezalandırılıyor ve geldikleri şehirlere tekrar gönderiliyordu. Çalışamayacak durumda olan engelli ve yaşlı gibi gruplar; ya sosyal yardımla destekleniyor ya da onlar

⁷⁹ Zastrow, *Sosyal Hizmete Giriş*, 165-166; Sait Dilik, "Sosyal Güvenliğin Tarihsel Gelişimi", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi* 43/1 (1988), 41-43.

⁸⁰ Neşe Şahin Taşgın, *Yoksulluk İnsan Hakları ve Sosyal Hizmetler* (Ankara: Nika Yayınevi, 2017), 129.

⁸¹ Dilik, "Sosyal Güvenliğin Tarihsel Gelişimi", 41-46.

⁸² Neşet Çağatay, "Vakıf ve Tarihi Gelişimi", *Vakıf Haftası Dergisi* 1 (1984), 18.

⁸³ Zastrow, *Sosyal Hizmete Giriş*, 166; Aydın, "Dünyada Sosyal Hizmetin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Uluslararası Sosyal Hizmet", 13; Dilik, "Sosyal Güvenliğin Tarihsel Gelişimi", 48-50.

yoksul evlerine yerleştiriliyordu. Ailelerinin ihtiyaçlarını karşılayamadığı çocukları, ailelerden rıza onayı ile alınarak koruyucu ailelere veriliyordu. Bu yasalar Amerika ve kolonilerinde uygulanmıştır.⁸⁴

Avrupa'da sanayi devrimine kadar sosyal hizmet faaliyetlerinin yürütülmesinde kilise ve gönüllü kuruluşlar etkili olmuştur. Feodal dönemde kiliseler fakir ve yoksullara düzenli olarak verdikleri desteklerle saygınlık kazanmışlardı. Papaz Vincent, 1633 yılında bir dernek kurarak köylü kızlardan gönüllü olarak hayırseverlik yapmak isteyenleri buraya almıştır. 'Hayırsever Kızlar' adını verdiği bu dernekte kızlara hemşirelik eğitimi vermiş, hasta ve engellilerin bakımını bu kızlar yapmıştır. Gönüllü hasta bakımı yapan bu kızlar hemşirelik mesleğinin öncüleri olmuş ve bu çalışma zamanla dünyaya yayılmıştır.⁸⁵

Bazı sosyal hizmet uzmanlarına göre, sosyal hizmetin kurucusu olarak kabul edilen Jane Addams, sosyal hizmet faaliyetleri adına Chicago'nun yoksul mahallelerinden birinde iki katlı bir ev kiralamıştır. Burada birkaç arkadaşıyla birlikte birey ve gruplara yönelik toplum yararına faaliyetler yapmış, genç kadınlara yönelik edebiyat okuma grubu ve çocuk yuvası kurmuş, spor, müzik ve sanat etkinlikleri grupları oluşturmuştur. Acil olarak yardıma muhtaçlara gıda ve barınma imkânı sağlamıştır. Burada sosyal bilim kulübü oluşturan Addams, farklı uluslardan insanları bir araya getirerek kültür paylaşımlarına da vesile olmuştur. Yaptığı çalışmalarla bulunduğu yerin çevresini değiştirmiş, çevrenin değişmesiyle toplulukların, toplulukların değişmesiyle de toplumların değişebileceğine dair ipuçları vermiştir.⁸⁶

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Avrupa ve Amerika'da sanayi devrimi ve kapitalizmin de etkileriyle dini kurumlar ve hayırseverler aracılığıyla yapılan sosyal hizmet yaklaşımları yetersiz kalmış, sosyal hak ve adalet ekseninde sosyal hizmet anlayışı bilimsel olarak ele alınmaya başlamıştır.⁸⁷ XIX. ve XX. yüzyıllarda Amerika ve Avrupa ülkelerinde sosyal hizmet alanında uzman kişiler yetiştirmek için konferans, panel ve benzeri etkinlikler düzenlenmiş, sosyal hizmet uzmanı yetiştirmeye yönelik okullar açılmıştır. Amerika'da 1929 yılındaki ekonomik buhranından sonra 1935 yılında 'Sosyal Güvenlik Yasası' çıkartılarak sosyal hizmetler alanında devlet kurumu bünyesinde çözümler üretilmeye çalışılmıştır. Avrupa ve Amerika'da başlayan bu kapsamlı sosyal hizmet faaliyetleri Afrika ve Asya ülkelerine de buradan yayılmıştır.⁸⁸

⁸⁴ 1601 yılında İngiltere Kraliçesi Elizabeth 'Yoksullar Yasası'nı çıkarmıştır. Zastrow, *Sosyal Hizmete Giriş*, 166.

⁸⁵ Aydın, "Dünyada Sosyal Hizmetin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Uluslararası Sosyal Hizmet", 13.

⁸⁶ Zastrow, *Sosyal Hizmete Giriş*, 5-7. 1860 yılında Amerika'da doğan Addams, yirmi beş yaşında din ve hümanizm eksenli Presbitaryen Kilisesi'ne üye olmuş ve Toynbee Hull'un kuruluşunda adını duyurmuştur. Addams yaptığı bu güzel çalışmalardan dolayı 1931 yılında Nobel Barış ödülünü almıştır. Zastrow, *Sosyal Hizmete Giriş*, 5.

⁸⁷ Küçükali - Özmen, *Sosyal Hizmette Dezavantajlı/Risk Altındaki Gruplar*, 15; Aydın, "Dünyada Sosyal Hizmetin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Uluslararası Sosyal Hizmet", 14-15.

⁸⁸ Aydın, "Dünyada Sosyal Hizmetin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Uluslararası Sosyal Hizmet", 14-19.

Sanayi devrimiyle birlikte toplumlarda artan yoksulluğa⁸⁹ çare bulmak amacıyla gönüllülerin sosyal hizmet okullarında eğitilmesiyle başlatılan sosyal hizmet faaliyetleri, 1910 yılında Avrupa ülkeleri ve Amerika'da hızla artmış, buralarda açılan sosyal hizmet okulu sayısı on dördü bulmuştur. 1924 yılında Güney Afrika'da, 1936 yılında Mısır'da ve aynı yıl Bombay-Hindistan'da sosyal hizmet faaliyetlerinin başladığı görülmektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Birleşmiş Milletler Teşkilatının da devreye girmesiyle 1949 yılında 'Sosyal Refah Sektörü' anlayışının benimsenmesi için sosyal hizmet alanında insan yetiştirmenin önemi üzerinde durulmuştur. 1951 yılında Birleşmiş Milletlerde sosyal hizmetler, 'kendine özgü ayırt edici işlevleri olan ve eğitsel gereklilikleri ile belirginleşen bir meslek ve disiplin' olarak tanımlanmıştır. Bu kararlar sosyal hizmetler açısından önemli bir kazanım elde edilmiş ve sosyal hizmet evrensel bir meslek olarak tanınmıştır. Sosyal refah anlayışının işlevsel hale gelmesiyle başlayan sosyal hizmet faaliyetleri, Birleşmiş Milletlerin bu faaliyetlere sahip çıkması, burada alınan kararlar ve desteklerle sosyal hizmet faaliyetleri bütün dünyaya yayılmıştır.⁹⁰ Birleşmiş Milletler yetkililerinin Türkiye'de sosyal hizmetlere yönelik girişimleri 1957 yılında başlamış, 1959 yılında bu girişimler sonucu Sosyal Hizmetler Enstitüsü kurulması kararlaştırılmış ve daha sonraki süreçte ise bu faaliyetler etkin bir şekilde yapılmaya başlanmıştır.⁹¹

1.2. Müslüman Devletlerde Sosyal Hizmetler

Tarihi süreç içerisinde kurulan hemen her devlette ortaya çıkan sosyal hizmet faaliyetleri Müslüman devletlerde de uygulama alanı bulmuştur. Hz. Peygamber döneminden itibaren görülmeye başlayan sosyal hizmet faaliyetlerine yönelik olarak Medine'de Mescid-i Nebewî'nin etrafına misafirhâne inşa edilmiş, beytül-mâl, hasta bakımevi ve eğitim-öğretim kurumları gibi mekânlar da ihdas edilmiştir. Hz. Peygamber döneminde yapılan sosyal hizmetler genelde fert ve topluma yönelik olarak gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber'in yirmi üç yıllık peygamberliği boyunca pek çok sosyal hizmet uygulaması gerçekleşmiştir.⁹² Asr-ı Saadet'te Hz. Peygamber, başta engelliler olmak üzere kimsesiz çocuklar, kadınlar ve yaşlılar gibi maddi-manevi desteğe muhtaç fert ve gruplara yönelik sosyal hizmet uygulamalarını hayata geçirmiştir.⁹³ Hz. Peygamber döneminde sosyal hizmetler uygulama alanı bulurken bazı hususlara dikkat çekilmiştir. Bu hususlar arasında; yardımlaşma, dayanışma, insan

⁸⁹ Yoksulluk insanlık tarihi kadar eski kavramdır. Kapitalizmin ortaya çıkmasıyla eş zamanlı olarak kitlesel bir problem haline gelmeye başlamıştır. Sanayi devrimiyle birlikte ucuz insan gücüne dayalı ekonomik politikalar yoksulluğu, sanayi devrimi öncesine göre farklı bir evreye dönüştürmüştür. Taşgın, *Yoksulluk İnsan Hakları ve Sosyal Hizmetler*, 21.

⁹⁰ Karataş - Erkan, "Türkiye'de Sosyal Hizmet Eğitiminin Tarihçesi", 112-113; Küçükali - Özmen, *Sosyal Hizmette Dezavantajlı/Risk Altındaki Gruplar*, 9-10.

⁹¹ Karataş - Erkan, "Türkiye'de Sosyal Hizmet Eğitiminin Tarihçesi", 116-117.

⁹² Yılmaz Çelik, *İslâm'da Sosyal Hizmetler Hz. Peygamber Dönemi*, 28-29.

⁹³ Yılmaz Çelik, "Asr-ı Saadet'te Kimsesiz Çocuklara Yönelik Sosyal Hizmetler", *İstem* 28 (2016), 370.

onurunu koruma, merhamet duygusu, kimsesizleri koruma ve adalet duygusu gibi kavramlar kalıcı hale gelmiştir.⁹⁴ Bu uygulamalar daha sonraki dönemlere de taşınmış ve Müslüman devletlerde sosyal hizmetlerin kurumsallaşmasına örnek teşkil etmiştir.⁹⁵

Hız. Peygamber döneminden sonra Râşid Halifeler döneminde de sosyal hizmet uygulamaları daha da gelişerek devam etmiştir. Râşid Halifeler döneminde sosyal hizmet faaliyetleri daha çok; muhtaç çocuklar, kadınlar, yaşlılar, engelliler ve asker aileleri gibi desteğe ihtiyaç duyan gruplara uygulanarak devam etmiştir. Râşid Halifeler döneminde kimsesiz, yaşlı ve maddi-manevi desteğe ihtiyaç duyan kişilere sahip çıkılmış, hayatlarını idame ettirecek şekilde beytül-mâldan maaş bağlanmış ve bu konuda müslim-gayrimüslim ayrımı dahi yapılmamıştır. Râşid Halifelerden Hız. Ömer döneminde yetim mallarından zekât alınmasına karşın bu malların değerini kaybetmemesine özen gösterilmiştir. Bu hususla ilgili olarak Hız. Ömer yetim mallarının değer kaybetmemesi adına ticarete kullanılmasını tavsiye etmiştir. Hız. Ali halife iken kendisine, kimsesiz ve terkedilmiş bir çocuk getirilince ona yüz dirhem değerinde bir tahsisat ayırmıştır.⁹⁶

Râşid Halifeler ile Emeviler dönemi kadıları, vakıflar, yetimler, kimsesiz ve acizlerin mallarının korunması hususunda gerekli hassasiyeti göstermişlerdir.⁹⁷ Emeviler döneminde de sosyal hizmet faaliyetlerine önem verilmiş Velid b. Abülmelik ve Ömer b. Abdülazîz dönemlerinde sosyal hizmetler alanında önemli faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Özellikle Ömer b. Abdülazîz döneminde başta yardıma muhtaç fertler olmak üzere toplumun önemli bir kesimine yönelik sosyal hizmet faaliyetleri uygulamaya konulmuştur. Yapılan sosyal hizmetler kapsamında çocuklar, yardıma muhtaç kadınlar, yaşlılar, engelliler, borçlular, mahkûmlar, yolda kalmış kişiler, köle ve zimmîler bu hizmetlerden faydalanmıştır. Abbasiler döneminde de sosyal hizmet faaliyetleri hız kesmeden devam etmiştir. Özellikle Türklerin İslâmiyeti kabul etmeleriyle birlikte Abbasiler döneminde sosyal hizmet faaliyetleri artarak devam etmiştir.⁹⁸

Selçuklar döneminde sosyal hizmet kurumları olarak mektep, medrese, zâviye, imâret ve darüşşifa gibi kurumlar ihdas edilmiştir. Bu kurumlardan darüşşifalar önemli sosyal hizmet müessesesi olarak ön plana çıkmıştır. Darüşşifalarda hastalar, zengin-fakir, dil, din ve ırk ayrımı gözetilmeksizin ücretsiz muayene edilmekteydiler. Bu hastanelerde ücretsiz tedavinin

⁹⁴ Yılmaz Çelik, "Asr-ı Saâdet'te Aile Kurumuna Yönelik Sosyal Hizmetler", *İstem* 127 (2016), 124.

⁹⁵ Yılmaz Çelik, *İslâm'da Sosyal Hizmetler Hız. Peygamber Dönemi*, 28-29.

⁹⁶ Yılmaz Çelik, "Râşid Halifeler Döneminde Askerî Sosyal Hizmetler", *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/8 (2017), 376-379.

⁹⁷ Çelik, "Râşid Halifeler Döneminde Askerî Sosyal Hizmetler", 379.

⁹⁸ Yılmaz Çelik, "Emevî Halesi Ömer b. Abdülazîz'in Sosyal Hizmet Uygulamaları", *Dergîabant (Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 7/14 (2019), 617-618.

yanında yiyecek ve ilaçlar da hastalara ücretsiz olarak verilmekteydi. Bu hastane ve diğer hayır kurumlarının finansman kaynağı vakıflardı.⁹⁹

Ağırlıklı olarak Suriye’de hüküm sürmüş olan Zengîler döneminde de sosyal hizmet faaliyetlerine önem verilmiştir. Sosyal hizmetler kapsamında ön plana çıkan hastanelerden, Bîmâristân el-Kebir en-Nûrî/Büyük Nuriye hastanesi, Dımaşk’ta Nûreddîn Mahmûd Zengî (ö. 569/1174) tarafından 549/1154 yılında yaptırılmıştır. Hastane, öncelikle Müslüman fakir ve muhtaçların tedavi edilmesi, yeme-içme, ilaç ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için yaptırılmıştır. Bununla birlikte zengin kişiler de başka hastanelerde tedavi imkânı bulamazlarsa bu hastanede tedavi olabilmişlerdir. Nûreddin Zengî dahi bu hastane doktorları tarafından tedavi edilmiştir.¹⁰⁰

Memlûklerden önce Mısır ve Suriye’de hüküm sürmüş devletlerden bir başkası olan Eyyûbîler (566-648/1171-1250) döneminde sosyal hizmetlere yönelik olarak, zekât, sadaka ve çeşitli bağışlar yapma hususunda hassas davranılmış bu konuda hem yöneticiler hem de zengin halk kesimi zekâtlarını fakir ve muhtaçlara vermişlerdir. Selâhaddîn-i Eyyûbî Mısır diyarında zekâtları ilk defa düzenli olarak toplayan sultandır. Haçlılarla yaptığı bir sefer dönüşünde de toplattığı bu zekâtları fakir, düşkün, yolcu, zekât amili, borçlu, Allah yolunda mücadele eden ve kalpleri İslâm’a ısındırılacak gruplara dağıtmıştır.¹⁰¹

Sosyal hizmet faaliyetleri Hz. Peygamber döneminden başlayarak çalışma konumuz olan Bahrî Memlûkler dönemine kadar farklı uygulamalarla yapıla gelmiştir. Bahrî Memlûkler döneminde sosyal hizmet faaliyetleri daha çok Sultan Baybars el-Bundukdârî döneminden itibaren kurumsallaşarak devam etmiştir. Sultan Kalavun ve Sultan Nâsır Muhammed dönemlerinde en zirve noktasına çıkmıştır. Bahrî Memlûklerin sonuna kadar bu sosyal hizmet faaliyetleri devam etmiştir.

1.3. Bahrî Memlûkler ve Sosyal Hizmetler

Memlûkler, 648/1250 yılında son Eyyûbî Sultanı Turan Şah’ın (ö. 648/1250) Bahrî Memlûkleri grubu tarafından planlanan bir suikastla öldürülmesi sonucu Mısır ve Suriye topraklarında kurulmuş Müslüman bir Türk devletidir.¹⁰² 267 yıl hüküm süren bu devlet, yöneticilerinin geldiği köken, askeri ve dini eğitim aldıkları mekânlar gibi farklı sebeplerle iki ayrı devreye ayrılarak değerlendirilmiş olup, birinci döneme Bahrî/Türk Memlûkleri (648-

⁹⁹ Recep Çelik, “Selçuklu’da Bir Sosyal Hizmet Kurumu Örneği: Kayseri Gevher Nesibe Şifahanesi”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 7/15 (2017), 158, 162.

¹⁰⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 27/167, 32/92; Ebü'l-Fazl (Ebû Abdillâh) Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed ed-Dımaşkî İbn Tolun, *el-Lema'âtü'l-berkıyye fi'n-nüketi't-târîhiyye*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf (Beyrut/Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1415), 38-39; Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/206.

¹⁰¹ Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/203; Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/151.

¹⁰² Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, 168-169.

784/1250-1382), ikinci dönemine ise Burcî/Çerkez Memlûkleri (784-923/1382-1517) denilmiştir.¹⁰³

Bahrî Memlûkler döneminde yapılan sosyal hizmet faaliyetlerinin daha iyi anlaşılabilmesi adına 'memlûk' kelimesinin anlamı, kökeni, Memlûkler dönemindeki karşılığı gibi konular önem arz etmektedir. Bunların yanında bu dönemin önemli sultanları ve yaşanan önemli hadiseleri hakkında genel konuları bilmek yararlı olacaktır.

'Memlûk', me-le-ke kökünden türemiş ismi meful olup, sahip olunan şey, mülk, köle, insanları esir almak gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelimenin çoğulu 'memâlik'tir.¹⁰⁴ Müslüman Ülkelerde köle anlamında abîd, gulâm kelimeleri de kullanılmaktadır. Memlûk; diğer köle olarak satın alınanlardan farklı olarak hukuki ve ictimâî bir statüye sahip ve muhafız birliklerindeki profesyonel askerler için kullanılan bir terimdir. Memlûk; daha ziyade Kafkaslar, Orta Asya bölgelerinden asker yetiştirmek amacıyla çocuk yaşta köle olarak satın alınan ve Türk ırkından olup henüz Müslüman olmamış kişilerin tercih edildiği bir statü için kullanılmaktadır.¹⁰⁵

Köle olarak satın alınan memlûkler, Emeviler döneminden itibaren Müslüman devletlerde profesyonel asker olarak görevlendirilmişlerdir. Abbasiler döneminde halifeler, Farşlıların devlet üzerindeki baskılarını dengelemek için daha fazla memlûk satın almışlardır. Bunun bir örneği olarak Halife Emin ile kardeşi Me'mun arasındaki mücadelede daha fazla memlûke sahip olan Me'mun mücadeleyi kazanmıştır. Halife Mu'tasım, daha fazla memlûk satın alarak onları Sâmerâ şehrinde ayrı bir mahalleye yerleştirmiş ve onların yerli halkla karışmamaları için de Orta Asya ve Kafkaslardan evlenebilecekleri kızlar getirtmiştir. Halife ve valilerin memlûk edinmeleri zamanla o kadar artmıştır ki, Mısır valilerinden Ahmed b. Tolun (ö. 270/884) edindiği memlûklerle Mısır'da Tolunoğulları'nı (254-292/868-905), Muhammed b. Tuğç (ö. 334/946) da İhşîdîleri (323-358/935-969) kurmuştur.¹⁰⁶ Memlûkler savaş kabiliyeti yüksek askerler olması hasebiyle hem Abbasiler tarafından hem de Fatîmî halifeleri tarafından tercih edilmiştir.

¹⁰³ Ayaz, Fatih Yahya, *Memlûkler*, 25.

¹⁰⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Tahrîru elfâzi't-Tenbîh (et-Tahrîr fi [şerhi] elfâzi't-Tenbîh, Tahrîrû't-Tenbîh)*, thk. Abdülganî ed-Dakr (Dımaşk: Daru'l-kalem, 1408), 245; Muhammed b. Ebî'l-Feth İbn Ebî'l-Fadl el-Ba'li, *el-Muttaliu alâ Elfâzi'l-muknî*, thk. Mahmûd el-Arnaût - Mahmûd Yâsin el-Hatîb (Mektebetu's-sevâdi li't-tevzî, 1423), 430; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Daru's-sadr, 1414), 10/495.

¹⁰⁵ Süleyman Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 5/320; Gökhan, "Memlûk Devleti'nde Askerî Kölelik Hukuku", *Nevşehir Barosu Dergisi* 1 (2014), 137-138.

¹⁰⁶ Kâzım Yaşar Koprman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 5/99-100; Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", 5/326; Ömer Faruk Çakır, *Memlûk Devleti'nde Merkezîyetçi Yapının Oluşumu (1250-1341)* (İstanbul: Kriter yayınevi, 2021), 30-32.

Eyyûbî sultan ve melikleri, devlet yönetiminde kendi aralarındaki taht mücadelelerini kazanabilmek amacıyla çok sayıda memlûk edinmişlerdir.¹⁰⁷ Son Eyyûbî sultanlarından el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb (637-647/1240-1249), rakipleriyle girdiği mücadelelerden başarılı olabilmek adına çoğunluğu Hârizm ve Kıpçak Bölgelerinden satın alınarak getirilen Bahrî Memlûkleri adında bir memlûk grubu kurmuştur. Bu gruba Bahrî Memlûkleri denilmesinin sebebi; Nil Nehri üzerinde yer alan Ravza adasındaki kışlalara yerleştirilen bu memlûklerin, eğitimlerini buradaki tıbâklarda almalarından dolayıdır. Nil Nehrine 'Bahrü'n-Nîl' de denmiş, Bahrü'n-Nîl'e izafeten burada eğitim gören memlûklere 'el-Memâlîkü'l-Bahrîyye'/Bahrî Memlûkleri denilmiştir.¹⁰⁸ Bahrî Memlûkleri, Haçlılarla başarılı mücadeleler vermiş ve son Eyyûbî Sultanı Turan Şah'ı bir suikastla öldürerek Memlûkler Devletini kurmuşlardır.¹⁰⁹

Memlûk temini ve askeri ikta sisteminin daha da kurumsal bir yapıya kavuşarak, devleti yöneten sultanlar da dâhil yönetici kesimin memlûk teşkilatı içerisinde geldiği bu memlûk sistemi, en mükemmel kıvamına Memlûkler Devleti'nde ulaşmıştır.¹¹⁰ Memlûk sultan ve ümerâsı Kafkasya, Deşti Kıpçak ve Harizm Bölgelerinden getirilen ve henüz Müslüman olmamış Türklerden oluşan bu çocuk yaşta beyaz köleleri askeri sistem içerisinde yetiştirmek üzere satın almışlardır. Satın aldıkları bu kölelerin; uzun boylu, güçlü ve atik olmaları gibi fiziksel özelliklerinin yanında cesaretli olmaları vatan, millet ve mukaddes değerler için savaşacak özellikte olmalarına özen göstermişlerdir.¹¹¹ Satın alınan bu köleler tıbâklarda¹¹² iyi bir askeri ve dini eğitimden geçirildikten sonra 'itâka'ları (diplomaları) verilerek hürriyetlerine kavuşturulmuştur. Kendilerine ikta tahsisleri yapılarak; fiziki yapısı, kabiliyet, cesaret ve liyakat gibi özelliklerine göre askeri sistem içerisine dâhil edilmişlerdir. Bu memlûkler askeri eğitim merkezlerinde en iyi şekilde yetişerek emîrî me ve mukaddemü elf rütbesine kadar yükselebiliyorlar ve hatta sultan bile olabiliyorlardı.¹¹³

Memlûklerin kökeni ve eğitimleriyle ilgili süreçler hakkındaki bu girişten sonra Memlûk Devletinin ilk devresi olan Bahrî Memlûkleri dönemi genel hatlarıyla ele alınacaktır. VII. Haçlı

¹⁰⁷ Iram M. Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi Hazreti Muhammed'den 19. yüzyıla*, çev. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 1/217-220; Süleyman Kızıltoprak, "Memlûk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/88.

¹⁰⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/441-442; Makrîzî, *el-Hıtat*, 3/412; Süyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, 2/383; Yiğit, *Memlûkler*, 16-20.

¹⁰⁹ Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, 168-169; Yiğit, *Memlûkler*, 16-20.

¹¹⁰ Ayaz, Fatih Yahya, *Memlûkler*, 23.

¹¹¹ Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", 234-237.

¹¹² Tıbâk, etbâk; Kahire Kalesi/Kal'atü'l-cebel'de yer alan askeri okul olup tekili tabakadır. Burada yer alan tıbâklarda köle olarak getirilen memlûklere askeri ve dini eğitim verilirdi. Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", 221-225.

¹¹³ Tıbâklarda eğitim gören memlûklerin kendi aralarında iki önemli bağ vardı. Bunlardan birincisi; kendilerini azât eden efendilerine karşı saygı-korumacı temelli bağ, ikincisi; aynı tıbâkta eğitim gördüğü aynı sultan veya emirin aynı dönem memlûklerinin arasında oluşan hûşdâşlık bağıydı. Bu iki bağ, memlûkün hem varlığını devam ettirmesi hem de yüksek rütbelere terfi etmesinde en önemli faktörlerdendi. Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", 229-233; Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", 5/326-328, 333.

seferi esnasında son Eyyûbî Sultanı Salih Necmeddin Eyyûb'un savaş esnasında hastalanarak ölmesi nedeniyle yerine Hısnı Keyfa'daki sultanın oğlu Turan Şah geçmiştir.¹¹⁴ Mansura Savaşının kazanılması ve Dimyat'ın Haçlılardan geri alınması esnasında Sultan olan Turan Şah, sonrasında savaşın kazanılmasında önemli rolü olan Bahrî Memlûklerine kötü davranmış ve onların özlük haklarını ellerinden almıştır. Ayrıca Turan Şah, üvey annesi Şecerüddür'ü babasının hazinelerini gasp etmekle suçlamıştır. Turan Şah'ın bu tavırları karşısında, Şecerüddür ile Bahrî Memlûkleri iş birliği yaparak bir suikast sonucu Turan Şah'ı öldürmüşlerdir. Turan Şah'ın ölümüyle Eyyûbiler Devleti Mısır'da sona ermiş oldu. Eyyûbilerin Suriye'deki varlığına ise Aynicâlût Savaşı'nın (658/1260) kazanılmasından sonra Sultan Baybars tarafından son verilmiştir.¹¹⁵

Memlûklerin kurucu sultanı; Nüveyrî (ö. 733/1333), Makrîzî (ö. 845/1442) ve Süyûtî (ö. 911/1505) gibi bazı tarihçilere göre Şecerüddür (ö. 655/1257) olarak gösterilmektedir.¹¹⁶ Fakat dönemin diğer bazı kaynaklarına göre, ilk Memlûk sultanının Aybek (ö. 655/1257) olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁷ Dönemin kaynaklarında yeni kurulan bu devlet için 'Bahrî Memlûkleri'¹¹⁸ isimlendirmesinin yanında 'ed-Devletü'l-Etrâk'¹¹⁹ ve 'Devletü't-Türk'¹²⁰ isimleri de geçmektedir. Bahrî Memlûkleri döneminin ilk on yılında; Muiz İzzeddin Aybek (648-655/1250-1257),¹²¹ Mansûr Nûreddin Ali (655-657/1257-1259)¹²² ve Seyfeddin Kutuz

¹¹⁴ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 27/339; Safedî, *el-Vâfi*, 16/70; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 6/219.

¹¹⁵ Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 1/263-264; Safedî, *el-Vâfi*, 10/274-275; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 6/219; Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, 168-170; Nadir Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Av ve Avcı* (İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2020), 94.

¹¹⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 29/362-363; Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/459; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 6/374; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/36. Memlûklerin ilk dönem ana kaynaklarından bazılarında göre, Şecerüddür seksen gün sultanlık yapmıştır. Bu zaman diliminde Şecerüddür hükümlerini alametleri olarak; sikkelere ismini yazdırmış, hutbelerde adına dua okunmuştur. İlk sultanın Aybek olduğunu söyleyen Memlûk dönemi diğer ana kaynaklarının çoğuna göre de Şecerüddür yaklaşık üç aylık kısa bir dönem sultanlık yapmıştır. Kaynakların ayrıştığı nokta, Bahrî Memlûklerin ilk sultanının Aybek mi yoksa Şecerüddür mü olduğu konusudur. Dönemin ana kaynaklarında konuyla ilgili verilen bilgiler değerlendirildiğinde Şecerüddür'ün ilk sultan olduğu, sonrasında Aybek'in tahta geçtiği bilgisi daha objektif görünmektedir. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 29/363; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 47/358, 389, 48/198-199; Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 27/342; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/37.

¹¹⁷ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigoriûs b. Tâciddîn Ehrûn (Hârûn-Aaron) el-Malatî İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, thk. Antuvan Sâlihânî el-Yesûî (Beyrut: Daru's-şark, 1992), 1/260; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 47/55; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/231; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 7/693; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 1/506.

¹¹⁸ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 2/194; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/16; Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/441, 2/122; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 6/374.

¹¹⁹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Muhtasaru Târîhi Dimaşk li İbni Asâkir*, thk. Rûhiyye en-Nehhâs vd. (Dimaşk/Suriye: Daru'l-fikr li'tibâati ve't-tevzi ve'n-neşr, 1402), 1/300; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/134; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/506; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/238, 5/84; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/106.

¹²⁰ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 3/301; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/418-419, 459, 469; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 50/264; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1/213; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/290.

¹²¹ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 1/3, 2/28, 3/132; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 29/419; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/231; Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/472; Makrîzî, *el-Hitat*, 1/198; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/385; Yiğit, "Memlûkler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınlar, 2004), 29/90.

¹²² Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 1/47; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 29/459-460; Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/495-496; Makrîzî, *el-Hitat*, 3/164; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 6/376, 7/41.

(657-658/1259-1260) gibi sultanlar yönetime hâkim olmuşlardır.¹²³ Bu zaman dilimi Memlûk Devletinin kuruluş aşamasına geçiş dönemi olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemde, Suriye bölgesinde isyan eden Eyyûbî emirleri ile yönetime başkaldıran bazı Bahrî Memlûk emirleri itaat altına alınmaya çalışılmıştır. Yeni kurulan Memlûk Devleti açısından bu dönemin en önemli hadisesi Moğollara karşı 658/1260 yılında kazanılan Aynicâlût Savaşıdır. Bu savaşın kazanılmasıyla Moğollar ilk defa yenilgi almışlar, Memlûkler hem kendi topraklarını korumuşlar hem de Moğolların ilerleyişini durdurmuşlardır. Bu zaferle birlikte Suriye'deki Eyyûbî Hanedânının kalıntılarına da son verilmiş ve böylece Mısır ve Suriye'de Memlûk egemenliği pekiştirilmiştir.¹²⁴

Devleti kurumsal bir yapıya kavuşturan ve teşkilatçılığı ile devletin asıl kurucusu olarak kabul edilen Sultan Baybars el-Bundukdârî'nin (658-676/1260-1277) ilk icraatlarından biri, Moğolların son verdiği Abbasi hilafetini Mısır'da tekrar canlandırmak olmuştur. 659/1261 yılında Abbasi ailesinin sağ kalanlarının temsil ettiği halifelîği Mısır'a getirerek, saltanatına dini bir meşruiyet kazandırmış ve bu davranışıyla Müslüman devletlerin hamiliğini üstlenmeyi hedeflemiştir.¹²⁵ Sultan Baybars'ın ihdas ettiği kurumlardan biri de, dört mezhebe göre kâdılkudât ataması yapmasıdır. Daha öncesinde sadece Şafî kâdılkudât var iken bu dönemden itibaren dört sünni mezhebe göre kâdılkudât ataması yapılmıştır.¹²⁶

Sultan Baybars'ın önemli icraatlarından biri de berîd teşkilatını yeniden düzenlemesidir. Bu kapsamda yeni yollar ve köprüler yapmış, var olanları ıslah ederek güçlü bir iletişim ağı oluşturmuştur.¹²⁷

Sultan Baybars'ın en büyük başarılarından biri de Haçlı ve Moğollara karşı verdiği mücadeledir. Haçlıların ve Moğolların müttefiki olan Ermenilerle mücadele etmiş, Haçlılardan Antakya, Safed ve daha birçok yeri almış, Moğolları ise Fırat Nehri'nin batısına geçirmemiştir.¹²⁸ Sultan Baybars ticaretin gelişmesine de önem vermiş; Venedik, Ceneviz,

¹²³ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 1/360; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 29/412, 30/13; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 48/45-46; Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 27/374; Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarrî İbnü'l-Verdî, *Tetimmatü'l-Muhtasar fî ahbârî'l-beşer (Târîhu İbni'l-Verdî)* (Lübnan/Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417), 2/196; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/250, 253; Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/507; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 7/72.

¹²⁴ Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî Târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Daru'l-fikr, ts.), 2/1020; Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 1/361, 366, 2/35, 89; Ebü'l-Fidâ', *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*, 3/205-206; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 48/60-62; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, 2/200-202; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/255-256; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 5/437-438.

¹²⁵ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 2/123; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/28-29; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/267; Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/530.

¹²⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/117-119; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 50/197. Sultan Baybars 663/1265 yılında dört kâdılkudât atamasını ilk başlatan kişidir. Bu uygulamayla; Sultan Baybars Şafî mezhebi'nin ağırlığını dengelenmek istemiş, aynı zamanda diğer mezheplere tabi olanların daha iyi ve hakkaniyetli temsil edilmesini sağlamıştır. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 7/121; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/96.

¹²⁷ Süleyman Özbek, *Moğolları Durduran Türk Sultan Baybars* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2018), 173-174; İbrahim Harekât, "Berîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/500.

¹²⁸ Karakuş, *Baybars*, 122-123.

Marsilya gibi Akdeniz ticaretinde söz sahibi devletler ve Karadeniz yönündeki ticaret için de Bizans ile ilişkilerini sıkı tutmuştur. Tarımın gelişmesi için Nil Nehri'nin düzenli olarak su seviyesi ölçümlerini yaptırmış, yeni sulama kanalları açmış ve kuraklık yıllarında ise gerekli tedbirleri almıştır.¹²⁹

Sultan Baybars'dan sonra oğulları Saîd Bereke (676-678/1277-1279) ve Âdil Bedreddin Sülemiş (678/1279) dönemleri kısa sürmüş sonrasında bu dönemin güçlü Sultanlarından Mansur Seyfeddin Kalavun (678-689/1279-1290) tahta geçmiştir. Sultan Kalavun da Moğol ve Haçlılarla çetin mücadeleler vermiş, 680/1281 yılında Moğolları Humus'da hezime uğratmıştır. Sultan Kalavun Haçlılarla da mücadele etmiş ve 1289 yılında Trablus Haçlı Kontluğuna son vermiştir. Ayrıca Kal'atü'l-cebel'in burçlarına üç bin yedi yüz Çerkez asıllı memlük yerleştirmiş ve ileride bu memlük grubu Memlük Devletinin ikinci dönemini yönetmiştir.¹³⁰ Siyasi ve askeri başarılarının yanında Sultan Kalavun imar faaliyetlerine de çok önem vermiş, Kahire başta olmak üzere ülkenin değişik şehirlerine çok sayıda; medrese, mektep, hastane, cami ve hankâh gibi imâretler yaptırmıştır.¹³¹

Mansur Kalavun'dan sonra oğlu Eşref Halil (689-693/1290-1293) sultan olmuştur. Bu dönemin en önemli olayı; Akka ve diğer sahil beldelerinin Haçlılardan alınması hadisesidir. Haçlıların ellerindeki bu son toprak parçasını da kaybetmeleri neticesinde 1095 yılından beri Ortadoğu bölgesine devam eden Haçlı seferleri sona ermiştir. Bu mücadeleler sonucunda Haçlıların Ortadoğu bölgesinden atılmaları kesinleşmiştir.¹³² Eşref Halil'den sonra Sultan Nâsır Muhammed tahta geçmiştir.

Sultan Nâsır Muhammed (693-694/1293-1294; 698-709/1299-1309; 709-741/1310-1341) bu tarih aralıklarında üç dönem sultanlık yapmış, toplamda yaklaşık kırk üç yıl Memlük tahtında kalarak Memlüklerin her iki dönemi için de en uzun süre tahta kalan sultan olmuştur. İlk iki döneminde güçlü emirlerin etkisi altında kalmıştır. İkinci döneminin en önemli başarılarından biri İlhanlıları Tedmür civarında meydana gelen Şakhab Savaşı'nda (702/1303) ağır bir yenilgiye uğratmasıdır. Bu zaferle Suriye'de Memlük Devleti'nin hâkimiyeti sağlamıştır.¹³³ Sultan Nâsır Muhammed, üçüncü döneminde tecrübeli bir sultan olarak Memlüklerin en istikrarlı dönemlerinden birini geçirmelerini sağlamıştır.

Üçüncü dönemine; önceki dönemlerinde kendisine muhalefet eden emirleri şiddetli bir şekilde cezalandırarak başlamış ve bazı durumlarda muhalefet etmeyenler bile bu

¹²⁹ Özbek, *Moğolları Durduran Türk Sultan Baybars*, 176-177.

¹³⁰ Yiğit, "Memlükler", 29/91; Ayaz, Fatih Yahya, *Memlükler*, 36-37; Ramazan Şeşen, *Sultan Kalavun ve Oğlu el-Melikü'l-Eşref Devri (1279-1293)* (İstanbul: Yeditepe yayınevi, 2018), 25-27.

¹³¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/499; Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/226-229, 268-269; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/223, 4/24. Kalavun döneminde yapılan imâr faaliyetleri, üçüncü bölümde yer alan kurumsal sosyal hizmetler kısmında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

¹³² Nadir Karakuş, "Miladî XII. ve XIII. Asırda Dimaşk ve Haçlılar", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (2018), 211.

¹³³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/30; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/27-29; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/366-367.

cezalandırmalardan paylarını almışlardır.¹³⁴ İç istikrarı sağladıktan sonra Ermeniler ve Moğollara karşı başarılı mücadeleler vermiştir.¹³⁵

Sultan Nâsır Muhammed ekonominin gelişmesi açısından önemli bir konu olan tarımda verimin artırılması için çalışmalar yapmıştır. Bu bağlamda; tarım yapılabilen arazilerin ıslah edilmesi, yeni araziler oluşturarak tarım yapılabilen alanların genişletilmesi ve su kanallarının açılması gibi çalışmalar yaptırmıştır.¹³⁶ Merkezi otoriteyi güçlendirmek adına ikta tarım arazilerini tekrar düzenleyerek önemli bir çalışma olan Ravku'n-Nasır'ı (kadastro) yaptırmıştır.¹³⁷ Tarım politikalarının yanında en uzun süre Memlûk tahtında kalan sultan olarak imâr faaliyetlerine de çok önem vermiştir. Bu bağlamda ülkenin farklı şehirlerine çok sayıda; medrese, mektep, cami, mescid, hankâh ve ribât gibi müesseseler yaptırmış ve bunların yanında yol ve köprü gibi imar çalışmalarına da önem vermiştir.¹³⁸

Sultan Nâsır Muhammed'den sonra yaklaşık kırk iki yıllık süreçte (741-784/1341-1382) Sultan Nâsır'ın sekiz oğlu ve dört torunu sultanlık yapmıştır. Bu zaman diliminde daha ziyade küçük yaşta sultanlar tahta geçmiş ve güçlü emirler yönetimde söz sahibi olmuşlardır. Bir nevi istikrarsız bir dönem geçirilmiş, Berkuk'un sultan olmasıyla da Bahrî Memlûkleri dönemi sona ermiş ve Burcî Memlûkleri dönemi başlamıştır.¹³⁹

1.4. Bahrî Memlûkler Dönemi Sosyal Hizmetlerinin Mali Kaynakları

1.4.1. Zekât

Sosyal hizmetler, toplumda desteğe ihtiyaç duyan fakir, muhtaç, yetim, çocuk, engelli, mahkûm, esir, hasta, yaşlı ve kadınlar gibi gruplara gerekli maddi ve manevi desteği vermeyi amaçlamaktadır. Memlûkler döneminde maddi destekler sultan başta olmak üzere yönetici kesim, tâcir, zengin ve hayırseverler tarafından sağlanmıştır. Devlet eliyle beytül mâlden, şahıslar aracılığıyla da zekât, sadaka,¹⁴⁰ fitır sadakası ve sadaka-i câriye kanallarından maddi yardımlar yapılmıştır.

¹³⁴ Yiğit, "Memlûkler", 29/91; Ayaz, Fatih Yahya, *Memlûkler*, 41-42.

¹³⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/30; Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 27/9; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, 2/243-244; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/27-29; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 5/478; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/366-367; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 8/204-205.

¹³⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/190-191; Hayat Nasır el-Hace, *Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun ve Nizâmu'l-Vakfî fi Ahdîhi* (Kuveyt: Mektebetu'l-Fellah, 1403), 75.

¹³⁷ Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/510; Makrîzî, *es-Sülûk*, 6/505-506; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 8/42; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/300-301.

¹³⁸ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/3; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/265; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/131.

¹³⁹ Yiğit, "Memlûkler", 29/91-92; Ayaz, Fatih Yahya, *Memlûkler*, 43-49.

¹⁴⁰ Sadaka; doğruluk, gerçeklik anlamlarına gelmektedir. Terim olarak sadaka; Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla ihtiyaç sahiplerine verilen her türlü maddi destek, para ve eşyayı kapsamaktadır Ali Duman, "Sadaka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/383.

Zekât; bereket, malı temizleme, islah etme, arıtma ve salih amel gibi anlamlara gelmekte olup bazı yerlerde sadaka ile aynı anlamda kullanılmaktadır.¹⁴¹ Terim olarak zekât, zengin sayılan Müslümanların mallarının belirli bir miktarını Kur'an-ı Kerim'de belirlenen kişilere¹⁴² vermelerine denir.¹⁴³

Müslüman devletlerde yardımlaşma ve dayanışma müessesesi olarak zekât Hz. Peygamber dönemiyle birlikte başlamış, Hulefâ-i Râşidin dönemi, Emeviler,¹⁴⁴ Abbasiler, Selçuklular dönemi ve sonraki zamanlarda da devam etmiştir.¹⁴⁵ Memlûklerden önceki Müslüman devletlerden Eyyûbîler (566-648/1171-1250) de zekât verme konusunda hassas davranmış hem yöneticiler hem de halk zekâtlarını fakir ve muhtaçlara vermişlerdir. Sultan Selâhaddin-i Eyyûbî (566-589/1171-1193) Mısır diyarında zekâtları ilk defa düzenli olarak toplayan yönetici olmuştur.¹⁴⁶ Toplattığı bu zekâtları fakir, düşkün, yolcu, zekât amili, borçlu, Allah yolunda mücadele eden ve kalpleri İslâm'a ısındırılacak gruplara dağıtmıştır.¹⁴⁷ Memlûkler döneminde zekât vermekle yükümlü kişiler, zekâtlarını genellikle kendileri dağıtmış,¹⁴⁸ devlet eliyle toplandığında da emir ve diğer yöneticiler bu görevi yerine getirmişlerdir.¹⁴⁹ Zekât mükellefi olup da vermek istemeyenlere karşı da devlet yetkilileri gerekli tedbirleri alarak zekâtları toplatmış fakir, düşkün ve muhtaçlara dağıtmışlardır.¹⁵⁰

Memlûklerde zekât toplama ve gerekli yerlere sarfetme işleriyle *dîvânü'z-zekât* kurumu ilgilenmiştir.¹⁵¹ Buradaki görevliler devlete bağlı olan Mısır, Suriye, Hicaz, Mağrib ve diğer yerlerdeki ticaret mallarının, tarım ürünlerinin ve hayvanların zekâtlarını toplamış ve muhtaç kimselere dağıtmışlardır.¹⁵²

¹⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 14/358; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (Dâru'l-Hidâye, ts.), 38/223.

¹⁴² Zekâtlar ancak şunlar içindir: Yoksullar, düşkünlere, sadakaların toplanmasında görevli olanlar, kalpleri kazanılacak olanlar, âzat edilecek köleler, borçlular, Allah yolunda (çalışanlar) ve yolda kalmışlar. İşte Allah'ın kesin buyruğu budur. Allah bilmekte ve hikmetle yönetmektedir. Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 3/23-27.

¹⁴³ Mehmet Erkal, "Zekât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/197.

¹⁴⁴ Veysel Öz, "İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Zekât Müessesesi", *OAD Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2022), 246-248.

¹⁴⁵ Mehmet Suat Bal, "Türkiye Selçuklu Devleti'ndeki sosyal kurumların teşekkülünde rol oynayan kişilerin siyasi ve ekonomik durumları", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35/59 (2016), 22-25.

¹⁴⁶ Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/203. Makrîzî aynı eserin devamında Selâhaddin-i Eyyûbî döneminde yıllık toplanan zekât miktarının elli iki bin dinarı bulduğunu rivayet etmiştir. Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/203-204.

¹⁴⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/151.

¹⁴⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/529.

¹⁴⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 6/32.

¹⁵⁰ Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/204.

¹⁵¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/524; Safedî, *el-Vâfi*, 10/113, 16/258; Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/203-204, 4/208.

¹⁵² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/149.

Tâcirler yaptıkları ticaretten dolayı devlete vergi ödüyorlardı. Bununla birlikte tâcirler ticaretten elde ettikleri kardan zekât da veriyorlardı. Memlûklü tâcirlerin ülkeye getirdikleri altın ve gümüşten, her iki yüz dirhem¹⁵³ için beş dirhem vergi alınır. Daha sonra tâcirler, vergisini ödedikleri bu malla ticaret yapmak için çıkarlardı. Bir yıl içerisinde yaptıkları ticaretten elde ettikleri kâr üzerinden zekâtlarını öderlerdi.¹⁵⁴ Baharat ticaretiyle uğraşan Kârîmi tâcirlerden birinin ticaret için gittiği yerde herhangi bir anbarı/antreposu varsa o tâcirden de zekât alınır. Ayrıca hayvanlardan ve toprak ürünlerinden de zekât alınır. Mesela hayvan sayısı çok fazla olan Berka¹⁵⁵ Halkının sahip olduğu küçükbaş ve büyük baş hayvanlardan alınan zekât miktarı önemli bir meblağa ulaşmıştır.¹⁵⁶ Bunun yanında Mısır ve Suriye bir tarım ülkesi olması hasebiyle tarım ürünlerinden alınan oşür malları da yıllık bazda oldukça fazla bir yekün tutardı.¹⁵⁷

Tarım arazilerinde ise şu uygulamalar dikkat çekmektedir. Memlûkler askeri ikta sistemiyle yönetilen bir devlettir. Bu sistemde Mısır ve Suriye’de ekilebilir tarım arazileri yirmi dört kırıta bölünmüş ve bu araziler sultan, ümerâ ve halka askerleri (ecnâdü’l-halka/ikhtalî tımarlı askerler) arasında paylaştırılmıştır.¹⁵⁸ Bu dönemde ikta sahibi olup maddi durumu en iyi olan yönetici elit kesim de zekâtlarını vermişlerdir. Sultan Nâsır Muhammed (III. dönem 709-741/1310-1341) döneminde Dımaşk¹⁵⁹ nâibliği yapmış olan el-Emîrû’l-kebîr¹⁶⁰ Tenkiz (ö.

¹⁵³ Dirhem; Müslüman devletlerde gümüş ve gümüş bakır karışımı (dirhem nukra) olan para birimi dir. Ağırlığı 2,97 gram, 2,82 gram ve bazı zaman ve yerlerde daha farklı miktarda olabilmektedir. Bahrî Memlûkler döneminde dirhem, genellikle gümüşten (üçte ikisi gümüşten) darp edilmiş ve bu paraya dirhem gümüş denmiştir. Burcî Memlûkler döneminde ise dirhem, bakır ile gümüşün karışımından (üçte iki bakırdan) darp edilmiştir. Bakır gümüş karışımı olan bu paraya dirhem fülüs denmiştir. Burcî Memlûkler döneminde en son sade gümüşten dirhemi darp etmeyi Sultan Müeyyed Şeyh (ö. 824/1421) bastırmıştır. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 31/283; Ömerî, *Mesâlikü’l-epsâr*, 3/83-84; Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 4/420; Makrîzî, *el-Hitat*, 2/215; Makrîzî, *es-Sülûk*, 6/379-380; Walther Hinz, “İslam’da Ölçü Sistemleri”, çev. Sevim Acar, *Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi* 5 (1989), 2; Halil Sahillioğlu, “Dirhem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/370-371.

¹⁵⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 29/158. Hindistan, Yemen ve diğer yerlerde ticarete giden tâcirlerin malları hesaplanarak zekât alınır. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 29/157-158.

¹⁵⁵ Berka; Büyük bölge adı olup İskenderiye ile Afrika arasındaki köy ve şehirler için kullanılır. Ceviz, badem, ayva gibi meyveleri ve hayratları bol yerlerdendir. İlim ehli insanları vardır. Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 1/388. Berka Halkı; Kahire’deki Babu’z-Zuveyla’nın eski halkına denmekte olup soylarının Nuh peygambere dayandığı söylenir. Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 3/425.

¹⁵⁶ Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 3/529.

¹⁵⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/13.

¹⁵⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 1/112-114; Ayaz, *Memlûkler*, 109; Ahmet Sağlam, “Memlûk Toprak Rejiminde Büyük Selçuklu Etkisinin Değerlendirilmesi”, *Orta Çağ Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2023), 74-77.

¹⁵⁹ Bilâdüşşam’ın en büyük şehri Dımaşk’tır. Kâsiyun dağı ile Bâdiyetü’s-Şam arasında etrafı dağlarla çevrili bir yerde çöle yakın yeşilliğin olduğu bir alandadır. Güzel mimarisi, medrese, cami, mescit gibi yapılarıyla ilme önem verilen bir şehirdir. Yakınında akarsular geçtiğinden ağaçları ve meyveleri bol bir şehirdir. Memlûkler döneminde Dımaşk Nâibü’s-saltanatı baş şehir Kahire’ye bağlıydı. Ebü’l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed el-Kinânî el-Belensî İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr* (Beyrut: Dâru’l-Beyrut, ts.), 1/234; Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 2/463-467; İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dımaşk li İbni Asâkir*, 1/45-48; Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez- et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Müessesetü’r-Risâle, 1405), 12; Ebü Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî İbn Battûta, *Tuhfetü’n-nüzzâr fi garâ’ibi’l-emsâr ve ‘acâ’ibi’l-esfâr* (Rabat: Akademiyetü’l-Memleketi’l-Mağribiyyeti, 1417), 1/235-236; Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyîzi’s-sahâbe*, thk. Adil Ahmed

740/1340) her yıl mal ve emlakının zekâtını hesaplatmış ve ihtiyaç sahiplerine dağıttırıştır.¹⁶¹

Zekât vermenin önemine inanan halk zekâtı verirlerse o bölgeye bereket geleceğine düşünür, eğer zekâtı vermezlerse -çiftçiler için arazileri sulayacak suların çekileceğine ve diğer meslekler için de aynı şekilde- başlarına olumsuz şeylerin geleceğinden korkarlardı.¹⁶² Zenginler zekâtlarını verme konusunda cimri veya çekimser davranırlarsa devlet, zekât amilleri aracılığıyla gerekli tedbirleri alarak zekâtları toplatır, fakir ve muhtaçların ihtiyaçlarını karşılamaları için onlara dağıttırır.¹⁶³

Memlûkler döneminde Dımaşk'la ilgili bir tevkî nüshasında; zekâtın farz ibadet olarak emredildiği ve zekâta bereket olduğu belirtilmiştir. Bu işlerle görevli olan kişilerin fakir ve muhtaçların ihtiyaçlarını gözetirken hak ve adaletten ayrılmamaları ve bu malları ihtiyaç sahiplerine dağıttırırken onların incinmemelerine dikkat etmeleri gerektiği de vurgulanmıştır.¹⁶⁴ Bu dönemde halk, zekâtı sâfer, rebiulevvel, Ramazan ayı veya Âşûrâ günü gibi önemli zaman dilimlerine denk getirerek vermeye çalışmıştır.¹⁶⁵

Memlûkler döneminde zengin olan Müslümanlar zekâtlarını fakir, muhtaç, yaşlı, yetim, kadın ve engelli gibi insanlara vermişlerdir. Bu insanlar böylece zekâta ihtiyaçlarını karşılamış ve bu vesileyle dilencilik asgari düzeye inmiştir. Böylece toplumda yardımlaşma, dayanışma ve kaynaşma duygularının da en üst seviyeye çıktığı ifade edilebilir.

1.4.2. Sadaka

1.4.2.1. Fıtır Sadakası

Fıtır; yarmak ve kesmek anlamına gelmektedir. Terim olarak ise, Ramazan ayının bereketinden faydalanmak amacıyla maddi durumu iyi olanlar tarafından Ramazan

Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415), 1/164; Nadir Karakuş, "Miladî XII. ve XIII. Asırda Dımaşk ve Haçlılar", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (2018), 193.

¹⁶⁰ el-Emîrû'l-kebir, makam olarak nâibü's-saltanattan sonra gelmekte olup, en yüksek rütbeli emirler için kullanılan bir unvandır. Sultanın hemen sağında oturur ve üç bin beş yüz civarında memlûk beslerdi. Asri Çubukcu, "el-Emîrû'l-Kebîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/155.

¹⁶¹ Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 1/252; Safedî, *el-Vâfi*, 10/262. Emir Tenkiz yirmi sekiz yıl Dımaşk/Şam nâibliği (Bilâdü's-Şam nâibliği) yapmıştır. Fatma Akkuş Yiğit, "Emir ve Devlet: Dımaşk Nâibi Emir Tengiz'in Hayatı", *Gazi Türkiyat* 14 (2014), 127. Zekâtını düzenli olarak dağıtan emirlerden biri de Sultan Nâsir Muhammed dönemi ümerâsından Emir Kavsûn (ö. 742/1342)'dur. Kavsûn, zekâtını düzenli olarak hesaplatır, fakir ve muhtaçlara dağıttırır. Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/116.

¹⁶² Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Abderî el-Fâsî İbnü'l-Hâc, *el-Medhal ilâ tenmiyeti'l-tetimme a'mâl bi-tahsini'n-niyât ve't-tenbîh 'alâ ba'zî'l-bida' (kesîrin mine'l-bida'i'l-muhdese) ve'l-'avâ'idî'lleti'ntuhilet ve beyâni şenâ'atihâ ve kubhihâ* (Dâru't-Turas, ts.), 4/7.

¹⁶³ Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/204.

¹⁶⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 12/300.

¹⁶⁵ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'i's-şerif*, 1/290.

Bayramına kadar fakir, muhtaç ve desteğe ihtiyacı olanlara verilmesi gereken sadakaya denir.¹⁶⁶ Bir hurma dahi olsa onu sadaka olarak vermeye teşvik eden İslâm dinine tabi olan Memlükler özellikle ramazan ayında daha fazla sadaka vermeye gayret etmişlerdir.¹⁶⁷

Ramazan ayında başta sultan ve yöneticiler olmak üzere maddi durumu iyi olanlar sadaka vermişlerdir. Ramazan ayı geldiğinde fakir ve muhtaçlara koyun, keçi ve un dağıtımı yapılmıştır.¹⁶⁸ Sadakalar bazen bir *sa*¹⁶⁹ buğday bazen de Kurban Bayramındaki uygulamaya benzer bir tarzda et dağıtımı şeklinde yapılmıştır. Mısır halkından fakir, muhtaç ve mahkûm gibi gruplara ihtiyaç duydukları şeyler dikkate alınarak Ramazan Bayramı'na kadar verilmekteydi.¹⁷⁰ Sadakalar Ramazan ayı boyunca Fustat, Kahire ve diğer şehirlerde kurulan iftar sofralarında¹⁷¹ yemek ikramı şeklinde de verilir, buna ilaveten ihtiyaç sahiplerine et ve ekmek dağıtımı da yapılırdı.¹⁷² *Dâru'l-fitre*¹⁷³ denilen yerde Ramazan ayı boyunca muhtaçlara fıtır sadakası olarak yedi bin dinar para dağıtılmıştır. İhtiyaç durumlarına göre de yiyecek, içecek ve kıyafet dağıtımı yapılmaktaydı.¹⁷⁴

Ramazan ayı boyunca sahurda fakir ve muhtaçlar için sofralar kurularak yiyecek ve içecek ikramı yapılmış buna ilaveten sadaka da dağıtılmıştır.¹⁷⁵ Ramazan ayında sadaka olarak dağıtılanlar arasında taze ve kuru hurma, fıstık¹⁷⁶ ve tatlı gibi yiyeceklerin yanında kandil yağı gibi aydınlatma ve ısınma konusunda ihtiyaç duyulan şeyler de dağıtılırdı. Gıda ve ihtiyaç malzemeleri muhtaç olan kişilerden her birine çocuk, yetişkin, güçlü ve zayıf farkı

¹⁶⁶ Yunus Vehbi Yavuz, "Fıtır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/160.

¹⁶⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 12/364; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 14/33.

¹⁶⁸ Rıdvan Yiğit, *Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Mısır'da Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat* (Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 106.

¹⁶⁹ Sâ'; hacim ölçmeye yarayan bir alet ismi (birimi)dir. Bir sâ', kullanıldığı döneme göre 2,75 litre ile 4,17116 litre arasında miktarı değişkenlik göstermiştir. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/389; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 8/215; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît ve'l-kabesü'l-vasît el-câmi' limâ zehebe min lugati'l-'Arab semâtât*, thk. Muhammed Naim Arkasûsî. (Beyrut/Lübnan: Müessesetü'r-risâle, 1426), 1/739; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 21/377; Cengiz Kallek, "Sâ'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/318.

¹⁷⁰ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 1/288; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/387.

¹⁷¹ Halifeler Ramazan ayının dördüncü gününden yirmi altıncı gününe kadar iftar sofraları kurdururdu. Bu sofralar iftar saatinden iki saat sonra kadar devam ederdi. Fakir ve muhtaçlar da bu sofralarda yemek yedi. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/601.

¹⁷² Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/9. Sultan Baybars ramazan aylarında her gün beş bin kişiye yemek verir, iki bin beş yüz tane ekmek dağıttırırdı. Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/106.

¹⁷³ Dâru'l-fitre, 656/1258 yılında Emir Seffeddin Bahadır tarafından yaptırılmıştır. Kahire'de Bâbu'd-Deylem'in karşısında Meşhedi Hüseyin tarafındadır. Burada Ramazan Bayramına kadar Mısır'da toplanan fitreler dağıtılırdı. Sadaka-i fıtır dağıtmanın yanında bal, güzel koku, safran ve başka şeyler de sadaka olarak dağıtılırdı. Makrîzî, *el-Hitat*, 2/320.

¹⁷⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, 2/271. Her yıl Ramazan ayında iftar sofraları, sadaka dağıtımı, kıyafet yardımı ve diğer hususlar için yapılan harcamalar yaklaşık yirmi beş bin dinarı bulurdu. Makrîzî, *el-Hitat*, 2/271-272.

¹⁷⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, 2/252. Ramazan ayı boyunca fakir ve muhtaçlar için kurulan iftar ve sahur sofralarının günlük yaklaşık maliyeti üç bin dinarı bulurdu. Makrîzî, *el-Hitat*, 2/252-254.

¹⁷⁶ Ramazan ayında bağış olarak her kişiye fıstık dağıtma âdeti vardı. Makrîzî, *el-Hitat*, 2/312-313.

gözetilmeksizin dağıtılmıştır.¹⁷⁷ Bu ayda *daru'l-fitre*de sadaka dağıtılacak ihtiyaç sahiplerinin isimleri önceden belirlenir, dağıtım zamanlarında ise halife ve vezir de orada hazır bulunurdu.¹⁷⁸

Memlükler döneminde olduğu gibi daha önceki dönemlerde de kuraklık, kıtlık ve bulaşıcı hastalıklar ortaya çıktığında gıda fiyatlarında anormal yükselmeler olmuştur. Bu durumlarda başta fakir ve muhtaçlar olmak üzere insanlar güç durumda kalmışlar, hatta bu durumlar çok sayıda insanın ölümüne de neden olmuştur. Sultan Baybars el-Bundukdârî dönemi¹⁷⁹ 662/1263 yılında gıda fiyatları çok artmış fakir ve muhtaçlar zor durumda kalmış ve bu fiyat artışları Ramazan ayında da devam etmişti. Baybars bu durumdan etkilenen binlerce fakirin ismini kaydettirmiş ve kendisinden başlayarak bu kişileri emirlerine ve tâcirlere paylaştırmıştı. Pahalılık dönemi geçinceye kadar bu insanların nafakalarını karşılama görevini onlara yüklemiştir. Kendisi de buğday depolarını fakir ve muhtaçlar için seferber etmiş ve böylece çok miktarda sadaka dağıtmıştır.¹⁸⁰

Ramazan ayında fazla miktarda şeker ve tatlı tüketildiğinden sadakalar bazen şeker ve tatlı dağıtımı şeklinde de yapılmıştır. Ramazan gecelerinde Dımaşk Kalesi'nin kapıları kapatılmazdı. Hayırseverler bu kaleden yakın ve uzak camilerde, zâviye ve ribâtlarda kalanlara tatlı dağıtırdı.¹⁸¹

Sultan, ümerâ ve devlet erkânı başta olmak üzere maddi durumu iyi olanlar Ramazan ayında hastalıktan kurtulup iyileştiklerinde sadaka dağıtmışlardır. Bazen de iyileşme sevinci olarak hapishanedeki mahkûmları serbest bırakmışlardır. Sultan Eşref Halîl döneminde Nâibü's-saltanat¹⁸² Bedreddin Baydara (ö. 692/1293) ağır bir hastalığa yakalanmıştı. Ramazan ayında iyileşince Sultan Eşref Halil sevincinden fakir ve muhtaçlara bol miktarda sadaka dağıtmış ve hapishanedeki mahkûmların bir kısmını da serbest bırakmıştır.¹⁸³

¹⁷⁷ Makrîzî, *el-Hıtat*, 2/322.

¹⁷⁸ Makrîzî, *el-Hıtat*, 2/320.

¹⁷⁹ Sultan Baybars Sivas köle pazarından satın alınmış bir memlûk olarak Mısır'a getirilmiş idi. Köle tüccarı ve efendisi Alâeddin Aytegin el-Bundukdâr'dan dolayı lakabı Baybars 'el-Bundukdârî'dir. Kendisini seçme memlûkleri arasına alan Eyyûbî Sultanı Sâlih Necmeddin'den dolayı da 'es-Sâlihî' lakabını almıştır. Nadir Karakuş, "Haçlı Seferlerinde Köle Ticareti Üzerine Bir Değerlendirme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (2023), 122.

¹⁸⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/5-6; Makrîzî, *el-Hıtat*, 2/271; Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *İkdü'l-cümân fî târîhi ehli'z-zamân*, thk. Muhammed Muhammed Emin (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'-Kavmiyye, 1431), 5/376.

¹⁸¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 29/221, 33/306.

¹⁸² Nâibü's-saltanat, sultan vekili olup sultanın sorumlu olduğu işlerin neredeyse tamamıyla ilgilenirdi. Sultanın tuğrasını koyduğu evraklara kendisinin imza atma yetkisi olup, sultandan sonra en yetkili kişiydi ve sultan vekiliydi. En kıdemli emirlerden emir-ü mie ve mukaddemü elf emirleri arasından seçilirdi. Nâibü'l-gaybe; ikinci nâib olup sultan sefere çıktığında devlet işlerini yürütmekle ve iç karışıklıklar çıktığında asayiş sağlamla görevli emirdi. Ayaz, *Memlûkler*, 91-91; Sadi S. Kucur, "Nâib-i Saltanat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/314; Keleş, *Bahrî Memlûkler İktisadî ve Ticarî Hayat*, 170.

¹⁸³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/241; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/234.

Yönetici ve halktan vefat edenler için Ramazan ayı vesilesiyle onların arkalarından sadaka dağıtma âdeti de vardı. Sultan İzzeddin Aybek et-Türkmânî (648-655/1250-1257) dönemi emirlerinden Emîru Cândâr¹⁸⁴ İzzeddin Aybek el-Efrem (ö. 695/1295)¹⁸⁵ 695/1295'te vefat etmiştir. Bu emir Mısır'da bir mescit bir de medrese yaptırmıştı ve buranın etrafında Acem fakirleri oturmaktaydı. Emiru Cândâr İzzeddin Aybek'in vasiyeti üzere civardaki Acem fakirleri için her yıl Ramazan ayında günlük bir koç kestirilir ve sadaka olarak dağıtılırdı.¹⁸⁶

Ramazan ayında sadaka olarak yapılan hayırlardan biri de köle azat etmektir. Sultan Baybars el-Bundukdârî kendinden önceki meliklerin yaptığı gibi her yıl ramazan ayında otuz köleyi azat etmiştir.¹⁸⁷ Bu ayda yapılan iyi davranışlara daha fazla sevap verileceği düşüncesi Müslümanları, daha fazla sadaka vermeye ve köle azat etmeye teşvik etmiştir. Bu düşüncenin etkisiyle ramazan aylarında güzel davranışlar toplumda daha fazla görülür olmuştur.¹⁸⁸ Yardımlaşma ve dayanışmanın önemli araçlarından biri olan fitır sadakasının o günkü toplumun tamamına hitap ettiği söylenebilir. Bu sadaka vesilesiyle yöneticiler ve maddi durumu iyi olanlar tarafından fakir, muhtaç, mahkûm, talebe ve diğerlerine gerekli destekler sağlanmıştır. Fitır sadakasının toplumdaki kaynaşmaya vesile olduğu, zengin ile fakir arasındaki sevgi-saygı bağına daha da güçlendirdiği söylenebilir.

1.4.2.2. Sadaka-i Cârîye

Sadaka; doğruluk, gerçeklik anlamlarına gelmektedir. Terim olarak sadaka; Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla ihtiyaç sahiplerine verilen her türlü maddi destek, para ve eşyayı kapsamaktadır.¹⁸⁹ *Cerâye* kelimesi; vakıf görevlileri, fakirler ve yetimler gibi gruplara yapılan maddi yardımları, onların her türlü ihtiyaçlarının karşılanması ve sürekli devam eden yardım kapısı manalarına gelmektedir.¹⁹⁰ Sadaka-i cârîye daha çok mektep, medrese, hastane, köprü ve yol gibi bütün insanların faydalanabileceği hayır kurumları yaptırmayı ve buraların giderleri için de vakıflar tahsis etmeyi kapsayan bir kavram olarak bilinmektedir.

¹⁸⁴ Emîru cândâr; hem cephaneye hem de hapishane olarak hizmet veren zerdhane sorumlusu olup sultanın verdiği idam kararlarını infaz etmekle görevli emirdir. Emirlerden yeni göreve başlayanları ilan ederdi. Emîrî mie arasından seçilir, sultanın muhafız birlikleri kumandanı olup daima sultana muhafızlık görevini de üstlenirdi. Sultana gelen postaları diğer görevlilerle beraber sultana takdim eder, siyasi suçluların cezalandırılması görevini de yerine getirirdi. Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/442; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/61; Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, 101; Fatih Yahya Ayaz, "Türk Memlûkler Döneminde Mısır Halkının Siyasî Olaylara Karşı Tutumu", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2007), 58.

¹⁸⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 29/439-440. Aybek el-Efrem hayır yapmayı, ekme ve sadaka dağıtmayı çok severdi. Mescit, medrese, cami yaptırmış ve buralara çok mal vakfetmiştir. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arab, 1413), 52/149; Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 27/364; Safedî, *el-Vâfi*, 9/268.

¹⁸⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/308.

¹⁸⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/9.

¹⁸⁸ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 1/288.

¹⁸⁹ Duman, "Sadaka", 35/383.

¹⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 14/142; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 37/350.

Sadaka-i câriye¹⁹¹ vesilesiyle yardım ve bağışlar sürekli hale gelmektedir. Memlûkler vakıf kurumu ile sadaka-i câriyeleri birleştirmek suretiyle halkın her kesimine bu hizmetleri ulaştırma ve insanların ihtiyaçlarını karşılama gayreti içinde olmuşlardır. Bu vesileyle toplumda yardımlaşma ve kaynaşma duygularının zirveye ulaştığı söylenebilir.

Sadaka-i câriyeler vesilesiyle yapılan yardımlar daha çok önemli dini gün ve gecelerde (âşûrâ günü, ramazan ayı, Ramazan ve Kurban Bayramı ve kandil günleri) yapılırdı. Bu günlerde yetim, fakir, düşkün, mahkûm ve akrabalara daha çok yardım edilirdi. Onların ihtiyaçları karşılanır ve diğer zamanlara nazaran daha fazla hayır hasenat yapmaya gayret edilirdi.¹⁹²

Sadakalar kurumsal olarak vakıflar aracılığıyla dağıtıldığı gibi bireysel olarak da dağıtılmıştır. Bireysel olarak sadaka dağıtımlarından birini Sultan Eşref Halil 690/1291 yılında Akkâ'yı fethettiğinde yapmıştır. Bu fetihle birlikte Haçlıları Filistin sahillerinden çıkartmış sonrasında da sadaka olarak çok miktarda altın ve gümüş dağıtmıştır. Sultan Halil'in 692/1293'de öldürülmesinden sonra Nâibü's-saltanat Bedreddin Baydara (ö. 693/1293)¹⁹³ ve Emir Âlemüddîn Sencer eş-Şucâî (ö. 693/1294)¹⁹⁴ çok miktarda sadaka dağıtmıştır.¹⁹⁵

Sadaka verilmesi hususunda Memlûk kadınları da hassastı. Sultan ve ümerânın anneleri, kızları ve hanımları hastalandıklarında onlara dua etmeleri için kadınlar toplanır, şifa bulması için dua ederlerdi. Hasta kadın iyileşmez vefat ederse ölenin arkasından sultan ve ümerâ sadaka dağıtırdı.¹⁹⁶

Varlıklı emirlerin yaptırdıkları sadaka-i câriye türü eserler de bu dönemin sosyal hizmetlerine damga vurmuştur. Sultan Nâsır Muhammed dönemi emirlerinden Emir Abdülkerim b. Hibetullah Kerimüddin el-Kebir (ö. 725/1325) vardı. Bu emirin sultana yakınlığı sayesinde Bahrî Memlûkler döneminde çok fazla mal elde ettiği kaynaklarda geçmektedir. Emir Kerimüddin Dımaşk'taki Kabibat/Kubeybat ve Kabun Camilerini, onların yanına da su havuzlarını yaptırmıştı. Bu imaretlere gelen kişilerin su ihtiyacını karşılamak

¹⁹¹ Sadaka-i câriye, sevabı devam eden iyiliklerdir. Önceden belirlenen şahısların menfaatleri için tahsis edilmiş sadakalar veya ribât, mescit vb. yapmak için ayrılan arazi parçalarını tanımlamak amacıyla sadaka-i câriye tabiri kullanıldığı gibi ahbâs mebrure tabiri de kullanılmıştır. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 6/176.

¹⁹² İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 4/199. Bunların dışında sadaka-i câriye kapsamında yapılan yardımlardan hapisanedeki mahkûmlar, engelliler, hastalar ve yetim çocuklar da faydalanmıştır. İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'i's-şerîf*, 1/289.

¹⁹³ Bedreddin Baydara, Sultan Eşref Halil dönemin nâibü's-saltanatı olup Sultan Halil'in katledilmesinde başat rol oynamış kendisi de Sultan Halil'in hasekileri tarafından öldürülmüştür. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 52/178; Safedî, *el-Vâfi*, 19/211; Makrîzî, *el-Hitat*, 3/403.

¹⁹⁴ Emir Sencer eş-Şucâî Burcî Memlûkleri liderlerindendir. Sultan Mansur Kalvun döneminde vezirlik yapmıştır. Mansuriye Hastanesi ve Medresesi eş-Şucâî vasıtasıyla yaptırılmıştır. Kalavun döneminde bir ara vezirlikten alınmış Eşref Halil döneminde tekrar bu göreve iade edilmiştir. Eşref Halil döneminde Dımaşk ve Şam nâipliği de yapmıştır. Yünîni, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 4/315; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer*, 4/26-31; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, 1417), 2/229-231; Safedî, *el-Vâfi*, 13/254, 16/69; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/379-385; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/175, 221; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/226.

¹⁹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/377.

¹⁹⁶ Ahmed Abdürrâzık, *el-Mer'e fi Asri'l-Memlûkiyye* (Kahire: el-Hey'etü'l Mısıriyyeti'l-Amme li'l Kitâb, 1999), 21.

amacıyla su sarnıçları yaptırmıştı. Yaptırdığı havuzlara su taşıyacak bir akarsuyu elli bin dirheme satın alarak içecek su temin etmişti. Malının önemli bir kısmını bu şekilde vakfetmiş ve kalan kısmıyla da bol miktarda sadaka dağıtmıştır.¹⁹⁷

Bu dönemde sadaka verilen kişiler arasında yetimler de ihmal edilmemiştir. Bu konuya İbn Battuta'nın (ö. 769/1368) 726/1326 yılında yaptığı hac yolculuğunda şahit olduğu bir hadise örnek olarak verilebilir. Bu yıl yaptığı hac yolculuğu esnasında tanıştığı kişilerden biri de (Mekke'ye komşu olanlar kısmında değindiği kişilerden) İmam Mücevvid Burhaneddin İbrahim el-Mısri'dir. İmam Mücevvid Mekke'ye yakın bir yerde ikamet etmekte olup iyi bir Kur'an okuyucusu (kâri) ve yetim çocuklara Kur'an-ı Kerim öğreten biriydi. Sidre Ribâtu'nda¹⁹⁸ ikâmet ediyor, sadakalarını Mısır ve Şam halkına veriyordu. Yetimlerin kalacakları yerleri arıyordu. Yetimlerin kıyafet ihtiyaçlarını karşılıyor ve geçimleriyle de ilgileniyordu.¹⁹⁹

Elde edilen zaferler sonucu yapılanlar da oldukça dikkat çekicidir. Sultanlar yaptıkları savaşlarda zaferle döndüklerinde halka sadaka dağıtırlardı. Sultan Baybars el-Bundukdârî 663/1264 yılında Haçlılarla mücadele çerçevesinde Frenklere yönelik Sayda²⁰⁰ tarafına bir sefer düzenlemişti. 665/1266 yılında Frenklere ait Arsuf'u²⁰¹ ve bazı yerleri ele geçirmiş bu seferler sonucu elde ettiği zafer ve ganimetlerle Kahire'ye dönmüştür. Ganimetleri paylaştırdıktan sonra halka çeşitli mallar ve kıyafetler dağıtmıştır. Fakirlere de sadaka olarak çok miktarda dirhem gümüşü ve tahılı dağıtmış, camilerde kalanlara ise kıyafet dağıtmıştır.²⁰² Sultan Nâsır Muhammed b. Kalavun 702/1302 yılında Moğollarla yaptığı savaşı kazanarak ülkesine muzaffer bir şekilde döndüğünde Sultanı karşılamak amacıyla Kahire ve Mısır süslenmişti. Kal'atü'l-cebel'de²⁰³ askerlere limon suyu ve şekerli su ikram edilmişti. Fakir ve muhtaçlar başta olmak üzere halka çok miktarda sadaka dağıtılmıştır.²⁰⁴

¹⁹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/134. Bunların yanında Emir Kerimüddin vekilü's-sultan, nâzirü'l-has gibi üst düzey yöneticilikler yapmış ve sultanın harcama kalemlerine onay vermiş bir emirdi. Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 2/377

¹⁹⁸ Bu ribât Mekke'de dir. Bu ribâtı Sultan el-Melikü's-Sâlih Ebü'l-Fidâ (743-746/1342-1345) yaptırmıştır. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 10/96; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 10/140.

¹⁹⁹ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/391.

²⁰⁰ Sayda, Şam ve Dımaşk tarafında bir sahil şehri olup bol meyve yetiştirilirdi. Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 3/527; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 8/304.

²⁰¹ Arsuf, Kayseriye'ye yakın bir bölgede bulunan Akdeniz sahil şehridir. Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 27/153.

²⁰² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/113-114; Nadir Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Haşhaşiler* (İstanbul: Mana Yayınları İlim Yurdu Yayıncılık, 2018), 160.

²⁰³ Kal'atü'l-cebel, Kahire'nin doğusundaki yüksek tepelerin birinde yer almaktadır. Yapımına ilk defa Selâhaddin Eyyûbî döneminde 569/1173 yılında Bahâeddin Karakuş b. Abdullah el-Esedî (Selâhaddin Eyyûbî'nin üstâdüddârî, kumandanı, Mısır naibi ve mühendisi) tarafından başlanmıştır. Burada sultan olarak ilk oturan (604/1207 yılı) Eyyûbî Meliklerinden Melik Adil'in oğlu Melik Kâmil Nasıruddin Muhammeddir. Burada dârü'l-adl, hapisane, medrese, cami gibi kurumlar yer almaktadır. Askerî eğitimin verildiği kısımlar da vardır. Memlûkler döneminde de devletin yönetildiği saray olarak devam etmiştir. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/91-92; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/365-366; Safedî, *el-Vâfi*, 29/61; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/399; Makrîzî, *el-Hitat*, 1/210; Suyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, 2/23; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 32/334; Ahmet Ali Bayhan, "Eyyûbîler Devrinden Günümüze Kahire Kalesi'nin Mimari Gelişimi ve Önemi", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler*

Sultan, ümerâ ve diğer bazı kişilerin ölümleri nedeniyle Mısır, Kahire ve diğer yerlerde mutfaklar kurulurdu. Taziye gelen halka kurulan bu mutfaklarda günlerce yemek verilir ve sadaka dağıtılırdı. Sultan Baybars el-Bundukdârî'nin 676/1277 yılında Dımaşk'ta ölümünden sonra oğlu Said Bereke (676-678/1277-1279) tahta oturunca babasının taziyesi için Mısır'ın değişik yerlerine mutfaklar kurdurmuştu. Bu mutfaklarda taziye gelenlere günlerce yemek ve tatlı ikramında bulunmuştur. Bu ikramlarda fakir ve muhtaçlar gözetilmiş ayrıca onlara sadaka da verilmiştir. Hatimler okunup Sultan için dualar edilmiştir.²⁰⁵

Memlükler döneminde çok sayıda medrese, mescit, cami, hastane gibi müessese yapılmıştır. Bu kurumların ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla da vakıflar kurulmuştur. Sadaka-i câriyenin bir çeşidi olan vakıflara bu kadar önem verilmesi bu dönemdeki yardımlaşmayı göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Karafe'de²⁰⁶ bulunan Rahme/Endülüs Mescidi'ne tahsis edilen vakıflar aracılığıyla fakir ve muhtaçlara yardım edilmiştir. Yardıma muhtaç olan kundaktaki bir bebek bile olsa gerekli destek sağlanmıştır. Bir seferinde annesi bilinmeyen kundaktaki bir bebeği Karafe'deki bu mescide getirmişlerdi. Buradaki görevliler bebeğe sütanne bulup onun anne sütü almasını sağlamışlardı. Çocuğa Kafife ismini vermişler ve belli bir yaşa gelinceye kadar burada bakımını üstlenmişlerdi. Burada fakir ve muhtaçlara dağıtılmak üzere yemek de pişirilirdi.²⁰⁷ Memlükler döneminde sadaka-i câriye sayesinde yapılan hayırlar toplumun her kesimindeki muhtaç, fakir ve yetimlere ulaştırılmaya çalışılmıştır.

1.4.3. Beytül mâl

Fakir, muhtaç, yetim, kadın ve hastalara yapılan maddi yardımın kaynaklarından biri de beytül mâldir. Beytül mâl, beyt ve mal kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Beyt kelimesi insanın kalacağı yer, mesken, mekân anlamlarına gelmektedir.²⁰⁸ *Mal evi* anlamına gelen

Araştırmaları Dergisi 7/2 (2017), 122; Nadir Karakuş, "Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Amirali: Hüsameddin Lü'lü", *Umde Dini Tetkikler Dergisi* 5/1 (2022), 64.

²⁰⁴ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 8/165-166; Muhibbeddin Ebu Hamid Makdisî, *Mısır'daki İslâm Devletleri ve Türk Memlüklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019), 5-6. Sefer dönüşlerinde sultanın şehre girişini seyretmek isteyen halk, Kahire'nin girişinde evler kiralar. Bu evlerde kalan halk sultanın geçişi esnasında orduyu coşkuyla karşılar ve selamlardı. Şarkıcılar şarkı söyler, bazen kadınlar da bu karşılaşmalara katılır ve şarkı söyleyenlere eşlik ederlerdi. Bu evlerin kiraları elli ile yüz dirhem arası değişiyordu. Burak Gani Erol, "Memlûk Sultanlarının Hacları", *Tarih Okulu Dergisi* 15 (2019), 323. Ayrıca askeri sefer dönüşlerinde genellikle sofralar kurularak askere ve halka ikramda bulunulur ve sadaka dağıtılırdı. Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 217.

²⁰⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/334.

²⁰⁶ Karafe, Mısır Fustat'ta bir semt olup meşhur kişilerinin mezarlarının bulunduğu bölgenin adıdır. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemül-büldân*, 4/317; İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/205-206.

²⁰⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/335-336. Bu mescid Rukye Mescidi olarak da bilinirdi. Bu mescidin yanında ribâtı da vardı. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/335.

²⁰⁸ Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Dâvudî (Dımaşk/Beyrut: Dâru'l-Kalem-ed-Dâru's-Şâmiye, 1412), 151.

beytümâl, terim olarak devlete ait taşınır, taşınmaz malların sarf edilinceye kadar muhafaza edildikleri mekânı ve bu mallarla ilgili hukuki süreçleri ifade etmede kullanılmaktadır.²⁰⁹ Sultanın şahsına ait malların olduğu bölüm *beytü'l-mâli'l-hâssa*²¹⁰ devlete ait malların olduğu bölüm ise *beytü'l-mâli'l-âmmе'*dir.²¹¹ Sultana ait malların takibini yapan kurum *dîvânu'l-has* ve divanın başkanı da *nâzîrû'l-has*'dır.²¹²

Diğer Müslüman devletlerde olduğu gibi beytümâl kurumu Memlûklerde de vardı. Devlet yönetiminde divân teşkilatı içerisinde mali işlerle *divânü'l-beytümâl* ilgilenmiş olup bu kısım vezire bağlıydı. Nâibü's-saltanatlığın ihdas edilmesinden sonra önemi azalan vezirlik makamı Sultan Nâsır Muhammed (III. dönem 709-741/1310-1341) döneminde 728/1328 yılında lağvedilmiştir. Vezirliğin lağvedilmesiyle vezirin beytümâl ile ilgili görevleri nâzîr-ı mâl başkanlığındaki dîvân-ı nazara devredilmiştir.²¹³ Dîvân-ı nazara başkanlık eden Nâzîrû'l-beytümâl/nâzîr-ı mâlin en önemli görevlerinden biri Fustat, Kahire ve diğer yerlerde devlete ait olan malların gelirlerinin Kal'atü'l-cebel'deki hazineye getirilerek orada muhafaza edilmesidir.²¹⁴

Memlûklerde beytümâlin hukuki işlerinden sorumlu kâdilkudât vardı.²¹⁵ Şâfiî kâdilkudât başkadı olarak atanır; hazine bakanlığı, vakıflar idaresi ve vakfiye düzenleme gibi sorumlulukları yerine getirirdi.²¹⁶ Beytümâlin sorumluluk alanları arasında; vakıflardan yararlanan yetimlerin hakkı olan malların korunması, kamu mülklerinin satın

²⁰⁹ NeziH Hammad, *İktisadi Fıkıh Terimleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, ts.), 16.

²¹⁰ Beytümâlin bu kısmında sultanın kendisi, ailesi, köleleri, cariyeleri, sultaniye askerleri ve bu kişilere ait hayvanların yem ve bakımıyla ilgili giderleri beytümâlden alma hakları vardı. Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh el-Kinânî el-Hamevî İbn Cemâa, *Tahrîrû'l-ahkâm fî tedbîri ehli(milleti, ceysi)'l-İslâm*, thk. Abdullah b. Zeyd Âli Mahmud - Fuad Abdulmunim Ahmed (Doha/Katar: Dâru's-Sakâfeti bi Tefvîdin min Riâseti'l-Muhâkemi's-Şeriyye, 1408), 122.

²¹¹ Mehmet Erkal, "Beytümâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/90-91.

²¹² Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/523. Bu divan Sultan Nâsır Muhammed dönemi 728/1328 yılında vezirlik kaldırıldığında ihdas edilmiştir. Nâzîrû'l-has, sultanın şahsına ait bütün mallar ve hazinelerden sorumlu kişiydi. Şer'i ve örfi vergileri toplamakla da görevliydi. Divanü'l-müfred; Sultan Berkuk döneminde divanü'l-has'a destek olması amacıyla ihdas edilmiştir. Sultanın mallarının korunması, sultan memlûklerinin nafaka, camekiye ve diğer giderlerinin karşılanması bu divan aracılığıyla yapılırdı. Sultanın gelirleri arasında; cizye, emlak vergileri ve fakirler için alınan vergiler vardı. Bunlara ilaveten iktalarından elde ettiği tarım ürünleri, bunlardan başka mal ve ticaretten alınan değişik vergiler de vardı. Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik 1250-1517* (İSAM Yayınları, 2009), 132; Kâzım Yaşar Kopruman, "Memlûkler'de Divan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/383; M. Sobernheim, "Memlûkler", *MEB İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları ts.), 7/690.

²¹³ Yiğit, "Memlûkler", 29/94.

²¹⁴ Bahattin Keleş, "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı", *Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları*, 2015, 5/312.

²¹⁵ Kâdilkudât; baş kadı demek olup bütün hukukî yetkilere haiz en yetkili kadıdır. Memlûkler dönemine kadar bir kâdilkudât var iken Memlûkler dönemi Sultan Baybars'dan itibaren dört sünni mezhep için dört kâdilkudât tayin edilmiştir. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 8/121; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/96; Mehmet Şeker, *Memlûklerde Dîvânü'l-Mezâlim (1250-1517)* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 88.

²¹⁶ Şükrü Özen, "Kadilkudât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/79.

alınması/satılması ve mirasçı bırakmadan ölenlerin mallarının beytûlmâle dâhil edilmesi gibi konular vardı.²¹⁷

Beytûlmâlin sarf yerleri arasında fakir ve muhtaçları desteklemek amacıyla yapılan yardımlar da vardı. Bu destekler hem kamuya ait mallardan hem de sultanların şahsına ait mallardan yapılırdı. Sultanların şahıslarına ait malların takibini yapan divânü'l-hâssi's-sultâniden 725/1325 yılında Siryakus Hankahı'nın açılışı dolayısıyla fakirlere beş bin dirhem dağıtılmıştır.²¹⁸

Sosyal hizmetlerin mali kaynakları arasında yer alan beytûlmâlin gelirleri arasında; zekât, haraç, cizye, savaşıardan elde edilen ganimet malları ve mirasçı bırakmadan vefat eden kişilerin malları yer almaktaydı. Ayrıca tâcirlerden alınan vergiler, madenlerden elde edilen vergiler, darphane vergisi ve bunların dışında İslâmın öngördüğü Memlûk Devleti'nin farklı zamanlarda değişik oranlarda aldığı vergiler de vardı. Bunlara ilaveten müsadere edilen mallar, ölen ikta sahiplerinin malları ve tazminatlarından elde edilen mallar da vardı.

Beytûlmâl gelirleri arasında yer alan haraç, toprağın verimliliğine ve ekilen tarım ürününün çeşidine göre farklı oranlarda alınan bir vergiydi. Tarım arazilerinden elde edilen gelirlerin büyük bir kısmı beytûlmâle taşınır, orada muhafaza edilir ve beytûlmâlin sarf yerlerine harcama yapılırdı.²¹⁹

Beytûlmâl gelirleri arasında yer alan cizye, her yıl Yahudi ve Kıpti Hıristiyanlardan alınan baş vergisidir.²²⁰ Cizye iki kısma ayrılır, birincisi Mısır diyarı içerisinde yer alan Fustat ve Kahire'nin cizyesi, ikincisi ise buraların dışında kalan yerlerin cizyesidir. Mısır diyarının cizyesi sultanın görevlendirdiği nâzir tarafından toplanırdı. *Mübâşir*,²²¹ *şâd*,²²² *âmil* ve *şuhûdlar*²²³ cizye toplama işinde nâzıra tâbi olarak görev yaparlardı. Kahire dışındaki yerlerin cizyesini ikta sahibi olan emir ve yöneticiler toplardı.²²⁴ Cizye, divanda isimleri belirlenmiş Yahudi/Kıpti Hıristiyan erkeklerden alınırdı. Ayrıca her yıl çocuklukta çıkıp bülüğ çağına

²¹⁷ Drory, *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, 185.

²¹⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/184.

²¹⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/523.

²²⁰ Yiğit, *Memlûkler*, 386.

²²¹ Mübâşir, vergi mükelleflerinin beyanlarını da dikkate alarak kişinin ne kadar vergi/cizye vereceğini hesaplayan görevlidir. Vergileri toplamada görevli kişilerdendi. Mübâşir, âdil, dürüst ve güvenilir olmalıdır. Aynı zamanda beytûlmâle giren çıkan malları denetleyen görevlilerden biridir. Makrîzî, *el-Hitat*, 1/162; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 8/213.

²²² Şâd, mali konuları teftiş etmekle görevli uzman memurlardan biridir. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/462.

²²³ Şuhûd, Kal'atül-Cebel'deki devlet hazinesinde görevli kişiler arasında yer alıp haziye giren çıkan malları kaydetmekle sorumluydu. Cizye toplamada da görevliydi. Adaletli, güvenilir kişiler arasından seçilirdi. Âmil ise; zekât, cizye ve vergi toplamakla görevli kişilerden biridir. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/44; Makrîzî, *el-Hitat*, 3/391.

²²⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/531.

girenler, cizye divanına kaydedilir ve onlardan da cizye alınır. Zimmîlerden Müslüman olanların ve ölenlerin isimleri cizye divanından silinirdi.²²⁵

Zimmîlerden cizye toplayan görevliler, her yıl muharrem ayında gayri müslimleri; evleri, sahip oldukları malları ve buldukları sınıfın konumunu göz önüne alarak bir değerlendirme yaparlardı. Bu ölçütleri esas alarak toplanacak cizye miktarını belirlerlerdi.²²⁶

Kavanin divanında (cizye toplamada yetkili divan) cizye üç sınıfa ayrılarak toplanırdı. Bu sınıflar arasında en yüksek olanı 4 1/6 dinar²²⁷ orta halli olanı iki dinar ve iki kırat²²⁸ en düşük olanı ise bir dinar ve bir çeyrek veya üçte bir dinar idi. Maddi durumu en zayıf olanlardan ise iki dirhem ve çeyrek dirhem alınır. Kalkaşendî (ö. 821/1418) yaşadığı dönemin sonuna doğru berirlenen cizye miktarının azaltıldığını ifade etmiştir. Buna göre Kalkaşendî, en yüksek cizye miktarının yirmi beş dirhem, en düşük cizye miktarının ise on dirhem olduğunu ve belirlenen cizye miktarının ramazan ayında peşin olarak alınıp beytül mâle aktarıldığını ifade etmiştir. Kadı, ulemâ ve din adamlarından cizye toplama divanında görevli olanlar, beytül mâlede toplanan cizye miktarına göre belli oranlarda maaşlarını alırlardı.²²⁹

Ehli Zimme'nin devlet mallarına ve halka verdiği zararlar kendilerine tazmin ettirilerek beytül mâle aktarılırdı. 663/1264 yılı Cemazeyilahir/Mart ayında çıkan bir yangında Kahire'de Batliye Mahallesi'nde altmış üç bina yanmıştı. Aynı hadisede Mısır'da Farah Mahallesi'nde bulunan vakıf binaları, Dârü'l-adl binası ve başka diğer yerlerdeki binalar da yanmıştı. Bu yangının çıkma sebebiyle ilgili olarak şöyle bir söylenti yayılmıştı: Sultan Baybars el-Bundukdârî Frenklerin kiliselerini yaktırmış, Hristiyanlar da Sultan'ın bu davranışına karşılık Mısır'daki yangınları çıkartmışlardı. Bu haberlerin doğruluğunu araştıran Sultan Baybars da zimmîlerin bu yangınları çıkarttıklarına kanaat getirmişti. Böylece bu hadiseye karışan zimmîlerden verdikleri zararlara karşılık olarak beş yüz bin dinar alınması kararlaştırılmıştır. Bu para zimmîlerden tahsil edilerek Müslümanların beytül mâline aktarılmıştır.²³⁰

²²⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/530.

²²⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 10/27. Kadınlardan, buluş çağına gelmemiş erkeklerden, çok yaşlılardan, görünür engeli/sakatlığı olanlardan, fakirlerden, manastırına çekilip kendini ibadete veren kişilerden ve delilerden cizye alınmazdı. Ali Seyyid Ali, *el-Kuds fi'l-asri'l-Memlûkî'l-Memlûkî* (Kahire: Dârü'l-Fikr, 1986), 226.

²²⁷ Dinar, İslami sikke (para) birimidir. Altından darp edilir ve 4,25 gram ağırlığındadır. Farklı zaman ve yerlerde miktarında çok küçük değişiklikler olmuştur. İbn Cübeyr, *Rihletu İbn Cübeyr*, 1/274; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/545; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 7/375; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/148; Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/204; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/420; Hinz, "İslam'da Ölçü Sistemleri", 13; Halil Sahillioğlu, "Dinar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/352.

²²⁸ Kırat, farklı coğrafyalarda kullanılan ağırlık ölçüsü birimidir. Mısır'da kullanılanı 0,195 grama denk gelmektedir. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 12/126; Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/204; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/510-513; Makrîzî, *el-Hitat*, 1/158; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/176; Hinz, "İslam'da Ölçü Sistemleri", 34.

²²⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/531.

²³⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/114; Safedî, *el-Vâfi*, 10/203; Makrîzî, *el-Hitat*, 3/15.

Cizye alınmayan gayri müslimler de vardı. Melkiti, Yakubi ve diğer Hıristiyan grupların rahip ve rahibelerinden cizye alınmıyordu. Hatta Hıristiyan din adamları, mukaddes yerleri gezmek için Memlüklerin sahip olduğu topraklara geldiklerinde onlardan bazı vergiler de alınmıyordu. Din adamlarından alınmayan bu vergiler arasında; limanlardan ülkeye giriş vergisi, mukaddes yerleri ziyaretleri esnasında yol güvenliğini sağlamak için alınan güvenlik vergisi, diğer vergi ve ücretler de vardı.²³¹ Cizye alınmayan gruplar arasında; kadınlar, ergenlik çağına gelmemiş erkekler, kendi geçimini sağlayamayacak derecede yaşlı olanlar, keşişler/ruhbanlar ve yoksulluğu açıkça belli olan kişiler de vardı.²³²

Mısır'a gemilerle ticari mallarını getiren gayri müslim tâcirlerden onda bir oranında vergi alınarak beytûlmâle aktarılırdı. Alınan bu vergi miktarında, anlaşmalı ülkelere ve zamana göre değişiklik olabiliyordu.²³³ Fustat, İskenderiye²³⁴ ve İhmîm²³⁵ ile sınırlı olmak üzere buralarda ithalat ve ihracatla uğraşan gayri müslimlerden belirli oranlarda vergi alınarak beytûlmâle aktarılırdı. Bu vergiler ara sıra kaldırılmış olsa da sonraki zamanlarda değişen şartlara göre güncellenerek tekrar alınmaya devam etmiştir.²³⁶

1.4.3.1. Halktan Alınan Vergiler

Mısır halkından alınan çeşitli vergiler de beytûlmâl gelirleri arasında yer almaktaydı. Halkın geçim kaynakları arasında yer alan tarım, hayvancılık ve diğer işlerle ilgili vergi alınırdı. Mısır halkı sahip olduğu hayvanlardan dolayı devlete vergi öderdi. Bu vergi camus, sığır ve koyun gibi hayvanlardan alınırdı. Camus sahiplerinden mali divan için her yıl üç ile beş dinar arasında bir vergi alınmıştır. Ayrıca keçi, arı, at ve deve içinde her yıl belirlenen miktarda vergi alınmış ve bazı zamanlarda ise bu vergiler kaldırılmıştır.²³⁷

²³¹ Abduh Kasım Kasım, *Ehlu'z-Zimme fi Mısır min'el-Fethi'l-İslami Hatta Nihayeti'l-Memâlik* (Aynun li'd-Dirâseti ve'l-Buhûsi'l-İnsâniyyeti ve'l-İctimâiyye, 2003), 69-70.

²³² Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 10/40.

²³³ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/531.

²³⁴ İskenderiye, Mısır'ın en eski ve köklü şehirlerindendir. Afrika, Asya ve Avrupa'ya giden ticaret yollarının kavşak noktası konumunda olması ticari hayatın burada daima canlı olmasına vesile olmuştur. Tarihte birçok defa kurulmuş bir Akdeniz ve Afrika sahil şehridir. Ayrıca Nil deltasının batı yakasında yer almakta olup kumaşlarıyla da meşhurdur. İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 1/12-15; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/182-187; Ebü'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdillâh İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ' 'alâ (fi) esmâ'i'l-emkine ve'l-bikâ'* (Beirut: Dâru'l-Ceyl, 1412), 1/76; İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/175-179; Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/490-494; Makrîzî, *el-Hitat*, 1/269-274.

²³⁵ İhmîm, Mısır'ın Said bölgesi şehirlerindendir. Nil Nehrinin doğu tarafı kıyısında yer almaktadır. Eski dönemlere ait içerisinde sanat eserlerinin, heykellerin bulunduğu antik yapıları vardır. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/123-124; İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, 1/43; Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/499; İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/227; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/454; Makrîzî, *el-Hitat*, 1/442.

²³⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, 1/208.

²³⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, 1/208; Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/447; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 11/291.

Ekilen tarım arazilerinden elde edilen ürünlerden belli bir miktar vergi alınarak beytûlmâle aktarılmıştır. Şâddu'd-devâvîn²³⁸ Emir Bektimur el-Muminî (ö. 771/1370)²³⁹ Mısır diyarında ekilen arpa ve yoncaların belli bir miktarını vergi olarak alıp beytûlmâle aktarmıştır.²⁴⁰ Tuz ve buğdaydan her yıl vergi alınmış ve beytûlmâle gönderilmiştir. Bazen bu vergiler kaldırılmış ve sonra tekrar getirildiği dönemler de olmuştur. Örneğin 782/1381 yılında tuz ve buğdaydan alınan vergiler kaldırılmıştır.²⁴¹

Teknelerden de vergi alınmıştır. Bu vergiler bazı zamanlar sadece tekne sahiplerinden alınmış bazı zamanlarda ise hem tekne sahibinden hem de tekneyle yolculuk yapanlardan alınmıştır. Örneğin 715/1315 yılında Nil Nehrinde seyahat eden tekne sahiplerinden ve tekneyle gezinti yapan kişilerden zengin-fakir ayrımı yapılmaksızın eşit şekilde vergi alınmıştır.²⁴²

Şarkı söyleyip müzisyenlik yaparak gelir elde edenlerden de vergi alınmıştır.²⁴³ Düşünlerde eğlence sırasında devlet güvenliği sağlar, müzisyenler şarkı söyler, halk da bu sevinç gösterilerine katılarak rahat ve güvenli bir şekilde eğlenirdi. Bu tarz eğlence yerlerinde devlet yetkilileri güvenliği sağlama ve gerekli organizasyonu yapma ve yönetme işini birlikte yapmıştır. Genellikle vezirler bu tarz organizasyonları yönetmiş ve düşün başına beş yüz dirhem veya daha fazla miktarda devlet adına vergi almıştır. 778/1376 yılında bazı kötü niyetli yöneticilerin vatandaşın daha fazla para alması dolayısıyla Sultan Mansûr Alâeddin Ali (778-783/1376-1381) tarafından bu vergi iptal edilmiştir. Müzisyenlerin kalmaları için Said²⁴⁴ ve Vechûlbahrî²⁴⁵ bölgesinde belirli alanlar tahsis edilmiştir.²⁴⁶

Fuhuş yaparak para kazanan kadınların elde ettikleri gelirlerden de vergi alınmıştır. Bu vergiler bazı zamanlar alınmış, bazı zamanlarda ise kaldırılmıştır. 666/1267 yılında Sultan

²³⁸ Şâddu'd-devâvîn, vezir yardımcılığı konumunda bir görev olup para/mal toplama konusunda vezire refakat ederdi. Mısır ve Dimaşk için bu görevi ayrı ayrı yürütürlerdi. Önceleri tablhanâ emirlerinden seçilirken sonraları aşerât emirleri arasından seçilmiştir. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/89; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/193.

²³⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/126. Emir Bektimur 751-753/1350-1352 yıllarında İskenderiye nâipliği, 758/1357 yılında Haleb nâipliği ve şâddu'd-devâvînlik gibi önemli görevleri icra etmiştir. Mukaddemü elf olup 771/1370 yılında vefat etmiştir. Makrîzî, *Sülûk*, 4/128, 241, 337.

²⁴⁰ Makrîzî, *el-Hıtat*, 3/113.

²⁴¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/97.

²⁴² Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/508.

²⁴³ Ramazan Şeşen, *Haçlılar ve Moğollar Önünde Sultan Baybars* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021), 139.

²⁴⁴ Mısır'ın Akdeniz sahiline yakın olan ve Nil Nehri deltasıyla çevrili aşağı kısmına Vechûlbahrî denir. Burası Kahirenin kuzeyinde yer almaktadır. Semnudiye, Ğarbiye, Ceziratu Kuveysina, Dencaviye, Menufiye ve Sitraviye bu bölgede yer alan beldelerdendir. Mısır'ın Nil Nehri deltasının üst kısmına ise Vechûlkablî denir. Burası Mısır'ın güney kısmına denk gelmekte olup yüksek rakımından dolayı Sâid bölgesi de denmektedir. Cize, İtfahiyye, Feyyum, Asyut, Menfelut, Kûs, Kift, İhmim ve Behnesâ bu bölge şehirlerindendir. Bu bölgeler Nil Nehrinin deltası olması hasebiyle ziraata elverişli arazilerin bulunduğu yerlerdir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2/360; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 629; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/430; Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/137; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 8/284.

²⁴⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 7/238; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 8/284.

²⁴⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/4.

Baybars el-Bundukdârî Fustat, Kahire ve diğer yerlerin tamamında bu kadınları fuhuş yapmaya mecbur bırakan sebeplerin ortadan kaldırılmasını emretmiştir. Bu emirle fuhuş yapan kadınlardan alınan vergiler de kaldırılmış ve onların evleninceye kadar hapsedileceği duyurusu yapılmıştır. Devletin izin verdiği zamanlarda meyhane işleten ve buralarda şarap içenlerden de vergi alınmıştır. Bu vergi günlük bin dinardı. 669/1270 yılında bu vergi kaldırılarak şarap içmek yasaklanmış ve bütün şarapların dökülmesi emredilmiştir.²⁴⁷

Memlükler döneminde şarap içme bazı zamanlarda yasaklanmıştır. Bu yasaklamalar genellikle kuraklık, kıtlık, veba²⁴⁸ ve savaş gibi olağanüstü zamanlarda olmuş ve süreklilik arz etmemiştir. Sultan Baybars döneminde 667/1268 yılında Moğollarla savaş ihtimali olup devletler arası yazışmalar bu konuda ilerlediği bir dönemde şarap içmek ve bulundurmak yasaklanmıştı.²⁴⁹ 709/1309 yılında Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Baybars el-Çaşnigîr (709/1309-1310), Sultanın Şeyhi Nasr b. Süleyman el-Menbîcî (ö. 719/1319)²⁵⁰ Şeyh Takıyyüddin b. Teymiye (ö. 728/1328)²⁵¹ ve diğer bazı devlet ileri gelenleri arasındaki dini ve siyasi tartışmalar fitneye sebep olmuş ve iç huzuru zedelemiştir. Bu dönemde şarap içmek ve bulundurmak yasaklanmış, şarap satan yerler tahrip edilmiştir.²⁵² 723/1323 yılında Dımaşk'ta olumsuz hava koşulları birçok insanın aniden ölmesine sebep olmuştu. Meyve ağaçları zarar görmüş, sular kurumuş ve gıda fiyatları aniden yükselmişti. Bu zaman diliminde de şarap yasaklanmıştı.²⁵³ 749/1348 yılındaki vebadan Mısır diyarında ve dünyada çok fazla insan ölmüş, bu yılda da şarap yasaklanmıştı.²⁵⁴

Uyuşturucu madde imalatı ve kullanımı Eyyûbîler zamanında da vardı. Eyyûbîler döneminde (566-648/1171-1250) 598/1202 yılında Mısır diyarında uyuşturucu elde etmek için

²⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/295-302; Makrîzî, *el-Hitat*, 1/199; Şeker, *Memlüklerde Hisbe Teşkilatı ve Muhtesibler*, 320. Gayrı meşru ilişkisi olan kadınlardan da bu alışkanlıklarını bırakmaları gerektiği istenmiştir. Aksi takdirde bu kadınların evleninceye kadar hapsedilecekleri kararı alınmış ve bu konuda halka duyurular yapılmıştır. Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/59; Suyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, 2/296.

²⁴⁸ Veba; bubonik, pnomonik ve septisemik şeklinde üç ayrı türü olan ve kemirgenlerden insanlara geçen bulaşıcı bir hastalıktır. Atmaca, *Kara Veba Memlükler'de Salgın ve Toplum (748/1348-1349)*, 15.

²⁴⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/295; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/59; Makrîzî, *el-Hitat*, 1/199; Suyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, 2/296.

²⁵⁰ Şeyh Nasr el-Menbîcî tasavvufi düşünceyi, velâyet fikrini ve vahdet-i vücud (tanrı evren birliği) düşüncesini savunuyordu. İbn Teymiye ise bu düşüncelere karşı biriydi hatta tasavvuftaki bu düşünceleri savunanları Moğollar kadar tehlikeli görüyordu. İbn Teymiye, Nasr el-Menbîcî'ye reddiye kitabı bile yazmıştır. Emil Homerin, "Memlûklar Dönemi Mısır'ında Sûfiler ve Tasavvuf Aleyhtarları. Taraflar ve Kurumsal Çevre Üzerine Bir İnceleme", çev. Salih Çift, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2002), 250.

²⁵¹ İbn Teymiye Memlükler döneminde yetişen büyük âlimlerden birisi olup Hanbeli mezhebinin gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. İki yüzden fazla hocadan fıkıh, hadis ve kelam gibi alanlarda ders almış ve değişik eğitim kurumlarında müderrislik yapmıştır. Ferhat Koca, "İbn Teymiye, Takıyyüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/391.

²⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/56-57.

²⁵³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/66. Bu yıl devam eden veba salgınında Mısır'da sadece bir camide günlük, cenaze namazı kılınıp defnedilen insan sayısı yedi yüzü bulmuştur. Vebanın öldürücü etkisi sadece insanlarla sınırlı kalmamış, hayvanlar, denizdeki balıklar hatta havadaki kuşlar dahi ölmüştür. Vebadan dolayı daru'l-vekâlet ve sokaklar kapatılmıştır. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 10/200.

²⁵⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 10/200.

Mahmudiye'de²⁵⁵ bir haşhaş değirmeni kurulmuştu. Bu değirmende öğütülüp toz haline getirilen uyuşturucular *buyutu'l-mezar*²⁵⁶ denilen yerlerde muhafaza altına alınıyor ve satılıyordu. Uyuşturucu imalatı yapan ve satanlardan devlet günlük on beş dinar vergi almıştır. Uyuşturucu kullananlar bu maddeyi buyutu'l-mezar denilen yerlerden temin etmekteydiler.²⁵⁷ Memlükler döneminde de Mısır diyarında uyuşturucu kullanılmıştır. Uyuşturucu kullanımı bazı dönemlerde yasaklanmış bazı dönemlerde de serbest bırakılmıştır. Serbest bırakıldığı dönemde devlet güvencesinde kullanılmıştır. Devletin uyuşturucu kullanımına izin verdiği dönemlerde uyuşturucu imalatı yapanlardan ve kullananlardan vergi alınmıştır. 665/1266 yılı da dâhil devlet garantörlüğünde uyuşturucu kullanımından dolayı alınan vergi 666/1267 yılında kaldırılmış ve uyuşturucu kullanımı da yasaklanmıştır.²⁵⁸ Eyyûbiler döneminde olduğu gibi Memlükler döneminde de uyuşturucu madde kullanımı devam etmiştir.

Şarap içmek, uyuşturucu kullanmak ve fuhuş yapmak gibi İslâm'a aykırı davranışlar bazı zamanlarda yasaklanmış bazı dönemlerde ise serbest bırakılmıştır. Yasaklandığı zamanlar genellikle kuraklık, kıtlık, deprem, savaş ve veba gibi olağanüstü durumlar zuhur ettiğinde olmuş ve bu durumlar ortadan kalkınca da yine serbest bırakılmıştır.²⁵⁹ Memlük devletinin olağanüstü durumlarda yukarıda belirtilen durumları yasaklaması, bozulan ekonomiyi tekrar toparlamak ve merkezi otoriteyi tam anlamıyla tesis etmek için dini hassasiyetleri yüksek olan halkın desteğini almayı hedeflediği söylenebilir.

Mühendisler, ümerâ ve bölge valilerinden de vergi alınmıştır. Medrese, mescit, hamam, ev ve mutfak gibi yerlerin kanalizasyonlarının temizlenmesi, çöplerin toplanması ve aydınlatmada kullanılan meşaleler için de vergi alınmıştır.²⁶⁰

Vefat eden kişilerin birinci dereceden bir mirasçısı veya mirasının tamamını hak edecek mirasçıları kalmamışsa malları divânü'l-mevârisi'l-haşriyye aracılığıyla beytül mâle devredilirdi.²⁶¹ Bu durumda olanlar da iki kısma ayrılmış; birincisi, Mısır, Fustat ve Kahire diyarında ikâmet edenler ve ikincisi ise bu yerlerin dışında kalan yerlerde ikâmet edenler

²⁵⁵ Mahmudiye, Kahire yakınlarında bir mahalledir. Fâtımî askeri gruplarından olan Mahmudiye bölüğünün de kaldığı yerdir. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/402; Makrîzî, *el-Hitat*, 1/197; Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/13.

²⁵⁶ Buyutu'l-mezar, uyuşturucunun satılana kadar muhafaza edildiği ve satıldığı yerlerin ismi için kullanılırdı. Makrîzî, *el-Hitat*, 1/197; Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/185.

²⁵⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/233.

²⁵⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 1/198, 4/100.

²⁵⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/295, 14/157; Makrîzî, *el-Hitat*, 1/199; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/59, 429, 3/66; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 10/200; Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, 2/296.

²⁶⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/508. Kudüs'e bağlı beldelerde Roma döneminden beri kanalizasyon sistemi vardı. Kanalizasyon sistemi şehirlerin hem temiz tutulmasına hem de sağlığın korunmasına önemli katkı sağlamaktaydı. Arif Paşa Arif, *Târîhu'l-Kuds* (Mısır: Dâru'lmaârif, 1951), 203.

²⁶¹ Makrîzî, *el-Hitat*, 1/288; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâveridî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* (Kahire: Dâru'l-Hadis, ts.), 289; Abdu'l-Munin Macid, *Nüzûmu Devleti Selâtin el-Memâlik ve Rusûmuhum fi Mısır* (Mektebetü'l-İnculî'l-Misriyye, 1982), 2/76.

şeklinde idi. Mısır, Fustat ve Kahire diyarında olup mirasçısı olmadan ölenlerin miraslarıyla ilgili işlemleri, sultanın tayin ettiği nâzırlar tarafından yapılmaktaydı. Nâzırla birlikte bu işlemleri takip etmeleri için görevlendirilenler arasında mübâşir, şadd, kâtip, müşârif²⁶² ve şâhitler de vardı. Mirasçı bırakmadan vefat edenlerin malları bu kurulan ekip tarafından toplanıp beytûlmâle aktarılmaktaydı. Mevârisü'l-haşriyye divanında Mısır ve Kahire'de günlük vefat eden kadın, erkek ve çocuk herkesin özellikleri ayrıntılı bir şekilde kaydedilmekteydi. Kaydın bir nüshası da ilgili divana yazılarak orada saklanırdı.²⁶³

Mısır diyarı ve Mısır'a bağlı yerlerdeki Yahudi, Hıristiyan ve Samirilerden ölenlerin mirası divân-ı mevârisi'l-haşriyye'ye geçirdi. İslâm dinine göre varisleri bu malın kendilerine ait olduğunu ispat edinceye kadar miras malı bu divandan beytûlmâle geçirdi. Varisleri eğer bu mirasın kendilerine ait olduğunu ispat ederlerse hak ettikleri bu mal kendilerine tekrar verilirdi. Mirasçıların hak ettiklerinden arta kalan mallar beytûlmâle devredilirdi.²⁶⁴

Mısır halkından toplanan ve beytûlmâl gelirleri arasında yer alan, aynı zamanda meks adı verilen bu örfi vergiler yukarıda sayılanlarla sınırlı değildi. Bu vergiler bazı sultanlar tarafından kaldırılmış sonrasında ihtiyaç duyulduğunda tekrar konulmuştur. Mesela Sultan Nâsır Muhammed yönetime geçince otuz dört kalemlik meks denen vergileri ve bununla birlikte sultan ve ümerâ adına toplanan gümrük vergilerini kaldırmıştır. Aynı zamanda Sultan Nâsır Muhammed Mısır ve Suriye'nin ekilebilir tarım arazilerinin ölçümlerini yaptırarak *Ravku'n-Nâsiriyye*²⁶⁵ uygulamaya koymuştur. Sultan Nâsır Muhammed Raku'n-Nâsiri'yi tamamladıktan sonra Sultan Mansur Kalavun döneminde kaldırılan bazı vergilerin bir kısmını tekrar ihdas etmek suretiyle tahsil etmeye devam etmiştir.²⁶⁶

²⁶² Müşârif, görevli oldukları divan ve diğer yerlerde mali konularla ilgili hesapları denetleyen ve müfettişlik yapan görevlidir. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/378; Makrîzî, *es-Sülûk*, 6/345; İbn Hacer, *İnbâ'ül-gumr*, 2/9.

²⁶³ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/532.

²⁶⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/202. Bu hususlar ehli kitapla yapılan zimmet ahdinde kayıt altına alınmış olup 700/1301 yılı Receb ayında Sultan Nâsır Muhammed b. Kalavun döneminde kayıt altına alınmıştır. Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/201-202.

²⁶⁵ Ravk: Kıptî kökenli bir kelimedir. Araziyi ip ile ölçüp defterlere kaydetmek anlamında kullanılır. Ravk; arazi ölçümünü yapmak, arazinin yıllık gelirini tespit etmek ve bu arazi gelirlerini sultan, ümerâ ve halka askerlerine tahsis etmektir. (712-725/1312-1325) yılları arasında Sultan Nâsır Muhammed, Mısır diyarındaki meralar, ekilebilir arazilerin miktarı, verimlilikleri ve bu arazilere ne kadar vergi konacağıyla ilgili yaptırdığı çalışmalardır. Ravku'n-Nâsiri Memlüklerin sonuna kadar geçerli olmuştur. Bu ölçümlerden sonra Sultan 24 kısma ayrılan ikta arazilerinin 10 parçasını almış (bir önceki Ravku'l-Hüsâmî'de sultana 4 parça verilmişti), kalan 14 parça ümerâ ve halka askerleri arasında paylaştırılmıştır. Bu iki gruba bir önceki Ravku'l-Hüsâmî'de 20 parça verilmişti. Bu paylaşımınla Sultan Nâsır, mekezi otoritesini artırmayı, büyük emirlerin gücünü kırmayı hedeflediği söylenebilir. Bu ravk çalışmalarından önce halk üzerindeki 34 kalemlik vergiyi kaldırmakla da halkın desteğini arkasına almayı hedeflediği görülür. Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 27/510; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/505-506; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 9/42; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/300-301; Bahattin Keleş, *Bahrî Memlükler' de Bahrî Memlükler' de İktisadî ve Ticarî hayat (1250-1382)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998), 27-30; Igarashi Daisuke, "Land Tenure and Mamluk Waqfs", ed. Stephan Conermann, *EB-Verlag* 7 (ts.), 6-7; R. Stephen Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, çev. Murtaza Bedir - Fuat Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 226; Sağlam Ahmet, *Memlüklerde Toprak Yönetimi İktâ'* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021), 61, 86, 89-93, 106.

²⁶⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, 1/199.

Kazılarda bulunan değerli eşyalar ve mallar beytümâl geliri olarak buraya aktarılırdı. 712/1313 yılında Emir Şemseddin Karasunkur (ö. 728/1328)²⁶⁷ Re'su'l-Hare'de²⁶⁸ Daru'l-Karasunkur adında bir saray yaptırmıştır. Bu saray itibarı yüksek olan yerlendendi. Bu sarayın etrafına yapılacak duvarlar için yapılan masrafların bedeli bu kazılardan çıkarılan otuz iki bin dinar, yüz elli bin dirhem gümüş, altın kaplamalı eyerler ve bunun gibi değerli eşyalardan bir kısmıyla karşılanmış ve geri kalanı beytümâl aktarılmıştır.²⁶⁹

Beytümâl'in gelir kaynakları arasında; savaşlardan elde edilen ganimetler ve tazminatların yanında ölen sultan, ümera ve ikta askerlerinin terekelerinin beytümâl aktarılması da vardı.²⁷⁰ Sultan, beytümâl vekili olarak beytümâldeki malların her türlü tasarruf hakkına sahipti. Bu vesileyle oradan vakıflara mal satma işlerini de yürütürdü.²⁷¹ Nâsır Muhammed üçüncü defa sultan olunca (III. dönem 709-741/1310-1341) önceki Sultan Baybars el-Çâşnigîr (ö. 709/1310), Emir Seyfeddin Salâr (ö. 709/1310)²⁷² ve diğer emirlerin yöneticilikleri dönemlerinde beytümâlden satın alıp vakfettikleri emlak ve arazilerin tamamını tekrardan beytümâl'den satın almıştır. Sonrasında Sultan Nâsır Muhammed, ölen Sultan Baybars el-Çâşnigîr'in terekesiyle ilgilenmesi için Kerek²⁷³ Naibi Cemaleddin Akkuş'u (ö. 736/1336)²⁷⁴ görevlendirmiştir. Nâib Akkuş Baybars'ın terekisinin yarısını Sultan Nâsır Muhammed'e ayırmış diğer yarısını da Baybars'ın kızına vermiştir. Naib Akkuş Baybars'ın karısının mücevherlerini de beytümâl aktarmıştır.²⁷⁵

²⁶⁷ Karasunkur emir-i kebirlerden olup 696/1296 yılından sonra Mısır diyarı naibü's-saltanalığı ve Haleb naibliği gibi önemli görevler icra etmiştir. Safedî, *el-Vâfi*, 10/165; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/413; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/240.

²⁶⁸ Re'su'l-Hare, Kahire'nin Burcuân Semtin'de bir yer adıdır. Makrîzî, *el-Hitat*, 2/338; İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 2/81; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 6/48.

²⁶⁹ Makrîzî, *el-Hitat*, 3/98. Daru'l-Karasunkur, Emir Şemseddin Karasunkur'un kendisi için yaptırdığı sarayına verilen isimdir. Kahire'de Burcuân Semtindedir. Makrîzî, *el-Hitat*, 3/98, 153; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/304

²⁷⁰ Mustafa Kılıç, "Memluk Sultanı Eşref Halil ve Siyasi Faaliyetleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2010), 169.

²⁷¹ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 300.

²⁷² Emir Salâr, üstâdüddârlık ve naibü's-saltanalık yapmış önemli emirlerden biridir. Sultan Nâsır Muhammed'in ikinci döneminin başlangıcında Baybars el-Çâşnigîrle iş birliği yapmıştır. Fakat sonraki zamanda Emir Salâr ile el-Çâşnigîr arasında güç mücadelesinden kaynaklanan çatışmalar yaşanmıştır. Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 27/481; Safedî, *el-Vâfi*, 10/280; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/14; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/276.

²⁷³ Kerek; Belkâ, Şevbek, Şam ve Lut gölüne yakın yüksek bir yerde bulunmaktadır. Memlükler döneminde nâiplik merkezlerinden olup merkezi otoriteden uzak tutulmak istenen üst düzey yöneticilerin sürgüne gönderildiği yerlerdendir. Burası meyve yetiştiriciliği, temiz ve bol suları ile tanınırdı. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/370; İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsîdü'l-ittilâ'*, 2/818; Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/477; İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/344-346; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/161-163.

²⁷⁴ Cemaleddin Akkuş Sultan Nâsır Muhammed'in ikinci sultanlığı dönemi 700/1301 yılından 736/1336 yılına kadar Kerek naibliği ve bir müddet de Trablus naibliği yapmıştır. Safedî, *el-Vâfi*, 10/260; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/271; Makrîzî, *es-Sülûk*, 6/184.

²⁷⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/449.

Beytümâlin harcama kalemleri arasında, sultanların beytümâlden emlak satmaları da vardı. Sultanlar bu emlakları satarak cami/mescit, medrese, hankâh ve ribât gibi müesseseler yaptırmış ve halkın hizmetine sunmuşlardır.²⁷⁶

Beytümâlin harcama kalemlerinden biri de, Mısır'da imaret divanında deniz filoları için gemi yapım işlerinin ihtiyaçlarını karşılamak da vardı. Gemi yapım işleri için yeterli iş gücü ve sermaye sağlanamazsa beytümâlden destek alınırdu.²⁷⁷ Ayrıca devlet görevlileri maaşlarını beytümâlden alırdı.²⁷⁸ Beytümâlden harcama yapılırken halkın maslahatına uygun yerlere öncelik verilirdi.²⁷⁹

1.4.3.1. Beytümâl Görevlileri

Nâzıru'l-beytümâl; prestiji yüksek bir makam olup dârü'l-adl'de²⁸⁰ bir makam odası vardı.²⁸¹ Protokolde oturma yeri bazen muhtesibin altında bazen de muhtesibin üzerindeydi.²⁸² Mısır ve Şam bölgesindeki beytümâle tabi olan malları ve sultanıyeye ait malları Kal'atü'l-cebel'deki beytümâle taşımak görevi de onun vazifeleri arasındaydı. Ayrıca beytümâle ait malların toplanması, gerekli yerlere harcanması ve kiralanması gibi işlemlerini de yürütür, malların ziyan olmamasına dikkat ederdi. Buranın yıllık bütçesi yaklaşık dört yüz bin dinara ulaşıyordu. Nâzıru'l-beytümâlin yanında diğer görevliler de vardı bunlar arasında; şuhûd, sayrafi beytümâl (veznedarlık/tahsildarlık), kâtibu'l-mal gibi görevliler sayılabilir.²⁸³ Bu görevlilerin; dini değerlerine bağlı, ilim ehli, adaletli ve kamu yararını kendi menfaatlerinden üstün tutan kişiler olmasına özen gösterilirdi.²⁸⁴

Beytümâl vekili, devlet erkânına ait iktaları muhafaza ederdi. O, beytümâlin bütün işlerine vâkıf olup haksız yollarla devlete ait dükkân ve binaları gasp etmek isteyenlere ve kiralarını ödemeyenlere müsamaha göstermezdi. Bu hususlara dikkat edildiği dönemlerde hazineye ait

²⁷⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/449.

²⁷⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/569. Gemilerin yapım işleri için beytümâlden pay ayrılmasının yanında gemilerin vakıf malı haline getirilip vakıf hizmetlerinde kullanılmasının da Memlûkler döneminden itibaren başlatıldığı ifade edilmektedir. Murat Çizakça, *İslam Dünyasında Vakıflar* (Konya: KTO Karatay Üniversitesi Yayıncılık ve Yapımcılık, 2017), 42.

²⁷⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 3/390-391.

²⁷⁹ İbn Cemâa, *Tahrîrü'l-ahkâm*, 101.

²⁸⁰ Dârü'l-adl; yüksek mahkeme salonları demektir. İlk defa Nureddin Mahmûd b. Zengî döneminde Dımaşk'ta yaptırılmıştır. Memlûklerde de devam etmiştir. Şeker, *Memlûklerde Divânü'l-Mezâlim*, 75.

²⁸¹ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 3/458.

²⁸² Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/213. Beytümâl vekilinde aranan özellikler arasında; ilim sahibi olma, salih amel işleme, takva sahibi olma ve mala karşı aşırı hırslı olmama yer almaktaydı. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/213-214.

²⁸³ Sayrafi; Vakıf gelirlerinin tahsil edilmesinde vakıf nâzırının verdiği sorumlulukları yerine getirirdi. Bu görevlinin vakıfta çalışabilmesi için Müslüman olması şartı vardı. Makrîzî, *el-Hitat*, 3/390-391.

²⁸⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/32, Nâzıru'l-beytümâl, doğruluktan ayrılmaz ve toplumun menfaatlerini öncelerdi. Bir hakkın sahibi olduğunu iddia edenlerin veya sorumluluğunu inkâr edenlerin durumlarını araştırırdı. Her hak sahibine hakkını teslim ederdi. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/88-89.

olan mülklerin satış değerleri yükselir, bu bölgelerde arazi satın alanlar beytülmalin koruyuculuğuna güvenir ve gelirleri artardı. Beytülmal vekilinin görevini layıkıyla yerine getirmesi Şam arazilerinin değerinin artmasına olumlu katkı sağlamış, yerine göre her binada bir daire fazladan kazanç sağlanmasına vesile olmuştur.²⁸⁵

Devâvinu'l-mal; mali konularla ilgili divanların en yetkili makamıdır. Günlük, aylık ve yıllık hesaplar bu divanda tutulur ve maaş ile diğer ödemeler bu divan vasıtasıyla yapılırdı. Bu mali divanların hesapları *istîfâ-yı sohbe* de toplanırdı.²⁸⁶ Bu divanın başkanı müstevfi's-sohbe dir. Burada görev yapacakların görevlendirme yazıları *dîvânu'l-inşada* yazılırdı.²⁸⁷ Diğer mali divanlar bu divanın bir şubesidir. Ümerâ, erbabu'l-kalem, kadılar, ulemâ ve diğer devlet görevlilerinin maaşları, aylık ve günlük ödemeleri bu divanda yapılırdı. Âyân ve diğer görevlilere baharatlı/baharatsız et ve ekmek dağıtımı buradan yapılırdı. Üst düzey görevliler için kurbanlık hayvan ve hayvan yemi, şeker, mum, yağ ve yıllık kıyafet dağıtımı da yine buradan yapılırdı.²⁸⁸ Görevlileri *nâzır*,²⁸⁹ *vezir*,²⁹⁰ *sahibu divan*,²⁹¹ *şâhid* ve *müstevfi's-sohbe*²⁹² olup ebvabu's-sultaniyede ancak vezir yetkiliydi.²⁹³

Beytülmalle ilgili bazı farklı durumlar da vardı. Memlûk sultanları farklı zamanlarda beytülmalin boşaldığını ileri sürerek vakıfları kaldırmaya teşebbüs etmiştir. Beytülmalin boşalması demek ordunun savaş için gerekli hazırlıkları yapamaması ve diğer Müslüman beldeleri savunacak yardımları onlara ulaştıramaması anlamına da geliyordu. Memlûk sultanları beytülmalin boşaldığını ileri sürerek altı defa vakıfları kaldırmaya yani vakıf

²⁸⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 12/64-65.

²⁸⁶ Kopruman, "Memlûkler'de Divan", 9/383.

²⁸⁷ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 3/446. Memlûkler döneminin en önemli divanı olup yurt içi yazışmalar ve devletler arası yazışmaların en yetkili makamıydı. Üst düzey yöneticilerin görevlendirilme ve azledilme yazıları burada yazılırdı. Bu divan tarafından halkın şikâyetleri yetkili makamlara iletilirdi. Başka şehirlerde de şubeleri vardı. Yazı sanatında uzman olanların burada görevlendirilmesine öncelik verilirdi. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 1/8-13; Makrîzî, *el-Hitât*, 3/393; Kopruman, "Memlûkler'de Divan", 9/383.

²⁸⁸ Makrîzî, *el-Hitât*, 3/390.

²⁸⁹ Sahibu'd-divandaki en yüksek rütbeli kişi nâzır'd-divandır. Bulunduğu divanların en yetkilisi olup hesap işleri ve diğer görevlerin yürütülmesi işlerini yerine getirirdi. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 1/138.

²⁹⁰ Müslüman devletlerde vezir, sultandan sonra devlet yönetiminde en etkili kişiydi. Memlûklerde Nâibü's-saltanatlık kurumunun varlığından dolayı vezirin konumu Nâibü's-saltanattan sonra gelmekteydi. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/474; Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik*, 68-77; Fatih Yahya Ayaz, "Memlûkler Döneminde Vezirlerin Görevleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2006), 141.

²⁹¹ Sahibu divan, nâzır ve müstevfi'nin yazdırmak istediği hususları yazmakla görevli kişidir. Divana gelen yazılara cevap yazma ve divanda çıkacak yazıları kaleme alma işini de yürütürdü. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 8/300.

²⁹² Müstevfi's-sohbe, vezirin yardımcılardan olup, sultanın çıkaracağı tevkileri hazırlardı. Devlet adına toplanacak vergileri ve sultanın bu konularda çıkardığı fermanları duyurma görevini yerine getirirdi. Divanda gelir gider işlerine de bakan görevli olup bir nevi tahsildarlık vazifesini yürütürdü. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/301; Safedî, *el-Vâfi*, 10/162; Abbas Sabbâğ - Nebi Bozkurt, "Müstevfi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/147-148.

²⁹³ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 9/260-261.

mallarına el koymaya teşebbüs etmişlerdir. Her seferinde bu girişimler kadı ve diğer görevlilerin karşı çıkmasıyla başarısızlıkla sonuçlanmıştır.²⁹⁴

Devletin iyi yönetilip merkezi otoritenin güçlü olduğu dönemlerde devlet hazinesi olan beytülmalin doluluk oranının yüksek olduğu görülmektedir. Fitne, kuraklık, kıtlık, deprem ve savaş gibi durumlarda beytülmalin boşaldığı veya yeterli kaynağa sahip olmadığı söylenebilir. Beytülmalin harcama kanalları arasında; devleti yönetenlerin maaşları, askeri harcamalar, bazı zamanlarda vakıflara yapılan destekler, sultan ve yönetici elit kesimin şahsi harcamaları, deprem, kuraklık, salgın hastalık gibi dönemlerde vatandaşları desteklemeye yönelik gıda yardımları vardı. Devlet yönetiminin istikrarlı olduğu dönemlerde beytülmaldeki doluluk oranlarına göre vatandaşlardan alınan vergiler bazı zamanlarda kaldırılmıştır. Bu durumların varlığı, devleti yönetenlerin vatandaşların maddi durumlarını ve sıkıntılarını dikkate aldıklarını göstermektedir.

1.5. Sosyal Hizmetlerin Mali Kaynağı Olarak Vakıflar

1.5.1. Vakıf Kurumu

Durmak, engel olmak, ertelemek ve alıkoymak gibi anlamlara gelen *vakıf/vakf* kelimesi terim olarak, bir mal/mülkün sahibi tarafından dinî, toplumsal ve hayır amacıyla ebediyen tahsis edilmesini ifade etmektedir. Hukukî bir işlemle kurulur ve İslâm medeniyetinin önemli hayır müesseselerinden biridir.²⁹⁵ Vakfın şartları, kadı huzurunda yazılı hale getirilen vakfiye veya vakıfname denilen bir belge ile yasal hale getirilirdi.²⁹⁶ İslâm hukuk literatüründe vakfın işlevi *vakf*, *habs* ve *sadaka* kelimeleriyle karşımıza çıkmaktadır.²⁹⁷ Vakfın hukukî niteliği, vakfın kurucu unsurları, bağlayıcılık kazanması ve vakfedilen malın mülkiyeti gibi hususlara göre vakıf tanımları da değişmektedir.²⁹⁸

Vakfın daha geniş ve kapsayıcı bir tanımı, taşınır veya taşınmaz bir değer belirlenmesiyle bir yere veya kişiye tahsis edilmesidir. Tahsis edilen bu mal hukukî bir statüye tabidir ve süreklilik arz eder. Tahsis edilen malın doğrudan kendi kendini temsil ettiği, tescilinden sonra kurucusu dâhil herkesi bağlayan hukukî bir akitir.²⁹⁹ Kurulma aşamasından başlayarak

²⁹⁴ Ebü'l-Berekât Zeynüddîn (Şehâbüddîn) Muhammed b. Şehâbüddîn Ahmed (Ayâs) el-Hanefî İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr fî veka'i'i'd-dühûr*, thk. Muhammed Mustafa (Kahire, 1963), 1/13-14; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *MEB İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1986), 13/161.

²⁹⁵ Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/475-479.

²⁹⁶ Ali Himmet Berki, *Vakıflar Dergisi*, "Hukuki ve ictimai bakımdan vakıf" 5 (1962), 9-13.

²⁹⁷ Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 29.

²⁹⁸ Günay, "Vakıf", 42/472-476; Çınar Miyase - Kaya Koyuncu, *Vakıflar Kaynakçası* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2015), 3.

²⁹⁹ Miyase - Koyuncu, *Vakıflar kaynakçası*, 4.

süreç içinde vakfa dair her türlü faaliyet, hukukî bir işleme tâbidir. Vakfetmenin dinî dayanakları, vâkif olmanın şartları, neyin ne şekilde vakfedileceği, vakfın varlığını nasıl devam ettireceği ya da sonlandıracağı gibi konular genellikle fıkıh kitaplarında ele alındığı şekilde uygulanmıştır.³⁰⁰

Müslüman devletlerde vakıf kurumunun oluşmasında Kur'an-ı Kerim ve hadisler çok etkili olmuştur. Kur'an-ı Kerim'de vakıf kelimesi geçmemekle birlikte vakfın işlevleriyle ilgili ifadelere rastlanmaktadır. Allah yolunda harcama yapma, fakir, muhtaç ve yetimlerin ihtiyaçlarını karşılama, hayır yapma konusunda yarışma gibi konulardan bahsederek vakfın fonksiyonları vurgulanmıştır. Al-i İmran suresi 92. ayette: "Allah yolunda sevdiğiniz şeylerden harcamadıkça iyiliğe asla eremezsiniz." buyrulmuştur. Bu ayette servet, mevki, ilim ve beden kuvveti gibi hem maddi hem de manevi fedakârlığın önemi ifade edilmiştir.³⁰¹ Tevbe suresi 18-19. ayetlerde; cami ve mescitlerin imar ve onarımlarının ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan müminler tarafından yapılacağı belirtilmiştir.³⁰²

Hz. Peygamber ve ashabının söz ve uygulamalarında vakıf kelimesiyle ilişkili olarak *habs*, sadaka ve sadaka-i câriye kavramları geçmektedir. Müslim'de geçen bir hadiste: "İnsanoğlu öldüğü zaman bütün amellerinin sevabı sona erer. Ancak şu üç şey bundan müstesnadır; sadaka-i câriye yapan, istifade edilen ilim bırakan ve kendisine dua eden hayırlı evlat yetiştiren" buyrulmaktadır.³⁰³ Medine'deki bir kısım arazi, Fedek ve Hayber hisselerinin bir kısmı ve ihtiyaç sahibi Müslümanların kullanımı için sadaka haline getirilmiştir.³⁰⁴ Hz. Peygamber vefat ettiğinde geride beyaz katırı, silahı ve vakfettiği araziden başka ne bir dirhem ne bir dinar ne bir köle ne de bir cariye miras olarak bırakmıştır.³⁰⁵ Hz. Ömer Hayber'de kendisine ganimet olarak düşen hurma bahçelerinin hisselerini hibe edilmemek, miras bırakılmamak ve satılmamak üzere vakfetmiştir. Bu bahçelerin meyvelerini ve diğer gelirlerini ihtiyaç sahibi müminlerin kullanımına tahsis etmiştir.³⁰⁶ Hz. Osman, Rume

³⁰⁰ Miyase - Koyuncu, *Vakıflar kaynakçası*, 35. Fakihlerin çoğunluğuna göre vakıf işleminin; irade beyanı (sîga), vakfeden (vâkif), vakfedilen mal (mevkuf) ve vakıftan yararlananlar (mevkufün aleyh) şeklinde dört unsuru vardır. Usulüne uygun biçimde kurulan vakıf, hâkim kararıyla tescil edilir, vasiyet şeklinde ölüme bağlı bir tasarrufla yapılır, tesis amacına uygun şekilde vakfın imkânlarından yararlanırdı. Günay, "Vakıf", 42/476-478.

³⁰¹ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Tefsiri Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 1/629-630.

³⁰² Karaman vd., *Kur'an Yolu Tefsiri*, 2/140-142.

³⁰³ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Müsnedu's-Sahîh el-Muhtasar bi nakli'l-adli ani'l-adli ila Resulillah*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Daru İhyâü't-Türasi'l-Arabi, ts.), 3/1255, hadis no:1631.

³⁰⁴ Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u'l-müsnedu's-sahîh/Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsır en-Nâsır (Beyrut: Dâru Tavkin necât, 1422), 4/79, hadis no:3092-3093, 5/90, hadis no:4035, 8/149, hadis no:6728; Müslim, *Sahîhi Müslim*, 3/1381, hadis no:1759, 8/149 hadis no:6727.

³⁰⁵ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 4/3, hadis no:2739.

³⁰⁶ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 4/10, hadis no:2764, 4/12, hadis no:2772-2773.

Kuyusunu satın alıp Müslümanların kullanımına tahsis etmiştir. İhtiyaç sahiplerinin kullanımına tahsis edilen bu uygulamaların tamamı vakıf örneklerindedir.³⁰⁷

1.5.2. Sosyal Hizmetler Açısından Vakıfların Fonksiyonları

Vakıflar, köy ve şehirlerin kurulmasında, yeniden dizayn edilmesinde, imar faaliyetlerinde, eğitim, kültür, ekonomi, sağlık, sosyal ve askeri konular gibi farklı alanlarda fonksiyonlar icra etmiştir. Vakıflar, Müslüman bir devlet olan Memlükler döneminde de bu hususlarda başat rol oynamıştır.

Vakıflar aracılığıyla eski Kahire'nin dönüşümü, Mekke, Medine, Kudüs, el-Halil gibi mukaddes beldelerin bakımı, onarımı ve buralara suyun getirilmesi gibi hizmetler yapılmıştır. Bunun yanında vakıflar, hocaları, öğrencileri merkezî yerlere çekmiş, bu yerlerde gıda, giyecek ve barınma gibi hizmetlere olan talebi artırmış, gayri menkullerin alım satımı, kiralınması gibi hususlarla ekonomik canlanmaya vesile olmuştur.³⁰⁸

Memlükler döneminde vakıflar önemli fonksiyonlar icra etmiştir. İbn Battûta (ö. 770/1368-69) 726/1326 yılında Dımaşk'ı ziyaret etmiş, şehirdeki vakıflar aracılığıyla yapılan hizmetlerden bahsetmiştir. Bu hizmetler arasında: fakirlerin hac görevini yapabilmeleri için destek vermek, fakir aile kızlarının çeyiz ve düğün masraflarını karşılamak ve yolda kalmışlara mağduriyetlerini giderecek kadar para veya mal vermek gibi durumlardan bahsetmiştir. Bunlara ilaveten, kaldırımları düzenlemek ve hayır kurumlarına destek vermek de vardı. Vakıfların yaptıkları icraatlara devamlı Haçlılar tarafından ele geçirilen Müslüman esir ve kölelerin kurtuluş akçelerini ödemek gibi durumlar da vardı. Esir ve kölelerin kurtuluş akçeleri dîvânu'l-üsâra (esirler divanı) aracılığıyla temin edilmiştir. Hayırseverler aracılığıyla ramazan ayında fakirler için sofralar kurmak da vardı. İbn Battuta, bir kölenin elinde taşıdığı tabağı yere düşürerek kırması sonucu kölenin efendisinden ceza görmemesi için vakıfların köleye tabağın değeri kadar parayı verdiğine şahit olmuştur.³⁰⁹

Vakıfların fonksiyonlarıyla ilgili başka bir örnek: Sultan Baybars el-Bundukdârî, Kudüs'te bir kervansaray yaptırmıştı. Buranın masraflarını karşılamak için de vakıf olarak hemen bitişiğindeki değirmeni, ekmeğin fırını ve ekili alanları bağışlamıştı. Bu komplekste ücretsiz hizmet veren; nalbantlar, ayakkabı tamircileri ve veterinerler vardı. Kervansaraya gelen

³⁰⁷ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 4/13, hadis no:2778; Ebû İsâ Muhammed b. İisâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebir/Süneni't-Tirmizî* (Beyrut: Dâru'l Garbi'l İslami, 1998), 6/68, hadis no:3703.

³⁰⁸ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/479-486.

³⁰⁹ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/331; Mehmet Şeker, "Müslüman- Türklerde Sosyal Dayanışma Müessesesi olarak Vakıflar", *Vakıf Haftası Dergisi* 1 (1984), 113.

misafirlere günlük üç çörek ikram edilir, cep harçlığı da verilirdi. Burada verilen hizmetler ücretsiz olarak vakıflar aracılığıyla karşılanmıştır.³¹⁰

Vakıfları kurma işi sultan, ümerâ, âyân gibi yöneticilerle sınırlı kalmamış dönemin zenginleri de bu konuda gerekli desteği sağlamışlardır. Mısır'da Eyyûbîler'den beri ticaretle uğraşan Kârimi tâcirleri XIV. ve XV. yüzyıllarda kurdukları vakıflar aracılığıyla fakir ve muhtaçlara destek vermiştir. Bu vakıflar aracılığıyla ilim öğrenmeye teşvik etmek için medrese, cami ve kütüphane gibi hayır kurumları yaptırmışlardır. Edebiyat toplantıları düzenleyip sanatsal faaliyetlere sponsor olmuşlar ve Mısır rönesansına büyük destek sağlamışlardır. Aynı zamanda han, hamam, hastane, aş evleri ve yetiştirme yurtları da yaptırmışlardır.³¹¹

Vakıfların yaptığı toplum hizmetlerinden biri de sağlıkla ilgili olanıydı. Din, dil, ırk, fakir, zengin, hür, köle ayrımı yapmadan tüm insanlara sağlık hizmeti vermişlerdir. Bu alanda insanların bedensel ve zihinsel sağlıklarını korumayı hedeflemişlerdir. Hastaları tedavi etmek için vakıflar aracılığıyla hastaneler, dârü's-şifâlar ve timarhâneler yaptırmışlardır. Bu kurumlarda çalışanların maaşları, ücretleri, tedavi giderleri, eczacılık ve tüm sağlık hizmeti giderleri kurulan vakıflar aracılığıyla karşılanmıştır.³¹²

Vakıf hizmetlerinden biri de kadınların sosyal hayatta desteklenmesine yönelik faaliyetlerdi. Kocasını ölen, boşanan, şiddete maruz kalan ve kalacak yeri olmayan kadınlar, hankâh, ribât ve zâviye gibi yerlerde kalabiliyorlardı. Sadece kadınlara hizmet veren ribâtlar da vardı. Kadınlar buralarda ibadetlerini yerine getirir, zikir yapar, fıkıh ve hadis gibi derslere katılırlardı. Bu hizmetler kurulan vakıflar aracılığıyla karşılanırdı.³¹³

Memlûkler, Selçuklular (432-708/1040-1308), Zengîler (521-631/1127-1233), Fâtımîler (297-567/909-1171) ve Eyyûbîler'in devlet teşkilatı yapılanmasından etkilenmişlerdir. Memlûklerin etkilendiği hususlardan biri de vakıflar konusudur. Kendinden önceki bu devletlerdeki vakıf yapılanmasını daha da geliştirerek vakıfları kurumsal bir yapıya kavuşturmuşlardır. Memlûklerin birinci dönemi olan Bahrî Memlûkler döneminde vakıfların fonksiyonları, gelişim evreleri, sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyetlere katkıları önem arz etmektedir. Öncelikle bu dönemde Baybars el-Bundukdârî, Kalavun ve Nâsır Muhammed gibi güçlü sultanların tahta geçmeleri devleti mali ve askeri yönden güçlü kılmıştır. Bu durum halkın sosyal, kültürel ve ekonomik açılarından parlak bir dönem geçirmelerine vesile olmuştur. Bu alanlardaki gelişmişlik Memlûk Ülkesinin doğu ve batı devletlerinden düzenli olarak göç almasına neden olmuştur. Bu dönemde siyasi ve iktisadi alandaki gelişmişlik, dini, ilmi ve kültürel faaliyetlerle sınırlı kalmamış, önceden de var olan ticari hayatın daha da

³¹⁰ Ahmet N. Özdağ, *Orta çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar) ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2016), 214; Yediyıldız, "Vakıf", 2012, 42/480.

³¹¹ Özdağ, *Orta çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, 433.

³¹² Hasan Keleş, *Memlûkler'de Bilimsel, Sosyal ve Kültürel Hayat* (Tokat: Gazi Osman Paşa Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 45.

³¹³ Ayaz, *Memlûkler*, 127.

canlanmasına vesile olmuştur. Çarşılar; baharatçılar, ayakkabıcılar, dericiler gibi sınıflara ayrılarak hem sayı olarak artmış hem de nitelik olarak daha kaliteli bir hizmet sunmuştur.³¹⁴

Bahrî Memlûkler döneminde devlet yönetiminde ve toplumsal hayatta yaygın ve köklü bir vakıf nizamı vardı. Vakıflar alanında devletin kurumsal anlamda en çok etkilendiği zamanlar Zengîler ve Eyyûbîler dönemlerindeki vakıf teşkilat yapısıdır. Bu devletleri kendilerine model alan Memlûkler kendi tarzlarını da katarak Mısır'da her yönüyle güçlü vakıflar kurmuşlardır. Vakıf nizamını sağlam temellere oturtmuşlar hatta vakıf nizamı Memlûkler zamanında altın çağlarından birini yaşamıştır.³¹⁵

1.5.3. Memlûkler Döneminde Vakıfların Gelişmesinin Sebepleri

Memlûkler döneminde vakıfların sayısı ve vakıflara bağışlanan mal, mülk ve para miktarı oldukça fazlaydı. Bu yapılan bağışların siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik ve dini nedenleri vardır. Bu sebeplerin en önemlilerinden birisi de siyasi faktördür.

Vakıfların Gelişmesindeki Siyasi Sebepler

Bahrî Memlûkler döneminde vakıfların hızla artmasının çeşitli siyasi nedenleri vardır. Bunlardan biri, Bahrî Memlûkler Türk asıllı olmalarına rağmen yönettikleri halkın çoğunluğu Kıpti ve Araplardan oluşmaktaydı. Bu durum yönetilen halkın çoğunluğu karşısında onları yönetici azınlık konumunda bırakmaktaydı. Bunun yanında kendilerinden önce bu bölgede hüküm süren ve memlûklerin üstazları olan Eyyûbîleri halk nazarında zorbalıkla ortadan kaldıran bir memlûk imajı vardı. Halk nazarında bu imajı yıkmak ve köle asıllı olduklarını unutturmak istemekteydiler. Bu olumsuz imajı düzeltmek ve halk nazarında en üst seviyede kabul görmek adına onlarla kaynaşmak istemişlerdir. Halk ile kaynaşmayı sağlamak için insanların yardımına koşma vesilesi olarak vakıf kurmaya önem vermişlerdir.³¹⁶

Bir başka siyasi neden ise Memlûkler, halkla aralarındaki din bağına güçlü tutarak merkezi otoriteyi güçlendirmek istemişlerdir. Aynı dönemde satın alınarak Mısır'a getirilen ve tıbâklarda eğitim gören memlûk gruplarının kendi aralarındaki ilişkileri güçlü tutan huşdaşlık (aynı dönem/tertip) bağı vardı. Kendi aralarında huşdaşlık bağı ile güçlendirdikleri dayanışmayı dilleri, ırkları farklı olan yerli halk ile de sağlamak istemişlerdir. Bir üçüncü bağ olarak da komşu Müslüman devletleriyle aralarındaki bağları güçlendirmek istemişlerdir. Huşdaşlık bağı, memlûkler arasındaki bağı güçlü tuttuğu gibi halk ile memlûkler arasındaki ilişkiyi de etkiliyordu. Memlûk sultanları yönettikleri halkla aralarında ortak bağ olan din

³¹⁴ Ali, *el-Kuds fi'l-asri'l-Memlûki*, 203.

³¹⁵ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 70.

³¹⁶ Berkey, "Mamluk Religious Policy", 11-12; Nehle Enîs Muhammed Mustafa, "Evlâdu'n-nas bî müctema' asri Selatîn el-Memâlik: el-evdâ' el-iktisâdiyye li-evlâdi'n-nâs/Respectable People In The Society of Mamluk Sultans Era.", *Devriyyetü't-târihiyye* 6 (2009), 107; Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 92.

bağını canlı tutarak otoritelerini güçlendirmeyi hedeflemişlerdir. Merkezi otoriteyi güçlendirme siyaseti olarak Sünni Eyyûbîlerin Şiiilere karşı başlattıkları mezhep mücadelesi politikalarını devam ettirmişlerdir. Dış ve iç siyasette daha güçlü olmak adına Sultan Baybars el-Bundukdârî döneminde Abbasi halifeliğini Mısır'da tekrar ihya ederek Müslümanların hamiliğine soyunmuşlardır. Bu vesileyle genelde dini müesseselerin, özelde ise camilerin yapımına önem vererek kökenlerini yani ırklarını unutturmak amacı güttükleri söylenebilir.³¹⁷

Bir başka neden Memlûk sultan ve ümerâsının evlat ve torunları üzerinde Mısır halkının tahakküm kurmasından korkmasıdır. Bu korku karşısında çocuklarını ve torunlarını garantiye almak ve miraslarını onlara devretmek istemişlerdir. Askeri ikta sisteminde miras bırakma olmadığından mallarını direkt çocuklarına miras bırakamıyorlardı. Bu yüzden vakıflar kurarak mallarını çocuk ve torunlarına bırakmayı hedeflemişlerdir. Sultanların bir nevi soyları için de halkın sempatisini kazanmayı hedefledikleri söylenebilir.³¹⁸

Siyasi nedenlerden bir başkası ise sultan ve yöneticilerin kriz, kıtlık, doğal afet, pahalılık ve veba gibi olağanüstü durumlarda sarsılan merkezi otoriteyi sağlamlaştırmak adına vakıflar kurmaya önem vermeleridir. Bu durumlarda kurulan vakıflar aracılığıyla fakir, muhtaç, yetim ve yaşlılara gıda ve kıyafet yardımı yapmışlardır. Bunun yanında muhtaçların barınma ihtiyaçlarını da karşılamışlardır. Yapılan bu yardımlarla halkın gönlünü kazanmayı ve bu sayede yönetimlerini kolaylaştırmak suretiyle halkın gönlünde taht kurmayı hedefledikleri söylenebilir.³¹⁹

Bir başka siyasi neden, yönetici kesimin mallarını müsadereye karşı koruma altına alma düşüncesidir. Memlûklerde sultan olmak için veraset sistemi olmadığından güçlü emirler, etrafına topladıkları diğer emirlerin de desteğini alarak sultan olabilmekteydiler. Bu durumda sultan olan kişi otoritesini sağlamlaştırmak adına kendinden önceki sultan ve devlet ricalinin mallarını müsadere edebilmiştir. Hali hazırda tahttaki sultan da kendisinden sonrası için mallarını müsadereden korumak ve mirasını ailesine aktarabilmek adına vakıflar kurmuştur.³²⁰

Memlûkler döneminde uygulanan müsaderelerle ilgili şunlar söylenebilir: Toplumsal hayatta meydana gelen iç karışıklıklar bazı zamanlarda bastırılmıyor dolayısıyla fitne ortamı toplumun her kesimine yayılabiliyordu. Büyük iç karışıklıklar genellikle; sultanın vefatından

³¹⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/18; el-Hace, *Sultan Nâsır Muhammed b. Kalavun ve Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun ve Nizâmu'l-Vakfi fi Ahdihi*, 75-76; Berkey, "Mamluk Religious Policy", 11; Çakır, *Memlûk Devleti'nde Merkezîyetçi Yapının Oluşumu (1250-1341)*, 243-244.

³¹⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/548-549; Hatim Mahamid, "Curricula and educational process in Mamluk Madrasas", *Education Research Journal* 1/7 (2011), 142.

³¹⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/18; el-Hace, *Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun ve Nizâmu'l-Vakfi fi Ahdihi*, 76.

³²⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/18; Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 72; el-Hace, *Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun ve Nizâmu'l-Vakfi fi Ahdihi*, 71.

diğer sultanın tahta oturmasına kadar geçen zamanlar, büyük emirlerin sultanlığı elde etmek için harekete geçtiği dönemler ve küçük yaşta sultanların azledilmeleri gibi dönemlerde yaşanıyordu. Bu zamanlarda toplumun büyük çoğunluğu fitne ortamından etkilenmekteydi. Bu durumlara bir de askerin sahaya inip halkın mallarını yağmalaması eklenince toplumda kargaşa ortamı daha da büyüdü. Bu karışıkların giderilmesi ve toplumda sükûnetin sağlanmasıyla birlikte sıra fitneye sebep olanların cezalandırılmasına geliyordu. Bu olaylara sebep olanlar genellikle askeri ikta sahibi emir veya memlûklerde maaş ve camekiye (bağış) alanlardan kaynaklanıyordu. Bunun üzerine emir veya memlûklerden fitneye karışanlara ağır cezalar veriliyordu. Bu cezalar arasında; malları müsadere etme, iktalarını ellerinden alıp emanete koyma, camekiyelerini kesme, bazı malları ellerinden alarak ceza kesme ve hapse atma gibi cezalar vardı. Bazen cezalandırmalar ölümlere sebep oluyor veya öldürülünceye kadar devam ediyordu.³²¹

Vakıfların Gelişmesindeki Ekonomik Sebepler

Ekonomik nedenlerden biri sultan ve ümerânın para, mal ve iktalarını vakıflar aracılığıyla çocuklarına devredebilme düşüncesidir. Memlûk sultan ve ümerâsı ziraat yapılan ikta arazilerini, emlak ve mallarını yani miraslarını çeşitli aile vakıfları kurarak çocuklarına ve zürriyetlerine bırakma imkânı bulabiliyorlardı.³²² Bu konuya örnek olarak Sultan Nâsır Muhammed dönemi ümerâsından Emir Seyfeddin Bektemur es-Sakî (ö. 733/1333)³²³ malını evlat ve torunlarına vakıflar aracılığıyla miras bırakabilmiştir. Yine Sultan Nâsır Muhammed dönemi ümerâsından Emir Seyfeddin Beştâk en-Nasîrî (ö. 742/1341)³²⁴ mal ve mülkünü vakıflar aracılığıyla oğullarına miras olarak bırakmış, oğullarının soyu bitince miras kızlarına geçmiştir.³²⁵ Bir taraftan Memlûk yöneticileri mallarını müsadereye karşı korumak için mallarını vakfetmişler diğer taraftan Sultan Nâsır Muhammed'in Emir Salâr'ın (ö. 710/1311)³²⁶ mallarını müsadere etmesi örneğinde olduğu gibi malları müsadere etme yöntemi devam etmiştir.³²⁷

³²¹ Mustafa, "Evlâdu'n-nas bî müctema' asri Selâtîn el-Memâlik: el-evdâ' el-iktisâdiyye li-evlâdi'n-nâs, 108-109.

³²² Berkey, *Orta Çağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, 158-159.

³²³ Bektemur es-Sakî Sultan Nâsır Muhammed dönemi itibarlı emirlerinden olup kızını Sultan Nâsır Muhammed'in oğlu Ânuak ile evlendirmiştir. En-Nücûmü'z-zâhire, 10/18'de Emir Bektemur'un malının tamamını miras bırakabilmiştir. Makrîzî, *el-Hıtat*, 3/126; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 8/100.

³²⁴ Beştâk en-Nasîrî Sultan Nâsır Muhammed dönemi ümerâsından olup üstâdüddârlık ve diğer üst düzey görevlerde bulunmuş, Sultan Nâsırın hanımıyla hacca gitmiş, orada yüz otuz bin dinarı fakir ve muhtaçlara dağıtmıştır. Makrîzî, *el-Hıtat*, 3/65; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/164.

³²⁵ Mustafa, "Evlâdu'n-nas bî müctema' asri Selâtîn el-Memâlik: el-evdâ' el-iktisâdiyye li-evlâdi'n-nâs", 107-108.

³²⁶ Emir Salâr üstâdüddârlık ve on bir yıl Nâibü's-saltanatlık yapmış devlet katında itibarlı emirlerdendi. Sultan Nâsır Muhammed'in ikinci döneminde sultan üzerinde en çok tahakküm kuranlardan biriydi. Sultan Nâsır'ın üçüncü döneminin başında azledilerek mallarına el konulmuştur. Hazinesindeki altın ve gümüşü o kadar çoktu ki ancak elli katır taşıyabilmiştir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/66; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 8/17-18.

³²⁷ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 9/18; el-Hace, *Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun ve Nizâmu'l-Vakfi fi Ahdihi*, 76.

Bir başka ekonomik neden, yönetici kesimdeki memlûklerin çocuklarının (evlâdü'n-nâs) durumuyla ilgili olanıdır. Asıl memlûkler, Kafkasya, Orta Asya ve diğer bölgelerden köle olarak satın alınan ve farklı dinlere mensup çocuklar arasından satın alınarak getirilenlerden oluşturmaktaydı. Evlâdü'n-nâs'a³²⁸ ise ikta verilmiyor, babaları sultan veya ümerâdan oldukları için bu çocuklara miras da bırakılmıyordu. Evlâdü'n-nâs, babaları ve dedelerinin bıraktığı iktalara ve kurdukları aile vakıf mallarına, o vakıfların vakfiyelerinde belirtilen şartlara göre mirasçı olabiliyorlardı. Böylece bu durum vakıf kurmaya teşvik edici bir etken olmuştur.³²⁹

Ekonomik nedenlerden bir başkası, mirasçı bırakmadan ölenlerin mallarının divânü'l-mevârisi'l-haşriyye'ye geçmesi ve oradan da beytûlmâle devredilmesi durumuyla ilgili olanıdır. Miraslarının bu divana kalmasını önlemek isteyen yönetici kesim ve diğerleri aile vakıfları kurarak mallarını aile ve kendi soylarına bırakmak istemişlerdir. Bu şekilde mallarını kendi nesilleri için garanti altına almak istemişler ve bu durum vakıfların kurulmasında teşvik edici bir neden olmuştur.³³⁰

Vakıfların fazla olmasının ekonomik sebeplerinden biri de vakıflara ait para, menkul ve gayrimenkullerin vergiden muaf tutulmasıdır. 740/1339 yılında, *nâzıru'l-has es-sultani*'de³³¹ vakıflara ait mallarda vergiler kaldırılmıştı. Bu durum beytûlmâl gelirlerinin azalmasına neden olmuştur.³³² Vakıf mallarından vergi alınmadığı gibi bazı sultanlar o vakfa ait yerlerin çevresine yerleşip esnafılık yapanlara ve o bölgede ikamet edenlere de ayrıcalıklar tanımıştır. Mesela Sultan Nâsır Muhammed 725/1325 yılında yaptırdığı Siryakus³³³ Hankâhı'nın civarına yerleşen esnaftan kira almadığı gibi esnafın sattığı mallardan da vergi almamıştır. Bu durum insanlarda bu hankâhın çevresine yerleşme isteğini artırmıştır. Hankâhtan dolayı buradaki esnaf da halk katında saygı görmüştür.³³⁴

³²⁸ Memlûk asıllı askeri köleler Müslüman olmayan küçük yaştaki çocukların satın alınarak Kafkasya, Deşt-i Kıpçak ve Harezmi bölgelerinden Mısır'a getiriliyordu. Bu köleler askeri ve dini eğitimden sonra azat ediliyor ve kabiliyetlerine göre yönetici aristokrat kesimi oluşturuyorlardı. Evlâdü'n-nâs ise bunların çocukları olup Müslüman olan kişilerdi. Ancak halka askerleri arasında yer alabiliyorlardı. Babaları ve dedeleri kadar askeri sınıf içerisinde yükselemiyorlardı. Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Evlâdü'n-Nâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/525.

³²⁹ Mustafa, "Evlâdü'n-nas bî müctema' asri Selatîn el-Memâlik: el-evdâ' el-iktisâdiyye li-evlâdi'n-nâs", 106-107. Bu konuyla ilgili örnekler; el-Emîrû'l-kebîr Bektemur (ö. 733/1333), oğlu Abdullah'a Mısır ve Şam'da çok fazla emlakı bırakmıştır. Kerek Naibi Emir Cemaleddin Akkuş el-Eşrefi'ye (ö. 736/1336) anne tarafından dedelerinin kurdukları vakıfları miras olarak kalmıştır. Sultan Nâsır Muhammed döneminde yaşayan Şihabeddin Ahmed b. Bektemir'e baba ve dedelerinden kalan çok miktarda ikta ve vakıf malı miras olarak kalmış ve bu sayede serveti günlük on dinar artmıştır. Mustafa, "Evlâdü'n-nas bî müctema' asri Selatîn el-Memâlik: el-evdâ' el-iktisâdiyye li-evlâdi'n-nâs", 106-109.

³³⁰ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 69.

³³¹ Dîvânü'l-has, Sultan Nâsır Muhammed döneminde ihdas edilmiş olup sultanın şahsına ait malların muhafaza edildiği divandır. Buranın sorumlusu nâzıru dîvânü'l-hasdır. Kalkaşendî, *Subhu'l-âşâ*, 3/523; Makrîzî, *el-Hitat*, 3/180.

³³² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/128; Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 110.

³³³ Siryakus, Kahire'nin merkeze yakın bir semtidir. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/218.

³³⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/294.

Vakıfların Gelişmesindeki Dini Sebepler

Müslüman bir devlet olan Memlüklerin diğer Müslüman devletlerin hamiliğine soyunmaları hasebiyle yaptıkları icraatlar arasında din önemli bir faktör olmuştur. Dolayısıyla hayır amaçlı vakıf kurmalarında bu etki açıkça görülmüştür. İslam dini insanları, sadaka-i câriyeye teşvik etmiş ve muhtaç insanların yardımına koşmak suretiyle vakıf müessesesini özendirmiştir.³³⁵ Vakıf kurucularının her ne kadar miras bırakmak düşüncesiyle hareket ettikleri bir gerçek ise de vakıf kurmak suretiyle hayır işleme ve sevap kazanma duygusu da ağırlıklı olarak yer almaktadır.³³⁶

Hayırseverlik düşüncesiyle hareket eden mü'minler mallarını Allah'ın rızasını kazanmak için vakfetmişlerdir. Vâkıflar, vakfiyelerde, kurdukları vakıflar aracılığıyla yaptıkları hayırların yerine ulaşması ve amacı dışında kullanılmaması gibi konuları açıkça belirtmişlerdir. Vakıf kurucuları, vakfın yönetim işlerini kendileri öldükten sonra güvenilir insanlara teslim etmek suretiyle vakfın hukukunu ve mallarını korumaya gayret etmişlerdir. Bu sayede vakıf mallarını korumaya, eserlerini gelecek nesillere daha sağlıklı bir şekilde aktarmaya ve bu konuda gerekli tedbirleri almaya özen göstermişlerdir.³³⁷

Vakıf kurmanın dini nedenlerinden biri de Allah'ın rızasını kazanmaktır. Bu amaçla vakıf kuranlara bir örnek de Emir Tenkiz (ö. 740/1340)'dir. Kudüs'te 729/1329 yaptırdığı Tenkiziye Medresesi'nin giriş kapısının üzerinde şu cümleler yazılıdır: *'Bismillahirrahmanirrahim, Tenkiz, bu mübarek mekânı yaptırdı. Bununla Allah'ın kendisini bağışlamasını ve sevaplarını artırmayı umdu. Kerim olan Allah, Tenkiz el-Melik en-Nasîrî'yi affetsin, bağışlasın ve onun mükâfatını artırsın.*³³⁸

Vakıfların sayıca fazla olmasının dini nedenleri arasında, vakfi kuran kişinin Kur'an-ı Kerim ve hadis okutma ve dua alma isteği de vardır. Sultan Mansur Kalavun tarafından Kahire'de yaptırılan Mansuriye Medresesi'nde sabahtan öğleye kadar ders yapılırdı. Dersler bittikten sonra vâkıf ve zürriyetinin bağışlanmaları ve Allah'ın razı olduğu kullardan olmaları için dua edilirdi. Medresenin kubbe kısmında da daima hadis ve Kur'an-ı Kerim okunurdu. Okumalar bittikten sonra orada hazır bulunanlar vâkıf ve zürriyetini Allah'ın bağışlaması ve razı olduğu kullardan olmaları için dua ederlerdi.³³⁹

³³⁵ el-Hace, *Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun ve Nizâmu'l-Vakfi fi Ahdihi*, 71.

³³⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/548-549; Mahamid, "Curricula and educational process in Mamluk Madrasas", 142.

³³⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/254-255.

³³⁸ Shawkat Ramadan Hijjîh, "el-Medresetu't-Tenkiziye fi'l-Kudüs: Numuzecen li idareti'l-medaris ve evkafiha fi'l-Asri'l-Memluki (730/1329)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/56 (2015), 85; Şerife Eroğlu Memiş, "Kudüs'te Bir Tenkiziye Medresesi: Osmanlı Tatbikinde Hayrî Bir Vakıf Eserin Akara Tebdîli Mümkün Müdür?", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6/10 (2020), 69.

³³⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/66-69.

Vakıfların çoğalmasında dua alma düşüncesinin önemiyle ilgili bir başka bir örnek ise, 712/1313 yılında Sultan Nâsır Muhammed tarafından yaptırılan Nasırî Camisi'dir.³⁴⁰ Bu yapının çatı katında sûflerin kalması için odalar yaptırılmıştı. Vâkıf, her ikindi namazından sonra sûflerin toplanarak Kur'an-ı Kerim okumalarını ve namazdan sonra vâkıf ve zürriyeti için dua etmelerini şart koşmuştu. Sûfler namazdan sonra vâkıf ve zürriyeti için dua ederlerdi. Cuma namazından sonra da aynı şekilde Kur'an-ı Kerim okur ve akabinde dua merasimi yaparlardı ama bu isteğe bağlıydı.³⁴¹

Dini nedenlerden bir başkası da, vakıflar aracılığıyla dini duyguların canlı tutulması isteğiydi. Mısır'da erken dönemlerden itibaren şehirleşmeyle beraber medeniyet, kök salıp gelişeceği ortamı bulabilmiştir. Bu medeniyet ikliminde Selâhaddîn-i Eyyûbî'yle beraber ilim, sanat ve bunları destekleyen medrese, mescit, ribât ve hankâh gibi kurumların sayısı artmıştır. Mısır'ın çoğu bölgelerine yayılmış olan bu kurumların sayıları Memlûkler döneminde âdetâ zirve yapmıştır. Memlûkler yaptıkları bu müesseselere kârı yüksek verimli arazileri ve gelirlerini vakfetmişlerdir. Eğitim-öğretim için hazırlanan bu uygun ortam, talebe ve hocaların hem sayı olarak artmasına hem de vakıflardan aldıkları para ve mal miktarının artmasına vesile olmuştur. Böylece Irak, Fas ve diğer bölgelerden insanlar ilim öğrenmek için Mısır'a akın etmişlerdir. Bu vesileyle her taraftan ilim adamı geldiği için çarşı ve pazarlar canlanmış, nehirler insanları taşıyan deniz araçlarıyla dolup taşmıştır.³⁴²

Dini duyguları canlı tutmada dini müesseselerin sayısının fazla olması da önemli bir etken olmuştur. Mısır ve Kahire'de surlarla çevrili alanın iç ve dış kısmında cuma hutbesi okunan mekân sayısının binden fazla olduğu bazı kaynaklarda geçmektedir.³⁴³ Bazı kaynaklarda da Mısır ve civarında cuma namazı kılınan mescit sayısının yüz otuz olduğu geçmektedir.³⁴⁴ O dönemde Mısır'ı ziyaret eden Avrupalı seyyahlar Mısır'daki cami ve mescitlerin çokluğu karşısında hayretlerini gizleyememişlerdir. Mısır'da Avrupa'yla kıyaslanamayacak kadar çok sayıda ibadethane olduğunu, Avrupa'da ise bu kadar kilise olmadığını ifade etmişlerdir.³⁴⁵

Sultan Nâsır Muhammed'in özellikle üçüncü dönemi Mısır diyarında çok sayıda mimari yapının inşa edildiği bir dönemdir. İmar faaliyetlerinin yoğun olmasında dini duyguları güçlü tutmak da önemli bir etken olmuştur. Bu dönemde Mısır ve kenar mahallelerinde yirmi yedi yeni cami yapılmıştır. Vakıflarla desteklenen bu müesseselerin her birinin özerk yönetimleri vardı. Bu kurumlar, imam, müezzin, hatip, fakîh, müderris ve muhaddis gibi görevlileri kendi

³⁴⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/317; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 9/56.

³⁴¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/196.

³⁴² İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/548-549; Mahamid, "Curricula and educational process in Mamluk Madrasas", 142.

³⁴³ Garsüddîn Halîl İbn Şâhin ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-memâlik ve beyâni't-turuk ve'l-mesâlik* (Paris: Matbaatu'l-Cumhuriyye, 1893), 37. Cuma hutbesi okunan mekânların minareleri de vardı.

³⁴⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/3.

³⁴⁵ Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısırî fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 177.

uhdesinde istihdam ettiği gibi eğitim gören talebeleri ve çevrelerine yerleşen fakir ve yoksullarla halkın arasını kaynaştırmada da etkin rol oynamıştır.³⁴⁶ Cuma hutbesi okunan cami ve mescit sayılarının oldukça fazla verilmesi bu rakamlar içerisinde o gün cuma namazı kılınan medrese, hankâh ve ribât gibi kurumların da olmasıyla açıklanabilir.

Vakıfların fazla sayıda olmasının dini nedenlerinden biri de vakıf kurucularından özellikle sultan ve yöneticilerin vakıf hayratlarının işledikleri günahlara kefaret olacağına inanmaları düşüncesidir. Bu duruma Sultan Mansur Kalavun'un 683/1284 yılında Kahire'de yaptırdığı Mansuriye Hastanesi örnek olarak verilebilir. Bu hastaneyi yaptırmasının sebebi olarak şu olay anlatılır: Sultan Kalavun bazı insanlardan bir işi yapmalarını istemişti. Onları zorlamadan bu işi yapıp yapmama hususunda serbest bırakmıştı. Halktan başka bir grup ise bu yapılması emredilen işe muhalefet etmiş ve memlûkleri taşlamışlardı. Sultan Kalavun da halkın bu şekilde davranmasına öfkelenmiş ve kendi memlûklerine halktan bu işe karışan kimi görürlerse öldürmelerini emretmişti. Halktan bu işe karışanlar ve başkaları da dâhil olmak üzere üç gün boyunca çok sayıda kişi öldürülmüştür. Öldürme işi çığırından çıkınca kadılar ve önde gelen ilim adamları devreye girerek Sultan'dan halkı affedip bu öldürme işini sonlandırmasını istemişlerdir. Bu vesileyle öldürme işi durdurulmuş, sonra Sultan Kalavun bu yaptıklarından dolayı pişmanlık duymuştu. Bazı âlimler Sultan Kalavun'un affedilmesi için ona çeşitli iyilik ve hayırlar yapmasını tavsiye etmişti. Sultan da bağışlanmak ümidiyle bu hastanenin yapımına başlamıştır. Bu hastaneye büyük hayırlar bağışlamış ve vakıf görevlilerine de yüksek maaşlar vermiştir.³⁴⁷

Vakıfların Gelişmesinde Dönemin Koşullarının Etkisi

Vakıfların gelişmesinde etkili olan nedenlerden birisi de bazı zamanlarda veba hastalığının geniş bölgelere yayılması ve çok sayıda insanın hayatını kaybetmesi etkili olmuştur. Veba ve diğer bulaşıcı hastalıklar zamanında ölümlerin artması ise gıda fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur. Bu zaman dilimlerinde çok sayıda insanın ölmesi karşısında hayatta olan insanlar ise cenazelerini kefenleme ve defin işlemlerini yerine getiremez olmuştur. Böyle dönemlerde insanlar gıda ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılayamaz olmuşlardır. Fakir ve muhtaçlara destek olan vakıflar hem gıda ve barınma ihtiyaçlarının karşılanmasında hem de cenazelerin kaldırılmasında insanlara yardımcı olmuşlardır. Vakıflar aracılığıyla cenazelerin teçhiz, tekfin, taşınma ve defin işlemleri yerine getirilmiştir.³⁴⁸

Vakıfların gelişmesine vesile olan hadiselerden biri de imaretlerin açılış törenlerine verilen önemdir. Vakıfların tahsis edildiği imaretlerin yani cami, mescit, hankâh gibi kurumların

³⁴⁶ Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer*, thk. Hans Robert Ruveymir, 1437, 9/390-391.

³⁴⁷ İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-zühûr*, 1/354.

³⁴⁸ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 105.

açılış törenlerine sultan, devlet ricali, ulemâ ve vatandaşların çok sayıda katılımları insanları vakıf kurmaya teşvik etmiştir.³⁴⁹

Memlûkler döneminde toplam arazi miktarından vakıflara ne kadar arazi bağışlandığı hususu da önemlidir. Memlûk arazilerinin kaç kısma ayrıldığıyla ilgili hicri dokuzuncu asırda yaşayan Makrîzî (ö. 845/1442)³⁵⁰ şu bilgileri vermektedir. Kendi zamanında Mısır arazilerinin yedi kısma ayrıldığını belirtmiştir.³⁵¹ Bunlar;

1- İktau's-sultan/sultanın şahsına ait araziler.³⁵²

2-İktau'l-ümerâ ve'l-ecnâd/emirlere ve askerlere ait araziler.³⁵³

3- Aile vakıflarına ait araziler.³⁵⁴

4- Dîvânu'l-ahbâs-ı mebrureye (hayri vakıflar) ait araziler.³⁵⁵

5- Özel mülkiyet edinilebilen araziler.³⁵⁶

6- Tarım yapılamayan bunun yanında ağaç yetiştirilebilen ve hayvan otlatılabilen araziler.

7- Nil'in sulamadığı çöl alanlar bu kapsamda olup, başlangıçtan beri yerleşme yapılamayan bölgeler.³⁵⁷ Bunların yanında ümerâ ve askerlerin iktaları, Mısır'da daha önceleri yani Memlûklerden önce cami, medrese ve hankâh gibi hayır kurumlarına vakfedilmiş araziler de vardı.³⁵⁸

Memlûkler döneminin başından itibaren vakıflara tahsis edilen arazi miktarı artarak devam etmiştir. Memlûkler döneminde toplam yirmi dört kırat olan Mısır tarım arazilerinden

³⁴⁹ Makrîzî, *el-Hitat*, 3/126-127.

³⁵⁰ Makrîzî meşhur Mısır tarihçilerinden olup değişik ilimleri tahsil etmiştir. Mısır ile ilgili tarih, coğrafya, eğitim ve kültür gibi değişik konularda çok sayıda önemli eser vermiştir. Kahire muhtesipliği, müderrislik ve başka görevler de yapmıştır. Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/557.

³⁵¹ Makrîzî, *el-Hitat*, 1/182.

³⁵² Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/523. Bu arazilerle ilgili işlere divan-i sultani bakmaktaydı. Bu kısımda üçe ayrılmaktaydı; dîvânu'l-vezaret, dîvânu'l-has ve dîvânu'l-müfred. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/523-524.

³⁵³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/296; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/14-15; Makrîzî, *el-Hitat*, 1/178; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/510; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/54.

³⁵⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, 1/182. Mescit, cami, medrese, hankâh gibi kurumlara vakfedilmiş arazilerdir. Bu vakıfların yöneticiliğine kendi zürriyetlerinin ve kölelikten kurtulan azatlılarının getirilmesi şart koşulmuştur. Makrîzî, *el-Hitat*, 1/182-183.

³⁵⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/348. Bu arazileri elinde tutanlar, buraların gelirlerini mescit veya camilere harcamışlardır. Bu harcama ve bağışlardan herhangi bir dünyalık nimet elde etme beklentisine girmemişlerdir. Bazen de bu arazilerin gelirlerini bir fakihe, hasta, yaşlı veya azledilmiş bir emire vermişlerdir. "Vesâiku tevzii'l-ikta fi Mısır fi asri Selatini'l-Memalik/Menşurun bi menahi iktâin min asri's-Sultan Ğavri", *Vesâiku tevzii'l-ikta fi Mısır fi asri Selatini'l-Memalik*, ts., 3-6.

³⁵⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, 1/182. Bu arazilerle; satılabilen, satın alınabilen, miras bırakılabilen, bağış yapılabilen ve beytümâlden satın alınabilen mal/mülkler kastedilmektedir. Makrîzî, *el-Hitat*, 1/182-183.

³⁵⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, 1/123.

³⁵⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/522.

Memlûklerin kuruluşundan Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı fethine (923/1517) kadar vakfedilen arazi miktarı on kıratı bulmuştur. Hatta bu arazi miktarına ilaveten binaların çoğu da vakıf hizmetleri için tahsis edilmiştir.³⁵⁹

Vakıf arazilerinin fazla miktarda olması eğitim, sağlık, gıda ve barınma yardımı gibi vakıf hizmetlerinin toplumun her kesimine ulaşmasına vesile olmuştur. Aynı zamanda daha fazla insanın bu hizmetlerden faydalanmasına ve insanların hayat standartlarının yükselmesine yardımcı olmuştur. Bütün bu olumlu gelişmelerin yanında vakıf arazi miktarının toplam arazi miktarı arasında önemli bir paya sahip olmasının da bazı sakıncalı yönleri olmuştur.

Vakıf Mal/Mülklerinin Fazla Olmasının Sakıncalı Yönleri

Vakıf arazilerinin çok miktarda olmasının yönetim açısından sakıncalı yönleri de vardı. Vakıf mallarından vergi alınmadığından dolayı vakıflara ait ne kadar çok arazi olursa beytül mâl gelirleri de o kadar azalmıştır. Bu durum ordunun yeterli şekilde savaşa hazırlanamaması gibi devlet yönetiminde bazı zaafiyetlere neden olmuştur. Beytül mâlin boşalması askeri ihtiyaçların karşılanmasında sıkıntılar yaşanmasına neden olmuştur. Bu durum iç ve dış siyasette devlet yönetimini sıkıntıya sokmuştur. Bu durumla ilgili bir olay, Sultan Berkuk'un emirliği döneminde yaşanmıştır. 780/1378 yılında el-Emîrû'l-kebîr Berkuk, kadıları ve ilim adamlarını vakıf mallarının çok fazla olduğu konusunu görüşmek üzere kendi huzuruna çağırmıştır. Mısır, Şam ve diğer yerlerde bulunan cami, mescit, medrese, hankâh, zâviye ve ribâtlara ait vakıf mallarının çok miktarda olduğunu onlara ifade etmiştir. Vakıflardan geçimlerini sağlayan evlâdu'n-nâs, ümerâ ve diğerlerinin çok sayıda olduğunu da söylemişti. Vakıf arazilerinin çok miktarda olmasının askeri ihtiyaçların karşılanmasında zafiyete neden olduğunu ve bazı vakıfları kaldırmayı düşündüğünü belirtmiştir. Bu durumda kendisine muhalefet eden bazı görevlileri azletse de toplantıya katılanların çoğu kendisine muhalefet etmiştir. Böylece Emir Berkuk da vakıfları kaldırmak için uygun ortamı bulamamıştır.³⁶⁰

Bahrî Memlûkler döneminde vakıflar konusu ile ilgili hususların benzerlerinin Memlûklerin ikinci dönemi olan Burcî Memlûkleri döneminde de devam ettiği görülmüştür. Bu durumlardan biri de değişik sebepler ileri sürülerek vakıfların kaldırması teşebbüsleridir. Sultan Berkuk'un ikinci döneminde vakıflara ait araziler Mısır'daki ekilebilir arazilerin yarısına denk gelince bu durum tarım politikasını olumsuz etkilemiştir. Durum değerlendirmesi yapmak için Sultan Berkuk, Sirâceddin Ömer b. Reslân el-Bulkinî (ö.

³⁵⁹ Muhammed Abdu'l-Mu'ti b. Abdu'l-Muğni b. Ali el-İshaki, *Kitabu ahhâru'l-evvel fi men tesarrafte fi Mısır min erbâbi'd-duvel* (Mısır, 1276), 307.

³⁶⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/57-58. Vakıf arazilerinden elde edilen gelirler vakfiyelerde belirlenen yerlere harcanmış, devlet hazinesine oradan bir şey aktarılamamıştır. Dolayısıyla vakıf gelirlerinin askeri harcamalara bir faydası olmamıştır. Memlûklerin sonuna kadar beytül mâlden vakıflar için arazi satışı devam etmiştir. Öyleki Memlûklerin sonuna geldiğinde vakıflar için ayrılan arazi, toplam arazi miktarının % 40'ını bulduğu ifade edilmektedir. Bu durum askeri ikta sistemini olumsuz etkilemiştir. Takao Ito, "Al-Suyûtî and Problems of the waqf", *Al-Suyûtî, a Polymath of the Mamluk Period*, ed. Hinrich Biesterfeldt (Venice: Proceedings of the themed day of the First Conference of the School of Mamlûk Studies (Ca' Foscari University), 2014), 138/56; Daisuke, "Land Tenure and Mamluk Waqfs", 10-11.

805/1403)³⁶¹ ve Muhammed b. Ebû Bekir İbn Cema (ö. 819/1416)³⁶² gibi ilim adamlarını ve kadıları toplayarak onların bu konudaki fikirlerini sormuştur. Sultan Berkuk, kendi fikrinin vakıflara ait arazilerin tekrar beytül mâle aktarılması yönünde olduğunu söylemiştir. Toplantıya katılan bazı ilim adamları ve kadılar ise bu malların hayır için bağışlandığını, dolayısıyla beytül mâle iadesinin doğru olmayacağını belirtmişlerdir. Berkuk da kendisine yapılan muhalefetten dolayı bu görüşünden vazgeçmek durumunda kalmıştır.³⁶³

Vakıf mallarının çok miktarda olmasının başka sakıncaları da vardı. Vakıfların kötü yönetilmesi durumunda vakfedilen mal ve mülkler ticaretten alıkonulmuş oluyordu. Vakıf malları hayır amaçlı tasarruf edildiğinden denetimlerin sıkı yapılmadığı zamanlarda buralara ait mülklerin kiralanma şartlarında bile hile yapılıyordu. Bu gibi durumlar milli servetin boşa harcanmasına ve işsizliğin artmasına da sebep oluyordu. Ekilebilir alanların önemli bir kısmının vakıflara tahsis edilmesinden dolayı tarıma elverişli arazilerin böylece bölündüğü görülmektedir. Bu yüzden büyük çiftçiler, ekilebilir tarım arazileri küçüldüğünden istedikleri verimi alamıyorlardı. Neticede vakıf servetlerinin kaynağı halkın keyfi uygulamalarına açıldı ve vakıf malları kolay elde edilebiliyordu. Bunun yanında vakıf gelirleri iktisadi dalgalanmalardan çok fazla etkileniyordu. Vakıf ödemelerinde para birimi değişikliği vakıf çalışanlarının elde edeceği gelirleri de olumsuz etkiliyordu. Yukarıda belirtilen durumlar vakıf mallarının çok olması sebebiyle ekonomi üzerinde birtakım olumsuzlukların yaşanmasına neden olmaktadır.³⁶⁴

1.5.4. Vakıf Çeşitleri

Vakıflar, sahip oldukları mallar, idare edilmiş biçimleri ve vakıf mallarının kiraya verilmiş şekillerine göre çeşitli sınıflara ayrılmıştır.

³⁶¹ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/89; Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/274; Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahhâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnaût - Abdülkâdir el-Arnaût (Dimaşk/Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1406), 9/242.

³⁶² İbn Cema hadisi, tefsir, fıkıh, mantık gibi ilimleri tahsil etmiş ve ilimdeki kavrayışıyla ünü Mısır diyarına yayılmış âlimlerdendir. Bin civarında tasnif eseri olduğu kaynaklarda geçmektedir. İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/194-195; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/548.

³⁶³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/57-58. Vakıflara bağışlanan araziler, tek parça büyük arazileri bölmekteydi. Bu durumda çok geniş alanları ekip biçmek pek mümkün olmamaktaydı. Tarım arazilerinin küçük parçalar halinde ekilmesi tarım ürünlerinden istenilen rekolte de verim elde etmeyi engellemekteydi. Bu durum tarım ülkesi Memlükleri bazı dönemlerde sıkıntıya sokmaktaydı. Zeynüddîn Mer'î b. Yûsuf b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kermî, *Nüzhetü'n-nâzirîn fi (târîhi) men veliye Mısra mine'l-hulefâ' ve's-selâtîn*, thk. Muhammed Turki et-Turki (Harvard University-Houghton Library: (Abridgement of the History of the Caliphs, with chronology. -Arabic-.), ts.), 32.

³⁶⁴ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 276.

1.5.4.1. Hayrî Vakıflar

Aynından yararlanan hayrî vakıflar; İki kısma ayrılır, bunlardan birincisi; mescit, kütüphane, misafirhane, çeşme, kuyu, kervansaray, han, köprü, ribât ve umumi mezarlık gibi herkesin faydalanabileceği mekânlar olup bunlar hayrat olarak adlandırılmıştır.³⁶⁵ İkincisi de imaret, hastane ve dul kadınların kaldığı mekânlar gibi özellikle fakirlerin faydalanabileceği hayır kurumlarıdır.³⁶⁶ Hayrî vakıfların bir diğer adı ise sahih vakıflardır. Sahih vakıflar, vâkıfın kendi şahsına ait olan mülkündeki menkul ve gayrı menkulleri vakfetmesidir.³⁶⁷

1.5.4.2. Zürrî (Aile) Vakıflar

Vâkıfın, bir vakfi kurarken bütün gelirlerinin yönetimini kendisine tahsis ettiği vakıflara zürrî ya da aile vakfi denilmektedir. Bu tür vakıflarda vâkıf, vakfın mal ve mülklerinden elde edilen gelirlerin bir kısmını kendisi öldükten sonra zürriyetine devretmektedir. Vâkıfın zürriyeti sona erince vakfın mal ve mülklerinden elde edilen gelirleri kamu kurumlarına, fakir, muhtaç ve ihtiyaç sahiplerine verilmekte veya kimi zaman da Haremeyn Bölgesinde yer alan Mekke ve Medine halkına tahsis edilmektedir.³⁶⁸ Zürrî vakıflar olarak adlandırılan aile vakıfları dört kâdılkudâtdan Şafî kâdılkudâtına bağlıydı ve bu tür vakıfların vakıflar divanındaki nâzır-ül-hâsı Şafî kâdılkudâtı idi.³⁶⁹ Bu vakıf çeşidi Memlûklerde yaygın olan vakıf türlerinin başında gelmektedir.³⁷⁰

Zürrî vakıfların bir diğer adı ise 'sahih olmayan vakıflar'dır. Sahih olmayan vakıflar; devlete ait mirî bir arazinin, sınırları belirli bir bölümünün sultan veya onun temsilcileri tarafından medrese ve hastane gibi bir hayır kurumuna vakfedilmesine denir.³⁷¹ Bu tür vakıflar, devlete ait arazinin sadece mülkiyeti yine devlette kalmak kaydıyla, gelirlerinin devletin konuyla ilgili yöneticileri tarafından beytûlmâlde hakkı olan bir yöne tahsisinden ibarettir.³⁷² İrsadî vakıf³⁷³

³⁶⁵ Yediöldiz, "Vakıf", 13/156.

³⁶⁶ Günay, "Vakıf", 42/475-478.

³⁶⁷ Hamdi Döndüren, *İslâm Hukûkuna Göre Günümüzde Vakıf Meseleleri* (İstanbul: Erkam Yayınları, 1998), 80.

³⁶⁸ Yediöldiz, "Vakıf", 13/161; Miyase - Koyuncu, *Vakıflar kaynakçası*, 7.

³⁶⁹ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 92, 116; Mustafa, "Evlâdu'n-nas bî müctema' asri Selatîn el-Memâlik: el-evdâ' el-iktisâdiyye li-evlâdi'n-nâs", 107. Aile vakıflarını emirler, üst düzey yöneticiler ve şeyhlerden biri yönetebilmekteydi. Bazen de bu vakıfları, vâkıfın evlatları ile büyük emirler birlikte yönetmişlerdir. Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 116, 289.

³⁷⁰ Bahaeddin Yediöldiz, *XVIII. Yüzyıl Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 82.

³⁷¹ Döndüren, *Vakıf Meseleleri*, 81. Suyuti vakıfları; mülkiyeti şahıslara ait olanlar ve mülkiyeti beytûlmâlde ait olan vakıflar şeklinde iki kısma ayırmıştır. İto, "Al-Suyûtî", 138/50.

³⁷² *Resâilu havle'l-vakfi*, thk. Muhammed Şevkî b. İbrahim Mekkî (Riyad: Fihrist mektebetü'l-Melik Fehdu'l-vataniyye, 1420), 269.

³⁷³ İrsadî vakıfların diğer vakıflardan en önemli farkı vakfedenlerin şartlarına uymanın her zaman mecburi olmayışındır. Bu vakıfların imkânları kamu yararı için kullanılacaksa kullanım amacı bile belli şartlarla

da denen bu tür vakıflar Memlûkler döneminde en yaygın vakıf türleri arasında yer almaktadır.³⁷⁴

Hayrî ve zürî vakıflar vakıf mallarının kiralanması açısından da kısımlara ayrılmaktaydı. Kiralama usulü vakfın gayrimenkul, mal ve hizmetlerinin belli bir ücret karşılığında kiraya verilerek vakfa gelir elde etme yöntemidir. Gelir elde etme yöntemine icâr veya icâre denir. Bu tarz akitlerle yani icâre akdi ile vakfa ait mallar uzun veya kısa vadeli kiraya verilmekteydi. Bu usulle vakfın mallarını muhafaza etme veya artırma hedeflenmiş ve bu sayede vakfın devamlılığı sağlanmıştır.³⁷⁵

1.5.4.3. Memlûkler Döneminde Ön Plana Çıkan Şehir Vakıfları

Vakıf çeşitlerinin yanında bazı şehir halklarının vakıf kurmadaki gayretleri de dikkat çekici bir husustur. Burada şehir vakıflarından bahsedilirken doğal olarak bu şehirde yaşayanların vakıf kurma hususunda âdeta birbirleriyle yarıştıkları görülmektedir. Şehirlerin vakıf kurmadaki gayretleriyle ilgili olarak ülke genelini yansıtmaması açısından birkaç farklı bölgedeki şehirlerden örnek vermek yerinde olacaktır.

Mısır'da; medrese, ribât, hankâh, zâviye, türbe ve bu yapılardaki faaliyetleri destekleyen zengin vakıflar vardı.³⁷⁶ Ba'lebek,³⁷⁷ Kahire,³⁷⁸ İskenderiye³⁷⁹ ve Mısır'ın diğer şehirlerinde de buna benzer vakıfların var olduğu bilinmektedir.

Dımaşk'ta; çok sayıda vakıf olmasının yanında vakıf çeşidi sayısına ve yüksek meblağda vakıf harcamalarına herhangi bir sınırlandırma getirilmemiştir. Buradaki vakıflardan;

Evkâfu'l-âcizin vakfı, hacca gidip gelemeyecek kadar yaşlı olan veya kronik hastalıklarından dolayı sağlığı elverişli olmayan kişilere, onların yerlerine başka birini gönüllü olarak

değiştirilebilir vakıflardır. Bu sebeple zaman içinde bu tür vakıfların gayesinde ve diğer şartlarında değişiklikler yapılagelmiştir. Ahmet Akgündüz, "İrsadi Vakıf", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/448-450.

³⁷⁴ Vakfın bu çeşidinde vakfedilen malda mülk olma özelliği bulunmadığı gerekçesiyle bu tür vakıflara gayr-i sahih vakıf denilmiştir. Ancak bu durum gayr-i sahih vakıfların hukuken geçersiz olacağı anlamına gelmez. Gayr-i sahih vakıflar mirî arazi hükümlerine tâbidir. Günay, "Vakıf", 42/477-479.

³⁷⁵ Günay, "Vakıf", 42/477-479; Ahmet Akgündüz, "İcâreteyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/389-391; Şakir Berki, "Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri", *Vakıflar Dergisi* 9 (2006), 6-7; Miyase - Koyuncu, *Vakıflar kaynakçası*, 11.

³⁷⁶ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 3/423.

³⁷⁷ Ba'lebek'de cami, mescit, hastane, dârülhadis, medrese, ribât, hankâh, zâviyeler ve bunlara tahsis edilmiş çok sayıda vakıf vardı. Ba'lebek, iyilikleri ve bol hayratlarıyla tanınmıştır. Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 3/529.

³⁷⁸ Kahire'de medrese, hankâh, ribât, zâviye ve bu kurumların giderlerini karşılayan çok sayıda vakıf vardı. Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 3/485.

³⁷⁹ İskenderiye'de cami, mescit, ribât, hankâh, türbe, otel ve bu yapıların giderlerini karşılamaya yönelik vakıflar vardı. Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 3/490.

vekâleten hacca göndererek bu ibadeti yaptırmasına yardımcı olan vakıflardı. Gönüllü olarak gönderdikleri kişinin hac giderlerini bu vakıflar karşılamaktadır.³⁸⁰

Evkâfun ala techizi'l-benat ise, evlilik çağı gelmiş genç kızların aileleri onların çeyizlerini hazırlayacak ve düğünlerini yapacak kadar bir ekonomik güce sahip değiller ise, bu genç kızlara gerekli maddi desteği sağlayarak onların düğün ve diğer masraflarına yardımcı olan vakıflardı.³⁸¹

Evkâfun li fikaki'l-üsera, savaşlar ve başka sebeplerden dolayı Müslümanlar, Gayri Müslimlerin eline esir olarak düşmekteydi. Bu tür vakıflar, bu durumda olan Müslüman esirlerin kurtuluş fidyelerini ödeyerek onların esaretten kurtarılması için gerekli masrafları karşılayan vakıflardı.³⁸²

Evkâfun li ebnâi's-sebil, o dönemlerde yolculuklar uzun sürdüğünden dolayı bu esnada olası mağduriyetler karşısında yolcuların ihtiyaçlarını karşılayan vakıflar vardı. Bu vakıflar, olası mağduriyet karşısında yolcuların yeme-içme, kıyafet, nakdi yardım ve diğer ihtiyaçlarını karşılayan vakıflardı.³⁸³

Evkâfun ala tadili't-turuk ve resafiha, Dımaşk sokaklarının her birinin iki yanında yayaların yürüdüğü iki kaldırım bulunmaktaydı. Kaldırımların aralarından binicilerin geçtiği yollar vardı. Kaldırımlara taş döşenmesi, yolların tadilat ve tamiratının yapılması için gerekli masrafları karşılayan vakıflardı. Bunlardan başka da Dımaşk'ta hayır için kurulmuş vakıflar vardı.³⁸⁴ Şam,³⁸⁵ Haleb,³⁸⁶ Kudüs³⁸⁷ ve diğer yerlerde de hayır amaçlı kurulan vakıflar vardı.

1.5.4.4. Şahıs Vakıfları

Memlükler döneminde şehirlerin hayırseverliği yanında sultan, ümerâ, devlet ricali, ulemâ ve tâcirler gibi özellikle de maddi durumu iyi olan kişilerin kurdukları vakıflar vardı. Bu kişiler bireysel olarak vakıfların kurulmasına ve desteklenmesine büyük katkı sağlamışlardır.

³⁸⁰ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/330.

³⁸¹ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/330.

³⁸² İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/330-331.

³⁸³ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/330-331.

³⁸⁴ Dımaşk halkı mescit, zâviye, medrese ve türbeler yapma konusunda adeta birbirleriyle yarış içerisinde olmuşlardır. İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/330-331.

³⁸⁵ Şam'da çok sayıda medrese, hankâh, ribât, zâviye, hastane ve bu kurumlara ait vakıflar vardır. Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/429; Zebide Muhammed Ata', *Kitâbu Arubetu'l-Kudsi min Vâkiin Vesâiki'l-Evkâfi'l-Mukaddesiyye min vâkiin vesâiki'l-evkâfi'l-mukaddesiyye* (Aynun li'd-Dirâseti ve'l-Buhûsi'l-İnsâniyyeti ve'l-İctimâiyyeti, 1427), 96.

³⁸⁶ Haleb'in; yüksek minareli camileri, hastane, mescit, medrese, ribât ve hankâhları ve daima devam eden sadaka-i cariyeleleri vardı. Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/535.

³⁸⁷ Kudüs'de kurulan vakıflar aracılığıyla, İbrahim ve Yakup peygamberin kabirlerinde fakirlere her gün on üç bin ekmek, et ve yumuşak geyik eti ve Yakup peygamberin kabrinde ise sebze çorbası dağıtılmaktaydı. Kudüs'te medrese, hankâh, ribât, zâviye, türbeler ile Mescidi Aksa'ya ve bu kurumlara ait çok sayıda vakıf vardı. Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/544-545; Ata', *Kitâbu Arubetu'l-Kudsi min Vâkiin Vesâiki'l-Evkâfi'l-Mukaddesiyye*, 108.

Memlûkler askerî ikta sistemiyle yönetildiklerinden dolayı devletin sahip olduğu maddi imkânlardan en fazla yönetici elit tabaka faydalanmaktaydı. Bu durumda devleti yöneten elit kesimin haraç arazilerinden aldıkları gelir yaklaşık altı yüz altmış miskal altını bulmaktaydı. Yöneticiler bu paraların bir kısmıyla fakir ve muhtaçların gıda ihtiyaçlarını karşılamış ve ayrıca kıyafet yardımı da yapmışlardır. Bunlara ilaveten ihtiyaç duyulan at ve silah gibi şeyleri de infak etmişlerdir. Pahalılık ve deprem çeşitli hastalık ve kuraklık gibi kriz zamanlarında halka gerekli gıda yardımı yapılmıştır. Hali vakti yerinde olan varlıklı tâcirler de muhtaç olan insanlara gıda ve giyecek gibi çeşitli yardımlar yapmışlardır.³⁸⁸ Hayırseverliğiyle ön plana çıkan kişilere birkaç örnek verilecek olursa;

Sultan Baybars el-Bundukdârî (658-676/1260-1277), Memlûkler dönemi sultanları arasında en hayırsever olanların başında gelmektedir. Her yıl on bin irdeb³⁸⁹ buğdayı fakirlere, düşkünlere ve zâviye görevlilerine dağıttırıştır. 660/1262 yılında gıda fiyatları pahalandığında da fakir ve muhtaçlara gerekli gıda yardımını yapmıştır.³⁹⁰ Her gün bin beş yüz kınar³⁹¹ ekmek dağıtmıştır.³⁹² Askerlerin yetim çocukları sayıca çok olmalarına rağmen onların bakımlarını da üstlenmiştir. Sultan Baybars, Mısır ve Kahire'de bulunan gurabanın cenazelerinin defin işlemlerini de yerine getirmiştir. Cenaze işlemleri için *vakıf et-tureha'yı* kurmuştur. Fakir Müslümanların ekmek ihtiyaçlarının karşılanması için de ayrıca vakıf kurmuştur. Sultan Baybars ve diğer sultanlar Haremeyn halkı ve Hicaz'daki diğer muhtaçlar için gerekli yardımları daima yapmışlardır.³⁹³ Her yıl kadî'nin hapishaneye attığı çok sayıda fakir ve yoksul mahkûmun hapishane vergisi bedellerini kadîya ödeyerek onları hapisten çıkartmıştır. Her yıl Ramazan ayının başında farklı yemeklerin pişirildiği mutfaklar kurdurmuş, fakir ve düşkünlere buradan yemekler dağıtmıştır.³⁹⁴ Bunların yanında imar

³⁸⁸ Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *İğasetü'l-ümme bi-keşfi'l-gumme*, thk. Kerim Hilmi Ferhat (Aynun li'd-Dirâseti ve'l-Buhûsi'l-İnsâniyyeti ve'l-İctimâiyye, 1407), 113-114, 148.

³⁸⁹ Irdeb; Mısır'da ağırlık ölçüsü birimi olup yaklaşık 73,125 kg 'a denk gelir. Kahire'de 104, 4 kg, İskenderiye'de ise 136 kg'a denk geldiği kaynaklarda geçmektedir. Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 3/331; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/521-522; Makrîzî, *el-Hitat*, 1/158; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/321; Hinz, "İslam'da Ölçü Sistemleri", 47; Kallek, "İrdeb", 22/441.

³⁹⁰ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 3/252; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/5-6; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 7/180; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/96.

³⁹¹ Kınar, ağırlık ölçüsü birimidir. Mısır'da baharatları tartmak için kullanılmış olan kınar 45 kg'dır. Farklı kınarlar da vardı. Biber için kullanılan 43,456 kg'dı. Kınarı leysi'ye göre bir kınar 62 kg, Kınarı Cervî'ye bir kınar göre 96,7 kg ve Menn Kınarına göre bir kınar 81,4 kg'a denk gelmekteydi. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 5/119; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/512; Makrîzî, *el-Hitat*, 1/205; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 2/97; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 13/485-486; Hinz, "İslam'da Ölçü Sistemleri", 30-31; Cengiz Kallek, "Kantar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/318-319.

³⁹² Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/106. 672/1274 yılında Sultan Baybars, ekmek dolu fırınları ve hayvan yemlerini kendi has memlûklerine yılda yüz yirmi bin irdeb olarak tahsis etmiştir. Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/106-107.

³⁹³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 7/180-181. Her yıl Hicaza fakir ve düşkünlere dağıtılmak üzere çok fazla sadakayı ve on bin irdeb buğdayı göndermiştir. Bunlardan başka hayır ve iyilik adına çok fazla vakıf kurmuştur. Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/96.

³⁹⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 7/180-181.

faaliyetlerine yönelik çalışmaları da vatandaşların çeşitli gereksinimlerini karşılayacak şekilde yaptırmıştır.³⁹⁵

Sultan Mansur Kalavun,³⁹⁶ Sultan Hüsameddin Lâçin³⁹⁷ ve Sultan Nâsır Muhammed döneminde de yapılan hayırlar çok fazladır. Sultan Nâsır Muhammed Bahrî Memlûklerin kuruluşundan kendi iktidarının sonuna kadar olan süreçte imar faaliyetlerine en çok önem veren sultanlardan biridir. 648-741/1250-1341 yılına kadar Mısır ve Kahire civarında imar edilen doksan dokuz cami, yetmiş üç medrese ve otuz üç mescidin çoğu Sultan Nâsır Muhammed döneminde yapılmıştır.³⁹⁸ Bununla beraber Sultan Nâsır Muhammed'in yirmi beş zâviye, yirmi iki hankâh, on iki ribât ve beş hastanenin yapımında büyük gayretleri olmuştur. Buralara vakıflar tahsis etmiş ve diğer bütün işlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesini de sağlamıştır. Sultan Nâsır Muhammed döneminde 740/1339 yılında medrese, cami, mescit, hankâh, ribât ve zâviye gibi yerlere ayrılan ve vergiden muaf olan arazi miktarı da yüz otuz bin feddâni geçmiştir.³⁹⁹ Bu dönemde Cize (Gize) Beldesi'nin⁴⁰⁰ ıslah çalışmaları tamamlanmış, gerekli yerlere köprüler yapılmıştır. Bu sayede buralardaki tarım arazileri ıslah edilmiş, bunun yanında yeni tarım arazilerinin tarıma açılma çalışmaları sayesinde ekilebilir tarım arazisi alanları artmıştır. Bu durum vakıflara bağışlanan arazi miktarını artırmış ve dolayısıyla vakıfların gelirinin çoğalmasına da vesile olmuştur.⁴⁰¹

Sultan Nâsır Muhammed, diğer sultanlar, ümerâ ve devlet yöneticileri kriz, pahalılık ve afet gibi durumlarda kurdukları vakıfları devreye sokarak halkın ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli tedbirleri almışlardır. Sultan Muhammed ve diğer üst düzey yöneticiler bu yardımlar vesilesiyle hem halkın gönlünü kazanmış hem de insanların tam desteğini alarak devleti yönetme işini kolaylaştırmışlardır.⁴⁰² 702/1303 yılında Mısır ve Kahire'de meydana gelen şiddetli depremlerde çok sayıda minare, cami, medrese, ikamet edilen konut ve diğer yapılar zarar görmüştür. Vakıf görevlileri depremde zarar gören bu imaretlerin hatta İskenderiye'deki minarelere varıncaya kadar vakıflara ait tüm yapıların tamirat ve yenilenmelerini tamamlamışlardır. Sultan Nâsır Muhammed 703/1304 yılında emirleri

³⁹⁵ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 2/230-231; Ebû Muhammed (Ebû Tâhir) Bedrüddîn el-Hasen b. Ömer b. el-Hasen b. Ömer ed-Dımaşkî el-Halebî İbn Habîb, *Dürretü'l-eslâk fî devleti (mülki, mülûki)'l-Etrâk*, thk. Muhammed Muhammed Emin (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1435), 1/215; Makrîzî, *es-Sülûk*, 6/99; Abdulhamid Yunus - Osman Tevfik, *el-Ezher* (Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1946), 35-36.

³⁹⁶ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntisâr*, 1/70.

³⁹⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/306-307.

³⁹⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/3.

³⁹⁹ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/88; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/265; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/131; el-Hace, *Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun ve Nizâmu'l-Vakfi fi Ahdihi*, 71-74.

⁴⁰⁰ Cize, Nil'in batı kıyılarında Mısır'ın karşısında, Fustat'ın batı kısmında yer alan bir beldedir. Geniş ovaları vardır. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/200; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/26.

⁴⁰¹ İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/190-191; el-Hace, *Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun ve Nizâmu'l-Vakfi fi Ahdihi*, 75.

⁴⁰² el-Hace, *Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun ve Nizâmu'l-Vakfi fi Ahdihi*, 76.

görevlendirerek önceki yıl meydana gelen depremde hasar gören camilerin de onarımını yaptırmış, aynı zamanda Nasiriye Medresesini de tamamlamıştır. Bu medrese için Mısır ve Şam'da çok sayıda dükkân, çarşı, hamam, emlak, arazi ve çok mal vakfetmiştir.⁴⁰³ Vakıfların düzenli olarak denetlenmelerini de sağlamıştır.⁴⁰⁴

Sultan Baybars el-Çâşniğîr (709/1309-1310) hayır yapmayı ve sadaka vermeyi çok seven bir sultandı. 702/1303 yılında meydana gelen depremden sonra Kahire'deki Hâkimi Camisi'nin gerekli tadilat ve tamiratını yaptırmıştır.⁴⁰⁵ Buranın kütüphanesine kendisine ait çok fazla sayıda kitabı bağışlamıştır. Saîdü's-süedâ Hankâhı'nın yakınına Rukneddin Baybars el-Çâşniğîr Hankâhı'nı da yaptırarak dört yüz sûfîyi buraya yerleştirmiştir. Bu hankâh için çok fazla mal ve mülk vakfetmiş ve bunun yanına da fakirler için bir Bîmârîstan yaptırmıştır.⁴⁰⁶

Sultan Berkuk da hayırsever sultanlardan biriydi.⁴⁰⁷ Ayrıca el-Emîrû'l-kebîr el-Hac Taybers b. Abdillah Alaeddin (ö. 689/1291),⁴⁰⁸ Sultan Hüsâmeddin Lâçin (696-698/1296-1299)⁴⁰⁹ ve el-Emîrû'l-kebîr Seyfeddin Ebu Said Tenkiz (ö. 740/1340)⁴¹⁰ de hayırseverler arasında zikredilir. Bütün bunların yanında Emir Seyfeddin Bektemur es-Sakî (ö. 733/1333),⁴¹¹ el-Emîrû'l-kebîr Kavsûn/Kusun en-Nasırî (ö. 742/1342),⁴¹² Emir Seyfeddin Beştâk en-Nasırî (ö.

⁴⁰³ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 8/201, 208. Nâsiriye Medresesi Mısır'da yaptırılan ilk medreselerdendir. Atik Camisi yakınındadır. İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 8/201, 208-211.

⁴⁰⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/487.

⁴⁰⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/364.

⁴⁰⁶ Safedî, *el-Vâfi*, 10/218; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 2/17-18; el-Hace, *Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun ve Nizâmu'l-Vakfî fi Ahdihi*, 134.

⁴⁰⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/211-212; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 7/179.

⁴⁰⁸ Emir Taybers Dımaşk nâipliği yapmıştır. Bu emir çok fazla sadaka veren biriydi. Dımaşk'ta bulunan bir hanı vakfetmiştir. Buranın gelirleri Müslüman esirlerin fidyelerini ödemedede kullanılmıştır. Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 27/400; Safedî, *el-Vâfi*, 2/291-292; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/376.

⁴⁰⁹ Hüsâmeddin Lâçin sultan olduğu dönemlerinde kurduğu sofralarda fakirleri bir araya toplayıp onlara ikramda bulunmayı çok severdi. Onun fakirleri sofrasında toplayıp çok fazla ikramda bulunması darbu mesel olmuştur. İbn Habîb, *Dürretü'l-eslâk*, 1/199; Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri fi Asr Selâtin el-Memâlik*, 185.

⁴¹⁰ Şam naibi Emir Tenkiz, her yıl mal ve emlakının zekâtını düzenli olarak hesaplatmış ve ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştır. Dımaşk'ta Tenkiz Camii diye bilinen büyük bir cami ve yanına türbe, hamam ve bir de ribât yaptırmıştı. Kudüs'ün su kanallarını tamir ettirip yenilemiş Kudüs'e ve Mescid-i Aksâ'ya su getirmiştir. Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 1/252-253; Safedî, *el-Vâfi*, 10/262-266; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/154.

⁴¹¹ Emir Bektemur es-Sakî Sultan Nâsır Muhammed'in emirleri arasında yer almaktadır. Çok fazla sadaka verir, yetimlere kıyafet alır ve onların geçimlerini üstlenirdi. Yetimlere Kur'an-ı Kerim öğrenenlere de ücretlerini öderdi. Harafîş halkına (sokakta yatıp kalkan muhtaç insanların olduğu gruplara) çok bağışta bulunurdu. İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/214.

⁴¹² Emir Kavsûn/Kusun en-Nasırî 727/1327 yılında Sultan Nâsır Muhammed'in kızıyla evlenmiştir. Mısır'da meşhur bir hankâh, Kahire ve Karafe'de ise birer cami yaptırmıştır. Buraların giderleri için çok mal vakfetmiştir. Ebû's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Esedî ed-Dımaşkî İbn Kadî Şühbe, *el-İ'lâm bi-târîhi ehli'l-İslâm/Tarihu İbn Kâdî Şühbe*, thk. Adnan Dervîş (Dımaşk: el-Mahedu'l-Fransî li'd-diraseti'l-Arabiyye, 1994), 1/279-282, I. kısım.

742/1341)⁴¹³ ve Emir Seyfeddin Taştemir el-Bedri es-Saki en-Nasırî'yi (ö. 743/1343)⁴¹⁴ de saymak gerekir.

Bu dönemde hayırseverliğiyle ön plana çıkmış tâcirler de vardı. Bunlar arasında Nasıruddin Muhammed b. Mesellime el-Kârimi (ö. 774/1373),⁴¹⁵ Şemseddin b. Sabâb et-Tâcir es-Saffâr (ö. 749/1348)⁴¹⁶ ve Muhammed b. Leys el-Bağdâdî (ö. 749/1348)⁴¹⁷ gibi kişiler vardı. Kârimi Tâcirler⁴¹⁸ hayırseverliğiyle ön plana çıkan en önemli gruplardan biri olup medrese, kütüphane, hastane, han, hamam, çeşme, aşevi vb. müesseseler inşa ederek toplumun her türlü maddi-manevi ihtiyaçlarını karşılamaya destek olmuşlardır.⁴¹⁹

Bu dönemde sultan, ümerâ, devlet ricali, ulemâ, tâcirler ve ekonomik durumu iyi olanların hanım ve kızları⁴²⁰ da hayırseverlikte âdeta birbirleriyle yarışmışlardır. Kurdukları vakıflar aracılığıyla muhtaç insanların ihtiyaçlarını gidermeye gayret etmişlerdir.⁴²¹

Memlükler döneminde yönetici elit kesim ile Zengîlerin kurdukları vakıflar aracılığıyla yaptıkları hayırlar çok fazla olmasına rağmen bu konuda birkaç örnekle yetinilmiştir.

⁴¹³ Emir Beştâk en-Nasırî Haremeyn Bölgesinde sayılmayacak kadar çok hayır yapmıştır. Hac esnasında yaptığı hayırların toplamı dört yüz bin dirhem, otuz bin dinar para dağıtmıştır. Mısır'da Birketu'l-Fil'de (Mısır'da bir mahalle) bir cami ve hankâh yaptırmıştır. İbn Kadî Şühbe, *el-İ'lâm*, 2/264-265, I. kısım.

⁴¹⁴ Emir Taştemir el-Bedri Sahra'da bir cami, Kahire'de iki hamam ve Safed'de bir hamam yaptırmıştır. Ramazan günlerinde bol miktarda sadaka verir, çok sayıda sığır ve koyun kestirip fakir ve muhtaçlara dağıtır. Fakir ve düşkünlerle oturmayı, onların derdiyle dertlenmeyi sever dilencilere şefkatle yaklaşırdı. Haleb ve Safed nâipliği nin yanısıra üst düzey farklı görevleri de icra etmiştir. İbn Kadî Şühbe, *el-İ'lâm*, 2/270-271, I.kısım; Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 27/560; Safedî, *el-Vâfi*, 16/251-254; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/71.

⁴¹⁵ İbn Binti Kebiri't-Tüccar Muhammed b. Mesellime el-Kârimi, Mısır'da Sayurbîn yolu üzerindeki Müsellemiye Medresesini yaptırmıştı. Mısırlı Kârimi tâcirlerden olup çok mal sahibi biriydi. Fakirlere sadaka dağıtma konusunda gayet cömert davranırdı. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/260; Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/328; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 11/132.

⁴¹⁶ Şemseddin b. Takiyüddin İbn Sabâb; Sabâbiye Medresesini, büyük bir dârülkur'ânî ve Hanbeliler için bir dârülhadîsi yaptırmıştır. Kendisi ve başkaları bu kurumların giderleri için çok mal/mülk vakfetmişlerdir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/211, 262.

⁴¹⁷ Tâcir Muhammed b. Leys el-İdî el-Hâc el-Fakîh Zeyneddin. el-Halil şehri tacirlerinden olup malını (üçte birlik kısmını üç bin iki yüz Mısır dinarını) Mekke, Medine, Kudüs ve el-Halil kentleri harem halkının fakir ve muhtaçlarına bağışlamıştır. Safedî, *el-Vâfi*, 4/268; Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *A'yânü'l-'asr ve a'vânü'n-nasr*, thk. Ali Ebû Zeyd vd. (Beyrut/Lübnan, Dımaşk/Suriye: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır-Dâru'l-Fikr, 1418), 5/109; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 5/413.

⁴¹⁸ Kârimî tâcirler; Sudan'ın Kânim bölgesinden geldiklerinden bu adla anılmışlardır. 1181-1484 yılları arasında yaklaşık üç yüzyıl kadar bir sürede Fatımî, Eyyubî ve Memlükler dönemlerinde biber, baharat ticaretiyle uğraşan ve Memlüklerin ekonomisinde lokomotif görevi üstlenen grup olmuştur. Bu tâcirler ticarete çok para kazandıklarından devlet bunlardan çok vergi elde ediyordu. O kadar ki Kahire ve Dımaşk'ta sadece Kârimî tâcirlerin iş ve işlemlerini takip eden devletin resmi büroları vardı. Kârimî tâcirler ticaretin yanında eğitim, sağlık, sanat gibi kültürel faaliyetlere de sponsor olmuşlar; medrese, hastane, aşevi, han, hamam, çeşme vb. imâretler yaptırmışlardır. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/326; Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, 174-178; Bahattin Keleş, "Memlükler Döneminde Kârimî Tüccarlarının Uluslararası Ticaretteki Yeri ve Önemi", *Turkish Studies* 13/1 (2018), 81.

⁴¹⁹ Özdal, *Orta çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, 461.

⁴²⁰ Sultan, ümerâ hanım ve kızları hac esnasında ve başka zamanlarda vakıflara bağışta bulunmuşlardır. Sadaka verme, bağışta yapma ve cömertlikte bulunma konusuna çok önem vermişlerdir. Stephan, "Waste, Excess, and Obsession in the Mamluk Harem", 198.

⁴²¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/316; Makrîzî, *el-Hitat*, 3/153.

1.5.5. Yaptıkları Sosyal Hizmet Faaliyetleri Açısından Vakıf Çeşitleri

Sosyal hizmet faaliyetleri aracılığıyla içtimai hayatta çocuk, yetim, yaşlı, düşkün, fakir, muhtaç, hasta, engelli, mülteci ve kadınlar gibi çeşitli gruplara gerekli maddi-manevi destek verilmiştir. Sosyal hizmetlerin bu gruplara gerekli maddi ve manevi desteği verme konusundaki en büyük destekçisi kurumsal olarak vakıflar olmuştur. Vakıflar aracılığıyla bu gruplara sunulan sosyal hizmetler arasında yeme-içme, barınma, temizlik, sağlık ve eğitim gibi temel ihtiyaçları karşılamaya yönelik faaliyetler gelmektedir.

1.5.5.1. Su Vakıfları

Su bütün toplumlarda temel bir ihtiyaç olduğu gibi Memlüklerin hüküm sürdüğü Mısır coğrafyasında da temel bir ihtiyaçtır. Özellikle de bazı yıllarda sıcak ve kuraklığın yaşanması nedeniyle suya olan ihtiyaç daha da artmaktadır. Sıcak ve kurak iklim dolayısıyla Memlükler öncesi ve sonrası dönemde Mısır'a hayat veren en önemli su kaynağı Nil Nehri'ydi.⁴²² Bu nehrin su seviyesini daima ölçmüşler, ölçüm sonuçlarını günlük olarak kaydetmişlerdir. Su yeterli seviyeyi bulursa ölçüm yapılan yerde (Mikyasu'n-Nil) halicin seti kırılır ve taşan su kanallara verilir. Kuraklık gibi nedenlerle Nil'in su seviyesi yeterli düzeye ulaşmazsa gıda fiyatları yükselirdi. Eğer su seviyesinin düşüklüğü uzun zaman devam ederse böylece veba gibi salgın hastalıkları tetikler ve çok sayıda insanın ölümüne neden olabilirdi. Dolayısıyla su temininde Nil Nehri hayati önem arz etmekteydi.⁴²³

Nil Nehri'nin kıyı kesimlerine yapılan su havuzları ve kanallar vasıtasıyla araziler sulandığı gibi bu su aynı zamanda kale, medrese, cami, hamam, ev ve diğer yerlerde insanların kullanıma sunulmuştur. Kanallarda Nil'den taşan su bittiği zaman sarnıçlarda biriktirilen sular kanallara verilmiştir. Kudüs'te içilecek su Nil Nehri'nden ziyade yağışlar vasıtasıyla biriken yer altı ve üstü kaynaklarından elde ediliyordu. Yağışların az olduğu 665/1267 yılında Kudüs'te içme sularının azalması nedeniyle insanlar büyük sıkıntı çekmişlerdir. Hatta insanlar, tıkalı kanalları açmak için su kuyularına bile inmişlerdir.⁴²⁴ Kudüs'te yağmurun az yağdığı ve su temininde zorluklar yaşandığı zamanlarda Memlük sultan ve ümerâsı halkın su

⁴²² Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, 114-115. Nil Nehri'nin suyu genellikle bulanık akardı. Ondan içmek isteyenler suyu bir kaba alır evine götürür, akşam suyun içerisine dört tane badem dört tane de fasulye koyardı. Sabah kalktığında su durulmuş olur o sudan içerlerdi. Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, 114-116.

⁴²³ Ağır, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Memlûk Türk Devleti*, 261-262; Nil Nehri'nin su seviyesi en düşük mayıs ayı sonunda olurdu. Haziran ayının yedisinden itibaren kademeli olarak su seviyesi artardı. Ağustos sonu ve eylül ayının tamamında en yüksek seviyede olurdu. Nadir Karakuş, "Mısır Medeniyetinin Kilometre Taşı: Nilometre", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 14/2 (2022), 661-667.

⁴²⁴ Ebü'l-Fazl Muhyiddîn Abdullah b. Neşvân es-Sa'dî er-Ravhî el-Cüzâmî İbn Abdizzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir fî sîreti'l-Meliki'z-Zâhir* 620-692/1223-1292, thk. Abdülazîz el-Huveytur (Riyad, 1396), 288; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/398. Emir Alaeddin el-Haci Rukneddin (ö. 693/1294) Süleymaniye Kanalını keşfetmiş (Babu'l-Mukantara'yı/Kemerli kapıyı) ve orada bol su çıkartmayı başarmıştı. Emir Alaeddin Kudüs'te çok sayıda ribât, misafirhane ve diğer imaretleri de yaptırmıştır. Buradaki vakıfların işlevselliğini de artırmıştır. Safedî, *el-Vâfi*, 9/272.

ihtiyacını karşılamaya büyük önem vermişlerdir.⁴²⁵ İçilecek tatlı su Mescid-i Aksâ, Kubbetu's-Sahra ve diğer yerlere de götürülmüştür. Mescid-i Aksâ'yı ziyaret eden kalabalık insan gruplarının rahat bir şekilde su içmeleri ve abdest almaları için daha fazla su verilmekteydi. Su temini için su kanallarının yanında su havuzları da yaptırılmıştır. Hac ziyareti için Kâbe'ye gidecek olan hacılar öncelikli olarak Mescid-i Aksâ'ya uğrarlardı. Bazen buraya ziyarete gelen hacılar vakıfların dışında su ihtiyaçlarını cüzi bir miktar para ödeyerek kendileri karşıyorlardı.⁴²⁶

627-642/1229-1244 yılları arasında Kudüs'e hâkim olan Fransızlar buradaki mimari eserlere zarar vermişlerdir. Sultan Mansur Kalavun zarar gören bu yapıları tekrar tamir ettirmiştir. Sultan Kalavun, Mescid-i Aksâ ve Kudüs'ün su ihtiyacını karşılamak amacıyla var olan su kanallarını tamir ettirmiş, ayrıca yeni su kanalları açtırmıştır.⁴²⁷

Yol kenarlarına, kavşak noktalarına zanaatkârlar tarafından su içilmesi ve suyun sağlıklı bir şekilde saklanması için kaplar ve testiler yerleştirilmiştir. Bunlar saklama kapları olarak tasarlanmış ve üzerleri örtülmüştür. İnsanlar burada ellerini suya sokmadan suyu kullanır, suyun temiz kalmasına riayet ederlerdi. İnsanlara su temininin yanında hayvanların su içmeleri için de şehir surlarının iç ve dış taraflarına havuzlar yapılmış, böylece hayvanların su içmeleri sağlanmıştır.⁴²⁸ Bu konuyla ilgili olarak Sultan Kayıtbay vakfiyesinde belirtilen camiye yakın büyük bir su deposu vardı. Bu su deposundan hayvanların içebileceği su birikintilerine nakledilir ve yolu buradan geçen hayvanlar su ihtiyacını buradan karşılardı.⁴²⁹

İçilecek su bir yerden başka bir yere o günkü nakil araçları olarak kullanılan hayvanlar vasıtasıyla yapılırdı. Kahire'ye su taşıyan deve sayısı, iki yüz bine ulaşmıştır. Bunlardan şehre giriş yapan deve sayısı yaz günlerinde günlük yedi bin deveyi buluyor kış günlerinde ise bu sayıya ulaşmıyordu.⁴³⁰ Mısır'da otuz bin deve sürücüsü ve on iki bin su taşıyıcısı olduğu kaynaklarda geçmektedir. Sultan ve reayası için Nil'den otuz altı nehir taşıtı ile su taşınırdı.⁴³¹ Kaynaklarda bu kadar fazla sayıda devenin sutaşıma işini yapması muhtemelen bu sutaşıma ücretinin devlet veya vakıf tarafından karşılandığı tahmin edilmektedir. Ya da bu kadar

⁴²⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/102. 726/1326 yılında su kıtlığı yaşanmıştır. Dönemin Sultanı Nâsır Muhammed ve bu bölgenin emiri Tenkiz idi. Bu zaman diliminde bir atın bir defada içtiği suyun bir buçuk gümüş dirheme yükselmesi suyun çok azaldığı/kıtlık seviyesine indiği anlamına geliyordu. Şam nâibi Emir Tenkiz bu durumu valilere yazmış ve onların yardımıyla su gözesi açma işinden anlayan kişileri görevlendirmiştir. Kudüs halkının su problemi çözülmüştür. Ali, *el-Kuds fi'l-asri'l-Memlûkî*, 241.

⁴²⁶ Ali, *el-Kuds fi'l-asri'l-Memlûkî*, 242-245.

⁴²⁷ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 3/544-545.

⁴²⁸ Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri' fi Asr Selâtin el-Memâlik*, 102.

⁴²⁹ Muhammed Nâsır Muhammed Afîfî, "Dirâsetun eseriyyetun mimâriyyetun lî vekâleti's-Sultan Eşref Kayıtbay ve mulhikâtuhâ bi's-seruciyyeti bi'l-Kâhire 890/1485", *Mecelletu'l-ittihadi'l-a'mm li'l-eseriyyine'l-Arab* 23/2 (2022), 7-10.

⁴³⁰ Ebü'l-Bekâ Alemüddîn Hâlid b. İsâ b. Ahmed el-Belevî - Hasan es-Sâih, *Tâcü'l-mefrik fi tahliyeti 'ulemâ'i'l-meşrik* (İşrafu'l-lecneti'l-müştereketi li neşri't-turasi'l-İslami beyne'l-memleketi'l-mağribiyyeti ve devleti'l-imareti'l-Arabiyyeti'l-müttehidi, ts.), 1/218.

⁴³¹ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/25.

sayıda deve sahibinin bir ücret karşılığında halka getirdiği de söylenebilir. Bu yorumu yapmamızın sebebi vakıfların veya devlet desteğinin açıkça kaynaklarda geçmemiş olmasından dolayıdır.

Vakıflar, hacıların yolculukları esnasında su ihtiyacını karşılamıştır. Buna bir örnek vermemiz gerekirse 798/1396 yılı olayları kaynaklarda anlatılırken bu konuya da değinilmiştir. Her yıl hac yolculuğu esnasında Mısır'dan Mekke'ye ulaşmaya kadar hacılar için su temin edildiği ifade edilmektedir. Hacılara yolculukları süresince Cize'de ve başka konaklama yerlerinde yiyecek ve su temin edilmiştir. Yiyecek ve su, hacıların konaklama merkezlerine bineklerle taşınır ve ücretsiz olarak onlara dağıtılırdı.⁴³² Su temini ile ilgili görevli kişiler vardı ve bunların asıl sorumlusu *mezmelati*⁴³³ adlı görevli idi. Bu kişi suyun temin edilmesi, sarnıçlara taşınması ve dağıtılması gibi işlerinden sorumlu idi. Bu kişinin kendisine bağlı çalışan görevlileri de vardı.⁴³⁴

1.5.5.2. Hamam Vakıfları

Memlûkler döneminde yönetici elit kesimin kendileri için yaptırdıkları saraylarda hamamlar vardı. Bu sarayların dışında halk kendileri için pahalı fiyatlarla ev satın alır, bakır kaplardan abdest alırlardı. Fakat evlerinde banyo yapacakları ve gusül abdesti alacakları bir mekânları yoktu. Bu konuda ev halkı banyo yapmak için özel bir mekân olmadığından zor durumda kalmaktaydı. Hem dünya hayatının gereği olarak hem de dinleri açısından mahremiyetin korunması ve temizliğe verilen önem onları hamamlar yapmaya sevk etmiştir. Hamamlar aynı zamanda erkekler ve kadınlar için ayı ayrı toplanma ve arkadaşlık kurma mekânları olmuş bir nevi sosyalleşmenin aracı olmuştur.⁴³⁵

Kahire'de Rum Mahallesi'nde Babu Zuveyla'nın girişinde Hammameyni'l-Kâfi adlı iki hamam vardı ve bu hamamlar Seyyide Amme adıyla bilinirdi. Bunlardan biri erkeklere diğeri de kadınlara aitti.⁴³⁶ Hamamların bazıları sadece erkeklere bazıları sadece kadınlara bazıları da sabahları erkeklere öğleden sonraları da kadınlara tahsis edilmişti.⁴³⁷ Hamamların sayısı

⁴³² Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/446.

⁴³³ Mezmelati; içilecek suyun temini, kanalların yapımı, tamirat ve tadilatı gibi işlerden sorumlu görevlidir. Bu görevlinin güvenilir olması, dış görünüşünün güzel ve kıyafetlerinin temiz olmasına dikkat edilirdi. Bu özellikleri yanında insanların su içmesini kolaylaştıracak kadar her türlü temizliğe dikkat eden kişiler olmasına özen gösterilirdi. Ali, *el-Kuds fi'l-asri'l-Memlûkî*, 242-245.

⁴³⁴ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 151-154. Cemaleddin el-Üstâdüddâr Vakfı Vesikasında su teminiyle ilgili bilgilere yer verilmiştir. Bu bilgiler arasında, hankâhlarda kalan sufiler arasından su temininde görevli suçular vardı. Bu kişiler suyun sarnıcın en aşağı kısmından yukarı kısmına oradan da kullanılacak yere getirilmesi görevini üstlenirlerdi. Sutaşıma görevi için her ay altmış dirhem fulus ayrılırdı. Sutaşıma için gerekli olan maşrapa, sünger ve süpürge gibi araçlar da karşılanırdı. Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 154.

⁴³⁵ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 2/170; Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri fi Asr Selâtin el-Memâlik*, 105.

⁴³⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, 3/145-146.

⁴³⁷ Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri fi Asr Selâtin el-Memâlik*, 105.

konusunda kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. On üçüncü yüzyılda Kahire’de seksen, Mısır Fustat’ta⁴³⁸ yüz yetmiş, Mısır’ın farklı bir bölgesinde yetmiş küsur, Bağdat’ta binden fazla hamam olduğu,⁴³⁹ Mısır ve civarında ise toplam on iki bin hamamın olduğu kaynaklarda geçmektedir.⁴⁴⁰ Kaynaklarda hamam sayılarının bu kadar farklı rakamlarla ifade edilmesi muhtemelen bu sayıların farklı zaman dilimlerine ait olmaları ve bir bölgeye ait değil de ülke geneline ait hamam sayılarını ifade etmesiyle açıklanabilir.

Sultan Mansur Kalavun iktidarı döneminde Kudüs’te insanların beden temizliği, abdest ve gusül abdesti alma gibi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla iki tane ihtişamlı hamam yaptırmıştır.⁴⁴¹ Bunlar erkekler ve kadınlar için olmak üzere ayrı ayrı hamamlardı. Bazı hamamları Müslümanlarla Zimmîler müşterek ve dönüşümlü olarak kullanmaktaydılar. Bu durum kadınlar için de geçerliydi. Hür Müslüman kadınların zimmîlerin kadınlarıyla aynı anda hamamı kullanmalarına izin verilmezdi.⁴⁴² Bazı kaynaklarda Kudüs’te çok sayıda hamam olduğu geçmektedir. Bu hamamların binaları da göze hitap edecek güzellikteydi.⁴⁴³

Hamamların temiz olmasına da dikkat edilirdi. Muhtesipler hamamların süpürülmesi, temiz tutulması ve kullanılacak suların temizliği gibi konuları günlük ve düzenli olarak kontrol ederlerdi. Hamamlarda sular düzenli olarak değiştirilir ve hamamlar daima temiz tutulurdu. Saç kılları ve çeşitli pisliklerin hamamın kanalını tıkamaması için düzenli olarak temizlenirdi. Hamamlarda güzel kokunun hâkim olmasına dikkat edilir, sakız ağacı gibi değişik ağaçların salgıladıkları reçine kokusuyla hamamlar günlük iki defa tütsülenirdi. Cüzzam, sedef ve deri hastalığı gibi bulaşıcı hastalığı olanlar farklı yerlerdeki hamamlara giderlerdi.⁴⁴⁴ Gusül abdesti veya hamam ihtiyacı olanların ihtiyaçlarının karşılanması açısından hamamların sabah namazı vaktinden önce açık bulundurulması zorunluydu. Hamamlarda insanların kıyafetleri titizlikle muhafaza edilir herhangi bir zarara uğramasına izin verilmezdi. Hamamlarda insanların sıcağın bunaldıklarında su ihtiyaçlarının karşılanması için tatlı su bulundurulurdu. Hamamlarda masaj da yapılırdı.⁴⁴⁵

⁴³⁸ Müslümanlar Hz. Ömer (ö. 23/644) döneminde Amr b. As (ö. 43/664) komutanlığında Mısır’ı fethetmişlerdi. Bu fetihten sonra kurdukları Mısır’ın merkez şehridir. Yâkut el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 4/264; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 7/371; Kalkaşendî, *Subhu’l-a‘şâ*, 3/368; Makrîzî, *el-Hitat*, 1/241; Yılmaz Çelik, *Fustât Kuruluşundan Hulefâ-i Râşidin Döneminin Sonuna Kadar* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2020), 63-64.

⁴³⁹ Makrîzî, *el-Hitat*, 3/145-146.

⁴⁴⁰ Ebû Hâmid Cemâleddin Muhammed b. Muhammed b. Ebû Bekir b. Ali el-Kudsî İbn Zahîre, *Fezâ’ilü’l-bâhire fi mehâsini Mısır ve’l-Kâhire li İbn Zahîre*, thk. Mustafa es-Sekka - Kâmil el-Mühendis (Kahire: el-Cumhuriyyetü’l-Arabîyyetü’l-Muttehîde, 1969), 59.

⁴⁴¹ Ömerî, *Mesâlikü’l-‘Esbâr*, 3/545.

⁴⁴² Ali, *el-Kuds fi’l-asri’l-Memlûkî*, 245-247. O günlerde kanalizasyon şebekesinin evler için yeterli düzeyde yapılmamasından dolayı evlere banyo/hamam tarzı bir şey yapılmamıştır. Ali, *el-Kuds fi’l-asri’l-Memlûkî*, 245.

⁴⁴³ İbn Şâhin ez-Zâhirî, *Zübde*, 23.

⁴⁴⁴ Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 5/479.

⁴⁴⁵ Ziyâüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî İbnü’l-Uhuvve, *Me‘âlimü’l-kurbe fi ahkâmi’l-hisbe*, thk. Muhammed Mahmûd Şa’bân - Siddîk Ahmed İsâ el-Mutîf (Mektebetü’l-A’lami’l-İslamî, 1408), 241-242.

Memlûk toplumunda hamamların ülkenin her tarafında yapılması toplumun ekonomik seviyesinin iyi olduğunun bir göstergesiydi. Hamamların böyle her şehirde yaygın olarak yer alması aynı zamanda lüksün, zenginliğin, refahın ve medeniyetteki ilerlemenin de bir göstergesiydi. Bunları göz önünde bulunduran Memlûk sultan, yönetici ve ileri gelenleri şehirlerde daha fazla hamam yapmaya gayret etmişlerdir.⁴⁴⁶

Hamamlar kadınların sosyalleşmelerine de katkı sağlamaktaydı. Kadınlar buralarda bir araya gelerek arkadaşlık ve dostluklarını pekiştirirlerdi. Aile içerisinde yaşadıkları hadiseleri çeşitli problemlerini birbirlerine anlatıp dertleşirlerdi. Hamamlar bayram ve tatillerde ailecek etkinlikler düzenlenen ve güzel vakit geçirilen yerler arasındaydı.⁴⁴⁷

Memlûkler dönemindeki hamamlar, insanların bedensel temizlik ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi farklı kültürlere mensup olan erkek ve kadınların burada bir araya gelerek birbirlerini tanıma ve sosyalleşmelerine katkıda bulunmuştur. Sultan, ümerâ, zengin tâcirler ve aileleri mektep, medrese, zâviye, hankâh ve han yaptırdıkları gibi ayrıca hamam da yaptırmışlardır. Bu konuya örnek verecek olursak; Memlûkler döneminde Sultan Baybars el-Bundukdârî'nin eşi İltutmuş Hatun, kendi adıyla anılan *Hammâm İltutmuş* Han adlı hamamı yaptırmıştır. *Hammamu'l-Haşibe* ise Sultan Nâsır Muhammed'in hanımı Hond/Havend Togay'ın (ö. 749/1349) vakıfları arasında yer almaktadır.⁴⁴⁸ Nasiriye Medrese ve imaretinin giderlerinin karşılanması için çok sayıda dükkân, çarşı, tarım arazilerinin yanında hamam gibi gayrimenkuller de vakfedilmiştir.⁴⁴⁹

Memlûkler döneminde inşa edilen hamamların sosyal hizmetler açısından önemi bunların gelirlerinin eğitim, sağlık ve yardıma muhtaç insanlara harcanması açısından önemlidir. Bu yüzden hamamlara çalışmamızda yer verilmiştir.

1.5.5.3. Yetim Mallarıyla İlgili Vakıflar

Memlûkler döneminde sosyal hizmetler çerçevesinde yetim mallarına değinmemizin sebebi bu çocuklara ailesinden intikal eden mirasın korunması dolayısıyladır. Çünkü küçük yaşta anne-babasını kaybeden çocuklar büyük miktarda sahip oldukları mirası koruyamadıkları için hem çocuklar hem de sahip oldukları miras devlet tarafından koruma altına alınmaktaydı.

Bu dönemde yetimlerin yeme, içme ve kıyafet ihtiyaçlarının karşılanması, bakımlarının üstlenilmesi, eğitimlerinin yaptırılması ve onların her türlü zarara karşı korunması gibi

⁴⁴⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1/472.

⁴⁴⁷ Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısırî fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 107.

⁴⁴⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 3/647-648.

⁴⁴⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/72-74.

hususlara önem verilmiştir. Yetimlerin toplumsal hayatla bağlarının güçlü bir şekilde sağlanması için her türlü tedbir devlet tarafından alınmıştır.

Devlet yetim mallarının korunması için özel olarak kadı tayin etmiştir. 771/1370 yılında Kâdılkudât Siraceddin Ömer el-Hindî el-Hanefî'ye (ö. 773/1372)⁴⁵⁰ yapacağı görevlerle ilgili yetki verilmiştir. Tayin edilen bu kadı, yetkileri içerisinde Mısır'da kendisine tanımlanan göreviyle ilgili birtakım sorumlulukları yerine getirmesi vardı. Bu yetkiler arasında vakıflardaki Hanefî mezhebine mensup olan yetim çocukların mallarını her türlü zarara karşı korumak da vardı. Bazen bu sorumlulukları yerine getirmesinde kendisine vekâlet etmesi için kadılar da görevlendirilmekteydi. Şafiî kadısı da aynı görevleri Şafiî yetim çocuklar için yerine getirmekteydi.⁴⁵¹ Yetim çocukların mallarından zekât alınmaz ve bu mallar belirlenen yerlerde muhafaza edilirdi.⁴⁵²

Yetimlerin hak ve hukuklarının korunması, mallarının en güvenilir yerlerde muhafaza edilmesi, zekâtın muaf tutulması ve borç alınıp verilirken bu malların devlet tarafından kullanılması gibi tasarruflarda her mezhebin kâdılkudâtları sorumluydu. Yetim malları hakkında tasarruf sahibi en başta sultan idi. Sultan da kâdılkudâtların onayını alarak bu mallar üzerinde sınırlı olarak tasarruf yetkisini kullanmıştır.

1.5.5.4. Yolcu Vakıfları

Memlûkler döneminde yolculuk daha çok at, eşek, deve ve katır gibi hayvanlarla yapılmaktaydı. Bu yolculuklar uzun zaman aldığından sefer esnasında yolcuların yiyecek, içecek ihtiyaçlarının karşılanması ve güvenliğin sağlanması oldukça önemli idi. Yolcuların mallarına herhangi bir zarar geldiğinde memleketlerine kavuşacak kadar bir mal veya paranın temin edilmesi gibi hususlar bu konu ile ilgili kurulan vakıflar aracılığıyla karşılanmaktaydı.

Yolcular için kurulan vakıflarla ilgili İbn Battûta (ö. 770/1368-69), hac ibadetini ifa ettikten sonra Mekke'den dönüşü sırasında şahit olduğu bazı olayları aktarmıştır. Mekke'den dönerken aynı kervanda Iraklı, Horasanlı ve Farslılardan çok sayıda insanla yolculuk yapmıştır. Bu yolculuk esnasında İbn Battûta, develerin yaşlıları taşıdığını, yolda hastalananlar olduğunda onlar için ilaç ve şurup hazırlandığı bilgisini vermiştir. Kervan herhangi bir yerde

⁴⁵⁰ Ömer el-Hindî el-Hanefî 769-773/1368-1372 yılları arasında Mısır Hanefî kâdılkudâtlığı yapmıştır. Fıkıh, kıraat, usul, arapça ve diğer ilimlerle ilgilenmiş ve fetvalar vermiş bir âlimdi. Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/345; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 7/129, 11/99.

⁴⁵¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/345.

⁴⁵² Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/67. Celaleddin Carullah el-Hanefî (ö. 782/1381) 770-782/1369-1381 yılları arası Mısır, Hanefî Kâdılkudâtlığı ve sultaniye hizmetiyle ilgili görevlerini yerine getirmiştir. Hanefî kadılara vekâlet ederek Hanefî yetimlerin mallarından zekât alınmayacak şekilde o malları belirlenen yerde muhafaza etmiştir. Celaleddin Carullah Sargatmış, aynı zamanda Mansuriye ve daha başka medreselerde müderrislik de yapmıştır. Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/368; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 7/130; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/261.

konakladığında yolcular için *desut* denilen büyük bakır kazanlarda yemeklerin pişirildiğini ve yolcuların bu yemeklerden yediğinden de bahsetmiştir. Bu yolculuk esnasında hazırlanan yiyecek, içecek ve hastalananlar için hazırlanan ilaç ve şurup gibi tüm malzemeler vakıflar tarafından karşılanmıştır. Bu kervanda yürüyemeyecek derecede yaşlı olanlar için de develer tahsis edilmiştir.⁴⁵³ Yolcular için kurulan vakıflar insanların ihtiyaç duyduğu herşeyi karşılamak için seferber olmuştur. Bu hizmetler aksatılmadan yürütülmüştür.

1.5.5.5. İmaret Vakıfları

Memlükler döneminde ilim tahsil etme yeri olan medreselerle birlikte mescit, darüleytam, kütüphane, türbe, ibadet edilen cami ve mescitlerin yanında tedavi amaçlı hastaneler de yaptırılmıştır. Memlükler, hastaneler inşa etmek suretiyle daha kaliteli bir tedavi hizmeti verilmesine, medrese ve eğitim kurumlarıyla da dini ve akli ilimlerin öğretilmesine vesile olmuşlardır. Kütüphaneler kurarak ise, ilim öğrenmek isteyenlerin çeşitli kitaplara daha rahat ulaşmasına katkı sağlamışlardır.⁴⁵⁴ Türbelere ise bu eserleri yaptıran kişilerin cenazeleri defnedilirdi. Türbelerde hadis ve Kur'an-ı Kerim daimi ve dönüşümlü okunarak bu eserleri yaptıranların ruhlarına bağışlanır ve onlar için dua edilirdi.

1.5.5.5.1. Medrese Vakıfları

Memlükler döneminde inşa edilen medreseler, dönemin yükseköğrenim kurumlarıydı. Medreselerin eğitim-öğretim ödenekleri, akademik ve idari kurum çalışanlarının maaşları, öğrencilerin bursları ve diğer giderler vakıflar aracılığıyla karşılanır ve bu gibi durumlar vakfiyelerde de belirtilirdi.⁴⁵⁵ Haleb'de⁴⁵⁶ Şafiîler için yaptırılan Medresetü'l-Mamure'nin vakfiyesinde bu medresede müderrislik yapmanın şartları, onun bakımını üstlenme sorumluluğu ve diğer meselelerle ilgili bilgiler yer almaktaydı. Bu vakfiyede evleri olmayan insanlara ev yapılması, muhtaçlara gerekli maddi desteğin verilmesi ve vakfa ait ölü arazilerin ihya edilmesi gibi konular yer almıştır. Bu vakfiyede ayrıca özel dostluklara önem verilmesi ve bu vesileyle toplumsal barışa katkı sağlanması gibi konulara da vurgu

⁴⁵³ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/411.

⁴⁵⁴ Berkey, *Orta Çağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, 37.

⁴⁵⁵ Berkey, *Orta Çağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, 26, 31.

⁴⁵⁶ Suriye'nin büyük şehirlerindedir. Yüksek kalesi, büyük çarşıları, güzel havası ve tatlı suları olan bir şehirdir. Aynı zamanda çok sayıda medrese, mescit, han ve hamamları olan ilime önem veren bir şehirdir. İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 1/255; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/282; Muvaffakuddîn Ahmed b. İbrâhîm b. Muhammed el-Ebû zer el-Halebî, *Künûzü'z-zeheb fî Târîhi Haleb* (Haleb: Dâru'l-Kalem, 1417), 1/582; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, 1/456; Esra Atmaca, "Memlükler Dönemi Tarih Yazımına Bir Örnek: Ebû Zer Sıbt İbnü'l-Acemî (ö. 884/1480) Ve Künûzü'z-zeheb fî Târîhi Haleb Adlı Eseri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2021), 19-23.

yapılmıştır.⁴⁵⁷ Medrese vakıflarının bu fonksiyonlarının yanında bu vakıfların gelirlerinden kadılar ve ulemâya da aylık belli miktar ücret ayrılmıştır.⁴⁵⁸

1.5.5.5.2. Kütüphane Vakıfları

Memlûkler döneminde kütüphane kurma ve bu kütüphanelere kitap temin etme eğitim-öğretimin bir parçasıydı. Memlûk sultanları, ümerâ ve âlimler, medrese, mescit, cami ve zâviye gibi eğitim kurumlarında kütüphane kurmuşlardır. Buralara kitap bağışlama hususunda da âdeta birbirleriyle yarışmışlardır. Bazen de kendi şahsi kütüphanelerini kurmuşlardır. Özellikle Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'ya çok sayıda nitelikli kitap bağışlanmıştır. Kudüs'te de kendi özel kütüphanesini oluşturan âlimler vardı. Fahreddin Ebu Abdullah İbn Fazlululah (ö. 732/1331) Kudüs'teki Daru'l-Kütübî'l-Fahriye'ye on binden fazla kitap bağışlamıştır.⁴⁵⁹

Hastane kütüphanelerine kitap bağışlayanlar arasında Ali b. Ebi'l-Hazm Alaeddin İbnü'n-Nefis el-Kureşi ed-Dımaşki (ö. 687/1289) de vardı. Tıpla ilgili eş-Şamil adlı eseri tasnif etmiş ve Mansuriye Hastanesi kütüphanesine vakfetmiştir.⁴⁶⁰ Atik Hastanesi⁴⁶¹ kütüphanesinde farklı ilimlere ait yüz bin ciltten fazla bağışlanmış kitap vardı.⁴⁶²

1.5.5.5.3. Türbe Vakıfları

Medrese, cami, mescit, ribât ve hankâh gibi imaretleri yaptıranlar yanlarına bir de türbe yaptırmışlar, vefat ettiklerinde ise buraya defnedilmişlerdir. Bu türbelerde dönüşümlü olarak Kur'an-ı Kerim ile hadis okunur ve bu eserleri yaptıranlara dualar edilirdi. Dolayısıyla Memlûkler döneminde türbe yaptıрма yaygın bir gelenektir. Sultan Baybars'ın oğlu Melik Saîd Bereke, babasının vefatından sonra onun bu konudaki vasiyetine uymuştur. Vasiyeti üzere babasının yaptırdığı medresenin yanına ona dua edilmesi düşüncesiyle bir türbe yaptırmıştır. Farklı dini ilimlerin öğretildiği medreselerin yanına defnedilmek için türbe yaptırmak ve

⁴⁵⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/32-33.

⁴⁵⁸ Kadıların geçimleri sultanların üzerine olup kadınlara her ay elli dinarın üzerinde ödeme yapılırdı. Onların, medrese, cami, mescit vakıfları ve Müslümanların faydasına tahsis edilen vakıfların gelirlerinden faydalanma hakkı vardı. Ulemâ medrese vakıflarından elde edilen gelirlerden belli bir miktar alırdı ve onların bundan başka geliri de yoktu. Ancak kendilerine maaş bağlananlar ve başka idari görevleri olanlar, bu gelirlerinin yanında vakıf gelirlerinden de pay alırlardı. Sultan, kadı ve ulemâya sadaka-i câriyelerinden verirdi. Sultanın bu gruplara bağışları arasında; mahsuller, ekmeğe, et, yağ ve kıyafet de vardı. Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/447.

⁴⁵⁹ Ali, *el-Kuds fi'l-asri'l-Memlûkî*, 169-170.

⁴⁶⁰ Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 9/616; Safedî, *el-Vâfi*, 20/182; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/368; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/542. İbnü'n-Nefis küçük kan dolaşımını bulan tabip olarak tanınmıştır. Zehra Gençel Efe, *İslam Tıp Tarihi Geşimi ve Kaynakları* (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2019), 50-51.

⁴⁶¹ Makrîzî, *el-Hitât*, 3/141. Kahire'de yer almaktadır.

⁴⁶² Makrîzî, *el-Hitât*, 2/291; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 4/101.

medreselerden faydalanan herkesin duasını ummak bu medreselerin yapımında dini duyguların ön planda olduğunun bir göstergesidir.⁴⁶³

Sultan Mansur Kalavun öldükten sonra defnedilmek üzere Mansuriye türbesini yaptırmıştır.⁴⁶⁴ Bu türbenin kütüphanesi ve görevlileri vardı. Türbeye Sultan Kalavun'dan sonra başkaları da mal/mülk vakfetmiştir.⁴⁶⁵ Sultan Nâsır Muhammed'in hanımı ve oğlu Ânuak'un annesi Hond Togay (ö. 749/1349) vardı. Hond Togay, Taştemir es-Saki (ö. 743/1343) türbesinin karşısında vefat ettiğinde defnedilmek üzere bir türbe yaptırmış ve türbeye vakıflar tahsis etmiştir. Bu bölgede emirlere ait çok sayıda türbe vardı.⁴⁶⁶

1.5.5.5.4. Bîmâristan/Hastane Vakıfları:

Memlûkler döneminde vakıflar aracılığıyla çok sayıda hastane yaptırılmıştır. Bu mekânlarda hastalar zengin-fakir, din, dil ve ırk ayrımı gözetilmeden tedavi olabilmışlerdir. Hastanelerde tedavi için gerekli ilaç ve şuruplar hazırlanırdı. Ayrıca vefat eden hastaların cenaze işlemleri de hastane vakıfları tarafından yerine getirilirdi. Hastanelerde düzenli olarak sağlık hizmeti verilmesi için yeterli sayıda personel görevlendirilmekteydi. Hasta tedavi giderleri, hekimler de dâhil bütün personelin maaş ve diğer tüm giderleri hastanenin vakfı tarafından karşılanmaktaydı.⁴⁶⁷

Mansuriye Hastanesi (Bîmâristan el-Mansuri);

Mansuriye Hastanesi, Kahire'de Sultan Mansur Kalavun tarafından yaptırılmıştır. Buranın temeli kazılırken bir hazine bulunduğu ve bu hazinenin; hastane, türbe, medrese ve yetimler mektebinin masraflarını karşılayacak miktarda olduğu kaynaklarda geçmektedir.⁴⁶⁸ Bu hastane binasının büyüklüğü, görkemli oluşu ve müştemilatı bakımından bir benzerinin olmadığı kaynaklarda ifade edilmektedir.⁴⁶⁹ Mansur Kalavun bu hastane için vakıflar kurarak çok miktarda bağış yapmıştır.⁴⁷⁰ Başka insanlar da bu hastane için mallarını bağışlamışlar⁴⁷¹ ancak Sultan Kalavun'dan sonra hiç kimse onun kadar bağışta bulunmamıştır.⁴⁷² Hastane

⁴⁶³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 7/263.

⁴⁶⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/499; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/226-229; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/223.

⁴⁶⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/227-229.

⁴⁶⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/361; Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/96; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 10/238.

⁴⁶⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/107; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/303-304; Belevî - Sâih, *Tâcü'l-mefrik*, 2/33; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/250.

⁴⁶⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/268.

⁴⁶⁹ Vakıf kitabesinde bu hastaneyle ilgili şöyle geçmektedir; "Mülkümüzde bu hastane binasının ve vakıflarının zenginliğine denk gelecek başka bir bina/imaret yoktur. İnsanlar için rüya/hayal olabilecek şeyleri gerçekleştirdik." Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/250.

⁴⁷⁰ İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/301-302.

⁴⁷¹ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 3/424.

⁴⁷² İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-zühûr*, 1/353. Ayrıntılı bilgi için III. bölümdeki Mansuriye Hastanesi kısmına bakınız.

giderleri için günlük bin dinar tahsis edildiği kaynaklarda geçmektedir.⁴⁷³ Hastanede herkes rahatlıkla tedavi olabilmekte ve diğer hizmetlerden de yararlanabilmekteydi.⁴⁷⁴ Hastalara her türlü tedavi ve diğer hizmetler ücretsiz olarak verilmekteydi.⁴⁷⁵ Hastanenin vakfiyesinde tedavi hizmetleri dışında talebelerin, fakir ve yetimlerin ihtiyaçlarının karşılanması da şart koşulmuştu.⁴⁷⁶ Hastanede verilen bu hizmetler Mansuriye Hastanesiyle sınırlı değildi. Benzer hizmetler Dimaşk'ın batısında yer alan Nuriye Hastanesi ve diğer hastanelerde de verilmekteydi.⁴⁷⁷

Medreselerdeki eğitim-öğretim faaliyetlerinin masrafları, darüleytamdaki çocukların her türlü ihtiyaçları ve mescit gibi eğitim kurumlarının yakıt ve aydınlatma giderleri vakıflar tarafından karşılanmaktaydı. Vakıflarla desteklenen bu kurumlar sayesinde talebelere daha nitelikli bir eğitim-öğretim ortamı sunuluyor ve eğitimde fırsat eşitliği imkânı sağlanıyordu. Böylece vakıflar, eğitim-öğretimde maddi ihtiyaç endişesini azaltmış, burada bulunan öğrencilerin barınma ve iâşe problemlerinin asgari düzeye inmesine vesile olmuştur. Kütüphaneler öğrencilerin ve araştırma yapmak isteyen kişilerin kitap ihtiyaçlarını karşılamış ve onları ilim öğrenmeye teşvik etmiştir. Bu yönüyle kütüphaneler her yaştaki öğrencilerin eğitim-öğretim faaliyetine destek vererek büyük bir katkı sağlamıştır.

1.5.5.6. Haremeyn ve Hacla İlgili Vakıflar

Memlükler iktidarları döneminde kendi sınırları içerisinde yer alan Mekke, Medine ve Kudüs'ü de yönetmişlerdir. Haremeyn bölgesindeki maddi desteğe muhtaç insanlara yardım etmişler, Kâbe, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ'da ibadet edenlerin de ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Hacca surre⁴⁷⁸ alayı ve mahmil⁴⁷⁹ göndermişler ve Kâbe'nin örtüsünü düzenli olarak yenisiyle değiştirmişlerdir. Hacca gidiş dönüşlerde hacıların yiyecek ve içecek ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Haremeyn bölgesiyle ilgili hizmetlerin yerine getirilmesinde vakıfların çok önemli katkıları olmuştur.⁴⁸⁰

⁴⁷³ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/203.

⁴⁷⁴ İbnu'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, 8/9; Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/269.

⁴⁷⁵ İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/295-300.

⁴⁷⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/308.

⁴⁷⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 12/83-84.

⁴⁷⁸ Surre, para ve altın dolu kese anlamında kullanılmaktadır. Haremeyn bölgesine surre alaylarıyla sadaka gönderme âdetini başlatan Abbasilerdir. Sonrasında Fâtımiler, Eyyûbîler ve Memlükler dönemlerinde de bu adet devam etmiştir. Ş. Tufan Buzpınar, "Surre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/567.

⁴⁷⁹ Mahmil; tahtirevan ile iki deve veya katır arasında en üst kısımda taşınan kulübe şeklindeki şeydir. Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/145.

⁴⁸⁰ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/330; Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/446; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 12/108.

Haremeyne ait vakıf mallarının tahsis edildikleri yerleri şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

1-Kudüs ve çevresinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik Haremeyn vakıfları ve bu vakıflara ait araziler, köyler ve gayri menkuller.⁴⁸¹

2-Haremeyn bölgesi ve Hicaz'daki fakirlerin yeme, içme ve kıyafet ihtiyacını karşılamaya yönelik vakıflar.⁴⁸²

3- Bu bölge mescitlerinde Kur'an-ı Kerim okuma ve hatim yaptırmaya yönelik vakıflar.

4-Haremeyn bölgesinde diğer ihtiyaç duyulan hizmetlerin yerine getirilmesine yönelik vakıflar.⁴⁸³

Haremeyn ve Harem-i Şerif tabirleri genellikle Mekke, Medine ve Kudüs için kullanılmıştır. Harem-i Şerif'te çeşitli görevleri yürüten memurlar vardı. Bu görevliler bölge halkına ve dışardan ibadet niyetiyle bu mekânlara gelenlere ihtiyaçlarını karşılama konusunda yardımcı olurlardı. Harem-i Şerif'te elde edilen tarım ürünlerinin ve diğer malların muhafaza edildiği ve israftan korunduğu depolar vardı. Bu depolardan ihtiyacı olan kişilere belirli usullerle dağıtım yapılırdı.⁴⁸⁴

Haremeyn vakıflarına ait mal, mülk ve arazilerden düzenli gelir elde edilmesi için gerekli tedbirler alınmıştır. Sultan Berkuk 794/1392 yılında Haremeyn vakıf mallarıyla ilgili Emir Zeynî Ebu Yezid b. Murad ed-devâdâr (ö. 795/1393)⁴⁸⁵ ve Kadı Bedreddin Muhammed b. Fazlullah el-Ömerî (ö. 796/1394)⁴⁸⁶ *kâtibü's-sır'ı*⁴⁸⁷ toplantıya davet etmişti. Haremeyn vakıfları hakkında bir değerlendirme yaparak bu vakıfların gelirlerini artırmak için yapılması gerekenleri görüşmüşlerdi. Toplantıda alınan kararlar neticesinde Haremeyn vakıflarının on

⁴⁸¹ Ata', *Kitâbu arubetu'l-Kudsi*, 98.

⁴⁸² Ata', *Kitâbu arubetu'l-Kudsi*, 98.

⁴⁸³ Berkey, *Orta Çağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, 221; Ata', *Kitâbu Arubetu'l-Kudsi min Vâkiin Vesâiki'l-Evkâfi'l-Mukaddesiyye*, 98-102. 665/1266 yılındaki Zeynüddin Habib el-Yusra aile vakfı kurmuştur. Soyu kesildikten sonra bu vakıf Haremeyn vakıflarına devredilmiştir. Şemseddin Muhammed b. Cemaleddin b. Yusuf b. Ali 780/1378 yılında aile vakfı kurmuştur. Bu vakıf, vâkıfın soyu kesildikten sonra Haremeyn vakıflarına devredilmiştir. Bunlardan başka bir kısım vakıflar da, vâkıfının soyu kesildikten sonra Haremeyn vakıflarına devredilmiştir. Ata', *Kitâbu arubetu'l-Kudsi*, 99.

⁴⁸⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 12/251.

⁴⁸⁵ Emir Zeynî Ebu Yezid b. Murad Sultan Berkuk döneminde devâdâr olana kadar yükselmeye devam eden emirlerdendir. Hat, gramer ve diğer ilimleri de tahsil ederek kalemlerle kılıç arasında her iki alanda da kendini yetiştirmiştir. Cömertliğiyle ön plana çıkmış devletin itibarlı emirlerindendir. 795/1393 yılında Dimaşk nâipliği ne intikal etmiş ve orada da vefat etmiştir. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 14/271-273; İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/450; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 12/34.

⁴⁸⁶ Safedî, *el-Vâfi*, 3/33; Makrîzî, *el-Hitat*, 3/393; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 12/30.

⁴⁸⁷ Kâtibu's-sır; divanü'l-inşada çalışan en kıdemli görevlilerdendir. Sultana gelen yazıları ona okur, sultanın verdiği cevapları yazar ve sultanın alametini ona nakşederek gerekli yerlere gönderirdi. Sultana gelen postaları devâdâr ile beraber sultana götürürdü. Tayinlerde söz sahibiydi. Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/436-442; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 1/172-174; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/430; Fatih Yahya Ayaz, "Sır Kâtibi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/116-117.

yıl boyunca gelirlerinin artırılması için gerekli tedbirleri alınmıştır. Bu durumla ilgili olarak tarım yapılmayan arazilerin ıslah edilmesi ve tekrar tarım yapılacak duruma getirilmesi için çalışmalar başlatılmıştır.⁴⁸⁸

Haremeyn vakıfları aracılığıyla bu bölgelerdeki fakir, muhtaç ve yetimlere yardımlar düzenli olarak yapılmıştır.⁴⁸⁹ 709/1310 yılında Sultan Nâsır Muhammed dönemi emirlerinden Emir Seyfeddin Salâr (ö. 709/1310) ikinci defa hacca gittiğinde Haremeyn vakıfları aracılığıyla Haremeyn halkına çok miktarda mal ve kıyafet dağıtmıştır.⁴⁹⁰ 719/1320 yılında Sultan Nâsır Muhammed ikinci defa hacca gittiğinde Haremeyn halkına bol miktarda sadaka dağıtarak onlara karşı çok cömert davranmıştır. Bununla birlikte bölge halkındaki bazı vergileri kaldırmış, Mekke ve Medine emirine de Şam ve Mısır'dan iktalar vermiştir.⁴⁹¹

Haremeyn bölgesine buğdaylar *Deşîşe Vakıfları*⁴⁹² aracılığıyla düzenli olarak gönderilmiştir. Mısır ve Suriye bölgelerinde belirlenen bazı köy ve diğer yerlerdeki tarım arazileri Haremeyn bölgesi fakirleri için tahsis edilmiştir. Bu tarım arazileri için öğütülmüş buğday anlamında deşîşe vakıfları denmiş ve buralarda elde edilen buğdaylar düzenli olarak Mekke, Medine ve Hicaz bölgesine gönderilmiştir.⁴⁹³ 766/1365 yılında Mekke'de büyük bir kıtlık olmuş insanlar çok zor durumda kalmışlardı. Hatta ölü hayvanların etlerini yedikleri bile rivayetlerde geçmektedir. Bu yıl *ümmü'l-cerb* yani cüzzam/uyuz hastalığı yılı olarak da anılır olmuştur. Bu sene Mısır ülkesi müdebbiru'l-memlekesi (sultandan sonra en yetkili emirlerden) Emir Yelboğa el-Haseki (ö. 768/1367) Mekke bölgesine gerekli gıda yardımını yapmıştır. Bin irdeb kaliteli buğdayı Mekke'ye göndererek insanların ihtiyaçlarını karşılamıştır. Gelen yardımlar sayesinde Mekke halkı da rahat bir nefes almıştır.⁴⁹⁴

Sultan Berkuk döneminde Hicaz'a her yıl üç bin irdeb buğday gönderilmekteydi. Pahalılık olduğu dönemlerde ise her gün kırk irdeb buğday ve sekiz bin ekmek ihtiyaç sahiplerine

⁴⁸⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/322.

⁴⁸⁹ Şeker, *Memlûklerde Hisbe Teşkilatı ve Muhtesibler*, 201. Hükmi vakıflar ve hayri vakıflar aracılığıyla her yıl büyük miktarda yardım ve surreler Haremeyn halkına dağıtılmaktaydı. Bunlara ilaveten sultan, ümerâ, vali, kumandan ve devlet ricali özellikle Mekke başta olmak üzere Haremeyn bölgesine düzenli olarak gıda ve kıyafet yardımıyla birlikte, sadakalarının önemli bir kısmını da göndermişlerdir. Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 113.

⁴⁹⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/19.

⁴⁹¹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/59.

⁴⁹² Deşîşe; öğütülmüş tahıl, buğday, öğütülmüş iri taneli buğday gibi anlamlara gelmektedir. Hz. Peygamber döneminden beri Haremeyn Bölgesinde deşîşe yemeği buğday ve diğer hububat karıştırılarak yapılmaktaydı. Hatta Hz. Peygamberin hanımı Hz. Aişe de bu yemeği yapardı. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 6/302; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1/594; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 17/203.

⁴⁹³ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 3/73, 10/149; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 1/62. Bu vakıflar aracılığıyla buğday Haremeyn bölgesine gönderilmiştir. Haremeyn bölgesinde buğdaylar iri taneli olarak öğütülmüş, diğer tahıllar da karıştırılarak çorba tarzında yemek yapılmıştır. Bu yemekler fakir ve muhtaçlara dağıtılmıştır. Bu vakıflar aracılığıyla buğday gönderilmesine bir örnek; Sultan Nâsır Muhammed dönemi 720/1320 yılı sonlarında Haremeyn bölgesine buğday gönderilmiştir. Muhammet Beşir Aşan - Abdulkadir Yuvalı, "Memluklu Döneminde Türklerin Haremeyn ile olan ilişkileri", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2011), 41-42.

⁴⁹⁴ Ebü't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hasenî el-Fâsî, *Şifâ'ü'l-garâm bi-ahbâri'l-Beledi'l-harâm* (Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421), 2/331.

dağıtılmaktaydı. Bu yardımlar sayesinde Berkuk döneminde Haremeyn bölgesinde kimse açlıktan ölmemiştir.⁴⁹⁵ Farklı zamanlarda Hicaz'a gönderilen yardımlardan biri 808/1406 yılında Kâdilkudât Celaledin Abdurrahman b. Ömer el-Bulkınî (ö. 824/1421) aracılığıyla yapılmıştır.⁴⁹⁶ Sultan Şeyh el-Mahmûdî ez-Zâhirî (ö. 824/1421) her yıl Haremeyn bölgesine fakir, muhtaç ve yetimlere dağıtılması için gıda, kıyafet ve sadakayı cariye göndermiştir.⁴⁹⁷

Harem-i Şerif vakıfları aracılığıyla Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'nın yakıt giderleri karşılanmış, gerekli tamiraty yapılmış ve bu bölgedeki fakir ve muhtaçlara yardım gönderilmiştir. Mescid-i Aksâ'ya hizmet edenlere yönelik vakıflardan birini 710/1311 yılında ümerâ-i aşerattan (onlar emiri) Emir Sadeddin Mesud b. Hatırî⁴⁹⁸ kurmuştur. Memlük sultan ve ümerâsı Kudüs'te faaliyet gösteren vakıflara gerekli desteği sağlamıştır. Sultan Baybars el-Bundukdârî Mescid-i Aksâ'nın zarar gören yerlerini tamir ettirmiş, mescidin ihtiyaçlarının karşılanması için bir han yaptırarak burası için vakfetmiştir.⁴⁹⁹ Bazı zenginler Kudüs'e hac için gelen ziyaretçi ve misafirleri ağırlamak amacıyla misafirhaneler tertip etmiş, buralarda özel odalar donatmış ve masraflarını da kendileri karşılamışlardır. Özellikle Kudüs'e hac için gelen ziyaretçi ve misafirler arasında hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar vardı. İnsanlar genellikle hayvanlarıyla birlikte geldiklerinden özellikle Hıristiyanların hac mevsimlerinde büyük bir yoğunluk yaşanır ve böylece misafirhanelerde oturup dinlenmek veya uyumak için yer bulmak bir hayli zor olurdu. Misafirhanelerde su ihtiyacını karşılamak amacıyla su kuyuları ve sarnıçlar yapılmıştır. Hayvanların su ihtiyacı da bu su kuyuları ve sarnıçlardan karşılanmıştır. Misafirhanelerde kalan insanların ve hayvanlarının ihtiyaçları buralar için kurulan vakıflar tarafından karşılanmıştır.⁵⁰⁰

Kâbe'nin örtüsünün hazırlanmasıyla ilgili vakıflar da vardı. Memlükler döneminde Kâbe'nin örtüsü her yıl Kahire'de hazırlatılırdı.⁵⁰¹ Kâbe Örtüsü'nün dikim işi tamamlandıktan sonra Mısır ve Kahire'de yapılan törenle bir deve üzerinde mahmille dolaştırılır ve ihtişamlı bir tören yapıldıktan sonra Hicaz'a gönderilirdi.⁵⁰² 662/1264 yılında bu âdeti ilk başlatan Sultan

⁴⁹⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 12/109.

⁴⁹⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 6/467; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 9/242.

⁴⁹⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, 6/128.

⁴⁹⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 13/180-181.

⁴⁹⁹ Ata', *Kitâbu Arubetu'l-Kudsi min Vâkiin Vesâiki'l-Evkâfi'l-Mukaddesiyye*, 104.

⁵⁰⁰ Ali, *el-Kuds fi'l-asri*, 277.

⁵⁰¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/58; Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/183, 364, 5/154. Kâbe'nin örtüsü Kahire'de Daru'l-Mahmil'de (Mısır ve Kahire'de Kâbe'nin örtüsünün hazırlandığı yer) adet olduğu üzere her yıl yeniden dikilirdi. Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/364, 5/154.

⁵⁰² İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/221; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr fi meda'l-eyyâm ve's-şühûr*, thk. Muhammed Kemaleddin İzzeddin (Âlimül-Kütüb, 1410), 3/538. Memlükler döneminde Hicaza gönderilecek mahmilin yılda iki defa Receb ve Şevval aylarında pazartesi ve perşembe günleri Mısır ve Kahire'de dolaştırılması âdeti vardı. Mahmil dolaştırılırken muhteşem törenler düzenlenirdi. Bu törenleri seyreden halk, eğer o yıl hacca gitmek istiyorsa yol güvenliğinin sağlandığından emin olur ve hac hazırlıklarına başlardı. İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/221; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/55, 59;

Baybars olmuştur. Bu mahmille beraber her yıl Hicaz'da bulunan fakirlere dağıtılmak üzere çok miktarda sadaka da gönderilmiştir. Yine mahmille birlikte Hicaz bölgesindeki fakir ve düşkünlerin yanı sıra, zâviye görevlileri ile zâviyede kalanlara dağıtılmak üzere on bin irdeb buğday gönderilmiştir. Sultan Baybars, Hicaz bölgesinde Ramazan ayında mutfaklar kurdurarak fakir ve düşkünlere yemek verme âdetini ilk kez başlatan kişidir.⁵⁰³ Kâbe'nin örtüsünü değiştirme konusuyla ilgili olarak Mekke Emiri Ebu Nümeys 681/1282 yılında Sultan Mansur Kalavun'a elçi göndererek bir anlaşma yapılmıştır. Anlaşmaya göre bu görevi Memlükler yerine getirmeye devam etmiştir.⁵⁰⁴ Memlük sultanları Müslümanların hamiliği rolüne talip olduklarından kendi iktidarları dönemlerinde başka devletlerin Kâbe'nin örtüsünü değiştirme isteklerine bir iki istisna dışında genellikle olumsuz cevap vermişlerdir.⁵⁰⁵ Memlükler 1517 yılına kadar Kâbe'nin örtüsünü değiştirme işlerini yürütmüşlerdir.⁵⁰⁶

Hac görevini yerine getirme hususuyla ilgili vakıflar, hacca gitmek isteyip de yeterli maddi imkânâ sahip olamayanlara, gerekli maddi desteği sağlamaktaydılar. Aynı zamanda bu vakıflar hacca gidiş dönüşte fakirlikten dolayı yollarda ölenlerin cenazelerini kefenleme ve defin işlerini de yerine getirmişlerdir.⁵⁰⁷

Hacca gönderilen mahmille beraber Mekke'de Kâbe ve Medine'de Mescid-i Nebevî'nin tamirâtı için ustalar gönderilmiş ve gerekli maddi yardımlar da yapılmıştır. 662/1264 yılında Sultan Baybars el-Bundukdârî Hz. Peygamberin mescidi olan Mescid-i Nebevî'nin tamir ve tadilatı için toplanan on bin dirhem parayı bu mahmille beraber Hicaz'a göndermiştir.⁵⁰⁸ 797/1395 yılında Hicaz'a gönderilen mahmille beraber oradaki fakirlere dağıtılmak üzere on bin dirhem para ve kıyafet gönderilmiştir.⁵⁰⁹

Haremeyn bölgesinde kurulan vakıflar aracılığıyla bu bölge sâkinlerinden fakir ve muhtaçların ihtiyaçları karşılanmıştır. Bu bağlamda her yıl düzenli olarak buğday ve diğer

⁵⁰³ Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/96.

⁵⁰⁴ Şeşen, *Sultan Kalavun ve Oğlu el-Melikü'l-Eşref Devri (1279-1293)*, 34-35. Yapılan anlaşmaya göre; Kâbe'nin örtüsünü gönderme işine Memlükler devam edecek, başka devlet yöneticilerinin gönderecekleri örtüler kabul edilmeyecek. Hacca gidenlere engel olunmayacak, hutbeler Memlük sultanları adına okutulacak. Şeşen, *Sultan Kalavun ve Oğlu el-Melikü'l-Eşref Devri (1279-1293)*, 35.

⁵⁰⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 15/52, 364. 836/1433 yılında Fars memleketinin sahibi Timurlenk'in (ö. 870/1405) oğlu Şahruh (808-850/1405-1447) Sultan Barsbay'a haber göndermişti. Kâbe'nin örtüsünü kendisinin değiştirmesine izin vermesini istemişti. Sultan Barsbay bu konuda Şahruh'a izin vermeyerek Mısır sultanlarının ellerindeki bu kutsal görevi koruma imkânını devam ettirmiştir. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 14/368.

⁵⁰⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 15/52. Seyfeddin Yelboğa el-Ömerî (ö. 768/1367) mukaddem seyyidu'l-ümerândır. 765/1363 yılında Kahire'nin kenar mahallelerinden Kalyub bölgesindeki üç iktalık ziraat yapılan araziye Evkafu Kisveti'l-Haremeyn eş-Şerifeyn'e (Kâbe'nin örtüsünün hazırlanması için kullanılmak üzere) vakfetmiştir. Bundan başka fakirleri ve miskinleri nerede bulursa ihtiyacı olan şeyleri karşılardı. Emin, *Fihristu vesâiki'l-Kahire hatta nihayeti asri selâtini'l-memâlik (239-966/853-1515)*, 426-431.

⁵⁰⁷ Emin, *el-Evkaf ve'l-Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 223.

⁵⁰⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/154, 4/347, 5/123; Nadir Karakuş, *Baybars* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022), 104.

⁵⁰⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 6/5.

gıda yardımları gönderilmiştir. Hac güzergâhlarında, Mekke, Medine ve Kudüs'te yaşayan insanların su ihtiyaçları karşılanmıştır. Buralardaki muhtaç insanlara düzenli olarak kıyafet yardımı yapılmış, sadakalar gönderilmiş ve yetimlerin malları itina ile korunmuştur. Kutsal mekânları ziyaret eden insanların yol güvenlikleri sağlanmış; şayet maddi ve manevi olarak bir zarara uğrarlarsa bunlar devlet tarafından tazmin edilmiştir.

1.5.5.7. Ehl-i Beyt Vakıfları

Müslüman devletlerin çoğunda olduğu gibi Memlükler döneminde de Hz. Ali'nin (ö. 40/661) soyundan gelen Ehl-i Beyt mensuplarına çok önem verilmiştir. Ehl-i Beyt mensupları Hz. Ali'ye olan akrabalık derecelerine göre gerekli divan defterlerine kaydedilmişlerdir. Memlükler döneminde vakıflar tarafından, Ehl-i Beyt mensuplarına yapılacak maddi yardımlar bu defterlerde tutulan kayıtlar esas alınarak yapılmıştır. Hz. Ali'nin soyunun devam ettiği oğulları Hasan (ö. 49/669) ve Hüseyin'in (ö. 61/680) zürriyetinden gelenlere yönelik yapılacak maddi yardımlar ve diğer hizmetler, nakîbüleşraf denilen kurum aracılığıyla yürütülmüştür.

Nakîbüleşraflik müessesesi adına Ehl-i Beyt'i maddi-manevi desteklemek için kurulan vakıflar, Hasan ve Hüseyin'in soyundan gelen herkesi kapsamaktaydı. Ehl-i Beyt mensupları, bu vakıfların yapacağı yardımlardan Hz. Ali'ye olan yakınlık derecelerine göre yararlanmaktaydılar. Bu vakıflar aynı zamanda onların bir araya gelmelerine daha fazla vesile olmaktaydı. Bu vakıflarda yardımları dağıtmakla görevli mübâşirler, toplumda huzur ve barış ortamını sağlamak için bolca sadaka vermekteydiler. Mübâşirler ayrıca her hak sahibine hakkını teslim eder, zayıfları destekler ve haksızlıkları önlenmeye çalışırlardı. Bu vakıf mallarını dağıtmakla görevli olanlar da Allah'a yakın olmak için kendilerini bu malları almaktan uzak tutar ve vakıf mallarını gerektiği gibi korurlardı.⁵¹⁰

1.5.5.8. Cenaze Vakıfları

Memlükler döneminde yaşanan deprem, kuraklık, kıtlık ve sel baskını gibi durumlar, gıda fiyatlarının aşırı yükselmesine sebep olmuştur. Ayrıca veba gibi bulaşıcı hastalıklar yüzünden günde yüzlerce insanın hayatını kaybettiğini dönemler olmuştur. Bu gibi durumlar karşısında insanlar cenazelerinin defin işlemlerini dahi yerine getiremeyecek duruma düşmüşler ve böylece vakıflar devreye girerek cenaze işlemlerinin yerine getirilmesinde insanlara yardımcı olmuştur.

Cenaze hizmetlerinin yerine getirilmesi için Sultan Baybars el-Bundukdârî vakıf et-tureha/tarhau kurmuştur. Bu vakıflar, maddi durumu cenaze defin işlemlerini karşılayamayacak

⁵¹⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 12/428-429.

durumda zayıf olan fakir, muhtaç, kimsesiz ve yetimler gibi dezavantajlı grupların cenaze işlerini yerine getirmişlerdir. Bu vakıflar, dezavantajlı grupta yer alanların cenazelerinin yıkanması, kefenlenmesi, taşınması ve defin işlemlerinin yerine getirilmesi için gerekli masrafları karşılamışlardır.⁵¹¹ Kahire’de yer alan Mansuriye Hastanesi vakfı tarafından, hastanede tedavi olurken vefat edenlerin cenazelerinin yıkanması, kefenlenmesi ve defnedilmesi işlemleri ücretsiz olarak yerine getirilmiştir.⁵¹² 749/1349 yılında dünyanın büyük bir kesimini etkileyen kara veba diye adlandırılan salgından dolayı olağanüstü bir durum yaşanmıştır. Memlûk Ülkesi de bu vebadan oldukça etkilenmiştir. Bazı günler Kahire ve Mısır’da toplam ölü sayısı on beş ile yirmi bine ulaşmaktaydı.⁵¹³ Cenaze vakıfları aracılığıyla cenazelerin üzerinde yıkanması için teneşir tahtaları ve taşınması için tabutlar yaptırılmıştır. Cenazelerin çok sayıda olmasından dolayı taşıma işi için tabutlar yeterli olmayınca bu işler için tahta levhalar, kapılar ve merdivenler de kullanılmıştır. Bazı yerlerde cenazeler ücretsiz olarak yıkanmıştır. Cenazeler aynı çukura otuzar, kırkar veya daha fazla sayıda kişi olarak defnedilmiştir.⁵¹⁴

Cenaze vakıfları olağanüstü durumlarda devreye girerek zengin-fakir ayrımı yapmadan cenazelerin kefenleme ve defin işlemlerinin yerine getirilmesine yardımcı olmuş ve bu hususta topluma hizmet etmişlerdir. Veba gibi salgın hastalıkların olduğu dönemlerde cenaze vakıfları aracılığıyla ölenlerin hemen defnedilmesi salgın hastalığın daha da yayılmasını önlemiştir. Böylece hem bulaşıcılığın önüne geçilmeye çalışılmış hem de cenazesini defnedemeyecek durumda olanlara yardımcı olunmuştur.

1.5.5.9. Kıyafet Yardımıyla İlgili Vakıflar

Bu dönemde fakir, muhtaç ve desteğe ihtiyaç duyan insanlara vakıflar aracılığıyla yazlık ve kışlık kıyafet yardımı yapılmıştır. Bu kıyafetler vâkıfların tarif ettiği kriterlere uygun olarak dikilmiş ve insanlara dağıtılmıştır. Böylece muhtaçların kıyafet ihtiyaçları karşılanmıştır.

Vakıflar aracılığıyla vakıf görevlilerine, muhtaçlara, yetimlere⁵¹⁵ ve hastalara⁵¹⁶ yıllık olarak kıyafet yardımı yapılmaktaydı.⁵¹⁷ Mısır’daki türbe,⁵¹⁸ hankâh,⁵¹⁹ mekteb-i sebil⁵²⁰ ve zâviye

⁵¹¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/99.

⁵¹² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/107.

⁵¹³ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 8/195; Gökhan, *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye’de Krizler, Kıtıklar ve Vebalar*, 359-360.

⁵¹⁴ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 10/195. 1349 yılında devam eden vebada 16 Rebiulahir 749/14 Temmuz 1348’da Dimaşk Nâibü’s-saltanatı insanların cenazelerini rahat kaldırebilmeleri için gerekli malzemeleri vakıflar aracılığıyla tedarik etmiştir. İdareciler, tedbir olarak cenaze yıkama işlemlerinde para almayı bu dönemlerde yasaklamışlardır. Kefenleme ve defin işlemleri de ücretsiz olarak yerine getirilmiştir. İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 10/195, 198, 201-203, 206-211; Atmaca, *Kara Veba Memlûkler’de Salgın ve Toplum (748/1348-1349)*, 123, 125-126.

⁵¹⁵ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/269.

⁵¹⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/107.

vakıfları vasıtasıyla yazlık ve kışlık kıyafetler dağıtılmıştır.⁵²¹ Bazı vakıflarda cami ve mescitlere devamlı gelen ve ihtiyaç sahibi olan yaşlılara, şeyhlere, fakir ve yoksullara kıyafet yardımı yapılmıştır.⁵²² 662/1264 yılında Sultan Baybars, Mısır ve Kahire’de yetim ve fakir çocuklara kıyafet dağıtmıştır.⁵²³ Mısır ümerâsı da sadaka olarak yetimlere kıyafet dağıtırlardı.⁵²⁴ Emir Seyfeddin Sargatmış (ö. 759/1358) Vakfı vesikasına göre yetimlerin her birine yazın gömlek, çeşitli kıyafet, başı sıcaktan koruyacak gölgelik ve ayakkabı verilmekteydi.⁵²⁵ Kışın da benzer kıyafet yardımı yapılmakta olup bütün bunlara ilaveten pamuktan yapılmış cübbe de verilmekteydi.⁵²⁶

Bazı vakıflar, vakıf gelirlerinden kıyafet yardımının yapılması için özel bir bütçe ayırırdı. Eğitim-öğretim vakıflarından bazıları, bin tane gömlek, bin tane beyaz fes ve bin tane sandalet tipi ayakkabı dağıtmaktaydı. Bu vakıflarda kıyafet yardımı yapılacak talebelerin isimleri vâkıf tarafından belirlenmekteydi. Bu talebeler genellikle medresede yatılı kalanlar arasından seçilmekte olup her birine gömlek, takiyye ve ayakkabı verilmekteydi. Hatta vakıf binasına komşu olan ihtiyaç sahibi fakir ve kimsesiz kişilere de aynı kıyafetler dağıtılmaktaydı.⁵²⁷

Kadı Zekiyuddin Ebu’l-Abbas Ahmed b. Murtaza’nın Mısır ve Kahire arasında yer alan Furubat mevkindeki Mehâriku’l-Kübra diye bilinen bahçesinde bir vakıf hissesi vardı. Bu vakıf 660/1262 yılında kurulmuş olup nâzırı her kış mevsiminde keten veya pamuktan yapılmış cübbe ve bağâlitika⁵²⁸ diktirmiştir. Kahire’de Babu’z-Züveyla semtinde bulunan bu vakıf tarafından yetim, fakir ve bülûğ çağına gelmemiş çocukların her birine bu kıyafetten verilmesi şart koşulmuştu.⁵²⁹

⁵¹⁷ Emin, *el-Evkaf ve’l Hayatü’l-İctimaiyye fi Mısır*, 146.

⁵¹⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 32/75.

⁵¹⁹ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/283-295.

⁵²⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 33/305.

⁵²¹ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/204.

⁵²² İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 4/199.

⁵²³ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 30/103; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/13.

⁵²⁴ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/214.

⁵²⁵ Kaba; siyah ipekten yapılmış başa giyilen/takılan şey. Baştan aşağı sarkan sarığa benzer kabartma işlemeli/simli hoş görünümlü başörtüsü şeklindenki kıyafettir. Aşırı sıcaklara karşı başı korurdu. Makrîzî, *es-Sülûk*, 6/16; Nebi Bozkurt, “Sarık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/152.

⁵²⁶ Emin, *el-Evkaf ve’l Hayatü’l-İctimaiyye fi Mısır*, 147.

⁵²⁷ Emin, *el-Evkaf ve’l Hayatü’l-İctimaiyye fi Mısır*, 147.

⁵²⁸ Bağâlitik; Farsça bir kelime olup kaba (yenleri bol kıyafet) adlı kolsuz veya kısa kol bir kıyafet olup feracenin altına giyilirdi. Ba’lebek pamuğu veya sincap kürkünden yapılırdı. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 32/319.

⁵²⁹ Makrîzî, *el-Hıtat*, 3/183; Emin, *el-Evkaf ve’l Hayatü’l-İctimaiyye fi Mısır*, 148.

1.5.5.10. Vakıfların Mübarek Günlere Yönelik Faaliyetleri

Vakıflar, Müslümanlar katında önemli dini gün ve geceler arasında yer alan mevlit, regaip, miraç, berat kandilleri, kadir gecesi, âşûrâ günü, ramazan ayı, Ramazan ve Kurban Bayramı gibi günlerde daha fazla yardım yapmışlardır. Bu gün ve gecelerde fakir, muhtaç, yetim, yaşlı ve kadınlara gıda, kıyafet yardımı yapılmış ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması için gayret etmişlerdir.

1.5.5.10.1. Âşûrâ Gününde Yapılan Faaliyetler

Âşûrâ gününde fakir, yoksul, yetim, yaşlı ve desteğe muhtaç insanlara vakıflar aracılığıyla yemek ve tatlı gibi gıda yardımları yapılmıştır.⁵³⁰ Vakıflar muhtaçlara yardım etmenin yanında akraba ve komşuları da gözetir, ihtiyaç duyulan şeylerin yanında tavuk ve horoz gibi kümes hayvanlarını da kestirip hayır olarak dağıtırdı. Bazı zenginler zekâtlarını âşûrâ gününe denk getirip vermenin daha fazla sevap kazandıracağını ümit ederdi.⁵³¹

1.5.5.10.2. Mevlit Kandil'inde Yapılan Faaliyetler

Her yıl rebiulevvel ayının başında Kal'atü'l-cebel'de sultana ait mevlit çadırı kurulurdu. Burada kurulan çadırda vaazlar verilir, ilahiler söylenir ve Kur'an-ı Kerim okunurdu. Mevlit kandili münasebetiyle rebiulevvel ayının yedinci gününden itibaren öğle namazından yatsı namazına kadar kurulan bu sofralarda çeşitli yemekler ikram edilirdi.⁵³² Kurulan bu sofralara devlet erkânı, ümerâ, kadılar, fukaha, âlimler ve fakirler de katılırdı. Bu etkinliklerde en fazla ikram rebiulevvel ayının on ikinci günü yapılır ve bu günün sonunda mevlit kandiliyle ilgili etkinlikler sona ererdi.⁵³³

Mevlit kandili münasebetiyle yemek, tatlı ve diğer ikramların yanında ihtiyaç sahiplerine sadaka dağıtımı da yapılırdı. Sultan Berkuk döneminde düzenlenen mevlit kandili programlarına zâviyelerde kalan fakirler ve sûfler de katılırdı. Bu programlar gece yarısına kadar devam ederdi. Bu gecede Sultan Berkuk fakirlere, zâviye şeyhlerine ve sûflere dört bin dinar para ile buğday dağıtırdı.⁵³⁴ Bunların yanında kıyafet yardımı da yapılır ve insanlar yapılan bu yardımlarla mutlu olurlardı.⁵³⁵ Her bir kandil gecesi için fakir ve muhtaçlara beş

⁵³⁰ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 144.

⁵³¹ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 1/289-290.

⁵³² İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 3/365.

⁵³³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/409; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 12/72-73; Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk fi zeyli's-Sülûk* (Mısır: Matbaatü'l-Emiriyye, 1896), 14.

⁵³⁴ İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 12/74.

⁵³⁵ Ebü'l-Fazl Muhyiddîn Abdullah b. Neşvân es-Sa'dî er-Ravhî el-Cüzâmî İbn Abdizzâhir, *el-Eltâfü'l-hafiyye mine's-sireti's-şerifeti's-sultâniyye el-Melikiyyeti'l-Eşrefiyye* (Lund, 1902), 3/62; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, 13.

ritil fıstık dağıtılır, ayrıca bu gecelerde camilerde de yemek sofraları kurularak çeşitli ikramlar yapılırdı.⁵³⁶

Mevlit kandillerinin dışında da o günkü toplumda mevlit okutma âdeti de vardı. Sevinç zamanlarında, önemli gün ve gecelerde, düğün ve sünnet gibi etkinliklerde de mevlit okutulurdu. Mevlit okutan aileye gümüş dirhemlerden takı takma âdeti vardı. Bazı aileler daha önceleri başka etkinliklerde diğer ailelere taktıkları takıların tekrar kendilerine gelmesi düşüncesiyle mevlit okuturlar ve takılarının kendilerine gelmesini umarlardı. Bazı aileler ise yardım amaçlı mevlit okutur, toplanan takıları fakir ve düşkünlere dağıtırlardı. Bu durumda mevlit okutma bir nevi toplumsal yardımlaşma aracı olarak kullanılmıştır.⁵³⁷

1.5.5.10.3. Ramazan Ayında Yapılan Faaliyetler

Ramazan ayı hayır hasenâtın en çok yapıldığı zaman dilimlerinin başında gelmektedir. Mısır genelinde kurulan mutfaklarda oruç tutanlara iftar ve sahur yemeği verilir, gıda ve kıyafet yardımı yapılır ayrıca sadaka dağıtımı da yapılırdı. Bu ayda tatlı yapımından dolayı şeker tüketimi artardı. Bu nedenle insanlar daha fazla şekere ihtiyaç duyardı ve insanların bu ihtiyacını karşılamak düşüncesiyle diğer aylara nazaran daha fazla şeker dağıtılırdı. Asker kökenli memlûklere camekiye (bağış) ve et dağıtımı yapılırdı. Sultan Nâsır Muhammed döneminde ramazan aylarında çok miktarda gıda yardımı ve erzak dağıtımı yapılmıştır. Sultan Muhammed'in bu ayda dağıttıkları arasında; üç bin kınar şeker, her gün dört bin ritil et, altı yüz simit, üç yüz irdeb arpa, bin dirhem para ve çok miktarda giysi vardı.⁵³⁸

Ramazan ayında Kahire'de Ezher Camii'nde ve Karafe'de Zahiriyeye Camii'nde sofralar kurulur yemek ikramı yapılırdı. Ramazan ayı boyunca Kahire'de *Amiriye Mutfağı*⁵³⁹ ve başka yerlerde de mutfaklar kurulurdu. Bu mutfaklarda pişirilen yemekler fakir ve muhtaç insanlara dağıtılırdı.⁵⁴⁰ Kahire'nin Beyne'l-kasreyn semtindeki *Matbâhu'l-kasr Mutfağı*'nda⁵⁴¹ ramazan ayı boyunca günlük her tür yemekten yaklaşık bin iki yüz kap pişirilir, çalışanlara ve muhtaçlara dağıtılırdı.⁵⁴² Fakir, fukara aileleri için iftar sofrası kurulan yerlerden biri de Kahire'deki Ahmed b. Tolun Camii'ydi.⁵⁴³ Ramazan ayında pişirilen yemek, ekmek ve

⁵³⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, 2/313.

⁵³⁷ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 2/25-26.

⁵³⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/401, 419.

⁵³⁹ Amiriye Mutfağı, 516/1123 yılında Me'mûn b. el-Batâihi tarafından Kahire'de inşa edilen mekânın ismidir. Makrîzî, *el-Hitat*, 2/366.

⁵⁴⁰ Makrîzî, *el-Hitat*, 2/313.

⁵⁴¹ Matbâhu'l-kasr mutfağı, Kahire'de Kasru'l-Ğarbî civarında Salihiyeye Medresesi'nin karşısında yer alır. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/73; Makrîzî, *el-Hitat*, 2/208.

⁵⁴² Makrîzî, *el-Hitat*, 2/384.

⁵⁴³ İbn İbrâhîm, *el-Hitatü't-Tevfîkiyye*, 4/46.

hazırlanan tatlılar cami, mescit, ribât ve zâviyelerde kalanlar ile hapishanelerdeki mahkûmlara varıncaya kadar çok sayıda kişiye dağıtırdı.⁵⁴⁴

1.5.5.10.4. Ramazan Bayramında Yapılan Faaliyetler

Vakıflar, Ramazan Bayramı günlerinde vakıf görevlisi başta olmak üzere sûfi, yetim ve fakir kişilere yardımın yanında dini müesseselere yakın olanlara da yardımda bulunurdu. Bol miktarda pasta, kek, hurma, fındık ve fıstığı borçlu ve fakirlere dağıtırdı. Bayram vesilesiyle fakirlerle kaynaşmaya daha fazla önem verilir ve böylece onların gönülleri alınır.⁵⁴⁵

1.5.5.10.5. Kurban Bayramında Yapılan Faaliyetler

Memlük sultan ve emirleri her yıl Kurban Bayramlarında hayır yapmak düşüncesiyle kurbanlık hayvan dağıtırdı. Kurbanlık hayvan eti dağıtılanlar arasında; cami, medrese, hankâh, türbe ve zâviyelerde kalan kişiler vardı. Bunlara ilaveten evlerinde kalıp muhtaçlıklarını gizleyenlere de kurbanlık hayvan etinden veriliyordu.⁵⁴⁶ Sultan Nâsır Muhammed dönemi emirlerinden Emir-ü Kebir Seyfeddin Kûsûn (ö. 742/1342)⁵⁴⁷ memlüklerine ve yönetici olduğu halka her yıl Kurban Bayramında bin tane küçükbaş hayvan ve üç yüz tane de sığır kurban olarak verirdi.⁵⁴⁸ Belirli dini gün ve gecelerde yapılan bu hayırların dışında vakıflar, çeşitli meyveleri mevsiminde ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştır.⁵⁴⁹

1.5.5.11. Cihat ve Esirlerle İlgili Vakıflar

Memlük devletinin Haçlılar ve Moğollarla yaptıkları cihada vakıflar destek vermişler ve savaş için gerekli hazırlıkları yapmalarına da yardımcı olmuşlardır. Bu savaşlar esnasında esir düşen Müslümanların kurtuluş fidyelerini ödeyerek onların esaretten kurtarılmasına vesile olmuşlardır. Ayrıca vakıflar, savaş sırasında çeşitli savaş malzemelerinin temini ve muhafazası için depolar yaptırmıştır. Vakıflar mahkûmların yiyecek, içecek ihtiyaçlarını karşılamaya da destek vermişler ve bunun yanında mahkûmiyet tazminatlarının ödenmesine

⁵⁴⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/446; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 12/109.

⁵⁴⁵ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 142.

⁵⁴⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/458, 6/65.

⁵⁴⁷ Emir Kûsûn emîrî mie, mukaddemü elf ve Nâibü's-saltanat gibi en üst düzey yöneticilikler yapmış emirlerdendir. Sultan Nâsır Muhammed, Kûsûn'un kızıyla evlenmiş ve Kûsûn bu vesileyle sultan katında en itibarlı emirlerden olmuştur. Cami, hankâh ve çok sayıda eser yaptırmıştır. Fakir ve muhtaçlara bol sadaka dağıtırdı. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/309; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/108-109; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/195.

⁵⁴⁸ İbn Kadî Şühbe, *el-İ'lâm*, 2/282, I. kısım.

⁵⁴⁹ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 146.

yardımcı olmuşlardır. Mahkûmların hapse düşmelerine neden olan şey, onların insanlara ve devlet malına verdikleri zarardan kaynaklanan hususlardı. Eğer bu tazminatı mahkûmlar ödeyemezlerse bu durumdan dolayı büyük bir sıkıntı çeker ve hürriyetlerine de istedikleri zaman kavuşamazlardı. Bu yüzden vakıflar mahkûmların tazminatını ödeyerek onların hürriyetlerine kavuşmalarına vesile olmuştur.

Müslüman esirlerin hürriyetine kavuşturulmasıyla ilgili bir hadisede, 727/1327 yılında Fransız tâcirler Şam sahillerinden Beyrut Limanı'na⁵⁵⁰ Cezayir'den satın aldıkları yüz kırk Müslüman esiri getirdiler. Bu tâcirler esirlerle beraber Dimaşk'taki Medresetü'l-Adiliyetü'l-Kebir'e yerleştiler.⁵⁵¹ Emir-ü Kebir Tenkiz (ö. 740/1340) esirlerin her biri için yüz yirmi dirhem ödeyerek onları satın almış ve hürriyetlerine kavuşturmuştur. Esirlerin kıyafet ve yemek ihtiyaçlarını karşılayarak onların Mısır'a getirilmesini de sağlamıştır. Şam naibi sıfatıyla fukahayı toplayarak buradaki dîvânü'l-useraya bağlı vakıflardan bu giderlerin temin edilmesi sağlamıştır.⁵⁵² Vakıflar, aynı zamanda hapisteki mahkûmların hapisane vergileri ve mahkûmiyet tazminatlarını da ödeyerek onların serbest bırakılmasına vesile olmuşlardır.⁵⁵³

1.5.5.12. Belediye ve İmar faaliyetleriyle İlgili Vakıflar

Vakıflar yeni şehir ve köylerin kurulması, eski belde ve şehirlerin onarım ve bakımı ile yol, kaldırım ve köprü yapımı gibi hizmetlerin yerine getirilmesine vesile olmuştur. Vakıfların da destekleriyle değişik yerlerde içme suyu için kuyular açılmış, çeşme ve sebiller inşa edilmiş, tarım arazilerinin sulanması için kanallar yapılmıştır. Vakıflar aracılığıyla yolcuların güvenliklerini sağlamak, yeme, içme ve barınma ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yol güzergâhı üzerinde belirli aralıklarla kervansaray ve kuleler yaptırılmıştır. Bu sayede yolcular, tâcirler, hacılar ve posta görevlileri bu hizmetlerden rahat bir şekilde faydalanmışlardır. Ayrıca kervansaraylarda hamam, mescid, ecza dolabı, yeme-içme ve barınma imkânı için mekânlar ve hayvanlar için ahırlar mevcuttu.⁵⁵⁴

⁵⁵⁰ Beyrut, Dimaşk ve Sayda'ya yakın büyük bir Akdeniz sahil şehridir. Güzel ve küçük çarşıları vardır. Mısır'a demir ve meyve buradan gönderilirdi. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/525; Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 3/527; İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/262.

⁵⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/82.

⁵⁵² *Nihâyetü'l-ereb*'de esirler için altmış bin dirhem ödendiği geçmektedir. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/243-244. *el-Bidâye*'de esirler için elli bin dirhem ödendiği geçmektedir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/148-149. Esirler için ödenecek parayı Emir Tenkiz'in temin ettiği *es-Sülûk*'ta geçmektedir. Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/102.

⁵⁵³ Emin, *el-Evkaf ve'l-Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 134.

⁵⁵⁴ Cüneyt Kanat, "Kârimî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/27-28; Selami Sönmez, "Orta Çağ Türk ve İslam Dünyasında Kervansaraylar (Hanlar-Ribâtlar)", *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 15 (2007), 282-283; Keleş, *Memlûkler'de Bilimsel, Sosyal ve Kültürel Hayat*, 44-45. Vakıflar aracılığıyla yapılan hizmetler arasında yazın soğuk su içilebilmesi için buz temin etme vardı. İbn Şâhin ez-Zâhirî, *Zübde*, 117-118. Vakıflar insanların kışın sıcak suyla abdest almak için de abdesthaneler yapardı. Bunların yanında vakıflar dinlenmek amaçlı park ve bahçelerin yapımı, sokakların ve mescidlerin aydınlatılması gibi hizmetlere de vesile olurdu. Vakıflar aracılığıyla kervansarayların giderleri de karşılanırdı. Selami Sönmez, "Orta

1.5.5.13. Hayvanlara Yönelik Vakıflar

Vakıflar aracılığıyla; cami, mescit ve hamam gibi imaretlerin yakınlarına hayvanların rahatça barınacakları, yem ve su ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri farklı yerler inşa edilmiştir. İnsanlar dışarıda kalan yardıma muhtaç kedi ve köpek gibi hayvanlara karşı şefkat ve merhametli davranmışlar ve onlar için barınma yerleri yapmışlardır. Ayrıca diğer hayvanların yiyecek ve barınma ihtiyaçlarını da karşılanmaya gayret etmişlerdir. Kahire'ye yakın bir semt olan Karefa'de bulunan Ebu Sadık Mescidi'nde kedi, köpek ve diğer hayvanlara yem ve su verilmekteydi. Bir defasında buradaki hamamın dış kısmında bir köpek doğum yapmış ve yavruları büyüyene kadar burada kalmış, anne köpek ve yavruların bakımı vakıf görevlilerince yapılmıştır.⁵⁵⁵ Mansuriye Hastanesine ait türbenin çatısında kuşlara verilmek üzere her ay dört irdeb buğday depoda hazır bulundurulurdu. Burada depolanan buğday düzenli olarak kuşlara ve güvercinlere verilirdi.⁵⁵⁶ Bunların yanında hayvanların dövüştürülmemesi ve bu konuların bahis oynamaya alet edilmemesi için muhtesib tarafından düzenli olarak denetim yapılırdı.⁵⁵⁷

1.5.6. Kilise/Manastırlara Ait Vakıflar

Memlükler döneminde Müslümanlar, vakıf hizmetlerinden yararlandıkları gibi Hıristiyan ve Yahudiler de kendileri adına kurulan vakıf hizmetlerinden yararlanmışlardır. Vakıflar aracılığıyla ibadet yerleri arasında yer alan kilise ve manastır gibi yerlerin giderleri ile fakir ve muhtaç kişilerin ihtiyaçları karşılanmıştır.

Kilise ve Manastır Vakıflarına Arazi Tahsisi

Mısır ve Suriye'nin tarım yapılabilen arazilerinin bir kısmı kilise ve manastır vakıflarına tahsis edilmiştir. Bazı dönemler buralara tahsis edilen arazi miktarı oldukça fazla bir yekûn tutmuştur. Sultan Sâlih Selâhaddin (752-755/1351-1354) dönemi 755/1354 yılında Mısır arazilerinden ümerâya ait iktalar ve fakîhlere ayrılan mallardan bir kısmı kiliselere bağışlanmıştır. Bu yılda Mısır'daki kilise ve manastırlara ait vakıflara bağışlanan arazi miktarı

Çağ Türk ve İslam Dünyasında Kervansaraylar (Hanlar-Ribâtlar)", *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 15 (2007), 282-283.

⁵⁵⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/338-340. Bu mescit 420/1030 yılında Sadûn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed tarafından yaptırılmıştır. 643/1246 yılında akrabaları tarafından bu mescidin yenileme çalışmaları tamamlanmıştır. İmaretinin aydınlatılmasından sorumlu olan vakkâd akşamları sokaklar kapatıldıktan sonra ekmekleri küçük parçalara ayırırdı. Ufaladığı ekmekleri ve diğer yiyecekleri hayvanların yiyeceği şekilde ayarlar hayvanlara yedirirdi. Hayvanların temiz kaplarda tatlı su içmelerine önem verilir, su kabı her seferinde su vermeden önce yıkanır. Hayvanlar buralarda doğum yaparsa yavrular büyüyene kadar bakarlardı. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/338-339.

⁵⁵⁶ İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-zühûr*, 1/353.

⁵⁵⁷ Şeker, *Memlüklerde Hisbe Teşkilatı ve Muhtesibler*, 336.

yirmi beş bin feddâna ulaşmıştır.⁵⁵⁸ Bu vakıflara ait tutulan *tahrir defterleri*'nin⁵⁵⁹ hesap hareketi kontrollerinin daha düzenli yapılması amacıyla bu görev dîvânu'l-ahbâsa verilmiştir.⁵⁶⁰ Bu kadar çok arazinin kilise vakıflarına bağışlanması Hıristiyanlarda bazı olumsuz davranışlara neden olmuştur.⁵⁶¹

Kudüs'te Hıristiyanların yararlanmaları için kurulan vakıflardan biri de Mihayil b. Endaris b. Kustantin (ö. 662/1264)⁵⁶² vakfidir. Bu vakfın imkânlarından Zimmîlerin yararlanabileceği belirtilmiştir. Kudüs'e gelip yerleşmiş ve burada ikamet eden fakir ve yoksul Hıristiyanların faydalanmaları için tahsis edilmiş başka vakıflar da vardı. Haçlılar da kendi soydaşlarının yararlanması için Aziz Yuhanna⁵⁶³ adına Esteberiye'de bir hastane yaptırmışlardı.⁵⁶⁴ Selâhaddîn-i Eyyûbî (ö. 589/1193) 583/1187 yılında burayı fethettiğinde bu hastaneye dokunmamıştır. Bu hastane 616/1219 yılından sonra *Bîmâristan* olarak anılmaya başlanmış ve miladi on beşinci asra kadar hizmet vermeye devam etmiştir.⁵⁶⁵

Deyru Sina Katerin Kilisesi Tur Dağı'nın tepesinde yer almaktadır. Sultan Halil b. Kalavun (689-693/1290-1293) Mısır ve Şam diyarındaki naib ve valilerine bu kiliseyle ilgili resmi yazılar göndermiştir. Sultan buradaki sorumlulardan bu kilisede kalanları koruyup gözetmelerini ve onların ihtiyaçlarının en iyi şekilde karşılanmasını istemiştir. Ayrıca zimmîlerin vergi ve ceza borçlarının silinmesini ve ödemedikleri cizyeleri varsa onların bu durumdan muaf tutulmasını istemiştir. Manastıra ait vakıf vesikasında, Sultan Eşref II. Şa'bân'ın (764-778/1363-1376) bu manastırın ruhbanlarına ve burada kalanlara şefkatle yaklaştığı ifade edilmektedir. Onlara olan merhametinden dolayı manastırın ruhban ve hizmetlileri için otuz bir tane zeytin ağacını, parası beytûlmâlden karşılanmak üzere hediye etmiştir. Vakıf vesikasında bu zeytin ağaçlarının gelirlerinden burada kalanlar faydalansın diye kiliseye bağışlandığı yazmaktadır.⁵⁶⁶

⁵⁵⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/201.

⁵⁵⁹ Tahrir defterleri arazi kayıt defteri demek olup vergi yükümlülüğü tespit etmek için kullanılmaktadır. Arazi kayıtları ve ne kadar vergi toplanacağı, kadılar nezaretinde kadastro mühendisleri ve uzman kâtipler tarafından belirlenirdi. Hıristiyan kâtiplerin de çalıştırıldığı bu alanda her yıl arazi ölçümleri tekrardan yapılarak gerekli güncellemeler yerine getirilirdi. Sağlam Ahmet, *Memlûklerde Toprak Yönetimi İktâ'*, 58.

⁵⁶⁰ Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/130; İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, 1/564, I.kısım.

⁵⁶¹ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/419.

⁵⁶² Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 27/437.

⁵⁶³ Yuhanna adı, üç dilde (Fransızca, Yunanca ve İbranice'de) kullanılan ve Hıristiyanlarca kutsal kabul edilen isimlerden biridir. Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/394.

⁵⁶⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 7/23. Selâhaddîn-i Eyyûbî 584/1189 yılında Şam bölgesinde fetihleri esnasında Esteberiye'yi de fethetmiştir. Sultan Mansur Kalavun (ö. 689/1290) Sayda ve Akka taraflarına fetih hareketleri düzenlediğinde Esteberiye'den geçmiştir. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*'nın 13/312.

⁵⁶⁵ Ata', *Kitâbu Arubetu'l-Kudsi min Vâkiin Vesâiki'l-Evkâfi'l-Mukaddesiyye*, 69.

⁵⁶⁶ Muhammed Subhî Nâsif, *Deyru Sânet Katerin fi'l-asri'l-Osmani* (Kahire: Cumhuriyetü Mısri'l-Arabiyye, 2009), 62-64. Bu manastır, Kahire'ye yaklaşık üç yüz seksen km uzaklıkta Tur Dağının tepesinde bir konumdadır. Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar açısından değer atfedilen bir mekândır. Avrupalı Hıristiyanların hac

Memlûk sultanları kilise ve manastırların vakıf mallarına kendi din adamlarının ve Hıristiyan camianın zarar vermemesi için büyük gayret sarfetmişlerdir. Memlûk devlet yönetiminde etkili olan üst düzey yöneticilerin de kilise vakıf mallarına el koyma ihtimaline karşın kilise vakıf malları devlet garantisi altına alınmıştır. Memlûk sultan ve ümerâsı bu tür tedbirlerle hem kilise vakıf mallarını hem de Hıristiyan tâcir, çiftçi ve diğer grupların mallarını korumayı hedeflemişlerdir.⁵⁶⁷ Bir taraftan vakıf malları devlet garantörlüğünde korumaya alınmış diğer taraftan buralara vakıflar tahsis etmeye devam edilmiştir. Mısır'ın Vechü'l-Bahrî tarafındaki Nahrariye beldesi bal üretimi ile meşhur bir yer olup Seyyide Manastırı'na vakfedilmiştir. Memlûkler döneminde Antakya ve başka şehirlerde de kiliseler ve bu kiliselere vakfedilmiş mal ve araziler vardı. Daru's-Seyyide Barmus bu kiliselerden biriydi.⁵⁶⁸

Rahipler ve Latinler Kudüs'te ikamet ettikleri mekânlarda 691/1291'den 1264/1847 yılına kadar Memlûkler ve diğer Türk Devletlerinin yayımladıkları fermanlarla güven ortamında hayatlarına devam etmişlerdir.⁵⁶⁹ Memlûk sultanları hac ziyareti yapmak isteyen Hıristiyan hacılara, öncelikle Memlûk Ülkesine girmek için ve sonra ise Beyt-i Makdis'te nâbü's-saltanattan izin almaları şartıyla yolculukları esnasında silah taşımalarına izin vermişlerdir.⁵⁷⁰

Memlûkler döneminde bir taraftan Haçlılarla mücadele edilirken diğer taraftan Hıristiyan ve Yahudilere ait mabetlere vakıflar tahsis edilmesi önemli bir husustur. Kudüs'ü ziyaret etmelerine izin verilmesi, yol güvenliğinin sağlanması, zarara uğrayanların zararlarının karşılanması, kurulan vakıflar aracılığıyla burada kalan fakir ve muhtaç zimmîlere gerekli yardımların yapılması da önemlidir. Toplumsal hayatın akışını bozmayacak şekilde bu bölgede ikamet eden zimmîlere müdahale edilmemesi önemli bir hoşgörü örneğidir.

1.5.7. Vakıf Görevlileri

Memlûklerde vakıflarla ilgili bütün işlemler *devâdâr el-kebîr*'in⁵⁷¹ kontrolündeki divanü'l-ahbâs tarafından yürütülmekteydi.⁵⁷²

yerlerinden, Müslümanların da hacca gidiş dönüşte uğradıkları yerlerden biriydi. Muhammed Subhî Nâsif, *Deyru Sânet Katerin fi'l-asri'l-Osmâni*, 62.

⁵⁶⁷ Mecdî Cerces, "Mersumun li's-Sultan Ğavri/Deyru'l-Berâmus ve sırâu havli memleketi'n-nehâriyye", *Open Edition Journals/Annales İslamologiques* 53 (2019), 331-332.

⁵⁶⁸ Cerces, "Mersumun li's-Sultan Ğavri/Deyru'l-Berâmus ve sırâu havli memleketi'n-nehâriyye", 336-337.

⁵⁶⁹ Arif, *Târîhu'l-Kuds*, 646.

⁵⁷⁰ Ali, *el-Kuds fi'l-asri'l-Memlûki*, 215.

⁵⁷¹ Devâdâr; sultanın yazdığı mektup ve fermanları gideceği yerlere sevk ederdi. Sultana gelen mektupları, postaları ve şikâyetleri de sultana iletirdi. Bahrî Memlûkler döneminde devâdâr'ın önemi giderek artmıştır. Devâdâr el-kebîr'in en önemli görevleri arasında sultanın hokkasını taşımak ve korumak vardı. Bunun yanında aynı ve nakdi vergileri toplamak da görevleri arasında olup bunun için Yukarı Mısır ve diğer yerlere giderlerdi. Halka askerlerinin yaptıkları işe liyâkatlarının olup-olmadığı, sefere katılıp-katılmayacakları konularını araştırıp kara vermek de görevleri arasındandı. Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/451; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 1/150; Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, 99; Ayaz, *Memlûkler*, 93; Asri Çubukcu, "Devâtdâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/221.

Nâzıru'l-ahbâs, hayır amaçlı işlerin organize edildiği kurum olan dîvânu'l-ahbâs'ın yöneticisiydi. Bu makamın asıl görevi, satın alınan arazilerin hayır maksadıyla vakfedilmesi işleriyle ilgili idi. Nâzır, Mısır diyarında bulunan cami, mescit, ribât, zâviye ve medreselerin geçim kaynaklarını ve işleyişlerini denetlerdi. Sadaka verilecek ve bağış yapılacak insanların muhtaçlık durumlarını da araştırırdı. Bu görev itibarı yüksek ve prestijli bir vazife idi.⁵⁷³

Hayırseverlik amacıyla vakıflara bağışlanan mülk ve arazilerin yanında bir de insanların nakit para vb. şeyleri bağışlayarak vakıf hizmetlerinin sürekliliğini sağlaması önemli bir husustur. Vakıflar aracılığıyla bağışlanan bu yardımlar cami, mescit, ribât ve zâviye gibi kurumların giderlerine tahsis edilmiştir.⁵⁷⁴ Nâzıru'l-ahbâslık da bu işlerin koordineli bir şekilde yerine getirilmesini sağlamıştır. Nâzıru'l-ahbâslık görevini bazen sultanın bizzat kendisi, bazen Nâibü's-saltanat ve bazen de devâdâr el-kebîrin de dâhil olduğu üst düzey devlet yöneticileri yerine getirirdi.⁵⁷⁵

Nâzıru'l-evkaf, görevinin temsilcilikleri Mısır ve Kahire'de vardı. Burada Haremeyn vakıfları ve diğer vakıfların işlemleri de yapılmaktaydı.⁵⁷⁶ Nâzıru'l-evkaf, Halep ve Dımaşk'taki vakıf işlerinin yürütülmesine de bakardı.⁵⁷⁷ Şehirdeki vakıfların her birinde görevli yazıcılar ve vergi tahsildarları vardı.⁵⁷⁸ Medrese, hankâh ve ribât gibi kurumların vakıf nâzırlığını bazen kadınlar da yapardı.⁵⁷⁹ Vakıflarda nâzırın hangi görevleri icra edeceğiyle ilgili hususlar vakfa ait vakfiyelerde belirtilirdi.⁵⁸⁰

Nâzıru'l-eytam, Mısır ve Kahire'deki yetimlerin mallarının korunup saklandığı yüksek dereceli mecliste yetim malları adına başkanlık yapan yöneticidir. Bu görevli yetim mallarıyla ilgili iş ve işlemleri takip etmekle sorumluydu ve bu mallarla ilgili ihtilaflı problemleri de çözüme kavuştururdu. Korunup saklanan yetim mallarına vekâlet eder, bu mallara herhangi bir zarar verilmesine izin vermezdi. Yetim kalan çocukları hemen dîvânu'l-eytama kaydettirirdi. Bu sayede yetim kalan çocukların malları koruma altına alınmış olurdu.

⁵⁷² Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 10/271; Keleş, "Memlükler Döneminde İdarî Yapı", 5/314.

⁵⁷³ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/39, 11/248-249. Sultan Zahir Baybars döneminde vezir sahib Bahaeddin Hinna (ö. 677/1279) aracılığıyla beytülmâl 'den hayır için satın alınan mülk ve araziler daha da artmıştı. Bu artış sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/39.

⁵⁷⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/248-249.

⁵⁷⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/303.

⁵⁷⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/253-255.

⁵⁷⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/227.

⁵⁷⁸ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 113.

⁵⁷⁹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/46.

⁵⁸⁰ Hijjîh, "el-Medresetü't-Tenkiziyye fi'l-Kuds: Numuzecen li İdâreti'l-Medâris ve Evkâfihâ fi'l-Asri'l-Memluki (730/1329)", 91; Eroğlu Memiş, "Kudüs'te Bir Tenkiziyye Medresesi: Osmanlı Tatbikinde Hayrî Bir Vakıf Eserin Akara Tebdîli Mümkün Müdür?", 67.

Dîvânu'l-eytama, nâzîru'l-eytam başkanlık ederdi.⁵⁸¹ Yetim mallarının kayıtlarının tutulduğu defterlere ve vakıfların hesaplarına kâdilkudâtlar bakardı.⁵⁸²

Şaddu'l-evkaf, vakfın menfaatleri için çalışan, vakıf mal/mülklerinin kiralarnın tahsil edilmesine katkı sağlayan ve vakıf görevlilerini motive ederek çalışmaya teşvik eden görevlidir.⁵⁸³

Mübâşîru'l-evkaf, vakfın idari işleriyle ilgili görevlilerdendir. Vakfın mal ve mülklerinden elde edilen gelirleri ve vakfın giderlerini listeler, bu konularla ilgili olarak şâddu'l-vakıfla beraber çalışırdı. Vakıf işleriyle ilgili evrakların hazırlanıp yazılması ve bunların imzalanması işlerini takip eder ve bu konularda nâzîra eşlik ederdi.⁵⁸⁴ Mübâşîr olarak çalışacak görevlinin, hesap işlerini iyi bilmesi, doğru sözlü, güvenilir, adaletli ve güzel ahlak gibi özelliklere sahip olması istenirdi.⁵⁸⁵ Müşârif, genellikle büyük vakıflarda bulunan bir görevli olup vakfın mâli işlerini takip ve teftiş görevlerini de yerine getirirdi.⁵⁸⁶ Cibaye/câbi, vakıf gelirlerini tahsil etmekle görevli kişiydi.⁵⁸⁷

Şâhid, vakıflarda ihtiyaç duyulan malzemeleri tedarik eder ve vakıf hizmetlerinin yerine getirilmesi esnasında gerekli kontrolleri yapardı. Şâhid aynı zamanda vakıflardaki hesap işlemlerini yazardı ve bu konuda ayrıca müşârif gibi bir görevliye ihtiyaç kalmazdı.⁵⁸⁸ Mubahhir, tütsüleme işiyle ilgilenir,⁵⁸⁹ cemaatin kalabalık olduğu zamanlarda namaz kılınacak mekânları güzel bir şekilde tütsülerdi.⁵⁹⁰ Vakkâd, imaretlerde kandillerin yakılması ve

⁵⁸¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/121-125.

⁵⁸² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/143; Safedî, *el-Vâfi*, 10/120, 127; İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 2/520.

⁵⁸³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/89. Şad emin, güvenilir, hayır sahibi, dini değerlerine bağlı, yüce gönüllü ve gelişime açık olan kişilerden seçilirdi. Şadın vakıf işlerini teftiş etme görevi de vardır. Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 306-307

⁵⁸⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 8/194, 274; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/133; Kalkaşendî, Müşârifü'l-evkaf; yazışma sanatında mahir olmaları ve hesap ilmini iyi bilmeleri şart koşulurdu. Örf adetleri, kanuni istilahları iyi bilmeleri de istenirdi. Vakfın gelirleriyle ilgili listeleri hazırlar ve bu gelirlerin harcanacağı yerleri de belirlerdi. *Subhu'l-a'sâ*, 11/90.

⁵⁸⁵ Safedî, *el-Vâfi*, 6/261; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/90; İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 2/62.

⁵⁸⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 10/378. Müşârif aynı zamanda, vakıf çalışanlarının maaşlarının düzenli olarak ödenmesini ve onların işlerini dürüstçe yapmalarını ve sağlardı. Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 309-310.

⁵⁸⁷ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/305; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 2/264. Câbi, vakfın gelir-giderleri ve harcamaları konusunda görev alırdı. Hesap işlerinde uzman olan kişiler arasından seçilirdi. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 29/98.

⁵⁸⁸ Ebü'l-Mekârim Es'ad b. Mühezzeb b. Mînâ b. Zekeriyâ b. Ebi'l-Melîh el-Memmâtî, *Kavânînu'd-devâvîn*, thk. Muhammed b. Ahmed en-Neccar, 1299, 9.

⁵⁸⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 12/101; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 10/135.

⁵⁹⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 12/101. Tütsülere insan sağlığına iyi gelen kalbi rahatlatan çeşitli güzel kokular karıştırılırdı. Cuma, bayram, teravîh namazları ve bu zamanların dışında insanların yoğun olduğu anlarda bu mekânlar tütsülenirdi. Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 193-194.

bakımıyla ilgilenen görevliydi.⁵⁹¹ Kandillerin yakılması, temizliği, tertip ve düzeni, tamiratı ve yerlerine asılması işlerini yürütürdü.⁵⁹²

İlmiye sınıfından olan ve sarıklılar olarak geçen divan görevlileri, fukaha, ulemâ, üdebâ ve küttapların asıl geçim kaynakları vakıflardı. Bu gruplar genellikle ilmiye sınıfından seçilmiş olup memlûklerden sonra toplumun ikinci önemli kısmını oluşturuyordu.⁵⁹³

1.5.8. Vakıfların Giderleri

Vakıfların harcama yaptıkları yerler arasında; vakıf görevlilerinin maaşları, fakir ve muhtaçlara yapılan yardımlar ile imaretlerin bakım ve onarımlarıyla ilgili harcamalar gelmekteydi.

Eğitim-öğretimle ilgili olarak medreselerde görev yapan müderris ve diğer görevliler maaşlarını çalıştıkları medrese vakıflarından almaktaydı. Aynı zamanda sanatkârlar⁵⁹⁴ ve şairler de maaşlarını medrese vakıflarından alırdı.⁵⁹⁵ Büyük camilerin vakıf mallarından fakir, muhtaç ve diğer Müslümanlar faydalanırdı.⁵⁹⁶ Vakıflar, maaş ve ek ödeme yaparken kendi bütçelerine göre hareket ederdi.⁵⁹⁷ Bazı vakıflarda vakıf mallarının hangi sıralamaya göre dağıtılacağına dair bir kısım şartlar belirtilmiştir.⁵⁹⁸

1.5.9. Vakıfları Kaldırma Teşebbüsleri

Vakıf hizmetleri, Memlûkler zamanında en parlak dönemlerinden birini yaşamış ve toplumsal hayatın her aşamasına önemli katkılar sağlamıştır. Vakıfların bu konuma gelmesinde başta

⁵⁹¹ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/338; Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/269; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/366.

⁵⁹² Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 194-195.

⁵⁹³ İbnü'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, 1/237; Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri' fi Asr Selâtin el-Memâlik*, 37.

⁵⁹⁴ İbn Kurri Ebu Abdillah, Şeyh Şemseddin Muhammed el-Bağdadî, mûsiki ilmiyle uğraşmış ve bu alanda kendisini iyi yetiştirmiş biri olup Kahire'de el-Kurbu'l-Meşhedü'l-Hüseyn Zâviyesi vakfından maaşını almıştır. Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 10/649.

⁵⁹⁵ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 15/403.

⁵⁹⁶ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 3/447.

⁵⁹⁷ Vakıflar, personel maaşları ve diğer ödemelerini yaparken bazı kriterler belirlerdi. Bu kriterler arasında; vakıf mallarının çokluğu, vakıf mübâşiri ve idare görevinde çalışanların sayısı, denetleme ve vakıf mallarını himaye etme konularında vakıf nâzırına yardımcı olan personel sayısı vardı. Aynı zamanda bu amaçları gerçekleştirmek için vakfın çalışan sayısı ve maddi imkânları göz önünde bulundurularak vakıf çalışanlarının maaşları ödenirdi. Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 118.

⁵⁹⁸ Mutlak olarak vakfedilen mallar vakfiyelerde şu sıralama ile dağıtıldı; eşrâf (Hz. Peygamber'in soyundan gelenler), fukaha (Şafi, Hanefi, Maliki, Hanbeli), sufiler, fakirler, kurra, esirler, yolcular, hastalar ve deliler. Şu hizmetler de bu sırayla yapılırdı; cenazelerin teçhiz, tekfin ve defin işlemleri, düşman saldırılarından korkulan yerlere sur yapılması, yollara gerekli köprülerin yapılması, mescit/cami yapılması, medreselerin işleyişiyle ilgili harcamalar, ribâtlar, hankâhlar, türbeler ve ibadet edilen yerlere gerekli harcamalar bu sayılan sıralamayla yapılırdı. Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 113.

sultan ve yönetici kesim olmak üzere, zengin tâcirler ve ulemânın da yaptığı katkılar önemlidir. Bazı Memlûk sultanları, devlet yöneticilerinin abartılı şahsi harcamalarını, memlûklerinin nafakalarını, askeri harcamaları ve başka hususları da bahane ederek vakıfları kaldırmaya teşebbüs ettikleri görülmektedir.

Vakıfları kaldırma hususunda 780/1379 yılında Emir Berkuk (ö. 801/1399) devletin askerlerini savaşa hazırlamak için maddi açıdan yeterli kaynağa sahip olmadığını ileri sürerek vakıf mallarına el koyma teşebbüsünde bulunmuştur.⁵⁹⁹ 789/1388 yılında Sultan Berkuk'un askeri, savaşa hazırlamak için yeterli mal ve para elde etmeyi bahane ederek vakıfları kaldırma girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Sultan Berkuk'un vakıfları kaldırma düşüncesinin arka planında, vakıf arazilerini tarıma açmak suretiyle bu arazi gelirleri üzerinden bir vergi alma düşüncesi yatmaktaydı. Bu arazilerin beytûlmâle ait olduğu ve beytûlmâl ise devletin kasası olduğuna göre devlet bu kasaya muhtaç olduğu her an müdahale edebilir düşüncesi içerisindeydi.⁶⁰⁰

Memlûk devletini yöneten sultanlar zaman içerisinde özellikle savaş masraflarını karşılamak düşüncesini öne sürerek vakıf mallarına el koyma teşebbüsünde bulunmuşlardır. Bu duruma örnek olarak Sultan Ferec b. Berkuk⁶⁰¹ ve Sultan Seyfeddin Kayıtbay dönemleri⁶⁰² sırasında vakıf mallarına el koyma girişimleri gösterilebilir.⁶⁰³ Memlûk sultanlarının istedikleri zaman vakıf mallarına el koyma ve vakıf arazilerini askeri ikta arazisi olarak tarıma açma düşüncesi, Memlûk toplumunda özellikle fakir ve muhtaç kesim arasında hoş karşılanmamıştır diyebiliriz.

1.5.9.1. Vakıf Mallarını ve Görevlerini Zürriyetlerine Geçirme Teşebbüsleri

Vakıflar, kurdukları vakfın nâzirliklerini kendilerinden sonra evlatlarına ve zürriyetine devredebiliyorlardı. Bu durum vakıf mallarını vâkıfın zürriyetine geçirme teşebbüsü olarak düşünülebilir. Vakıf mallarının, vâkıfın aile ve zürriyeti arasında paylaşılması ilerleyen zamanda nesillerin değişmesiyle mirasçı sayısının artmasına, vakıf mallarına ait servetin bölünmesine ve dolayısıyla vakfın büyük hayırlar yapmasına engel teşkil ettiği görülmüştür. Vakıf mallarının aile ve zürriyet arasında paylaşımı, vakıfların asıl amacı olan yardımlaşma ve infak etme gibi toplumsal yardımlaşma ve dayanışma ruhunu sekteye uğratacak duruma

⁵⁹⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/57.

⁶⁰⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/199; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 11/247. Ayalon, ulemânın muhalefetine rağmen Sultan Berkuk'un Sultan Nâsır Muhammed dönemine ait bazı vakıflara el koyduğunu ifade etmektedir. Ayalon ayrıca Sultan Berkuk ve oğlu Sultan Ferec dönemlerinde vakıflara ayrılan arazi miktarlarındaki artışın başıboş insan sayısını artırdığını belirtmiştir. Bu gerekçeleri göstererek başıboş insanların tekrardan orduya kazandırılabilmesi için bir kısım vakıflar kapatılmış ve mallarına el konulmuştur. Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, 37.

⁶⁰¹ Vakıfları kaldırma teşebbüsü 803/1401 yılında vuku bulmuştu. Makrîzî, *es-Sülûk*, 6/38.

⁶⁰² İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-zühûr*, 3/13-14.

⁶⁰³ Yediyıldız, "Vakıf", 13/161.

getirdiği de söylenebilir. Zamanla vakıflardaki bu yozlaşmanın servetin tekelleşmesine dâhi neden olduğu ifade edilebilir.⁶⁰⁴

Vakıf mallarını çeşitli hileli yollarla kendi zimmetlerine geçirmeye gayret eden yönetici ve görevliler dahi çıkmıştır.⁶⁰⁵ Sultan Mansur Kalavun dönemi 687/1288 yılında Mısır'daki Amr b. As Camii ile Kahire'deki Ezher Camii'nin ve diğer bazı vakıfların kötü yönetildiğine dair şikâyetler Sultan Kalavun'a kadar ulaşmıştı. Bu şikâyetler üzerine gerekli incelemeler yapılarak zimmete geçirilmeye çalışılan vakıf malları tekrar asıl yerlerine iade edilmiştir.⁶⁰⁶ Sultan Nâsır Muhammed'in üçüncü dönemi 738/1338 yılında Şafî Kâdilkudât Celâleddîn Kazvîni (ö. 739/1339)⁶⁰⁷ yetimlere ait vakıf mallarını zorla sattırmıştı. Satılan bu malı da çocuklarının adına geçirmişti. Bu durum kadının azline neden olmuştur.⁶⁰⁸ Sultan Berkuk dönemi 800/1398 yılında Hanefî Kâdilkudât Yusuf b. Abdullah el-Malatî'nin (ö. 803/1401) vakıflardan sorumlu olduğu bu dönemde vakıf mallarını kendi adına geçirme işlemleri çoğalmıştı.⁶⁰⁹

Vakıf mallarından sorumlu devlet görevlilerinin bu görevde buldukları sırada vakıf mallarının bakım ve onarımıyla ilgili olarak birtakım ihmallerinin olması zamanla bu kurumların kullanılamaz hale gelmesine ve işlevselliğini yitirmesine neden olmuştur. Emiru'l-vezir Alaeddin Moğoltay el-Cemâlî (ö. 732/1332)⁶¹⁰ Kahire'de Cemâliye Medresesini yaptırmış ve bitişine de sûfler için bir hankâh inşa ettirmiştir. Zamanla vali ve emirlerin bu medrese vakıflarını kötü yönetmeleri sonucu bu vakıflara ait bazı yerler harap olmuştur. Böylece bu medresede eğitim-öğretim yapılamaz hale gelmiş, sûflerin faaliyetleri iptal edilmiş ve burası karışık bir hal alarak eğitim-öğretim mekânı olmaktan çıkmıştır.⁶¹¹

Vakıf mallarını zimmetine geçirmek isteyenlere karşı çıkan yönetici ve âlimler her dönemde var olmuştur. 754/1354 yılında Vezir es-Sahib İlmuddin Abdullah b. Ahmed b. İbrahim b. Zenbur (ö. 754/1354)⁶¹² Kahire'de Babu Zuveyla Mahallesi'nde bulunan Daru İbn Fadıl'da yer

⁶⁰⁴ Emin, *el-Evkaf ve'l-Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 293-294.

⁶⁰⁵ İbn Hacer, *İnbâ'u'l-gumr*, 2/447.

⁶⁰⁶ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntisâr*, 1/70; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/16.

⁶⁰⁷ Celâleddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvîni eş-Şâfî, Şam ve Mısır kâdilkudâtlıkları ve çeşitli medreselerde müderrislik görevlerini ifa etmiştir. O, Sultan Nâsır Muhammed katında itibarlı kişilerden olmuştur. Safedî, *el-Vâfi*, 3/199.

⁶⁰⁸ Eşrefiye Türbesi Vakfı'nın yetim çocuklara ait toplam iki yüz otuz bin dirhem değerinde emlakı vardı. Kâdilkudât Celâleddîn Kazvîni, bu vakfa ait emlakı zorla sattırarak bu parayı kendi çocuğunun hesabına geçirmiştir. Bu durum kadının azledilmesine neden olmuştur. Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/238.

⁶⁰⁹ İbn Hacer, *İnbâ'u'l-gumr*, 2/196; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-İlâmi'*, 10/335-336.

⁶¹⁰ Alaeddin Moğoltay el-Cemâlî Sultan Nâsır Muhammed dönemi emir, vezir ve üstâdüddârlarındandır. Sultan Nâsır Muhammed Alaeddin Moğoltaydan sonra vezirliği kaldırmıştır. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/46; Safedî, *el-Vâfi*, 10/157; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/246-248; Suyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, 2/224.

⁶¹¹ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/246-248.

⁶¹² İlmuddin İbn Zenbur Vezirlik ve nâzıru'l-has gibi önemli üst düzey görevleri icra etmiş emirlerdendir. Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/138; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/296.

alan yedi salonu vakfa bağışlamıştır. Emir Seyfeddin Sargatmış (ö. 759/1358) sonraki bir zamanda İbn Zenbur'un tutuklanmasını fırsat bilerek bu vakıflarını feshetmeye teşebbüs etmiştir. Bu durum karşısında Sultan el-Melikü's-Sâlih Selâhaddin de kadı, ümerâ ve konuyla ilgili diğer görevlileri dârü'l-adl'de toplamıştır. Bu konuyu değerlendirerek vakfın kaldırılma girişimine engel olmuştur.⁶¹³ Vakıfları zimmetine geçirmeye karşı çıkanlardan biri de Kadı Muhammed b. Abdulber b. Temam es-Subkî Bahaeddin Ebu'l-Beka (ö. 777/1376)'dır.⁶¹⁴ Sultan el-Melikü'l-Eşref II. Şa'bân (764-778/1363-1376), Sultan Ketboğa'nın (694-696/1294-1296) vakfettiği bir evi satın almak için Kadı es-Subkî'den Ketboğa'nın vakıflarını geçersiz sayması için hile yapmasını istemiştir. Es-Subkî de bütün ısrarlara rağmen sert bir dille bu isteği geri çevirmiştir.⁶¹⁵

Rüşvet vererek makam elde etme durumlarına da rastlanmaktaydı. Sultan Nâsır Muhammed dönemi 738/1338 yılında Kadı Takıyyüddin Ahmed b. İzzeddin b. Muhammed el-Makdisî (ö. 769/1368),⁶¹⁶ evkafu'l-eytamdaki makamını oğluna bırakmış ve oradaki vakıf mallarını da satmıştır. Bu durum kadının azline neden olmuştur.⁶¹⁷ 791/1389 yılında devlet kademelerinde görevli kişiler, diğer insanların işlerini yaparken neredeyse hiçbir işi rüşvet almadan yapmaz olmuşlardı.⁶¹⁸ 805/1403 yılında devleti yönetenler arasında yolsuzluklar artmış ve bu durumu fırsata çeviren Kadı Kemaleddin Ebu'l-Kasım İbnü'l-Adim (ö. 811/1409) önceki dönemlere ait yıkıntı haline gelmiş vakıf mal ve mülklerini kendi zimmetine geçirmiştir. Müderrislik ve kadılık gibi makamları da oğluna devretmiş, oğlu ise bu makamları rüşvet vererek elinde tutmaya devam etmiştir.⁶¹⁹ Rüşvetle makam/mansıp elde etme işi vezir, kadı, bölge nâipliği ve hisbe gibi idari, adli ve dini bütün görevler için geçerli olmuştur. Bu

⁶¹³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/110-111.

⁶¹⁴ es-Subkî Bahaeddin Ebu'l-Beka Dımaşk, Şam ve Kahire kadılıkları yapmıştır. Verdiği hükümlerde katı davrandığı ve hüküm verirken devlet büyüklerine ayrıcalık tanımadığı konusunda ittifak edilmiştir. İbn Hacer, *ed-Dürrü'l-kâmine*, 5/237-238.

⁶¹⁵ Kadı Subkî, Sultan Eşref'in bu isteğine cevap vermeyince Sultan isteğinde ısrar etmişti. Fakat Subkî, bu duruma aldırılmayarak sultanın isteğini geçiştirmiş ve akabinde o ortamı terk etmiştir. Sultan tekrardan Kadı Subkî'ye sorunca kadı sert bir şekilde şöyle cevap vermişti; "Dinle Ey Mevlâna Sultan! Sen beni tanıyorsan ben kendi nefsimi tanıyorum. Allaha yemin olsun ki bu dönemde yargılama ve hüküm verme konusunda benden daha bilgili olduğumu tanıdığım bir kadı olsa ben bu davaya bakmazdım." Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısır*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1418), 363.

⁶¹⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 11/100.

⁶¹⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/239.

⁶¹⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/231.

⁶¹⁹ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 2/411-412, 3/119. Kadı Kemaleddin Ebu'l-Kasım İbnü'l-Adim, Cemaleddin el-Üstâdüddâr dönemine ait harap olmuş vakıfları ele geçirmiştir. Kadılık makamını oğluna devretmiş ve bu makamı elinde tutma konusunda da ihmalkâr davranmamasını ona vasiyet etmiştir. Bu şekilde eski vakıflar üzerinde elde ettiği makam ve gelirlerin devam etmesini sağlamıştır. Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Bugyetü'l-'ulemâ' ve'r-ruvât (ez-Zeyl 'alâ Ref'i'l-isr)*, thk. Cevdet Hilal - Muhammed Mahmud Subhi (Kahire, 1966), 397.

makamları elde edenler verdikleri rüşvetleri karşılayabilmek için halka değişik vergiler dayatmaya başlamışlardır.⁶²⁰

Vakıf mal ve mülklerinin satılması, değiştirilmesi, vâkıfın, vakıf şartnamesine koyduğu hususların dışına çıkılarak bu işlemlerin yapılması gibi hususlara daha çok Memlûklerin ikinci dönemi olan Burcî/Çerkes Memlûkleri döneminde rastlanmaktadır. Bu dönemde vakıf sistemindeki bozulmanın sebepleri arasında en önemlileri; sultan ve ümerânın şeri kılıflar adı altında vakıfların servet ve emlakinden yararlanmak istemeleri ve vakıflarla ilgili yargılamalara bakan fukaha ve ulemânın rüşvetle iş yapmaları olmuştur.⁶²¹

1.5.10. Vakıflarla İlgili Bazı Hususlar

Vakıflarla ilgili bazı özel durumlar da vardır. Bunlardan biri, bazı Memlûk sultanlarının her türlü mala sahip olanlardan vakıflar için pay ayırmalarını zorunlu kılmalarıydı. 746/1346 yılında el-Melikü'l-Kâmil Seyfeddin I. Şa'bân Mısır'da geçimini sağlayan, Mısır arazilerinden kira alan asker ve makam sahibi rütbeliler ve geliri olan her kişiden vakıflar için para toplamıştır. Bu para miktarı olarak kişi başı yüz elli dirhem olup vakıf giderlerine harcanmak üzere zorunlu hale getirilmişti.⁶²²

Vakıflarla ilgili başka bir husus ise, geçimlerini vakıflardan aldıkları aylık ile sağlayan fukaha ve diğer vakıf görevlileri, fiyatların aşırı yükseldiği dönemlerde gelirlerinin azalması sebebiyle bu durumdan çok etkilenmesiydi. Buna bir örnek vermek gerekirse Sultan Nâsır Ferec b. Berkuk dönemi 809/1407 yılında fukaha ve diğer vakıf görevlilerinin piyasadaki mal ve emtia fiyatlarındaki aşırı artıştan dolayı bu durumdan çok etkilenmeleriydi. Böylece piyasadaki fiyat dalgalanmasından dolayı bu görevlilerin aldıkları maaşların değeri yarı yarıya düşmüştür. Bu dönemde bazı ürünlerin fiyatları yaklaşık beş kat artmış ve bu durum sabit aylıkla geçinenleri daha da zor durumda bırakmıştır.⁶²³

Vakıflarla ilgili başka bir husus da ikta - vakıf ilişkisiyle ilgili olanıdır. Memlûkler askeri ikta sistemine göre yönetildiğinden, bu ikta sisteminde ekilebilir tarım arazileri sultan, ümerâ ve askerler arasında paylaştırılmaktaydı. Ancak bu ikta sistemine tâbi olan arazilerde zaman

⁶²⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 7/64; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 15/375. Memlûklerin bazı dönemlerinde vezirlik, kadılık, bölge nâipliği, hisbe gibi dini ve idari görevleri çok mal vermeden elde etmek pek mümkün olmuyordu. Bu sebeple her câhil, fesatçı, zâlim, bağı/isyankâr, sultana iletilmek üzere o makam için rüşvet vererek bu mansıpları elde edebiliyordu. Makrîzî, *İgasetü'l-ümme*, 117.

⁶²¹ Muhammed Mahmud Anakire - Avdet Rafi'ş-Şeria, "Vesîkatun istibdalun min asri Devleti'l-Memâlîki'l-Çerâkise", *Jartsjournalekbeg/Mecelletu külliyyeti'l-edeb Camiatu Kahire* 78/5 (2018), 42.

⁶²² Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/13.

⁶²³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 6/171.

zaman güncelleme yapılırken vakıf arazileri bu güncellemelerin dışında tutulmuştur.⁶²⁴ Kalkaşendî, Mısır arazisinin Vech-i Kıblî ve Vech-i Bahrî diye ikiye ayrıldığını, sultaniye divanında sultan, ümerâ ve askerlere ikta paylaşımının buna göre yapıldığını ifade etmektedir. Kalkaşandi ayrıca, ikta paylaşımı yapılırken cami, medrese, hankâh ve benzeri yerlere vakfedilmiş arazilerin bir kısmının bu paylaşımın dışında tutularak vakıf arazisi olarak muhafaza edildiğini de belirtmektedir.⁶²⁵

⁶²⁴ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 3/510; Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/112-114; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/504-506, 527; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/42; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/300-301; Keleş, *Bahrî Memlûkler'de İktisadî ve Ticarî hayat*, 27-30; Sağlam, "Memlûk Toprak Rejiminde Büyük Selçuklu Etkisinin Değerlendirilmesi", 74-77.

⁶²⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/522.

II. BÖLÜM

AİLE KURUMU ve BİREYE YÖNELİK SOSYAL HİZMETLER

2.1. Aile Kurumu

2.1.1. Aile Kurumunun Toplumdaki Rolü ve Önemi

Aile, toplumun en küçük yapı taşıdır. Ailede fertler birbirlerine akrabalık bağıyla bağlıdırlar. Aile, çekirdek ve geniş aile olarak ikiye ayrılır. Çekirdek aile, anne-baba ve çocuklardan oluşur. Geniş aile ise, bir aile reisinin başkanlığında eş, çocukların yanında torun, amca, dayı, hala ve teyze gibi akrabalarından oluşmaktadır.⁶²⁶ Aile kurumu her toplumda hem birey hem toplum için önemli bir yere sahiptir. Aile kurumu, bireylerin temel ihtiyaçları olan yeme-içme ve barınma ihtiyaçlarını karşılamanın yanında bireyin kendisine değer katan adalet, sevgi, şefkat, merhamet ve benzeri hasletleri kazanmasına destek olmakta ve bu sayede bireyin sağlıklı bir kişilik ve sağlam karaktere sahip olmasına yardımcı olmaktadır.

Bireylerin ilk eğitim yeri olan aile, toplumların kültür, örf-adet, gelenek-görenekleri ile dini değerleri ve temel eğitim konuları gibi hususları öğrendikleri bir kurumdur. Aile yapısı ne kadar sağlam temeller üzerine kurulmuş olursa toplum ve devletler de o kadar sağlam ve kalıcı olmaktadır.⁶²⁷

Memlûklerde hem anne, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile yapısı hem de geniş aile tipine sahip bir aile yapısı vardı. Memlûk toplumunda aile yapısının oluşmasında İslâm dininin kural ve prensipleri etkili olmuştur. İslâm hukukuna göre evliliklerde kadına mehir verilir ve kadın mirastan da payını alırdı. Memlûk yöneticileri arasında çok eşlilik yaygındı. Halk arasında da birden çok kadınla evlilik oranı oldukça yüksekti. Kadınlar okuma-yazma, ticaret yapma ve vakıf kurma gibi sosyal, kültürel ve ekonomik haklara sahipti.⁶²⁸

2.1.1.1. Memlûklerde/Askerî Kökenlilerde Aile Yapısı

Memlûkler ataerkil bir aile yapısına sahipti. Aile içerisinde aile reisi olarak baba etkin rol oynamaktadır. Bu aile yapısında çocuklar babalarına muhalefet etmezler ve babalarından kalan mala mirasçı olurlardı. Askeri sınıfta yer alan memlûk aile yapısında ise, askeri ikta sistemi etkili rol oynamakta ve çocuklar babalarının ikta yoluyla sahip olduğu topraklara miras yoluyla sahip olamamaktaydı. Çünkü askeri ikta sistemine göre babanın sahip olduğu

⁶²⁶ Yılmaz Çelik, *İslâm'da Sosyal Hizmetler Hz. Peygamber Dönemi*, 79; Mehmet Akif Aydın, "Aile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/196.

⁶²⁷ Yılmaz Çelik, *İslâm'da Sosyal Hizmetler Hz. Peygamber Dönemi*, 80.

⁶²⁸ Ercüment Kuran, "Türk Ailesinin Mahiyeti ve Tarihi Gelişimesi", *Aile Yazıları 1 Temel Kavramlar Yapı ve Tarihi Süreç* (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1991), 361-362.

toprak onun vefatından sonra devlete intikal ediyordu.⁶²⁹ Memlûk (köle asker), kendisini yetiştiren üstazına bağlı olup ona mirasçı olmaktaydı.

İdari görevdeki asker kökenli memlûklerin aile hayatında bir memlûkün hanımları ve çocuklarıyla olan bağı, emirleri veya üstazlarıyla olan bağı kadar güçlü değildi. Emirler, çocukları ve hanımlarıyla birlikte yemek yemez, genellikle yemeklerini memlûkleriyle birlikte yemeyi tercih ederlerdi.⁶³⁰ Memlûkler dışında kalan ulemâ, tâcirler ve diğer halk tabakasında aile yapısının merkezinde yine baba vardı. Anne ve çocukları ailenin reisi olan babaya saygı gösterirdi.⁶³¹

2.1.1.2. Mısır Halkının Aile yapısı ve Aile Rehberliği

Memlûk devletinde sultan, ümerâ ve yönetici elit kesim Türklerden oluşurken geriye kalan toplumun büyük bir kısmı Araplar, Kıptiler ve diğer farklı milletlerden oluşmaktadır. Memlûk toplumunun büyük bir kısmını oluşturan halk arasındaki aile modelinde ise yine aile reisi olarak baba yer almaktaydı. Bu durumun bir istinası olarak bazı tüccar ailelerinde baba ikinci planda kalıyor, evin hanımı ailede otoriter olarak ön plana çıkıyordu. Bu durumda babalar, hanımlarına muhalefet edemez pozisyonda kalıyordu. Bazen de tüccar hanımları bolluk ve refahın verdiği şımarıklıkla kocalarına karşı saygısızlık yapabiliyorlardı.⁶³²

Memlûk toplumunda bebekler dünyaya geldiğinde o çocuğun daha iyi yetişmesi ve rahat edebilmesi için bir sütanneye verme âdeti vardı. Çocuk biraz büyüdüğünde o çocuklar sütanneden alınır bu kez çocukları terbiye etmekle görevli *müeddibu'l-etfal*'lere verilir.⁶³³ Kadınlar, ailenin ihtiyaç duyduğu malzemeleri, kıyafetleri ve kocasının ihtiyacı olan şahsi eşyaları bile çarşı ve pazarlardan bizzat kendileri satın alırdı.⁶³⁴ Bu durum da göstermektedir ki, Memlûk toplumunda kadın sosyal hayatta oldukça aktifti.⁶³⁵

Ailelerde yemek hazırlama ve sofraya kurma gibi çeşitli konularda kadınların sofraya ne denli riayet ettikleri ve benzeri durumlar o günkü toplumun örf ve adetlerini bize en güzel şekilde yansıtmaktadır. Şehirlerde yemek pişirme yerleri vardı. Burada yemekler genellikle sokak ve caddelerde kurulan mutfaklarda pişer, insanlar aileleri için buralardan yemek satın

⁶²⁹ Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/112-114; Sağlam, "Memlûk Toprak Rejiminde Büyük Selçuklu Etkisinin Değerlendirilmesi", 74-77.

⁶³⁰ Koby Yosef, "Mamluks and Their Relatives in the Period of the Mamluk Sultanate (1250-1517)", *Mamluk Studies Review* 16 (2012), 55.

⁶³¹ Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısırî fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 127.

⁶³² Muhammed Zekî b. Abdisselâm b. Zekî Mübârek, *et-Tasavvufü'l-İslâmî fî'l-edeb ve'l-ahlâk* (Kahire/Mısır: Matbaatü'r-Risâle, 1357), 1/355-356.

⁶³³ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 3/184; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, 158; Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısırî fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 128.

⁶³⁴ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 2/55.

⁶³⁵ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 1/244-245.

alır ve evlerine getirir ve ailecek bu yemekleri yer sofrası kurarak yerlerdi.⁶³⁶ Ailede babanın yemeği özel bir tabağa konur ve baba o tabaktan yedi, anne ve çocuklar ise aynı kaptaydılar. Yemekten önce ve sonra eller yıkanır, mendil veya ipekten havluyla kurulur ve böylece temizliğe önem verilirdi.⁶³⁷

Farklı ailelerin bir araya gelerek birlikte zaman geçirdikleri mekânlar da vardı. Bayram günleri, âşûrâ günü ve kandil geceleri gibi dini açıdan önemli gün ve gecelerde insanlar Fustat Karafe'sinde hem kabir ziyareti yapar hem de ailecek beraber vakit geçirirlerdi. Ailelerin, bu gibi zaman dilimlerinde kendi aralarında ziyafet tertip etmeleri onların sosyal etkileşim ve kaynaşmalarına vesile oluyordu. Böylece onlar kendi aralarında güzel vakit geçirirken çocuklar da birlikte oynayarak eğlenirdi.⁶³⁸ Bu durum aileler arasında sosyal etkileşimin artmasına ve onların kendi aralarında yardımlaşmasına da vesile oluyordu.

2.1.1.3. Aile içi Şiddeti Önlemeye Yönelik Faaliyetler

Aileler, çocuklarının eğitim ve terbiye edilmeleri konusunda müeddiplerden yardım almaktaydı. Müeddipler, çocuğun daha iyi bir eğitim alması ve terbiye edilmesi konularında ailelere rehberlik yapardı. Bu rehberlik sayesinde çocuğun güzel bir şekilde terbiye edilmesi sağlanır ve böylece olası aile içi şiddetin önüne geçilmiş olurdu. Anne ve babalar çocuklarından şikâyetçi olduklarında durumu müeddibe iletirler ve çocuklarının terbiyeleri konusunda onlardan yardım isterlerdi. Müeddipler de ailelerin şikâyetçi olduğu konularda çocukların yaş ve anlama kapasitelerini dikkate alarak çocukların doğru bir davranış sergilemesi için onları en iyi şekilde eğitmeye gayret sarfederlerdi. Ayrıca müeddipler ailenin çocuğa yaklaşımında herhangi bir problem görürlerse o zaman anne ve babaya çocuğa karşı doğru yaklaşmanın nasıl olacağı konusunda da yardımcı olmaya çalışırlardı.⁶³⁹

2.2. Bireye Yönelik Sosyal Hizmetler

Sosyal hizmetlerin asıl gayesi dezavantajlı gruplar arasında yar alan; fakir, düşkün, muhtaç, çocuk, yetim, kadın, yolcu, mahkûm, esir ve öğrenci gibi gruplara gerekli maddi-manevi yardımların sağlanmasıdır. Sosyal hizmet faaliyetleri kapsamında, bu gruplara yiyecek, içecek temin etme, barınacak yer ayarlama ve yazlık-kışık kıyafet tedarik etme hususunda gerekli destek sağlanmıştır. Bu sayılanların yanında sosyal hizmet kapsamında eğitim faaliyetleri de desteklenmiş, böylece yöneten-yönetilen, zengin-fakir, eğitilmiş-eğitimsiz insanlar arasında

⁶³⁶ Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri fi Asr Selâtin el-Memâlik*, 130.

⁶³⁷ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'i's-şerif*, 1/216, 232.

⁶³⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/330.

⁶³⁹ Muhammed b. Yusuf Şirbînî, *Hezzu'l-Kuhuf fi Şerhi Kasidi Ebi Şaduf*, thk. Hemferi Dîfîz (Bulak: Mektebetü'l-arabiyye, 1274), 31.

bağlar güçlenmiş olmaktadır. Bu durum toplumun değişik katmanları arasında yardımlaşma, kaynaşma ve dayanışma ruhunun canlı tutulmasına da yardımcı olmaktadır.

2.2.1. Kadınlar ve Sosyal Hizmetler

2.2.1.1. Kadınların Yaptığı Sosyal Hizmetler

Kadınların yaptıkları sosyal hizmetler konusuna geçmeden Memlük toplumunda kadının sosyal ve kültürel konumuna değinilecek.

2.2.1.1.1. Kadınların Memlükler Dönemindeki Sosyal ve Kültürel Konumu

Memlük toplumunda kadın, sosyal hayatın neredeyse her alanında vardır. Kadın, evinde çocuklarının terbiye edicisi ve aile işlerinin de yöneticisiydi. Kadın, toplumda saygınlık ve itibar bakımından erkeğin gerisinde değil ona yakın bir konumdaydı. Erkeğin çalışıp para kazanması, ailenin maddi yönden geçimini sağlaması onun kadına karşı bir üstünlük sağlaması için bir gerekçe olarak görülmüyordu. Müslüman kadınların Yahudi ve Hıristiyan kadınlara göre giydikleri kıyafet, bindikleri binileri ve gittikleri hamamları gibi bazı durumlarda ayrıcalıklı olduğu durumlar vardı. Bununla birlikte genellikle hangi dine mensup olursa olsun kadınlar o günkü toplumun itibarlı hanımefendileri idi. Aile hayatında ve ev içi sorumlulukların büyük çoğunluğunda kadın başat rol oynamaktaydı. Kalkaşendî, kadınların o günkü toplumda gayet iyi bir konumda olduklarını vurgulamaktadır.⁶⁴⁰ Mısır'ı gezen bazı Batılı seyyahlar, Memlükler döneminde Mısırlı kadınların özgürlüklerine düşkün olduklarını ve erkeklerin bu duruma pek müdahale etmediklerini ifade etmişlerdir.⁶⁴¹ Bu durum göstermektedir ki Memlük toplumunda kadın, özgürlüğüne düşkün ve sosyal hayatta oldukça etkin bir rol oynamakta iken erkeklerin bu duruma müdahale etmemesi kadın haklarına saygının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Memlük toplumunda kadına gerekli önem verilmiş ve sosyal hayatta etkin rol oynamasına erkek tarafından gözle görülür bir kısıtlama getirilmemiştir. Fakat Memlük sultanları Müslüman kadınların giyim kuşamlarına müdahale etmezken zimmî kadınların giyim kuşamlarına zaman zaman müdahale etmişlerdir. Memlük toplumunda Zimmîlerin giyim tarzları bazı dönemler Müslümanlarla aynı olmuş bazı dönemlerde ise giyim kuşamlarında

⁶⁴⁰ Kalkaşendî, Mısır ve Kahire hakkında şöyle demektedir: "Büyük şehirleri görenlerin çoğu, bana Kahire kadar kalabalık bir şehir görmediklerini söyledi. Mısır'da bütün ülkelerden çok sayıda insan bir araya gelirdi. Kahire; hilafet yurdu, metropol şehri, bilgelerin toplandığı yer ve yolcuların/gezginlerin uğrak yerlerindendi. Memlük sultanlarının giydikleri kostüm/üniformayı diğer krallar giyemezdi. Halkının yeme içmeleri ve yaşam lüksleri yerindeydi. Kadınları gayet güzel ve iyi bir konumda yaşıyorlardı." Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/420.

⁶⁴¹ Mısır'ı gezmiş Batılı bir seyyah, Mısırlı kadınların eğlenceye ve hürriyetlerine olan düşkünlüklerinden bahsetmiştir. Kadınların bazı zamanlarda sabahtan akşama kadar evde olmayıp dışarıda gezme veya eğlence yerlerinde vakit geçirdiklerini ifade etmiştir. Erkeklerin bu durum karşısında hanımlarına kızmadıklarını, kadınlara hoş görülme davrandıklarını rivayet etmiştir. Charles Schefer, *Le Voyage d'outremer (Egypte, Mont Sinay, Palestine) de Jean Thenaud suivi de La Relation d l'Ambassade de Domenico Trevisan auprès du Soudan d'Egypte 1512*, ed. Ernest Leroux (Paris, 1884), 33.

bazı kısıtlamalar getirilmiştir.⁶⁴² Örneğin 755/1355 yılında Hıristiyan kadınların mavi renk kıyafet giymeleri, Yahudi kadınların ise sarı renk elbise giymeleri ve giydikleri bu renk kıyafetlerle Müslüman kadınlara benzememeleri şart koşulmuştur. Ayrıca zimmî kadınların Müslüman kadınlarla aynı ad, lakap ve künyeleri kullanmamaları, aynı tarz bineklere binmemeleri de emredilmiştir. Zimmîlerin erkekleri için de benzer düzenlemeler yapılmıştır.⁶⁴³

Kadınların açık saçık giyinerek, çarşı pazara ve kabir ziyaretlerine gitmeleri, düğünlere katılmaları fitne, fesat ve karışıklıklara neden olur düşüncesiyle bazı dönemler yasaklanmıştır. Bu yasaklamaların olduğu dönemlerde kadınların belirlenen yerlere gitmelerine ve akşamları dışarı çıkmalarına kısıtlamalar da getirilmiştir. Bu konuyla ilgili örnek olarak 706/1307 yılında Emir Baybars el-Çaşnigâr ve Emir Seyfeddin Salâr'ın (ö. 709/1310) bu yasağı kadınlara uygulamaları verilebilir. Aynı zamanda bu dönemde Kahire'de Nil Nehri üzerinde kadınların su taşıtlarına binmelerine de kısıtlama getirilmiştir.⁶⁴⁴ 707/1308 yılında fitneye sebep olur endişesiyle kadınların Karafe'ye çıkmalarına da bir kısıtlama getirilmiştir.⁶⁴⁵ Kadınlar için getirilen bu yasaklamalar sürekli olmamış belirli zamanlarda uygulanmıştır. Toplumsal hayatta meydana gelebilecek fitne ve karışıklık ortamı giderilince yasaklamalar da kaldırılmıştır. Maddi durumu iyi olan erkekler eşlerine değer verdiklerini göstermek için onlara binek hayvan satın alırlar ve kadınlar da bu durumdan son derece memnun olurlardı.⁶⁴⁶

Müslümanlar bazen zimmîlerin bayram kutlamalarına ve farklı zamanlarda düzenledikleri eğlence etkinliklerine birlikte katılırlardı. 787/1386 yılındaki *Nevruz Günü*⁶⁴⁷ kutlamalarına Mısır'daki halkın çoğu katılmıştır. Nevruz Gününde Müslüman ve Hristiyanlar kadını, erkeği, çocuğu ile hep birlikte düzenlenecek eğlencelere katılmak için büyük bir alanda toplanırlardı. Toplanan bu halk Kahire'de yapılacak etkinliklere birlikte katılırdı.⁶⁴⁸ Nevruz Gününde medreseler kapalı olur ve eğlence süresince eğitime ara verilirdi.⁶⁴⁹ Hıristiyanların Nevruzdan başka kutladıkları bayramlar da vardı. *İdu's-Şehid Bayramı*⁶⁵⁰ ve *Hamisu'l-Ahd, Mevsimu'l-Ğitas*

⁶⁴² İbnu'l-Uhuvve, *Me'âlimü'l-kurbe*, 43.

⁶⁴³ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 13/363, 383. Hıristiyan erkeklerin mavi sarık takmaları, sarığın uzunluğunun on zirayı geçmemesi gerekir diye belirtmişlerdir. Yahudi erkeklerinin de aynı şekilde sarı sarık takmaları şartı getirilip Müslümanlarla aynı kıyafeti giymeleri yasaklanmıştır. Bu yasak bu yılda olduğu gibi bazı dönemlerde de getirilmiştir. Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/202.

⁶⁴⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/410.

⁶⁴⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/428.

⁶⁴⁶ Abdürrâzık, *el-Mer'e*, 23.

⁶⁴⁷ Makrîzî, *el-Hıtat*, 2/33-35.

⁶⁴⁸ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 2/53; İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, 1/363-365, II. kısım.

⁶⁴⁹ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 2/49.

⁶⁵⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/362; Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/129-130; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 8/202; Nadir Karakuş, "Mısır Medeniyetinin Kilometre Taşı: Nilometre", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 14/2 (2022), 663.

(Vaftiz Bayramı)⁶⁵¹ bayramları Hıristiyanların kutladıkları bayramlar arasında yer almaktadır. Hıristiyan ve Yahudilerin bayramlarına Müslümanlar da katılırdı. Bu bayram etkinliklerinde Müslümanlarla zimmîlerin birbirlerine hediye takdim ettikleri zamanlar da olurdu.⁶⁵²

Kadınların sosyal hayatta önemli bir mevkide olmalarının bir göstergesi de İslam dinine tâbi olan Memlûk toplumunda kadınların bizzat kendilerinin miras bırakabilmesi ve kendisine de miras bırakılabilmesidir. Sultan ve yönetici elit kesimin hanımları, kızları miras bıraktıkları gibi tâcir, ulemâ, kadılar ve diğer halktan insanların hanımları, kızları da miras bırakabilmiştir. Sultanların genellikle dört hanımı olurdu, bunlar arasında en itibarlı ve kıdemli olanlarına 'Hond/Havend' lakabı verilirdi. Hondluk itibarlı ve ihtişamlı bir unvan olup sultan hanımlarından her birisi bunu elde etmek için birbirleriyle âdeta yarışırldı. Sultan Nâsır Muhammed'in hanımlarından ve oğlu Ânuk'un da annesi Hond Togay (ö. 749/1349) vefat ettiğinde miras olarak çok fazla mal bırakmıştı. Miras bıraktıkları şeyler arasında bin cariyeye ve seksen tavaşi⁶⁵³ (hizmetli köle -ki bunların hepsini azat etmiştir-) bırakmıştı. O, vefat ettiğinde Sahra'da inşa ettirdiği türbeye defnedilmiştir.⁶⁵⁴ Sultan Nâsır Muhammed'in kızı ve Emir Taz'ın hanımı Havend⁶⁵⁵ 750/1350 yılında vefat ettiğinde, arkasından miras olarak çok fazla miktarda mal bırakmıştı. Bunlar arasında; bin Mısır dinarı, beş yüz bin dirhem para ve kırk bin dirhem değerinde işlemeli bayan ayakkabısı vardı.⁶⁵⁶

Kadına verilen değer bir göstergesi de başta sultan hanımları olmak üzere onların uzun süren yolculukları neticesinde yerine getirdikleri hac ibadetine izin verilmesidir.⁶⁵⁷ 695/1295 yılında Sultan el-Melikü'l-Âdil Zeyneddin Ketboğa'nın annesi, hanımları ve emir hanımlarının çoğu birlikte hacca gitmiştir. Mekke, Medine ve civardaki halka sadaka dağıtmışlar, gıda yardımı yapmışlar ve insanlara karşı da merhametli davranmışlardır.⁶⁵⁸ Sultan Nâsır Muhammed'in hanımı ve oğlu Ânuk'un annesi, Hond Togay el-Kübra 721/1322 yılında hacca

⁶⁵¹ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 2/54-59.

⁶⁵² İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 2/46-51.

⁶⁵³ Tavaşi; saraydaki harem hizmetlerinde istihdam edilen erkek hizmetçiler için kullanılan bir adlandırmadır. Bununla genellikle Habeşli hizmetliler kastedilir. Bunlar hadım edilmiş kimselerdir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (Ankara: TTK Yayınları, 1984), 348.

⁶⁵⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 10/238. Yaşadığı dönemin en asaletli, edepli ve en bahtiyar kadınlarından.

⁶⁵⁵ Sultan Nâsır Muhammed'in bu kızının ismi Zehradır. Sultan, ümerâ ve devlet ricali evliliklerini ya kendi aralarında statülerine uygun kişilerin kızlarıyla ya da cariyelerle yaparlardı. Statülerine uygun evlilikler genellikle siyasi amaç için yapılırdı. Bu siyasi amaçlar arasında, kendilerine itaat eden, güvенеbilecekleri, yönetimlerini kolaylaştıran emirlerin kızları ve geçmiş sultanların kızları veya dul eşlerini tercih ederlerdi. Cariyelerle yapılan evliliklerde ise, sevgi ve aşkın ön planda olduğu söylenebilir. Fâdıl Câbir Dâhî, "ez-Zevâcu's-Siyasî fî Asri'l-Memâlikî'l-Bahriyye (h. 648-784)", *Mecelletu Külliyyeti't-Terbiye* 2 (2007), 136-137; Fatma Akkuş Yiğit, "Memlûk Devleti'nde Veraset Usûlü Yok Mudur?" (XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 7/308.

⁶⁵⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/431; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 10/247.

⁶⁵⁷ Stephan, "Waste, Excess, and Obsession in the Mamluk Harem", 190.

⁶⁵⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 8/57.

gitmiştir. Bahrî Memlûklerin en itibarlı hanımlarından olan Togay'ın hacca gittiği bu yılda Sultan Nâsır Muhammed Mekke halkından buğdaydan alınan vergiyi kaldırmıştır. Hond Togay hac hazırlıkları için o kadar fazla infakta bulunmuştu ki daha önceden hiçbir hond bu kadar infakta bulunmadı diye meşhur olmuştur.⁶⁵⁹

769/1368 yılında Sultan el-Melikü'l-Eşref II. Şa'bân'ın annesi Hond Bereke Hatun (ö. 774/1373) hacca gitmiştir.⁶⁶⁰ Hond'a hac yolculuğu esnasında Emiru'l-Hac Seyfeddin Bahadır Cemalî (ö. 786/1385)⁶⁶¹ ve sultaniye hasekilerinden yüz memlûk eşlik etmiştir. Hac dönüşü sultan, ümerâ ve askerler onu büyük bir törenle karşılamışlardır.⁶⁶²

Kadınların değer gördüğünün göstergelerinden biri de sultan veya emirlerin hastalanan hanımları ve kızları iyileşip hastaneden çıktıklarında eşleri ve yakınları tarafından yapılan kutlamalardır. Sultan hanımları için gerek görülürse onları Bulak'ta Nil'in kenarında sultanlara ait mekânlarla götürürler ve onların orada hava değişimi sayesinde iyileşmesine katkı sağlamış olurlardı. Sultan hanımları sağlığına kavuşunca devlet ricali, emirler ve kadınların da içinde olduğu kutlama törenleri düzenlenirdi, bu kutlama sırasında davul çalınır ve meşaleler yakılırdı. Emirler Hond'un Kal'atü'l-cebel'deki yerine giderek sevinçlerini Hond'a ifade ederlerdi.⁶⁶³

Kadınlar ibadet etmek maksadıyla erkeklerin namaz kıldığı cami ve mescitlere giderek onlarla birlikte vakit namazlarını kılarlardı. Kadınlar, bayram namazlarına da katılırlar, kendilerine ayrılan bölümde namazlarını kılarlardı.⁶⁶⁴

Kadınların sosyal hayatta hangi meslekleri yaptıklarına dair bilgiler çeşitli kaynaklarda az da olsa geçmektedir. Zamanın şartları gereği kadınların büyük çoğunluğu ev işleri, çocukların terbiyesi, bağ-bahçe işlerinde eşlerine yardım etme gibi birtakım işleri yapmışlardır.

⁶⁵⁹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/383. İbn Hacer Hond Togay ile ilgili başka bilgiler de vermiştir. Togay cariyeye olarak Emir Tenkiz (ö. 740/1340) tarafından satın alınıp Sultan Nâsır Muhammed'e satılmıştır. 721/1322 yılında oğlu Ânuğ doğunca sultanın hond el-kübrası rütbesine yükselmiştir. Sultan Nâsır hiçbir hanımını Togay kadar sevmemişti. Togay, vefat edene kadar bin cariyeye ve seksen tavaşiyi azat etmiştir. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/383-384.

⁶⁶⁰ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/254-255; Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/326, 330, 356-357. Bereke Hatun Sultan Nâsır Muhammed'in hanımlarındandır. Sultan Nâsır vefat ettikten sonra Emir Olcay el-Yusuff ile evlenmiştir. 770/1369 yılında hacca gitmiş, orada fakir ve muhtaçlara çok miktarda sadaka dağıtmış ve hayırseverliği ile ön plana çıkmıştır. Hac yaptığı bu yıldaki hayırseverliğinden dolayı bu sene 'ümmüsultan yılı' diye meşhur olmuştur. Kahire'de bir medrese yaptırmış oraya çok sayıda dükkân, çarşı ve diğer yerlerdeki gayrimenkullerini vakfetmiştir. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/6-7; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 11/54, 125; Akkuş Yiğit, "Memlûk Devleti'nde Veraset Usûlü Yok Mudur?", 7/308.

⁶⁶¹ Bahadır Cemalî devlet katında üst düzey emirlerdendi. Emir ahûr (sultanın hayvanlarıyla ilgili görevleri yerine getiren ve sultanın ahırlarını denetleyen), üstâdüddâr, Mansuriye Hastanesi nâzirliği ve mukaddemü elf gibi üst düzey görevleri icra etmiş önemli devlet adamlarından biriydi. Safedî, *el-Vâfi*, 15/300; Safedî, *A'yânü'l-âsr*, 2/477; Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/327-333; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 11/154-156.

⁶⁶² İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 11/54-55. Makrîzî, *Hitat*'ında Bereke Hatun'un hac görevi için Mekke'ye 770/1369 yılında gittiğini ve 771/1370 yılında da hacdan döndüğünü ifade etmektedir. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/258

⁶⁶³ Âşûr, *el-Mücteme' el-Misrî fi Asr Selâtin el-Memâlik*, 144.

⁶⁶⁴ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 2/289.

Kadınlar, ebelik, sürme yapımı ve eşlerine kâtiplik yapma gibi işlerde de çalışmışlardır. Kadı el-Feyyum Muhibuddin b. Kerimüddin'in kızı Hacer (ö. 872/1468) Mekke'de ebelik yapmıştır.⁶⁶⁵ Musa b. Abdüsselam'ın kızı Ümmü'l-Emân (ö. 882/1478) sürme yapımında çalışmıştır.⁶⁶⁶ Ahmed b. Muhammed el-Muhib'in kızı Ümmü Gülsüm (ö. 837/1434) kâtiplik yapmıştır.⁶⁶⁷ Memlûk toplumunda kadınların ebelik, hemşirelik ve kâtiplik gibi meslekleri yapmaları onlara toplumda ayrı bir statü kazandırmıştır.⁶⁶⁸

Kadınlara değer verme ve onların haklarına saygı gösterme yanında kadınların istismar edilmesine karşı da gerekli tedbirler alınmıştır. Bu tedbirlerden biri de kadınlara karşı ahlaksızca davrananların cezalandırılmasıdır. Sultan Baybars el-Bundukdârî 662/1264 yılının Zilhicce ayında gece vakti halkın durumundan haberdar olmak için tebdili kıyafetle Kahire sokaklarını gezerken mukaddemü elf emirlerden bazılarının bir kadının sirvaline (iç kıyafetine) el uzatarak çıkarmaya çalıştıklarına şahit olmuştu. Sultanın şahit olduğu bu durumu inkâr etmeye kimse cesaret edememişti. Sultan Baybars, sabah olunca Kahire'de görevli vali vekilleri ile mukaddemü elf ve muhafız alayındaki bazı memurların bu olaydaki ihmallerinden dolayı ellerini kestirmiştir.⁶⁶⁹

Kadınlar haksızlığa uğradıklarında kadıya başvurup hakkını arayabilmekteydi. Hasan b. Muhammed b. Ali bir dönem hisbe teşkilatından sorumluydu ve aynı zamanda kadılık da yapmıştır. Ağzı bozuk olan bu kişi, kadılık yaptığı dönemde bir kadınla erkeğin birlikte yargılandığı bir davaya bakmıştı. Bu kadı saçma sapan konuşan, mesleki bilgisi az olan, tabir yerindeyse cahil ve cüretkâr biriydi. Orada bulunan topluluk kadıya, kadına karşı ahlaksız ifadeler kullanmasından dolayı linç girişiminde bulunmuş ve onu öldürmek istemişlerdi.⁶⁷⁰

⁶⁶⁵ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/114.

⁶⁶⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/134.

⁶⁶⁷ Ümmü Gülsüm Hatun, Saide diye de tanınmıştır. Annesi, Kadı Ebu'l-fadl Nuveyri'nin kızı Zeyneb'dir. Ümmü Gülsüm, 771/1370 yılında Bulkinî, İbn Mulakkin, Irakî, Heysemi ve başka âlimlerden icazet almıştır. Dini değerlerine bağlı ve hayırsever bir kadındı. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/151.

⁶⁶⁸ Ata', *Kitâbu Arubetu'l-Kudsi min Vâkiin Vesâiki'l-Evkâfi'l-Mukaddesiyye*, 86. 795/1392 yılı olayları anlatılırken Kudüs'te meydana gelen olaylardan bahsedilmiştir. Kadınlar, vakıflarda ve başka yerlerde bulunan arazilerdeki kanuni haklarını kadıya müracaat edip alabiliyorlardı. Kadınların mallarına herhangi bir nedenle el konduğunda kadın, bu durumu kadıya bildirip hakkını arayabiliyordu. Ğaliye bintü Osman bin Saleb, Kadı Şerafeddin'e kardeşini şikâyet etmiştir. Çünkü kardeşi onun malını zorla elinden almıştı. Kadı, durum tespiti yapıp Ğaliye'nin haklılığı ortaya çıkınca bu kadının malı kendisine iade edilmiştir. Bu aynı zamanda boşanmış bir kadındı. Boşandığı eşiyle ilgili davasında da kadının haklılığı ortaya çıkınca kadı, kadının boşandığı eşinden bin dirhem para, elbise ve boşanmadan elde ettiği malını kadına iade etmiştir. İlaveten kendisine üç yüz dirhem para daha verilmiştir. Ata', *Kitâbu Arubetu'l-Kudsi min Vâkiin Vesâiki'l-Evkâfi'l-Mukaddesiyye*, 86-87.

⁶⁶⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/28; Abdürrâzık, *el-Mer'e*, 23; Kanat, *Orta Çağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*, 226.

⁶⁷⁰ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/152.

2.2.1.1.2. Kadınların Devlet Yönetimine Katkıları

Memlükler döneminde kadınlar sosyal hayatın her alanında var olmanın yanında devlet yönetiminde de etkili olmuşlardır. Nüveyrî (ö. 733/1333), Makrîzî (ö. 845/1442) ve Süyûtî (ö. 911/1505) gibi dönemin bazı tarihçilerine göre Şecerüddür Memlük devletinin kurucu kadın sultanıdır.⁶⁷¹

Şecerüddür (ö. 655/1257) el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un Türk asıllı cariyesidir.⁶⁷² Melik Sâlih Necmeddin, kardeşi II. Melik Âdil'e karşı saltanat mücadelesinde amcası oğlu Kerek hâkimi el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd tarafından 637/1239 yılında Kerek'te hapsedildiği zaman yanında Şecerüddür de vardı.⁶⁷³ Bu hapishanede Melik Sâlih'den Şecerüddür'ün oğlu Halil dünyaya gelince Şecerüddür cariyelikten *ümmü veled* statüsüne yükselmiş oradan da *hond* rütbesine terfi etmiştir.⁶⁷⁴ Salih Necmeddin'in en çok sevdiği eşlerinden biri olmuş ve devlet işlerini de ona danışarak yapmıştır.⁶⁷⁵

647/1249 yılında Fransa Kralı IX. Saint Louis önderliğinde Avrupalı ve Franklardan oluşan yaklaşık elli bin savaşçıyla VII. Haçlı seferi düzenlenmiştir. Bu sefer aynı zamanda Haçlılarla Moğolların ilk defa ciddi olarak birbirine yakınlaştıkları ve birbirini destekledikleri savaştır.⁶⁷⁶ Haçlılar 647/1249 yılında Dimyat'ı ele geçirip Mansura'ya saldırdıklarında Eyyûbî Sultanı Melik Sâlih'in verem ve çıban hastalığı iyice ağırlaşmış ve kısa bir zaman sonra 15 Şaban 647/23 Kasım 1249 tarihinde vefat etmiştir.⁶⁷⁷ Melik Sâlih vefat ettiğinde çocuklarından sağ olan Hısn-ı Keyfa'da (Hasankeyf) bulunan Turan Şah'tı.⁶⁷⁸ Şecerüddür, Melik Sâlih'in ölümünü Haçlılarla yapılan savaş nedeniyle gizli tutmuştur. Bundan sonraki emir ve yazılar Şecerüddür tarafından Sultan Melik Sâlih hayattaymış gibi devam etmiştir. Şecerüddür tarafından Hısnı Keyfa'da bulunan Turan Şah'a gelip yönetimi devralması gerektiğiyle ilgili yazı gönderilmiştir.⁶⁷⁹ Bu yılın zilkade ayında Turan Şah Mansura'ya ulaştığında Müslümanlarla Haçlılar arasındaki savaş karada ve denizde bütün şiddetiyle

⁶⁷¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 29/362-363; Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/459; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 6/374; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/36.

⁶⁷² Safedî, *el-Vâfi*, 16/70; Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 27/339; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 6/219.

⁶⁷³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/397-398; Cengiz Tomar, "Şecerüddür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2010)*, 38/404; Abdullah Ekinci - Esra Yavuz, "Bahrî Memlüklerinde Cariyelerin (İktidar Üzerindeki) Rollerini", *Orta Çağ Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2021), 40.

⁶⁷⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/397-398.

⁶⁷⁵ Safedî, *el-Vâfi*, 16/70; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 6/219. Makrîzî, Şecerüddür'ün Ermeni asıllı olduğuna dair rivayetlerin varlığından bahseder. Şecerüddür, inci tanesi anlamına gelmekteydi. Göz kamaştırıcı olacak kadar güzel ve bilge biriydi. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/459.

⁶⁷⁶ Nadir Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Casusluk ve İstihbarat* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2023), 195.

⁶⁷⁷ Nadir Karakuş, "Müslümanlara Esir Düşen Haçlı Soyluları", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2018), 66-67. Melik Sâlih Necmeddin sağlığındaiken ümerânın çoğunluğu Türkmenlerden oluncaya kadar Bahrî Memlükler diye isimlendirilen gruba memlük satın almaya devam etmiştir. Böylece Bahriye grubu Melik Salih döneminde oluşmuştur. Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 27/336-338.

⁶⁷⁸ Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 1/263-264.

⁶⁷⁹ Safedî, *el-Vâfi*, 16/70; Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 27/339; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 6/219.

devam etmekteydi. 648/1250 yılında Müslümanlar Haçlılara Dimyat'tan gelebilecek askeri yardımları kesince Haçlılar büyük bir yenilgiye uğramışlardır. Otuz bin civarında Haçlı askeri esir alınmış ve savaşı Müslümanlar kazanmıştır.⁶⁸⁰ IX. Louis'in bu savaşta yenilmesinde Haçlı ordusu içerisinde baş gösteren sıtma ve dizanteri gibi salgın hastalıklar da etkili olmuştur.⁶⁸¹

Turan Şah savaşın kazanılmasında önemli rol oynayan Bahrîye Memlûkleri ümerâsına ve üvey annesi Şecerüddür'e karşı iyi davranmamıştır.⁶⁸² Bahrîye Memlûkleri ve Şecerüddür kendi aralarında toplanarak bir plan yapmışlar ve 28 Muharrem 648/2 Mayıs 1250'de bu plan doğrultusunda Baybars el-Bundukdârî önderliğinde Turan Şah'ın sığındığı Kale'deki ahşap burcu yakarak onun nehre atlamasını sağlamışlar ve orada da öldürmüşlerdir. Turan Şah Mısır diyarında iki ay sultanlık yapmıştır.⁶⁸³ Onun ölümü üzerine ümerâ toplanarak Şecerüddür'ün yönetime gelmesi ve el-Melikü'l-Muiz İzzeddin Aybek'in (ö. 655/1257) *atabekü'l-asâkir*⁶⁸⁴ olmasını kararlaştırdı.⁶⁸⁵ Minberlerde okunan hutbelerde halifeden sonra Şecerüddür'e dua edilmiştir. Basılan sikkelere *el-Mustasimiye es-Salihiye Meliketü'l-Müslimin ve Validetü el-Melik Mansur Halil* yazılmış, tevkî ve menşurlara *Validetü Halil* yazdırılmıştır. Fakat Şecerüddür'ün yönetici olmasını Suriye'de bulunan Eyyübî melikleri kabullenmemişlerdir.⁶⁸⁶ Şecerüddür'ün devlet yönetimine geçmesini Abbasi Halifesi Müsta'sım-Billâh (640-656/1242-1258) da kabullenememiştir. Bu baskılara dayanamayan Şecerüddür⁶⁸⁷ yaklaşık seksen gün devleti yönettikten sonra ümerânın istişareleri ve ortak

⁶⁸⁰ Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 27/340. Esir edilenler arasında Fransa Kralı IX. Louis de vardı. Dimyat'ı Müslümanlara tekrar vermek ve sekiz yüz bin Bizans altını fideye ödemek şartıyla Kral Louis serbest bırakılmıştır. Karakuş, "Müslümanlara Esir Düşen Haçlı Soyluları", 67.

⁶⁸¹ Cüneyt Kanat, *Sorularla Haçlı Seferleri* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018), 277-288. Haçlıların barış istemelerinde ve yenilgiyi kabul etmelerinde, salgın hastalıkların da etkisi çok olmuştur. Musa Demir, "VII. Haçlı Seferi ve Salgın Hastalıklar", *Daruşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2023), 25.

⁶⁸² Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/457-458; Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Nâibeler ve Kadın Hükümdarlar* (İstanbul: Bilge KültürSanat Yayın Dağıtım San. Ltd. Şti., 2011), 82. Memlûk gruplarının kendilerine has işaretleri vardı. Bu işaretler ya silahlarına altınla kakılarak ya da elbiselerine işlemeyle yapılırdı. Bunlar arasında kuş ve gül armalarının yanında farklı renk kumaşlar kullanılmasıyla elde edilen başka simgeler de vardı. Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, 146.

⁶⁸³ Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 1/263-264; Safedî, *el-Vâfi*, 10/274-275; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 6/219; Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Av ve Avcı*, 94. Turan Şah, üvey annesi Şecerüddür'ü babasının hazinesine el koymakla suçlamıştır. Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, 168-170.

⁶⁸⁴ Atabekü'l-asâkir, nâibü's-saltanattan sonra en yüksek rütbeli görev idi. Mısır, Dımaşk ve Haleb'de atabekü'l-asâkir vardı. Nâibü's-saltanatın kaldırılmasından sonra atabekü'l-asâkir'in önemi daha da artmıştır. Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, 93; Ayaz, *Memlûkler*, 92.

⁶⁸⁵ İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-zühûr*, 1/285, I. kısım; Kortantamer, "Memlûk toplumunda Kadın", 5/406; Yelmi Eri Firdaus vd., "Rise and fall of Mamluk Sultanate The Struggle Against Mongols and Crusaders in Holy War", *Al-Adyan Journal of Religious Studies* 1 (2020), 17; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Nâibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 88.

⁶⁸⁶ Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 1/263-264; Safedî, *el-Vâfi*, 10/274-275; Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 27/342-344; Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/460-462; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 6/219.

⁶⁸⁷ Şecerüddür, aklını iyi kullanan, yazan ve okuyan biriydi. Memlûklerin işleyişini, sultanlık da dâhil yöneticiliği iyi bilen ve hayırseverliğiyle tanınan bir kadındı. İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-zühûr*, 1/295, I. kısım.

kanaatleri sonucu yöneticilikten ayrılmış yerine Aybek sultan olmuştur (1 Rebûlâhir 648/3 Temmuz 1250).⁶⁸⁸

İzzeddin Aybek saltanata oturunca hutbe ve sikkelerde Şecerüddür'ün ismini kaldırtmıştır.⁶⁸⁹ 653/1255 yılında Aybek, Şecerüddür'le evlenmiştir. 655/1257 yılında Sultan Aybek Musul Sahibi Bedreddin Lü'lü'nün kızıyla nişanlanmıştı. Bu haber Şecerüddür'e ulaşınca çok kıskanç olan Şecerüddür, bir plan dâhilinde hamamda Aybek'i kendi memlûkleriyle birlikte hareket ederek öldürmüştür. Bu durumdan haberdar olan Aybek'in memlûkleri yani Muiziye grubu da Şecerüddür'ü öldürmüşlerdir. Onun cesedi kalenin dışına atılmış sonra kendisi için yaptırdığı türbesine defnedilmiştir.⁶⁹⁰

Şecerüddür'ün sultan olup devleti yönetmesinin dışında Memlûkler döneminde kadınlar sultan ve emirleri etkileyerek devlet yönetiminde etkili olmuşlardır. Sultan ve emirler de devlet yönetimiyle ilgili konularda bilgi ve tecrübesine güvendikleri kadınların birikiminden istifade etmişler ve onların tavsiyelerine uymuşlardır. Bazı dönemlerde sultan hanımları halk üzerindeki bazı vergilerin kaldırılmasında da etkili olmuştur.

Kadınların devlet yönetiminde etkili olmalarıyla ilgili bir örnek Sultan Baybars el-Bundukdârî'nin hanımı ve Sultan el-Melikü's-Saîd Bereke'nin annesi İltutmuş Hatun (ö. 683/1285)'dur.⁶⁹¹ Sultan Baybars, Moğollarla Elbistan ovasında 676/ 1277 yılında yapılan savaş⁶⁹² dönüşünde Dımaşk'ta ölmüştü. İltutmuş Hatun, ordunun herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için Kahire'ye gelinceye kadar sultanın ölümünü gizli tutmuş ve orduyu Kahire'ye sağ salim ulaştırmayı başarmıştır. Büyük emirlerle gerekli istişareleri yaparak oğlu Saîd Bereke'nin sultan olmasına vesile olmuştur.⁶⁹³ 678/1279 yılında Sultan Saîd Bereke büyük emirlerden el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun, Bedreddin Beyserî (ö. 698/1298),⁶⁹⁴ diğer bazı emirler ve sultanın hasekileri ile bazı problemler yaşamıştı. Büyük

⁶⁸⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/463-464; İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-zühûr*, 1/286-287, I. kısım; Joinville, *Bir Haçlı'nın Hatıraları*, 139.

⁶⁸⁹ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 27/344-345.

⁶⁹⁰ Safedî, *el-Vâfi*, 9/265; Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 27/360-364; Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/489-494; Makrîzî, *el-Hıtat*, 3/39; Firdaus vd., "Rise and fall of Mamluk Sultanate", 18.

⁶⁹¹ İltutmuş ismi çoğu kaynakta geçmez. Sultan Baybars el-Bundukdârî'nin (ö. 676/1277) bu hanımının Altın Orda hükümdarı Bereke Han'ın kızı mı yoksa Harizşah komutanlarından Emir Hüsameddin Bereke Han'ın kızı mı olduğuyla ilgili iki farklı görüş vardır. Altın Orda Hanlığı ile ilişkilerin daha sonraki zamanlarda sıklaştığı göz önüne alınıp kaynaklar değerlendirildiğinde Harizşah komutanlarından Emir Hüsameddin Bereke Han'ın kızı olma olasılığı çok daha yüksek görünmektedir. İltutmuş 'ümmü veled' mertebesine çıkabilmiş ve devlet yönetiminde etkili olabilmıştır. Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 1/241; Safedî, *el-Vâfi*, 9/204; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/107; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 7/179, 259; Fatma Akkuş Yiğit, "İktidar ve İzdivaç: Memlûk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler", *Karadeniz araştırmaları dergisi* 49 (2016), 107-108.

⁶⁹² Keleş, *Bahrî Memlûklerde Bölgesel ve Uluslararası İlişkiler*, 31.

⁶⁹³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 7/259.

⁶⁹⁴ el-emîrül-kebîr Bedreddin Beyserî eş-Şemsî es-Sâlihî, emîrî mie ve mukaddemü elf rütbelerine ulaşmış emirlerdendir. Sultan Kalavun döneminde 681/1283 yılından itibaren dokuz yıl hapiste kalmış, sonrasında Sultan Eşref Halil tarafından haptisten çıkartılmıştır. Sadakaları bol, cömert biri olup fakirlere beş yüz dirhemden az sadaka vermezdi. Safedî, *A'yânü'l-'asr*, 5/77; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/157; Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/239; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 8/185-186.

emirlerle yaşadığı bu problemlerin içerisinde çıkamayan Sultan Bereke bu sorunları çözme noktasında annesi İltutmuş ve dayısından yardım almıştır. İltutmuş, oğlu olan sultana emirlere iyi davranmasını tavsiye etmiş ve emirlerle de görüşerek problemi çözmüştür.⁶⁹⁵

Sultan Nâsır Muhammed'in hanımı ve oğlu Ânu'ın annesi Hond Togay'ın 721/1322 yılında hacca gitmesi vesilesiyle Sultan Nâsır Muhammed, o yıl Mekkelilerden alınan buğday vergisini kaldırmıştır. Bu vergiyi kaldırmasına Sultan'ın hanımı vesile olmuştur.⁶⁹⁶

Kadınların devlet yönetiminde etkili olmalarıyla ilgili bir hadise de şudur: 737/1337 yılı Zilkade ayında Emir Alaeddin Ali b. Kevrani,⁶⁹⁷ Eşmûn beldesi'ne vali olarak atanmıştı.⁶⁹⁸ İşlerini danışması için de nâzîr-ül-has olarak Şerefeddin Neşve (ö. 740/1340)⁶⁹⁹ tayin edilmişti. Bu bölgede astarlı sincap kürkü bulunmadığı için nâzîr-ül-has Neşve, tâcirlerle astarlı sincap kürkü getirmelerini emretmişti. Sincap kürklerini elde etmek için tâcirlerin dükkânlarını ve evlerini aramak suretiyle bu kürklere ulaşmıştı. Bu durum karşısında tâcirler Neşve'ye beddua etmişti. Bir grup ümerâ Neşve'nin tâcirleri bu şekilde cezalandırmasına karşı çıkmıştı. Ancak Sultan Nâsır Muhammed ümerânın hiçbirinin sözünü dinlememiş, tâcirlerin cezalandırılmasına duyarız kalmıştı. Sultan kendi mallarını Neşve'den tahsil edinceye kadar da olaylara müdahale etmemişti. Sultan Nâsır Muhammed'in cariyesi ve hareminden sorumlu hıdanesi (bakıcısı) es-Sittü Hadak Dade⁷⁰⁰ tâcirlerle yapılan haksızlıklara karşı çıkmıştır. Bu konuyla ilgili Neşve'ye: "Bu alım satımdan iki bin dirhem al sana yeter" diyerek tâcirlerle yaptığı zulme son vermesini sağlayan bir kadın olarak devlet yönetimindeki etkisini göstermiştir.⁷⁰¹ İbn Tağrıberdî (ö. 874/1470) de bu olayı anlatırken Sultan Nâsır'ın hanımı Hond Togay'ın telkinleriyle olaya müdahil olduğundan bahsetmiştir.⁷⁰² Kadınların devlet yönetiminde etkili olmaları sonraki dönemlerde de devam etmiştir.⁷⁰³

⁶⁹⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 7/266-267.

⁶⁹⁶ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/383.

⁶⁹⁷ Emir Alaeddin Ali, Sultan el-Melikü'n-Nâsır Hasan (I. dönem 748-752/1347-1351) ve Sultan el-Melikü's-Sâlih Selâhaddin (752-755/1351-1354) dönemlerinde Kahire, Eşmun ve Ğarbiye valilikleri yapmıştır. 749/1349 yılında da Mısır valiliği yapmıştır. Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/254; Makrîzî, *el-Hitat*, 1/131; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 11/25.

⁶⁹⁸ İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsîdü'l-ittilâ'*, 1/84; Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 4/368; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, 6/455. Mısır'da Sâidu'l-ednâ (aşağı Mısır) bölgesinde ve Nil Nehrinin Batı kıyısında bir kasabadır. Hurma yetiştiriciliğiyle meşhur olmuştur. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/200; Makrîzî, *el-Hitat*, 1/241.

⁶⁹⁹ Abdülvehhâb b. Fazlullah el-Kadı el-Kebir Şerâfeddin Neşve, Hristiyan asıllı biriydi. Sultan Nâsır Muhammed zamanında nâzîr-ül-has görevini yerine getirmiştir. Safedî, *A'yânü'l-âsr*, 3/200-202; Safedî, *el-Vâfi*, 19/216-218; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/164; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/297; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 3/237; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 9/211; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 6/20.

⁷⁰⁰ Bu cariyeye için Sitt Miske el-Nasiriyye de denilmekteydi. İkinci - Yavuz, "Bahri Memlûklerinde Cariyelerin (İktidar Üzerindeki) Rollerini", 44-45.

⁷⁰¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/214-215.

⁷⁰² İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 9/116.

⁷⁰³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 16/93; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/44-45.

Kadınların idarecilikte etkili olmaları sultan ve emirlerin devlet yönetimiyle ilgili kararlarını etkilemeleri ile sınırlı değildir.⁷⁰⁴ Kadınların tekke, zâviye, ribât ve hankâh gibi o günkü yaygın eğitim kurumlarında nâzırlık yaptıkları da kaynaklarda geçmektedir. Memlûkler döneminde erkekler nasıl tasavvufla ilgilenmiş, seyr-i süluk etmiş, hırka giymiş ve şeyhlik yapmışlarsa kadınlar da tarikatlara girmişlerdir. Bu vesileyle tasavvuf erbabına has yünden yapılmış hırkaları giymişler ve şeyhalık yapmışlardır.⁷⁰⁵

Kahire'de bulunan Bağdadiyye Ribâtı'nın yöneticiliğini daima kadınlar yapmıştır. Burada yöneticilik yapan kadınlardan biri de Abdullah'ın kızı Hüccâb eş-Şeyhatu's-Sâliha (ö. 725/1325)'dir.⁷⁰⁶ Şeyha Saliha el-Mutekid (ö. 796/1394) de Bağdadiyye Ribâtı'nın şeyhalarındandır. Kadınlara vaaz verme, onlara ibadetlerini ve iyiliği öğretme hususlarında önemli bir yere sahiptir.⁷⁰⁷ Mekke'deki Zahiriye Ribâtı'nın şeyhalığını yapan tüccar ailesine mensup kadınlar da vardır.⁷⁰⁸ Sankar b. Yusuf Cemal'in kızı Fatma (ö. 855/1452) dul kadınlara iyilik yapmayı ve bağışta bulunmayı severdi. Çok sayıda dul kadının kalabilmesi için yaptırdığı zâviyede şeyhalık yapmıştır.⁷⁰⁹ Kadınların zâviyelerde şeyhalık yapmaları durumu sonraki zamanlarda da devam etmiştir.⁷¹⁰ Kadınların yaptıkları iş ve konularına göre sultanları övdükleri ve onlara methiyeler dizdikleri durumlar da olmuştur.⁷¹¹

2.2.1.1.3. Kadınların İlim Hayatına Katkıları

Memlûkler döneminde kadınlar ilim hayatında aktif rol almışlardır. Sultan, emir, devlet ricali ve maddi durumu iyi olanların kızları ve hanımları vakıflar kurarak eğitim-öğretim kurumlarına maddi yönden destek olmuşlardır. Kadınlar, hadis ilmi başta olmak üzere ilim meclislerine katılmışlar ve burada hem öğrencilik hem de öğreticilik yapmışlardır.

Bu dönemde eğitimin ilk kademesi olan mekteplere hem kız hem de erkek çocuklar devam etmekteydi.⁷¹² Mekteplerdeki ilköğrenimlerinden sonra kadınlar genellikle hankâh ve ribât

⁷⁰⁴ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/4, 16, 79, 102.

⁷⁰⁵ Şeyha, tasavvuf erbabı kadın yöneticiler için kullanılan bir mansıptır. Şeyhalar; zâviye, ribât, hankâh gibi yaygın eğitim kurumlarında kadın zikir meclislerini yönetirlerdi. İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-ser'i's-serif*, 2/141.

⁷⁰⁶ Hüccâb, dini değerlerine bağlı hayırsever bir kadındı. Tasavvufta ilerlemeyi ve fakrı (dünya nimetlerinden uzak durma) seven biriydi. Safedî, *A'yânü'l-'asr*, 2/181; Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/362; Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/303; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/102-103; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 9/266.

⁷⁰⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/362; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 12/142.

⁷⁰⁸ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/16.

⁷⁰⁹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/113.

⁷¹⁰ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/114; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, 364.

⁷¹¹ Sultan Nâsır Muhammed döneminde yaşamış kadın şarkıcılardan Vâdifetü'l-Hameviyye sultanı öven şiirler yazmıştır. Sultana, saltanatının daim olması dileğini belirtmiş, sultan sağlıklı bir şekilde seferlerden dönerse oruç tutacağını da ifade ederek onu övmüştür. Abdürrâzık, *el-Mer'e*, 44.

⁷¹² İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-ser'i's-serif*, 332. Mekteplerde Kur'an-ı Kerim, okuma yazma ve temel hesap işlemleri gibi dersler müeddibler öncülüğünde verilmekteydi. Çocuklar, mekteplere 5-6 yaşlarında başlardı. Ebû

gibi o dönemin yaygın eğitim kurumları diyebileceğimiz yerlerde ilim meclislerine katılarak eğitim öğretimlerine devam etmişlerdir. İlim meclislerine dört beş yaş gibi çok erken yaşlarda başlayan kız çocukları bile vardı.⁷¹³ Dönemin ihtisas eğitim merkezi olan medreselerde kadınların eğitim gördüğüne dair kaynaklarda bilgi yok denecek kadar azdır.⁷¹⁴ Bu dönemde kadınlara verilen değerlerin bir göstergesi de biyografi ve terâcim kitaplarında onlara çok yer ayrılmasıdır. Bu tarz eserlerde daha çok ilim ve hayırseverlik yönü ağır basan kadınlar tanıtılmıştır. Dönemin meşhur tarih ve hadisçilerinden biri olan İbn Hacer (ö. 852/1449) *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yânî'l-mi'eti's-sâmine* adlı eserinde iki yüz civarında kadının biyografisini vermiştir. Önemli tarihçilerden Sehâvî (ö. 902/1497) *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi* adlı eserinin son cildini tamamen kadınlara ayırmış ve bin yetmiş beş kadının biyografisini yazmıştır.⁷¹⁵

Kadınlar mektep, hankâh ve ribât gibi dönemin eğitim kurumlarında ilim öğrenmenin yanında kendi ailelerinden de ilim öğrenmişlerdir. Bunların yanında kadınların ilim öğrendiği yerler arasında daha da önemli olanı halka açık olan ilim meclisleri⁷¹⁶ ve sadece kadınlara mahsus ilim halkalarıdır.⁷¹⁷ Kadınlar buralara katılarak ilim öğrenen ve öğreten konumunda olmuşlardır. İlim meclislerine katılma sadece buldukları şehirlerle sınırlı kalmamış, farklı şehirlerdeki ilim meclislerine de katılmışlardır.⁷¹⁸ Kadınlar dini ilimlerin yanında şiirle de meşgul olmuşlardır.⁷¹⁹ Kadınlar sadece ilim tahsil etmekle kalmamış aynı zamanda hocalık da

Muhammed el-Kasım b. Muhammed b. Yûsuf el-İşbîlî ed-Dimaşkî'nin (ö. 739/1339) kızı Fatıma mektepten ve babasından hüsn-i hat sanatını öğrenmiştir. Sahih-i Buhari'yi istinsah ettiği kaynaklarda geçmektedir. Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/547-549; İsmail Yiğit, "Memlükler Zamanında (1250-1517) Kadın", *Diyanet İlmî Dergi* 40/2 (2004), 141.

⁷¹³ Mehmet Fatih Yalçın, "Memlükler Döneminde İlmî Hayatta Bir Kadın: Meryem el-Ezraiyye", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 2 (2018), 304.

⁷¹⁴ Berkey, *Orta Çağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, 198-202; Yalçın, "İlmî Hayatta Bir Kadın: Meryem el-Ezraiyye", 308.

⁷¹⁵ Berkey, *Orta Çağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, 194; Yiğit, "Memlükler Zamanında (1250-1517) Kadın", 141; Yalçın, "İlmî Hayatta Bir Kadın: Meryem el-Ezraiyye", 299. Sehâvî'nin bu eserinin on ikinci cildi tamamen kadın biyografisine ayrılmıştır. Bu kadınlardan en az 411'i dini eğitim almış kişilerdir. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/2-168.

⁷¹⁶ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 2/219. Kadınlar da ilim öğrenmek amacıyla erkeklerin olduğu mescit, cami gibi yerlere ve ilim meclislerine giderlerdi. Erkeklerin oturup ders dinledikleri mekânlarda onlar da bir tarafa oturur dersleri dinlerlerdi. Berkey, *Orta Çağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, 194-198.

⁷¹⁷ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 3/105, 4/182. Sadece kadınlara yönelik vaaz verilen yerler de vardı. Süleyman Şihab Ebu'l-Abbâs b. Muhammed b. Ahmed, tasavvuf, fıkıh, akaid ve hadis dersleri almıştı. Adabı muâşeretle ilgili sohbetler vermiştir. Kahire'de kadınlar topluluğuna has meclislerde kadınlara sohbetler yapmıştır. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 2/111-112.

⁷¹⁸ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 4/265; Berkey, *Orta Çağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, 198-202. Kadınlar en fazla hadis ilmiyle meşgul olmuşlardır. Bunun yanında hüsn-i hat, tefsir, fıkıh ve diğer ilimlerle de uğraşmışlardır. Ayyaş b. Ebi'l-Feth binti Fatıma (ö. 714/1315) fıkıh alanında kendini iyi yetiştirmiş, ilim hırsı ve zekâsıyla İbn Teymiye'nin (ö. 728/1328) övgüsüne mazhar olmuştur. Vaazlarındaki samimiyeti ve kanaatkârlığı ile Dimaşklı kadınlara örnek olmuş ve bu kadınlar Fatıma'dan istifade etmişlerdir. Daha sonra Kahire'ye gelmiş burada daha çok itibar görmüştür. Yalçın, "İlmî Hayatta Bir Kadın: Meryem el-Ezraiyye", 308.

⁷¹⁹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 6/161.

yapmışlardır. Zehebî (ö. 748/1348) yüz üç, Tâceddin Sübkî (ö. 771/1370) on dokuz, İbn Hacer (ö. 852/1449) elli yedi⁷²⁰ ve Süyûtî (ö. 911/1505) otuz üç kadın öğreticiden⁷²¹ ve başka âlimler de diğer kadın öğreticilerden dersler almışlardır.⁷²²

Kadınların ilim hayatına katkılarını ortaya koyan dönemin önemli kaynaklarından biri Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi* adlı eseridir. Sehâvî, bu eserinde 801-896/1398-1491 yılları arasında vefat eden tanınmış âlimlerin biyografilerini vermiş ve eserin son cildi olan on ikinci cildini ise sadece kadınlara ayırmıştır. Bu zaman dilimindeki meşhur kadınların biyografilerini yazmış ve daha çok kadınların ilmî hayatları hakkında bilgi vermiştir. Bu eserde biyografisi verilen kadınlardan Muhammed b. Abdullah'ın kızı Esmâ'nın (ö. 867/1463), 789/1388 yılında düzenlenen ilmi bir toplantıda, ilim sahibi olduğuna dair yirmi altı şeyh, icazet vermiştir.⁷²³ Sirâceddin Ömer b. Reslân el-Bulkinî'nin (ö. 805/1403) kızı Elif, ilim tahsil etme sürecini tamamladıktan sonra kıraat, tefsir ve hadis dersleri vermiştir.⁷²⁴ Kadın hocalardan sadece kadınlara ders verenler de vardı.⁷²⁵ Ahmed b. Muhammed b. Ahmed kızı Beyrem babasıyla beraber ilim meclislerine katılmıştır. Kudüs, Mekke, Dimyat ve başka şehirlere ilim seyahatleri yapmıştır.⁷²⁶ Kadınlar içerisinde ilimle uğraşanlar arasında farklı şehirlere rihle (ilim yolculuğu) yapan başka kadınlar da vardı.⁷²⁷

2.2.1.1.4. Kadınların Yaptırdığı Sosyal Hizmet Müesseseleri

Kadınlar bu dönemde hayırsever olarak medrese, ribât, zâviye ve hankâh gibi kurumlar inşa ettirmişlerdir. Bu müesseselerin giderlerini karşılamak amacıyla da vakıflar tahsis etmişlerdir. Bu hayır kurumlarının yapımına vesile olarak eğitim-öğretim faaliyetlerine

⁷²⁰ İbn Hacer el-Askalânî, bu eserinde ders ve icazet aldığı bayan hadis hocalarından elli yedi kişiyi tanıtmıştır. Bu hocalardan, eserinin birinci cildinde yirmi bir, ikinci cildinde yirmi altı ve üçüncü cildinde on olmak üzere toplam elli yedi tanesinin biyografisini vermiştir. Biyografisini verdiği bayan hadis hocalarının; hangi kitapları okuduğu, onlardan hangi yöntemlerle hadis aldığı (işitme/dinleme gibi), hocalarının ölüm yeri ve tarihi gibi konular hakkında bilgiler vermiştir. Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *el-Mecma'u'l-mü'esses li'l-mu'cemi'l-müfehres*, thk. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî (Beyrut/Lübnan: Daru'l-marefah, 1413), 1/471-610; 2/5-657; 3/101-360.

⁷²¹ Yalçın, "İlmî Hayatta Bir Kadın: Meryem el-Ezraiyye", 299.

⁷²² Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/28-36, 53, 69, 97, 131, 144.

⁷²³ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/6. İcazet; bir öğrencinin belli bir eseri, hadis külliyyatını, fıkıhla ilgili bir eser veya başka eserleri hocasıyla birlikte incelediğini, hocasının eserini öğrendiğini ve yazabildiğini gösteren belgedir. Öğrenci; hocasının eserini kendisi de yazar ve bu nüshayla ilgili olarak okuma/dinleme/yazma hataları varsa hocası tarafından düzeltilirdi. Sonunda bu eserle ilgili okutma icazeti alırdı. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 44-46.

⁷²⁴ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/7-8.

⁷²⁵ Fahr İbrahim binti Esmâ (ö. 708/1309), kadınlara Kur'an-ı Kerim öğretmiş ve onlarla yakından ilgilenmiştir. Şemseddin Muhammed binti Dayfe (ö. 763/1362), kadınlara vaaz vermiştir. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/428, 2/372, 3/2, 4/265.

⁷²⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/15.

⁷²⁷ Bu kadınlardan Abdülhadi b. Muhammed binti Fatıma (ö. 803/1401), Dimaşk, Mısır, Haleb, Hama, Hims ve başka şehirlerdeki ilim meclislerine katılarak ilim tahsil etmiştir. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/103.

destek olmuşlardır. Bununla birlikte boşanmış, kocası tarafından terkedilmiş, dul kalmış kadınlara da ikamet edecekleri yerler sağlamışlardır.

Kadınlardan eğitim kurumları yaptıranlar arasında; sultan, ümerâ ve yönetici elit kesimin eşleri, kızları, zengin tâcirlerin hanımları ve kızları ile âlimlerin hanım ve kızları yer almaktaydı.⁷²⁸ Eyyûbîler dönemi'nde de kadınlar hayırsever olarak müesseseler inşa etmişlerdir. Sultan Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin kız kardeşi ve Necmeddin Eyyûb b. Şâdî'nin (ö. 568/1173) kızı Sittü's-Şam Hatun (ö. 616/1220) hayırsever bir kadındı. Bir hankâh, Dımaşk'ta iki medrese ve iki hastane yaptırmıştır.⁷²⁹ Her yıl binlerce dinarlık ilaç, şurup ve macun hazırlatmış ve ihtiyacı olan insanlara dağıtmıştır. Kendisinden sonra da mallarını kendi medresesine vakfetmiştir. Kendi evini de medrese haline getirmiştir.⁷³⁰ Fatımî halifesi Âmir Bi ahkâmillâh Ebû Alî el-Mansûr b. el-Müsta'î'nin (ö. 524/1130) kızı Cihetu Meknun 526/1132 yılında Kahire'nin Karâfe semtindeki Endülüs Mescidi'ni ve bu mescidin yanına da yaşlı ve dul kadınların kalması için bir ribât yaptırmıştır.⁷³¹

Şam Nâibi Tenkiz'in (ö. 740/1340) hanımı es-Sittü Sahibetü't-türbe Hond el-Muazzama Süteyte (ö. 730/1330), Babu'l-Havas'ta⁷³² yaptırdığı türbenin yanına mescit, kadınlar için bir ribât ve yetim çocuklar için de bir mektep yaptırmıştır.⁷³³ Sultan el-Melikü'l-Eşref II. Şa'bân'ın annesi Hond Bereke Hatun (ö. 774/1373) ise Kahire'nin dışında Babu'l-Vezir'e yakın Tebaniye yolu üzerinde bir medrese inşa ettirmiştir.⁷³⁴

Sultan Nâsir Muhammed'in hanımı Hond Togay ise Ümmü Ânuk Hankâhı'nı yaptırmıştır.⁷³⁵ Emir Hacı b. Beyseri'nin kızı Hatice (ö. 878/1474) ise bir ribât yaptırarak orada dul kadınların kalmalarını sağlamıştır. Yaşlılara ve fakirlere de kalacak yer bulma konusunda

⁷²⁸ Berkey, *Orta Çağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, 27, 188-194.

⁷²⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 52/21; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/65; Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm el-Ensârî el-Halebî İbn Şeddad, *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre*, thk. Yahya Zekeriyâ Abbare (Dımaşk: Vizaretü's-sakafet ihyau't-turasi'l-Arabiyye, 1991), 1/236, I. kısım; Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 1/227-228.

⁷³⁰ Sittü's-Şam Hatun sadakaları ve iyilikleri çok fazla olan biriydi. Akrabalarına ikramda bulunmayı sever, hizmetli köle ve cariyelerine iyi davranırdı. Yaptırdığı medreselerden biri eş-Şâmiyyetü'l-Berrâniye Medresesidir. Burası döneminin en büyük binalarından birine sahip, alanında en iyi fâkihlerinin yetiştiği ve en fazla mal/mülke sahip vakıfların olduğu bir medreseydi. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 29/96-97; Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 1/208.

⁷³¹ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/333-334.

⁷³² Babu'l-havas, Dımaşk'ın yakınında bir yerdir. Yakınında medrese ve diğer imaretler vardır. İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dımaşk li İbni Asâkir*, 27/97; Safedî, *A'yânü'l-'asr*, 2/385; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/383.

⁷³³ Safedî, *A'yânü'l-'asr*, 2/403; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/173-174.

⁷³⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 11/59.

⁷³⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/187; Ekinci - Yavuz, "Bahrî Memlûklerinde Cariyelerin (İktidar Üzerindeki) Rollerini", 44. Bu Hankâh Babu'l-Berkiye'nin dışında Sahra'da yer almaktadır. Burayı Togay Hatun, Emir Taştêmîr es-Saki Türbesinin karşısına yaptırmıştır. Bu hankâha Togay Hatun yaptırdığından dolayı 'Hatuniye Hankâhı' da denir. Buranın ihtiyaçlarının karşılanması için de çok mal vakfetmiştir. Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/299.

yardımcı olmuştur.⁷³⁶ İbn Şihab Ahmed b. Nasıruddin Muhammed'in kızı Fatıma 811/1409 yılında Mekke'ye dışarıdan gelen kimsesiz ve dul kadınların kalmaları için büyük bir ribât yaptırmıştır. Bu ribâtta kalanlara da çok cömert davranmış ve onların ihtiyaçlarını gidermeye çalışmıştır.⁷³⁷

2.2.1.1.5. Kadınların İhtiyaç Sahiplerine Yönelik Faaliyetleri

Memlûk toplumunda hayırsever kadınlar, yetim, fakir, düşkün, yaşlı, hasta ve desteğe ihtiyaç duyan kadınlara gerekli maddi ve manevi destek sağlamışlardır. Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman el-Vecih'in kızı Saadet el-Medûve Hatice (ö. 860/1456) fakirlere ve dullara karşı çok merhametliydi. Hayırseverliğiyle ön plana çıkmış kadınlardandı.⁷³⁸ Muhammed b. Muhammed Nasır b. Muhammed Kemal'in kızı Zeyneb (ö. 875/1471) yetimlere ve dullara karşı çok merhametli davranır, onlara sevgiyle yaklaşırdı.⁷³⁹ Zahir Tatar'ın kızı Fatıma (ö. 874/1470) Sultan el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Barsbay'ın (825-841/1422-1438) eşidir. Sadaka vermeyi o kadar çok severdi ki, kendisi muhtaç duruma düşene kadar mallarını hayır yolunda harcamaya devam etmiştir. Hatta vefat ettiğinde ise arkasından çok borç bırakmıştır. İlimle uğraşan altmış civarında insana icazet vermiştir.⁷⁴⁰

Haletü'l-Vâlid'in kızı Ümmü'l-Kasem sahip olduğu evini, boşanmış ve dul kadınlara tahsis etmiştir. Eşi olmayan kadınlar bu evde bir araya gelerek hasbihal ederlerdi. Bu ev aynı zamanda kız çocuklarına eğitim verilen bir mekân olmuştur.⁷⁴¹

Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Zeyneddin I. Haccî (747-748/1346-1347) dönemi 748/1347 yılında Nil'in suları istenilen seviyenin üzerine çıkmıştı. Bu gibi durumlarda yaya geçişleri için köprüye ihtiyaç duyulmaktaydı. Nil'in üzerine yapılacak bir köprü ise yaklaşık yüz yirmi bin dirheme mal olmaktadır. Bu köprü yapım masraflarının önemli bir kısmı, Nil'e yakın yerde ikta arazileri olanlardan tahsil edilmiştir. Devlet bir taraftan bu köprü yapım giderlerine destek olurken diğer taraftan da yaşlılara ve kendi geçimlerini sağlamakta zorlanan kadın-erkek hizmetlilere maaş ödemekteydi.⁷⁴² Devletin halkın menfaatine yönelik köprüler yaptırmayı ve geçimini sağlamakta zorlanan bireylere maaş bağlaması gibi durumlar devletin, sosyal devlet anlayışıyla hareket ettiğinin bir göstergesidir.

⁷³⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/26.

⁷³⁷ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/102.

⁷³⁸ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/28.

⁷³⁹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/49.

⁷⁴⁰ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/92; Akkuş Yiğit, "Memlûk Devleti'nde Veraset Usûlü Yok Mudur?", 7/310.

⁷⁴¹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/148.

⁷⁴² Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/43; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 10/156.

2.2.1.2. Kadınlara Yönelik Sosyal Hizmetler

2.2.1.2.1. Dul Kadınlara Yönelik Sosyal Hizmetler

Memlûk toplumunda kadınlar aile içerisinde kendilerine biçilen rolü yerine getirmişlerdir. Bunun yanında kadınlar ilim tahsiliyle uğraşmaları, hayırseverlikleri ve sosyal hayatın her alanında yer almalarıyla da toplumda seçkin bir yere sahip olmuşlardır. Kadınlar nikâh bağıyla evliliğe adım atarak bir yuva kurmuşlardır. Kocalarının ölmesi, boşanma veya kocası tarafından terkedilme gibi durumlarda da dul kalmışlardır. Memlûk toplumunda dul kalan kadınlar dışlanmamış ve başkalarıyla evlilik yapmak suretiyle hayatlarına devam etmeleri yadırganmamıştır. Dul kalıp başkalarıyla evlenmek istemeyen kadınlara ise hayırsever insanlar sahip çıkmıştır. Bu kapsamda kadınlar için hankâh, ribât ve zâviye gibi kurumlar onlar için bir sığınma yeri olmuştur. Bu kurumlardan bazıları sadece dul kadınlara tahsis edilmiş olup onların barınma, yeme, içme, eğitim ve ibadet etme gibi ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde tasarlanmıştır.

Memlûklerin selefleri olan Fâtımîler ve Eyyûbîler kendi dönemlerinde Mısır ve Suriye şehirlerinde kadınlar için ribâtlar yaptırmışlardır. Memlûkler bu geleneği daha da geliştirerek devam ettirmişlerdir. Ribâtlar dul ve boşanmış kadınların sığınma yeri olduğu gibi, ailesi olmayan yetim kızların da büyüdüğü mekânlar olmuştur.⁷⁴³ Ribâtlarda kalan kadınlara fıkıh ve hadis gibi dini ilimlerle ilgili derslerin yanında, değişik konularda vaaz ve sohbetler de verilmekteydi.⁷⁴⁴ Bu uygulamanın ilk örneklerini Fâtımîler döneminde görüyoruz. Onuncu Fâtımî Halifesi Âmir Biahkâmillâh Ebû Alî el-Mansûr b. el-Müsta'î'nin (ö. 524/1130) kızı Cihetu Mekkûn 526/1132 yılında Kahire'nin Karafe semtinde Endülüs Mescidi'ni yaptırmıştır. Yanına da yaşlı ve dul kadınların kalması için bir ribât inşa ettirmiştir.⁷⁴⁵

Kahire'de bulunan Bağdadiyye Ribâtı'nı 684/1286 yılında Sultan Baybars el-Bundukdârî'nin (ö. 676/1277) kızı es-Sittü'l-Celile Tidkâr Bay Hatun yaptırmıştır. Bu ribâtta boşanmış, kocası tarafından terkedilmiş veya evden kovulmuş dul kadınlar, kocalarına dönünceye kadar burada kalmışlardır.⁷⁴⁶ Bu ribâtta kadınlar şeyhalık da yapmışlardır.⁷⁴⁷ 709/1309 yılında Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Baybars el-Çaşnigîr, bir hankâh ve onun yanına sadece kadınlara tahsis edilmek üzere bir de ribât yaptırmıştır. Bu ribâtta dul ve boşanmış kadınlar kalmıştır.⁷⁴⁸ Kahire'nin Karafe Semti'nde mimari yapı olarak Hz. Muhammed'in hanımlarının

⁷⁴³ Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Ahmed b. Ömer Sehâvî, *Tuhfetü'l-Ahbâb ve Bugyetü't-Tullâb : el-Hıtat ve'l-Mezârât, ve't-Terâcim ve'l-Bekâi'l-Mübârekât* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1406), 179-180; Asım Muhammed Rızk, *Hankavâtu's-sufiyye fî Mısır fî'l-asrine'l-Eyyûbî ve'l-Memlûki (567-923/1171-1517)* (Kahire: Mektebetu Medbuley, 1417), 1/100.

⁷⁴⁴ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/333-334; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/256.

⁷⁴⁵ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/333-334.

⁷⁴⁶ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/303; İbn Hacer, *İnbâ'u'l-gumr*, 1/480; Kortantamer, "Memlûk toplumunda Kadın", 5/406-407.

⁷⁴⁷ İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/266, 12/142.

⁷⁴⁸ Rızk, *Hankavâtu's-sufiyye*, 1/100.

kaldığı odalara benzeyen ve sadece kadınların kaldığı ribâtlar da vardı. Buralarda yaşlı, dul ve kendini ibadete veren kadınlar kalmaktaydı. Bu kadınların huzur içinde yaşamalarına yönelik olarak bu ribâtlara bağışlar yapılmış ve fetihlerden elde edilen ganimetlerden de pay ayrılmıştır. Aynı zamanda bu ribâtlarda kalan kadınların toplumda saygın bir yeri vardı. Karafe'deki ribâtlar arasında Bintü'l-Havâs Ribâtı, Eşrâf Ribâtı, Riyad Ribâtı, Hicâziye Ribâtı ve başka ribâtlar da vardı.⁷⁴⁹

Dımaşk'ta da kadınların kalması için yapılmış ribâtlar vardı. Bunlardan biri 633/1236 yılında Kâdılkudât Abdullah b. Atâ el-Hanefî'nin kızı Safiye'nin şeyhliği yaptığı Safiye Ribâtı'ydı.⁷⁵⁰ Bunlardan başka Dımaşk'ta inşa edilmiş başka ribâtlar da vardır. Haleb, Kudüs ve diğer şehirlerde de ribâtlar yaptırılmış olup bunların bir kısmı dul kadınlara tahsis edilmiştir.⁷⁵¹

Mekke ve Medine'de de kadınlar için ribâtlar inşa edilmiştir. Mekke'nin aşağı kesimlerinde yer alan Zahirye Ribâtı'nda daha çok dul kadınlar ikamet etmekteydi. Kadınlara burada vaazlar verilmiş ve onların ibadetlerini rahatça yapabilmeleri için uygun ortam hazırlanmıştır. Buranın yöneticiliğini genellikle tüccar ailelerine mensup kadınlar üstlenmiştir.⁷⁵² Sultan Nâsır Muhammed zamanında Mekke'de Safa ve Merve arasında çok sayıda ribât yaptırılmıştır.⁷⁵³

Dul kadınların ikâmet ettikleri yerler arasında hankâhlar da vardı. Sûfî hankâhlarında dul ve boşanmış olup kalacak yeri olmayan ve ailesinin geçimini sağlayamayacak derecede yaşlı olan kadınlar kalmışlardır. Bu tarz yerlerde ibadetle meşgul olup zühd hayatı yaşamak isteyen kadın ve erkekler de kalmıştır. Bu hankâhlarda kalanların ihtiyaçlarının karşılanması için beytümâlden emlak tahsis edilmiştir. Bu arazilerden elde edilen gelirler, bu tarz hankâhların giderleri için kullanılmıştır.⁷⁵⁴

⁷⁴⁹ Bintü'l-Havâs Ribâtını, Mısır Kâdılkudâtlarından fakih Mücellî b. Cemîu b. Necâ eş-Şâfi yaptırmıştır. Eşrâf Ribâtını, Ebubekir Muhammed b. Ali el-Mardîni yaptırmış ve eşraf hanımlarına tahsis etmiştir. Hicâziye Ribâtı ise, Vezir Ali b. Ahmed el-Cercâyi'nin cariyelerinden Hicâziye'ye tahsis edilmiş bir ribâttir. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/345.

⁷⁵⁰ Safiye el-Kaliye Ribâtı, Dımaşk'ta Zâhiriye Medresesi yakınlarında yer almakta olup faaliyetlerine Memlûkler döneminde de devam etmiştir. Kahire ve Dımaşk'ta bundan başka ribâtlar da vardı. Haleb'de Azrâu Hatun Ribâtı da kadınların kullanımına tahsis edilen ribâtlardandı. Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 2/151-152; Muhammed Ferîd b. Abdirrezzâk b. Muhammed Kürd Ali, *Hitatü's-Şâm* (Dımaşk: Mektebetü'n-nuriye, 1403), 6/135.

⁷⁵¹ Ata', *Kitâbu Arubetu'l-Kudsi min Vâkiin Vesâiki'l-Evkâfi'l-Mukaddesiyye*, 85-86; Hijijih, "el-Medresetü't-Tenkiziye fi'l-Kuds: Numuzecen li İdâreti'l-Medâris ve Evkâfihâ fi'l-Asri'l-Memluki (730/1329)", 96-99. Dımaşk'ta yirmi üç ribâtın olduğu kaynaklarda geçmektedir. Kadınlar için olan ribâtlar arasında; Bintü'd-Difeyn Ribâtı, Sahibu Musul İzzeddin Mesud'un Ribâtı ve diğer bazı ribâtlar da vardı. Haleb ve Kudüs'te de ribâtlar vardı. Muhammed Kürd Ali, *Hitatü's-Şâm*, 6/68, 135-136, 144-149.

⁷⁵² Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 5/195, 12/114.

⁷⁵³ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/380.

⁷⁵⁴ Ubeyr İnâyet Saîd, "Hankahâtu Mısır hatta nihayeti asri'l-Memâliki'l-Bahriyye 648-784/1250-1382", *İraqi Academic Scientific Journals* 233 (2012 1433), 1457-1458.

Dul kadınların kalmaları için zâviyeler de yaptırılmıştır. Sankar b. Yusuf Cemal'in kızı Fatma (ö. 855/1452) dul kadınlara iyilik yapmayı, başışta bulunmayı seven bir kadındı. İçerisinde çok sayıda dul kadının kaldığı bir zâviye yaptırmıştır.⁷⁵⁵

Kocası ölmüş, kocası tarafından terkedilmiş veya boşanmış kadınların kalmaları için cami ve mescit gibi kurumlarda da yer ayrılmıştır. Kahire'de bulunan Riyad Mescidi'nin bitişiğine kocası veya ailesi tarafından terk edilmiş kadınların kalmaları için çok sayıda odalar yaptırılmıştır.⁷⁵⁶

Memlükler döneminde dul kadınların yeme, içme ve barınma gibi temel ihtiyaçları büyük oranda karşılanmıştır. Bu desteklerin yanında onların kıyafet ihtiyaçlarını karşılama ve nafakalarını temin etme konusunda da toplum gerekli hassasiyeti göstermiştir. Bir konuda Halep ile ilgili verilen bir örnekte, burada yaşanan hadiselerden bahsedilirken toplumun, dul kadınlara gerekli desteği verme konusundaki gayretlerine dikkat çekilmiştir.⁷⁵⁷

Sultan ve yöneticiler kuraklık, kıtlık ve bulaşıcı hastalığın yaygın olduğu dönemlerde toplumun buğday, ekmek ve diğer gıda ihtiyaçlarını karşılamalarına yardımcı olmuşlardır. Kıtlık ve kuraklığın yaşandığı dönemlerde dul kadınlar, yetim ve fakir kız çocukları da muhtaçlık durumlarına göre gıda, kıyafet ve diğer yardımlardan faydalanmışlardır.⁷⁵⁸ Mekke, Medine ve Kudüs bölgesinde yaşayan dul kadınlara ve muhtaçlara gıda ve her türlü kıyafet yardımı yapılmıştır. Haremeyn bölgesi olarak kabul edilen bu bölgelerde kadınlara her türlü yardım vakıf ve hayırsever insanlar tarafından yapılmıştır.⁷⁵⁹ Bu vakıflar aracılığıyla dul kadınlara, fakirlere, yetimlere ve diğer muhtaçlara bolca sadaka da dağıtılmıştır.⁷⁶⁰ Dezavantajlı gruplara yapılan bu yardımların gizli olarak yapılmasına ve onların mahcup edilmemesine dikkat edilmiştir.⁷⁶¹

Kuraklık, kıtlık ve salgın hastalık gibi sıkıntılı zamanlarda vatandaşlardan alınan bazı vergiler kaldırılmıştır. 714/1315 yılında Sultan Nâsır Muhammed fakir, yetim ve dul kadınların mallarından kesintiler yapmayı ve bu konudaki haksız kazançları iptal etmiştir.⁷⁶² 749/1349

⁷⁵⁵ Sehâvî, *ed-Dav'ül-lâmi'*, 12/113.

⁷⁵⁶ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/338.

⁷⁵⁷ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 1/401.

⁷⁵⁸ Çakır, *Memlûk Devleti'nde Merkezîyetçi Yapının Oluşumu (1250-1341)*, 218, 225. Pahalılık dönemlerinde fakir, muhtaç ve düşkünler gibi gruplara gerekli yardımlar yapılırdı. Aynı zamanda muhtaç gruplardan yaklaşık bin kişiye kıyafet dağıtıldı. Bu sayı ihtiyaca binaen artabilirdi. Bu dönemlerde genellikle vatandaşın üzerindeki vergiler kaldırılırdı. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/126.

⁷⁵⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/344.

⁷⁶⁰ Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 5/347; Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 2/82.

⁷⁶¹ Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 8/204. Şeyh Ebu Ömer Muhammed b. Kudame el-Mukaddesî, dul ve yetimlerin evlerine dirhem para, un ve diğer gıda maddelerini geceleyin götürüp bırakırdı. Bu şekilde gizli olarak yapılan yardımlar sayesinde yardım yapılan insanlar mahcup edilmemiş olurdu. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/47.

⁷⁶² İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/46-47.

yılındaki veba nedeniyle Vechü'l-Bahrî bölgesindeki halkın yaşadığı olumsuzluklar, can ve mal kayıplarının çokluğu sebebiyle halk üzerindeki vergiler kaldırılmıştır.⁷⁶³

Devlet, kıtlık, kuraklık ve salgın hastalık gibi olağanüstü zamanlarda halkın yükünü hafifletmek babından onların üzerindeki bazı vergileri kaldırmak suretiyle sosyal bir devlet olduğunu göstermiştir. Bu durum göstermektedir ki, sultan ve ümerâ halkın sıkıntılarını gördüğünde, vatandaşa bazı kolaylıklar sağlayarak onların vergi yükünü hafifletmiştir.

Dul kadınların yeme, içme, kıyafet ve barınma gibi ihtiyaçlarını düzenli olarak karşılayan, ilim tahsili ve ibadet hayatlarında onlara yardımcı olan kurumlar da vardı. Bu kurumlarda dul kadınlarla ilgili iş ve işlemleri yürüten ve denetleyen kadın görevliler vardı. Bu duruma bir örnek olarak Sirâceddin Ömer b. Reslân el-Bulkini'nin (ö. 805/1403) kızı Elif, babasının her gün ders okuttuğu medresede, dul kadınlarla ilgili işlerin düzenli bir şekilde yürütülmesinden sorumluydu.⁷⁶⁴

2.2.2. Çocuk ve Yetimlere Yönelik Sosyal Hizmetler

Aileler, çocuklarına ilk eğitimlerini vermenin yanında onların terbiyesiyle de ilgilenirlerdi. Beş veya altı yaşlarına geldiklerinde erkek ve kız çocukları mekteplere giderdi.⁷⁶⁵ Çocuklar, mektebe başlayıncaya kadar onlarla genellikle anneleri ilgilenirdi. Çocuklar, mekteplerde okuma-yazma, basit hesaplamalar yapabilme ve Kur'an-ı Kerim okumayı öğrenirlerdi. Müeddibler, çocukların eğitim-öğretimlerine yardımcı olur ve onların güzel ahlak sahibi olarak yetişmeleri konusunda ailelere rehberlik yaparlardı. Bunun yanında müeddibler, ailelerin çocuklarıyla sağlıklı iletişim kurmalarına da yardımcı olurlardı.⁷⁶⁶ Anne-babalar çocuklarının eğitim-öğretimlerinin yanında onların akranlarıyla oyun oynamaları için ortamlar hazırlarlardı. Receb ve şaban ayının on beşinci günü, Ramazan ve Kurban Bayramı günleri gibi önemli dini gün ve gecelerde aileler çocukları için oyuncak alır ve onları sevindirirlerdi. Bu günlerde anne-babalar sûku'l-halâvin (tatlıcılar çarşısı)'ndaki dükkânlardan şekerden hazırlanan at, aslan, kedi vb. hayvan şekillerden yapılmış oyuncak şekerleri satın alır ve çocuklarını sevindirirlerdi. Bu tarz çarşılar Mısır, Kahire ve kenar mahallelerde insanların alış-veriş yaptığı yerler arasında yer almaktaydı.⁷⁶⁷

Önemli dini gün ve gecelerde aileler Karafe'de çocuklarıyla beraber kabir ziyaretleri yaparlardı. Buralarda geceleri birlikte çeşitli etkinlikler yaparak eğlenmeye çalışırlardı.⁷⁶⁸

⁷⁶³ Atmaca, *Kara Veba Memlûkler'de Salgın ve Toplum (748/1348-1349)*, 79, 165.

⁷⁶⁴ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/8.

⁷⁶⁵ Şirbînî, *Hezzu'l-Kuhuf*, 31; Şeker, *Memlûklerde Hisbe Teşkilatı ve Muhtesibler*, 310.

⁷⁶⁶ Şirbînî, *Hezzu'l-Kuhuf*, 31.

⁷⁶⁷ Makrîzî, *el-Hıtat*, 3/181.

⁷⁶⁸ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/205.

Önemli dini gün ve gecelerin yanında Nil Nehri'nin istenilen seviye ulaşması anısına Nil'e yakın yerlerde yapılan kutlama etkinliklerine aileler çocuklarıyla birlikte katılır ve onların eğlenerek güzel vakit geçirmelerini sağlarlardı.⁷⁶⁹ Toplumda meşhur insanların doğum günü kutlaması anısına mevlit okutma âdeti vardı. Mevlit okutulan yerler arasında Mısır, Kahire ve Bulak'taki değişik yerler gelmekteydi. Kandil kutlamalarında ise evlerin önleri, dükkânlar, sokaklar ve caddeler aydınlatılırdı. Bu gün ve gecelerde Kur'an-ı Kerim okunur, dualar edilir, def çalınarak çeşitli eğlenceler düzenlenirdi. Bu tarz kutlamalara Mısır diyarının değişik yerlerinden insanlar eşleri ve çocuklarıyla birlikte gelir ve eğlenceye katılırlardı. Kutlamalar tam bir şenlik havasında geçer, çocuklar da bu kutlamalarda akranlarıyla birlikte çeşitli oyunlar oynayarak eğlenirlerdi. Bu tür etkinlikler toplumsal hayatta kaynaşmaya vesile olurdu.⁷⁷⁰

Yetim kelimesi, genellikle babasını kaybeden çocuklar için kullanıldığı gibi annesini kaybeden, hem annesini hem de babasını kaybeden çocuklar için de kullanılırdı.⁷⁷¹ Memlük toplumunda yetimlerin eğitimlerine, onların toplum içinde korunup kollanmasına, mallarının sağlam yerlerde saklanmasına ve mallarının zekâttan muaf tutulması gibi hususlara gereken önem verilmiştir.

Memlükler döneminden önce ve sonrasında veba gibi salgın hastalık, savaş, kuraklık, kıtlık ve deprem gibi doğal afetler nedeniyle çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. 749/1349 yılında dünyanın çoğu yerini etkilediği gibi Mısır ve Suriye bölgesini de etkileyen vebadan dolayı çok sayıda insan ölmüştür.⁷⁷² Bu tür salgın hastalıklardan dolayı çok sayıda insanın ölmesi çocukların önemli bir kısmının da yetim kalması demektir.⁷⁷³ Yetim kalan çocuklara toplum sahip çıkmış onların yeme, içme, barınma ve kıyafet gibi ihtiyaçlarını karşılamış ve eğitim-öğretimleriyle de ilgilenmiştir. Yetime şefkat eli uzatılmış, onların kalbi dahi incitilmemiş ve onlara çeşitli hediyeler alınarak sağlıklı ve mutlu bir şekilde hayat sürmeleri için gereken şeyler en iyi şekilde yapılmaya çalışılmıştır.⁷⁷⁴ Yetim çocuklara sahip çıkmaya ilgili en güzel örneklerden biri dönemin meşhur hadis âlimi ve tarihçilerinden İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449)'dir. Askalanî küçük yaşlarda hem babasını hem de annesini kaybetmişti. Anne-babasının vefatından sonra onu emanet ettikleri Tâcir Zekiyyüddin el-Harrûbî (ö. 787/1385) onun eğitim ve eğitimiyle ilgilenmiştir. el-Harrûbî'nin vefatından sonra bu kez babasının

⁷⁶⁹ Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısrî fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 124.

⁷⁷⁰ İbn İbrâhîm, *el-Hıtatü't-Tevfîkiyye*, 1/92.

⁷⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 12/645; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhîd*, 1/1172; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 34/134.

⁷⁷² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/263; Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/80-91; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 10/200. İnsanlık tarihinde bilinen üç büyük vebadan biridir. XIV. Yüzyılda Orta Asya'da ortaya çıkıp Çin ve Hindistan bölgesine yayılmıştır. Buradan ticaret yollarıyla Kırım, Sicilya, Sardunya, 1347'de İtalya, 1348'de İngiltere'ye yayılmıştır. Vebadan Mısır, Suriye, Kudüs bölgeleri de çok etkilenmiştir. Bu vebadan dolayı Memlük nüfusunun yaklaşık üçte biri ölmüştür. Atmaca, *Kara Veba Memlükler'de Salgın ve Toplum (748/1348-1349)*, 16-17.

⁷⁷³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/263; Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/80-91; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 10/195-200, 210.

⁷⁷⁴ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 8/75, 19/569; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 11/96.

emanet ettiği Âlim İbnü'l-Kattân es-Semennûdî (ö. 813/1411) onun eğitim ve öğretimiyle ilgilenmiştir.⁷⁷⁵

Yetim çocukların eğitim-öğretimleri için darüleytam, mekteb-i sebil, küttâb denilen kurumlar açılmıştır. Bu gibi kurumlar genellikle medrese, mescit, cami, hankâh ve hastane gibi kurumların hemen yanına inşa edilmiştir.⁷⁷⁶ Bu imaretler için kurulan vakıfların gelirlerinden darüleytam ve mektepler de faydalanmıştır. Müslüman yetim çocuklar, bu eğitim kurumlarına beş altı yaşlarında alınır ve bu kurumlarda çocuklara okuma-yazma, basit hesaplar yapma ve Kur'an-ı Kerim öğretilirdi. Darüleytamlarda öğretici olarak müeddib ve arifler görev yapmaktaydı.⁷⁷⁷

Yetimlerin eğitim-öğretimleri için Memlüklerden önce Zengîler (521-631/1127-1233) ve Eyyûbîler de çeşitli mektepler yaptırmıştır. Nüreddîn Mahmûd Zengî (ö. 569/1174) Halep ve Şam'da yetim çocukların eğitim görmeleri için mektepler açmış, onların nafakalarını karşılamış ve ayrıca onlara kıyafet de diktirmiştir.⁷⁷⁸ Memlükler döneminde yetimler için yaptırılan mekteplerin bir kısmı medreselerin yanına inşa edilmiştir. Bitişğine mektep yaptırılan medreseler arasında Mısır'da Fârisiye Medresesi,⁷⁷⁹ Kahire'de Zâhiriye Medresesi,⁷⁸⁰ Fâdiliye Medresesi,⁷⁸¹ Moğoltay Medresesi⁷⁸² ve başka medreseler de vardı.⁷⁸³

⁷⁷⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, 1/90-95; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 15/533; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/363-364; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es- eş-Şâfiî Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1403), 1/552-553; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es- eş-Şâfiî Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ' (Menâhilü's-safâ' bi-tevârîhi'l-e'imme ve'l-hulefâ')*, thk. Hamdî Demirtaş (Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, 1425), 1/9; Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 1/7; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 1/74-75. İbn Hacer, dört yaşındayken önce babasını sonra aynı yıl içerisinde annesini kaybetmiştir. Babası vefat etmeden evvel küçük olmasına rağmen onu ilim meclislerine götürmeye başlamıştı. Sonra emanet ettiği kişiler onun eğitimiyle ilgilenmişlerdi. Beş yaşında yazmayı öğrenmiş, dokuz yaşında hafız olmuş ve on iki yaşında Kâbe'de namaz kıldırarak ilmi dolgunluğa ulaşmıştır. Aynı yıl Mescid-i Aksâ'da da namaz kıldırılmıştır. Altı yüzden fazla hocadan ders almış ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Çeşitli ilm dallarına ait yüz yetmiş civarında eser kaleme almıştır. Döneminin en meşhur hadisçilerinden olmuştur. M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/514-518.

⁷⁷⁶ Berkey, *Orta Çağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, 41.

⁷⁷⁷ Ali, *el-Kuds fî'l-asri'l-Memlûkî*, 157-159; Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 167.

⁷⁷⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/344.

⁷⁷⁹ Burası 808/1406 yılında Emir Seyfeddin Fâris ed-devâdâr tarafından yaptırılmıştır. Medrese vakfında on beş yetim Kur'an-ı Kerim öğrenmekteydi. Medrese vakfı yetimlerin her birine aylık on beş dirhem dağıtmaktaydı. Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 1/324.

⁷⁸⁰ 662/1264 yılında Beyne'l-Kasreyn'de yaptırılan bu medresenin bitişindeki yetimler mektebinde çocuklar eğitim görüyorlardı. Burada eğitim gören yetimlere her gün ekmeğe dağıtılıyor, yazlık ve kışlık kıyafet veriliyor ve onlar için su da temin ediliyordu. Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 2/230; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/4.

⁷⁸¹ Bu medresenin bitişğine yetimlerin eğitimi için küttâb yaptırılmıştır. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/205.

⁷⁸² İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, 2/283. Bu medrese de Kahire'de yer almaktaydı.

⁷⁸³ Bu mektepler arasında Kahire'de Karasunkur, Taybersiye, Sâbikiye ve Emir Cemâleddin el-Üstâdüddâr Medreselerinin bitişindeki yetimler mektebi ve bazılarında ise mekteple birlikte kütüphane de vardı. Burada yetimler için günlük beş somun ekmeğe, belli bir miktar dirhem harçlık olarak veriliyor, yazlık ve kışlık kıyafet dağıtılıyordu. Çocuklara ve diğer eğitim görenlere Kurban ve Ramazan Bayramı günlerinde 'Huşkenek' yemeği ve kek dağıtılıyordu. Kurban Bayramında ayrıca et dağıtımı yapılıyordu. Makrîzî, *el-Hitat*, 2/344, 4/231, 240, 248, 262.

Yetim mektepleri medreselerin bitişiğine yapılmakla sınırlı kalmamış cami ve başka mekânların bitişiğine de yapılmıştır. Camilerin bitişiğine yaptırılan mektepler arasında Dımaşk Camii,⁷⁸⁴ İbn Tolun Camii,⁷⁸⁵ Ezher Camii,⁷⁸⁶ Hâkimi Camii⁷⁸⁷ ve başka camiler de vardı.⁷⁸⁸ Mansuriye Hastanesi vakfına bağlı bir dârüleytam,⁷⁸⁹ Ceyboğa el-Muzafferi ve Yunus Hankâhları bitişiğinde birer tane ve Mansuriye Türbesi yakınında da bir tane dârüleytam vardı.⁷⁹⁰ Kal'atü'l-cebel'de ve başka yerlerde de dârüleytamlar vardı.⁷⁹¹ Şam'da Dâlimiye Dârülkur'an'ının bitişiğinde de dârüleytam vardı.⁷⁹²

Yetim çocukların yeme, içme, barınma ve kıyafet ihtiyaçlarını karşılayan mektep vakıflarının haricinde başka vakıflar da vardı. Mısır, Kahire, Karafe ve farklı yer ve zamanlarda bazen yetim çocuklara yazlık ve kışlık kıyafet dağıtımı yapılırdı.⁷⁹³ Kahire'de Babu Zuveyla'nın dışında yer alan Şariu'l-A'zam Caddesinde buluş çağına ulaşmamış fakir ve yetim kız-erkek çocuklarına yazlık ve kışlık kıyafet dağıtılırdı.⁷⁹⁴ Yetimlerin giydirilmesine Dımaşk emirleri de önem vermiştir.⁷⁹⁵ Bu emirler tarafından diktirilerek hazırlatılan kıyafetler her yıl Mekke ve Medine'deki yetimlere dağıtılmak üzere gönderilirdi.⁷⁹⁶

Yetimlerin nafakalarını karşılama ve kıyafet dağıtımının yanında onlara çok miktarda sadaka da verilmiştir.⁷⁹⁷ Sultan, devlet ricali veya bazı zenginler hastalıktan kurtulup iyileştiklerinde buna bir şükür ifadesi olarak yetim ve muhtaçlara bağışta bulunmuşlardır. Sultan Nâsır Muhammed 729/1329 yılında hastalıktan kurtulup iyileştiğinde farklı gruplara yaptığı bağışların yanında yetimlere de çeşitli hediyeler dağıtmıştır.⁷⁹⁸ 787/1386 yılında meydana gelen veba salgını sona erdiğinde Ezher Camii'nde kalan yetimlerin tamamına çok miktarda

⁷⁸⁴ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/67.

⁷⁸⁵ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/43; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/279.

⁷⁸⁶ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/56.

⁷⁸⁷ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/60.

⁷⁸⁸ Kal'atü'l-cebel'in yakınında yer alan Aksunkur Camii'nin bitişiğinde de dârüleytam vardı. Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/111.

⁷⁸⁹ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/269; Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/24.

⁷⁹⁰ Bu Hankâhlar Kahire'de yer almaktaydı. Yunus Hankâhı, Kabak Meydanı yanındaydı. Mansuriye Kubbesi bitişiğinde de bir dârüleytam vardı. Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/292-293, 300.

⁷⁹¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/28.

⁷⁹² Bu mektebi 847/1444 yılında el-Cenâb Hocakiye er-Reisi Şihâbî Ebü'l-Abbas Ahmed yaptırmıştır. Burada kalan fakir ve yabancıların her birine otuz dirhem harçlık verilirdi. Mektebin ikinci kısmında okuyan altı yetim vardı. Bu yetimlerin her birine aylık on dirhem verilirdi. Ayrıca yetimlerin her birine kutniye (pamuktan imal edilmiş kıyafet), gömlek ve mendil verilirdi. Nuaymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris*, 1/8-9.

⁷⁹³ Makrîzî, *el-Hıtat*, 3/183, 208. 660/1262 yılında Mısır, Kahire ve Karafe'de yetim çocuklara cübbe, bağâlitik ve muhaşşeve kıyafetleri dağıtılmıştır. Kıyafet dağıtımı fakir ve muhtaçlara da yapılmıştır. Makrîzî, *el-Hıtat*, 3/208.

⁷⁹⁴ Makrîzî, *el-Hıtat*, 3/183.

⁷⁹⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 33/263.

⁷⁹⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 6/128.

⁷⁹⁷ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/214, 391.

⁷⁹⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/128-129; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/94.

bağış yapılmıştır.⁷⁹⁹ Yetimlerle ilgilenme, onlara şefkatle yaklaşma, kalplerini kırmama ve onların bütün ihtiyaçlarını karşılamak için büyük çaba gösterilmiştir.⁸⁰⁰ Sultanlar, bütün bu yapılanlara ilave olarak onların sünnet ettirilmesi işleriyle de ilgilenmişlerdir.⁸⁰¹

Müslüman bir devlet olan Memlüklerde yetimler ve diğer çocuklar belli bir yaşa gelince sünnet ettirilir ve bu sünnet törenleri bazen toplu halde yapılırken bazen de bireysel olarak yapılırdı. Sultan, ümerâ, yönetici elit kesim ve tâcirler kendi çocuklarını sünnet ettirdiklerinde bu sünnet törenine bazen halktan insanların çocuklarının da sünnet ettirilmesi için toplu sünnet törenleri tertip etmişlerdir. Sünnet merasimlerinde yemek verme, çeşitli eğlenceler düzenleme ve çocuklara hediyeler verme yanında aileler için takı takma âdeti vardı. Bunların yanında yetim ve muhtaç çocuklara kıyafet hediye etme geleneği de vardı.⁸⁰²

Memlük Sultanları çocuklarını sünnet ettirecekleri zaman genellikle Kahire'de bir duyuru yaptırırlardı. Bu duyurulardan sonra başka sünnet olacak çocuklar da isimlerini yazdırırlar ve düzenlenecek toplu sünnet merasimiyle sünnet ettirilirdi. Sultan Baybars 662/1264 yılında oğlu Melik Said Bereke'yi sünnet ettireceği zaman Kahire sokaklarını süsletmiştir. Bu merasim münasebetiyle Kal'atü'l-cebel'de bir yemek tertip edilmişti. Sultan Baybars, oğlu Melik Said'i sünnet ettirirken diğer melik ve ümerânın çocuklarını da sünnet ettirmiştir.⁸⁰³ Aynı zamanda bu sünnet töreninde Mısır ve Kahire'de bulunan fakir ve yetim çocukların da dâhil olduğu bin altı yüz elli dört çocuk sultan ve ümerâ çocuklarıyla birlikte sünnet ettirilmiştir. Bu fakir ve yetim çocukların her birine sünnet ettirilmeleri vesilesiyle, kıyafet yardımıyla birlikte yüz dirhem para ve birer tane de koyun verilmiştir. Sultan Baybars, bu sünnet töreninde yetim ve fakir çocukları olumsuz etkilenir düşüncesiyle, ümerâ ve devlet erkânının, melik ve ümerâ çocuklarına sünnet için takı takmalarına engel olmuştur.⁸⁰⁴ 692/1293 yılında Sultan Eşref Halîl b. Kalavun kardeşi Sultan Nâsır Muhammed'i ve ümerâ çocuklarını sünnet ettirmişti. Sultan bu sünnet münasebetiyle bir leğen dolusu altını fakir ve muhtaçlara dağıtmıştır.⁸⁰⁵ Memlükler döneminin sonuna kadar çocukların sünnet törenlerinde ziyafet çekme, çeşitli eğlenceler düzenleme, sadaka dağıtma, takı takma, fakir ve yetimlere kıyafet verme gibi etkinlikler devam etmiştir.⁸⁰⁶

⁷⁹⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/208.

⁸⁰⁰ Makrîzî, *el-Hitat*, 1/416; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/263; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, 1/220.

⁸⁰¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/13.

⁸⁰² İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 3/296; Makrîzî, *el-Hitat*, 3/369.

⁸⁰³ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/100; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 7/164.

⁸⁰⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/103; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/12-13.

⁸⁰⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/242.

⁸⁰⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 15/42; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 3/256. Makrîzî, o dönemdeki çocuk bayramlarını sayarken sünneti de çocuklara has bayramlar arasında saymıştır. Sünnet merasimleri bayram havasında kutlanmıştır. Sultan Barsbay 837/1434 yılında oğlu Cemal Yusuf'u sünnet ettirmişti. Bu

Memlûk toplumunda yetimlere verilen değerin bir göstergesi olarak yetimler, hapishanedeki mahkûmların serbest bırakılmasında aracı rol oynamışlardır. Bu durumla ilgili örnek bir hadise Sultan Nâsır Muhammed döneminde yaşanmıştır. Bu dönemin hayırsever emirlerinden biri yetimlerin yeme-içme, kıyafet gibi ihtiyaçlarını karşılama ve onların eğitimleriyle ilgilenme hususlarında çok gayretliydi. Sultan Nâsır Muhammed bu hayırsever emiri bir hadiseden dolayı hapse attırmıştı. Yetimler sultana gidip o emirin hapisten çıkarılması için ricada bulunmuşlardı. Sultan Nâsır Muhammed de yetimlerin ricasını kırmayarak o emiri hapisten çıkartmıştır.⁸⁰⁷ Yetimlerle Müslümanların ilgilenmeleri yanında kilise vakıfları da onlara sahip çıkmıştır. Bu vakıflar yetim ve dulların nafakalarını karşılamış ve onların kıyafet gibi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik faaliyetlere de katılmışlardır.⁸⁰⁸ Yetim, dul ve muhtaçlara karşı yapılan bu güzel davranışlarla Allah'ın rızasının kazanılacağına dair toplumda olumlu bir kanat oluşmuştu.⁸⁰⁹

Yetim mallarının gelişi güzel harcanmaması, en güzel şekilde muhafaza edilmesi ve yetimlerin rızası dışında kullanılmaması için gerekli tedbirler alınmıştır. Yetim malları ile diğer hak ve hukuklarının korunması için yetimlere vâsiler tayin edilmiştir.⁸¹⁰ Yetim mallarından zekât alınıp-alınmaması konusunda ilgili dönemin Hanefî fakîhlerinin ağırlıklı görüşü, bu mallardan zekât alınmaması gerektiği yönündeydi.⁸¹¹ Yetimlerin vâsileri, yetim malları üzerinde istedikleri gibi tasarruf etme yetkisine sahip değillerdi.⁸¹² Herkes yetim mallarının korunması konusunda hassas davranmak zorundaydı.⁸¹³ Vakıflardaki yetim mallarının korunması görevi *nâzıru'l-eytamlara*⁸¹⁴ verilmiş ve bu görevliler vakıflardaki yetim mallarını her türlü zarara karşı korumakla sorumlu tutulmuşlardır.⁸¹⁵ Yetim mallarının daha iyi korunması için mahzenler (depo) yapılmış, bazı yerlerde yetim mallarının muhafazası için demir kasalar yaptırılmıştır.⁸¹⁶ Yetim mallarının herhangi bir zarara uğramadan korunması için gerekli tedbirler en iyi şekilde alınmıştır. Bu konuyla ilgili gerekli denetimler görevliler tarafından düzenli olarak yapılmıştır.⁸¹⁷ Bütün bu tedbirlerle yetim malı yemenin İslâm dinine göre

sünnet töreninde sultanın oğluya beraber fakir ve muhtaç kırk çocuk sünnet ettirilmiştir. Sünnet olan çocuklara kıyafet ve çeşitli hediyeler verilmiştir. Makrîzî, *el-Hıtat*, 2/27; Makrîzî, *es-Sülûk*, 7/96, 267.

⁸⁰⁷ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/214.

⁸⁰⁸ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 4/137.

⁸⁰⁹ Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/103.

⁸¹⁰ Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/179, 197.

⁸¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/63.

⁸¹² İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 3/423.

⁸¹³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 11/96.

⁸¹⁴ Nâzıru'l-eytam; yetim mallarını her türlü zarara karşı korumakla görevli kişidir. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 7/122; İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 2/471.

⁸¹⁵ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 4/233; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/308; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 50/243.

⁸¹⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 50/318; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, 2/321; Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 27/560; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/243.

⁸¹⁷ Makrîzî, *el-Hıtat*, 3/360.

yasaklandığı, yetim malı yiyenlerin dünya ve ahirette sıkıntılar yaşayacağı konularına dikkat çekilmiştir.⁸¹⁸

Dezavantajlı gruplar içerisinde yer alan yetim ve diğer çocukların eğitim-öğretimleriyle ilgilenme, maddi-manevi haklarını koruma ve onları desteklemeye yönelik her türlü çaba gösterilmiştir. Bunların yanında çocukların karakterli birer birey olarak yetiştirilmeleri için de gerekli önlemler alınmıştır. Bu önlemlerden biri de çocuk istismarına karşı onları korumak olmuştur. Çocuklara karşı cinsel istismarda bulunanlar en ağır şekilde cezalandırılmıştır. Bu cezalandırmalar değişik şekillerde olmuş ve genellikle de ölümlerle sonuçlanmıştır.⁸¹⁹

2.2.3. Yaşlılara Yönelik Sosyal Hizmetler

Dezavantajlı gruplar içerisinde yer alan yaşlılara yönelik hizmetler arasında onların yeme, içme, barınma ve bakımlarıyla ilgili hususlar gelmekteydi. Memlûk toplumunda yaşlılara değer verilmiş ve onların tecrübelerinden azami derecede istifade edilmiştir.⁸²⁰ Aynı zamanda devlet kademesinde çalışan yaşlıların tecrübelerinden de istifade yoluna gidilmiştir.⁸²¹

Devlet yaşlıların yeme-içme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamının yanında onlara farklı alanlarda başka destekler de vermiştir. Bu destekler arasında yer alan konulardan biri aktif görev sırasında ikta sahibi olanların yapmış olduğu üstün hizmetlerden dolayı bu iktayı almaya yaşlılıklarında da devam etmeleridir. Bazen bu yaşlılara devlet hizmetini tamamlayıp ayrıldıklarında sahip olduğu iktaya devam etmesiyle maaş bağlanması arasında bir tercih yapması önerilmiştir. Böylece onların tercihinine göre bu iki seçenekten birisi onlara verilirdi.⁸²² Yaşlılara maaş verilmesi hususu belli bir dönemle sınırlı kalmayıp Memlûklerin

⁸¹⁸ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 12/504; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/159.

⁸¹⁹ Kanat, *Orta Çağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*, 227-228. Altı yaşındaki bir çocuğu kandırarak ona karşı *sübyancılık* denen cinsel istismarda bulunan bir köylü, cinsel istismar suçu tespiti yapıldıktan sonra cezalandırılmıştır. Bu cezalandırma şeklinde köylü kazığa oturtulmuş, dövülmüş ve üç gün sonra da ölmüştür. Aynı suçun işlendiği başka bir hadisede; bir terzi küçük çocuğa istismarda bulunmuştu. Çocuk konuşmasını diye de onu boğarak öldürmüş ve kuyuya atmıştı. Bu durum tespit edilince terzi cinayet mahallinde idam edilmiş ve cinsel organı kesilerek yanına asılmıştır. Kanat, *Orta Çağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*, 227-229.

⁸²⁰ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 27/290-291. Eyyübî meliklerinden I. el-Melikü'l-Kâmil Nâsırüddin (615-635/1218-1238) dönemi 624/1227 yılı olayları anlatılırken Melik Mesud'dan (Âmid/Diyarbakır Meliki) diye bahsedilmiştir. Bu zaman diliminde sarayda yaşlı kadınlar da kalmaktaydı. Bu yaşlı kadınlar, sultanın hanımları ile eşraf kadınları arasında arabuluculuk rolü oynayarak tecrübelerini onlarla paylaşmışlardır. Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-acâ'ib ve ferîdetü'l-garâ'ib*, thk. Anwar Mahmud Zenati (Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'l-İslamiyye, 1428), 130, 281.

⁸²¹ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 1/349, 2/3, 196, 363, 3/177, 213, 245.

⁸²² İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 9/52; Syrinx von Hees, "Mamluk Soldiers in Their Old Age The Case of the *Tarhân* Status", *Universitat Münster*, (2013), 8. Askeri hizmetlerde görevli memlûkler, yaşlandıklarında bu hizmetleri yerine getiremezlerdi. Bu durumda olan yaşlı memlûklerle ilgili olarak *tarhan* denilen bir emeklilik sistemi vardı. Askeri hizmette yer alan yaşlı memlûklerin geçimlerini sağlamaları amacıyla onları, ikta tahsisi veya maaş bağlama arasında serbest bırakırdı. Bedensel gücü yerinde olanlar, ikta isterlerse onlara ikta tahsis ederdi. Bedensel gücü yerinde olmayanlara ise ikta vermez bunun karşılığında onlara maaş bağlardı. Diğer sultanlar döneminde de askeri emeklilikle ilgili bu uygulama devam etmiştir. Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/509.

iktidarları boyunca devam etmiştir.⁸²³ Ümerâ ve diğer ikta sahibi askerler yaşlandıklarında buldukları görevi yerine getiremeyecek duruma geldiklerinde aktif görevden affını dilerlerdi. Devlet bu durumda olan gerek sultaniye memlûkleri gerekse diğer ikta sahibi memlûklerin maaş ve bağışlarını yetkili divanlar aracılığıyla öderdi.⁸²⁴

Devlet ve vakıflar yaşlıların yeme-içme ve kıyafet ihtiyaçlarını karşılamasının yanında onların kalması için beytül-acûz diye bilinen evler yaptırmıştır.⁸²⁵ Vakıflar yaşlılara gerekli maddi ve manevi desteği sağlamıştır. Sultan Hasan Vakfının işleyişine göre vakıf nâzırı, yıllık olarak yaşlıların durumuyla ilgili bir araştırma yaptırır ve bu araştırmanın neticesine göre de uygun gördüğü yaşlıların muhtaçlık durumuna göre yeme-içme, barınma ve kıyafet ihtiyaçları vakıf tarafından karşılanırdı. Ayrıca nâzır gerekli görürse onlara vakıf tarafında nakdi para yardımı da yapılırdı.⁸²⁶

Bu dönemde zâviyelerde yaşlıların ikâmet etmesine izin verilmiş ve onların temel ihtiyaçları karşılanmıştır. Burada kalan yaşlılara bazı zamanlar hediyeler verilmiş ve sadaka da dağıtılmıştır. Hatta yaşlılara yapılan yardımlar o kadar kapsamlı olmuştur ki, onların evlatları bile muhtaçlıklarına göre bu yardımlardan faydalanmıştır.⁸²⁷ Ribât ve hankâhlarda da yaşlıların ikâmet etmelerine izin verilmiş ve temel ihtiyaçları karşılanmıştır.⁸²⁸ Emir Hacı b. Beyseri'nin kızı Hatice (ö. 878/1474) yaşlılara ve fakirlere kalacak yer bulma konusunda yardımcı olan önemli hanımlardan birisidir.⁸²⁹

Yaşlıların hac görevlerini yerine getirebilmeleri için onlara maddi ve manevi destek verilerek gerekli kolaylıklar sağlanmıştır.⁸³⁰ Mısır'da fakir ve yaşlılara çeşitli yardımlar yapıldığı gibi Dimaşk'ta da Mencâiye Medresesi vakfi görevlilerinden Kadı Alaeddin el-Muradî aracılığıyla fakir ve yaşlılara maddi yardımlar yapılmıştır.⁸³¹

Memlûk toplumunda insanlar, yaşlılara saygı gösterir, hizmet eder, hastalandıklarında da onlara yardımcı olurlardı. Onların toplum içerisinde dışlanmadan hayatlarına devam edebilmeleri için gerekli hassasiyet gösterilirdi. Yaşlılara verilen değerle ilgili olarak, idrar tutamama hastalığı olanların oturdukları yerlere fazladan bir bez sererlerdi. Yaşlılar ayağa

⁸²³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/43; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 10/156.

⁸²⁴ Mustafa, "Evlâdu'n-nas bî müctema' asri Selatîn el-Memâlik: el-evdâ' el-iktisâdiyye li-evlâdi'n-nâs", 106.

⁸²⁵ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 4/85.

⁸²⁶ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 134.

⁸²⁷ Zekî Mübârek, *et-Tasavvufü'l-İslâmî fi'l-edeb ve'l-ahlâk*, 137-138.

⁸²⁸ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/345; Sehâvî, *Tuhfetü'l-Ahbâb*, 179-180; Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 210.

⁸²⁹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmî'*, 12/26.

⁸³⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 15/364; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmî'*, 12/22.

⁸³¹ Nuaymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris*, 2/94-99. Bu medrese, Şam'daki Emeviye Câmii'nin yakınında olup zâviye formatında yapılmıştı. Bu medreseyi İbn Mencâ Allâme Zeyneddin Ebu'l-Bereket Mencâ b. Osman (ö. 764/1363) yaptırmıştır. Medrese vakfi aracılığıyla Hanbeli mezhebine bağlı fakir ve yaşlıların yanında evlenenlere de gerekli maddi yardımlar yapılmaktaydı. Nuaymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris*, 2/94-97.

kalktıklarında oturdukları yere yine de idrar damlamışsa orayı temizlerlerdi.⁸³² Yaşlıların hastanelerde bireysel veya grup halinde muayene olmalarına imkân sağlanırdı. Vakıflar yaşlıların tedavileri için gereken her konuda yardımcı olurdu.⁸³³ Yaşlı insanların toplum içerisinde itibarlı bir konumları vardı. Onlar, halkın arasında gezerler, ibadet mekânlarında zaman geçirerek olup bitenden haberdar olmak isterlerdi. Yaşlılar gerek şahsi gerekse mesleki hayatlarında edindikleri bilgi birikimlerini yöneticiler ve diğer insanlarla paylaşırlardı.⁸³⁴ Sultan, yöneticiler ve toplumun önemli bir kesimi yaşlı insanlara değer verir onların dualarını almaya çalışırlardı. Yaşlıların duasını almanın önemli manevi bir güç olduğuna inanırlardı.⁸³⁵ Sultan Zâhir Baybars döneminin önde gelen devlet adamlarından Vezir Bahaeddin Ali b. Muhammed b. Selim b. Hınna (ö. 677/1279), yaşlılara çok değer verirdi. Onlara ayrı bir külfet olur düşüncesiyle yaşlılardan hediye kabul etmezdi. Ancak bu hediyelerin kendisine bereket getireceği düşüncesi hâkim olursa bu hediyeleri kabul ederdi.⁸³⁶

Yaşlılar farklı aktivitelerde yer aldığı gibi ilmi faaliyetlerde de hem öğrenci hem de öğretici olarak rol almışlardır. Yaşlılar tefsir, hadis, fıkıh ve diğer ilimlerle uğraşmışlar, ilerleyen yaşlarına rağmen ilim tahsiline devam etmişlerdir.⁸³⁷ İlim öğrenmenin yanında bu yaşlılardan bazıları cami, mescid, medrese ve hankâh gibi eğitim kurumlarında şeyh, muîd ve müderris gibi unvanlarla öğrenci yetiştirmeye devam etmişlerdir.⁸³⁸ Yaşlıların eğitimin faaliyetleri içerisinde yer almaları, onların toplumla kaynaşmalarına ve dolayısıyla hayata daha iyi tutunmalarına yardım etmiştir. Bu da göstermektedir ki Memlûkler dönemindeki yaşlılar uzlete çekilmeyip sosyal hayat içerisinde aktif olarak hayatlarına devam etmişlerdir.

Bu dönemde devletin, yaşlılara yardımcı olması onlara değer vermesi ve bazı yükümlülükleri onların üzerinden kaldırması sadece Müslümanlarla sınırlı kalmamış aynı zamanda zimmîlerin yaşlılarını da kapsamıştır. Bu duruma bir örnek vermek gerekirse, Memlûk toplumunun önemli unsurlarından olan ehl-i zimmetten her yıl alınmakta olan cizye

⁸³² Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 1/401; Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 8/263.

⁸³³ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 160.

⁸³⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/341-342. Batâih'de bulunan İtfihiyye Mescidi anlatılırken oralara ibadet etmeye gelen ve aynı zamanda halk arasında ne olup bittiğinden haberdar olan yaşlı insanlardan bahsedilmektedir. Bu insanların edindikleri bilgi birikimlerini yöneticiler ve gerekli gördükleri kişi ve makamlarla paylaştıkları da vurgulanmaktadır. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/341-343.

⁸³⁵ Mahmud b. İsmail b. İbrahim b. Mikail el-Hayrbeyti, *ed-Dürretü'l-Garrâ fi Nasîhati's-Selâtin ve'l-Kudat ve'l-Ümerâ* (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, ts.), 223.

⁸³⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/211.

⁸³⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 51/413, 52/166, 236, 416, 459. Abdullah b. Ahmed b. el-Ba'lebekî Ebu Bekir el-Ensârî ed-Dımaşkî 606/1210 yılında doğmuştur. İlerlemiş yaşına rağmen ilimle meşgul olmaya devam etmiştir. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 6/170.

⁸³⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 52/459; İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 2/183; Nuaymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris*, 1/125.

vergesi zimmîlerin yaşlılarından da alınmamış, böylece onlar bu vergiden muaf tutulmuştur.⁸³⁹

2.2.4. Engellilere Yönelik Sosyal Hizmetler

Engellilik; doğuştan veya sonradan meydana gelen olaylar sonucu bireyin vücudunda fiziksel, zihinsel ve işitsel yeteneklerin belli bir derecede bir kısmının kaybedilmesi veya işlevselliğini yitirmesi durumudur. Bu kayıplar sonucu birey temel yaşam becerilerini karşılayamaz olur ve sosyal hayata uyum sağlamada birtakım güçlükler yaşar.⁸⁴⁰

Memlüklerin hüküm sürdüğü Orta Çağda savaşlar, bulaşıcı hastalıklar ve doğal afetler gibi bir kısım olaylar yüzünden insanlar uzuv kaybına uğramış ve engelli durumuna düşmüşlerdir. Körlük, sağırılık, lal olma ve topallık gibi fiziksel engellerin yanında zihinsel engelli bireyler de toplumun her kesiminde var olagelmıştır.

2.2.4.1. Görme Engellilere Yönelik Sosyal Hizmetler

A'mâ olarak adlandırılan körlük, görme bozukluğu veya hiç görememe şeklinde görülmekte olup o günkü toplumda var olan engellerin başında gelmekteydi. Görme engelli olarak doğanlar olduğu gibi sonradan kör olanlar da vardı.⁸⁴¹ Memlüklerden önce de körlere yönelik hizmetler sunan devletler ve atabeglikler vardı. Musul ve Erbil'de hüküm süren Begteginler Atabegliği'nin (538-629/1144-1232) son hükümdarı Sultanı Muzafferüddin Kökböri b. Ali Küçük (586-629/1190-1232) Erbil'i önemli bir ilim ve kültür merkezi haline getirmiştir.⁸⁴² Begteginler Atabegliği Erbil'de körlerin ve sürekli engeli olanların kalması için dört tane hankâh yaptırmış ve bu durumda olanları hankâhlara yerleştirmiştir.⁸⁴³ Sultan Muzafferüddin Kökböri, her pazartesi ve perşembe günleri onları tek tek ziyaret edip hal ve hatırlarını sorar ve eksiklerini giderirdi. Üst düzey idareciler engellilerin kaldıkları evleri ziyaret ederek onlarla sohbet eder, şakalaşır ve onlara moral verirlerdi.⁸⁴⁴

⁸³⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 10/27; Ali, *el-Kuds fi'l-asri'l-Memlûkî*, 226.

⁸⁴⁰ Sema Sağlık, "Sosyal Devlette Engelli Politikaları: Türkiye-AB Karşılaştırması", *International Smart Journal* 7/50 (2021), 2338. (Dünya sağlık örgütü engelli birey tanımlaması için bak. International Classification of Functioning, Disability and Health (2001).<http://www.who.int/classifications/icf/en/> adresinden alındı. Erişim Tarihi: 29.04.2016.)

⁸⁴¹ İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 11/118-119.

⁸⁴² Çoşkun Alptekin, "Begteginliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/342-344. Begteginler Atabegliği, Urfa, Musul, Erbil ve civar şehirlerde bazen bağımsız bazen de Zengîlere ve Eyyûbü'lere bağımlı olarak yaklaşık doksan yıl varlığını devam ettirmiş bir atabegliktir. Alptekin, "Begteginliler", 5/342.

⁸⁴³ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre*, 1/234, I. kısım.

⁸⁴⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'şân*, 4/116-117; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 45/403. Sultan Kökböri sadaka vermeyi çok sever, muhtaçlara her gün sabah ekmek dağıtır, yılda iki defa (bazı zamanlar daha fazla sayıda) yazlık ve kışlık

Memlûkler, insanların sonradan engelli durumuna düşmemeleri için gerekli tedbirleri almaya gayret etmişlerdir. Memlûkler döneminde yöneticiler, insanların engelli duruma düşmemeleri için tıp ilmine gerekli önemi vermişlerdir. Bu konuda uzman tabiplerden iyi bir tıp eğitimi almayan, gerekli tecrübe ve deneyimlere sahip olmayan hekimlerin, doktorluk yapması ve muayene etmesine izin vermemişlerdir.⁸⁴⁵ Bu arada görme engelli insanların hayatlarını kolaylaştıracak bazı tedbirleri de almışlardır. Misal olarak, görme engelli insanların namaz kılmak için camiye rahat bir şekilde gidebilmelerini kolaylaştırmak amacıyla gerekli tedbirleri almışlardır. Bunun için körlerin gidiş-gelişlerini kolaylaştırmak amacıyla geçtiği yollar üzerinde bulunan dar geçit ve kapı tarzı engelleri mümkün olduğunca kaldırmışlardır.⁸⁴⁶ A'mâ kişilerin hac görevini rahat bir şekilde yerine getirebilmeleri için onlara refakatçılar tayin etmek suretiyle bu kişilerin hac vazifelerini yapmalarına yardımcı olmuşlardır.⁸⁴⁷

Görme ve zihinsel engelli bireylerin çocukluk, ergenlik ve sonrası dönemlerde onların nafakalarını karşılama ve hayatlarını idame ettirme görevi babaya veya vâsiye verilmiştir.⁸⁴⁸ Memlûk yöneticileri, toplumda görme engelli kişileri görüp gözetme, onlarla ilgilenme, sadaka verme ve iyilikte bulunma gibi konularda yardımsever bir tutum sergilemişlerdir.⁸⁴⁹ Eşref Halîl sultan olduktan hemen sonra daha önceden problem yaşadığı Nâibü's-saltanat Emir Hüsameddin Ebu Said Toruntay el-Mansurî'yi (ö. 689/1290)⁸⁵⁰ tutuklatmış ve hapisteyken öldürtmüştür. Toruntay'ın malları müsadere edilmiştir. Sultan Halîl, Toruntay'ın ailesine dokunmamış onun kör olan oğlunu huzuruna getirtmiştir. Bu durum karşısında kör olan oğlu, Sultan Eşref Halil'in huzurunda ağlayarak kendilerine mal ve eşya olarak hiçbir şey kalmadığını anlatmıştır. Bu duruma sultan da üzülmüş ve Toruntay'ın bazı emlakının ailesine tekrar verilmesi için onlara dokunmamıştır.⁸⁵¹ Başta sultan olmak üzere toplumun genelinde

kıyafet dağıttırdı. Erbil'e yetimler için bir ev, sokakta kalan çocuklar için bir ev ve dul kadınlar içinde bir ev yaptırmıştır. Sütanneye ihtiyaç duyan bebeklere ücretlerini ödeyerek sütanne bulmuştur. Bir de hastane yaptırmıştır. Her yıl iki defa güvendiği kimseye yeterli miktarda para vererek Müslüman esirlerin fidyelerini ödeyip onları hürriyetlerine kavuştururdu. Fakir ve muhtaçlara ihtiyaçlarına göre iki dinar, üç dinar veya daha fazla para verirdi. Yolculuğa çıkacak kimselere yol harçlığı da verirdi. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/116-117.

⁸⁴⁵ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 4/111.

⁸⁴⁶ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 2/205-206. Sultan, halife ve üst düzey devlet ricaline yönelik saldırılara karşı tedbir almak amacıyla, dar geçitlerde geçişleri zorlaştıran ve kapılara takılan aparatlar vardı. Görme engelli kişiler bunları fark edemeyip buralardan geçerken zarar görebilirlerdi. İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 2/205-207.

⁸⁴⁷ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/159-160. Görme engelli Ahmed b. Yusuf b. Malik b. Ebu Cafer el-Endülüsî (ö. 779/1378) ile yine görme engelli Ebu Abdillâh b. Cabir el-A'mâ aynı yıl hacca gitmişler ve kendilerine başkaları refakat etmişlerdi. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/403.

⁸⁴⁸ Memmâtî, *Kavânîn*, 148.

⁸⁴⁹ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 2/49-54.

⁸⁵⁰ Hüsameddin Toruntay, Dımaşk ve başka şehirlerde naiblik yapmıştır. Sultan Mansur Kalavun döneminde Nâibü's-saltanatlık görevini icra etmiştir. Sultan Mansur Kalavun döneminden itibaren Sultan Eşref Halîl ile çekişme içerisine girmiştir. Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 4/314-315; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 51/20, 166; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, 2/227-228; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/123, 197, 217-218; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 7/319, 324.

⁸⁵¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/217-218.

engelli insanların yaptığı bazı olumsuz davranışlara karşı yönetici ve halk büyük bir sabır ve hoşgörü göstermiştir.⁸⁵²

Engellilere karşı halkın sabırlı ve hoşgörülü davranmaları, engelli insanlara yardımcı olma konusundaki toplumsal bilinci hassasiyetini göstermektedir. Böylece gerek yöneticiler gerekse halk engelli bireylere gerekli sabır ve hoşgörüyü göstererek onların rehabilite edilmesine ve toplumsal hayata uyum sağlamalarına yardımcı olmuşlardır. Bu durum onların toplumdaki dışlanmadan daha huzurlu bir şekilde hayat sürmelerine katkıda bulunmuştur.

Memlûkler, görme engelli insanların farklı iş ve meslekleri yapmalarına engel olmamışlardır. A'mâ bireylerin yaptıkları vazifelerden biri müezzinliktir. Memlûk toplumunda itibarı olan bu gibi meslekleri onların icra etmeleri sağlanmış ve bu vesileyle de sosyal hayatla bağları güçlü tutulmaya çalışılmıştır.⁸⁵³ Görme engelli olan kişiler ilimle de uğraşmışlar ve özellikle hadis ilminde başarılı olmuşlardır. Hadis dersi vermenin yanında diğer ilimlerde de dersler vermişler engelli olmaları müderrislik yapmalarına engel olmamıştır.⁸⁵⁴ Görme engelli ilim adamları hadis ilmi yanında tefsir, fıkıh ve kıraat gibi dini ilimler, felsefe ve mantık gibi akli ilimler,⁸⁵⁵ Arap dili ve edebiyatı,⁸⁵⁶ şiir⁸⁵⁷ ve rüya yorumlama gibi ilimlerle de uğraşmışlardır.⁸⁵⁸

Bazı özel durumlara dikkat çekmek üzere herhangi bir göreve görme engelli bir kişi atanacağı zaman bu görev için özel şartlar arasına görme engelli olması gereklidir şeklinde bir şartın koşulması onlara pozitif bir ayrımcılık yapıldığının bir göstergesidir. Bu konuyla ilgili olarak Haleb'deki bir hankâhta görev yapacak mukr'ın a'mâ olması şart koşulmuştur.⁸⁵⁹ A'mâ

⁸⁵² Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 2/167.

⁸⁵³ Ziyâüddîn Ebû'l-Mevedde (Ebû's-Safâ Cündî Ebû'z-Ziyâ) Halîl b. İshâk b. Mûsâ, *Muhtasarü'l-'Allâme Halîl fî fikhî'l-İmâm Mâlik*, thk. Ahmed Cad (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1426), 28.

⁸⁵⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 45/353-355; Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/394-395; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 12/138; İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/314; Ebû zer el-Halebî, *Künûzü'z-zeheb fî Târîhi Haleb*, 2/187. Görme engelli Şemseddin Muhammed b. Salim b. Abdîrahman ed-Dımaşkî (ö. 774/1373) fıkıh ilminde kendini güzel yetiştirerek müderrislik yapmıştır. A'mâ âlimlerden Şeyhu'l-Âlim Alaeddin Ebu'l-Hasan Ali Sıbt İbnü'l-Verdi (ö. 848/1445) tarih ve fıkıh ilimlerinde kendini güzel yetiştirmiş ve Haleb'deki Sahabiye Medresinde müderrislik yapmıştır. Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkadir b. Muhammed el-Makrîzî, *Muhtasarü'l-Kâmil fî ma'rifeti du'afâ'i'l-muhaddisîn li-İbn 'Adî*, thk. Eymen Ârif ed-Dımaşkî (Kahire/Mısır: Mektebetu's-Sünne, 1415), 179-180.

⁸⁵⁵ 658/1260 yılında Haleb'de görme engelli olmasına rağmen döneminin saygın ilim adamlarından İzzeddin ed-Dariri vardı. Bu âlim Arap edebiyatı ve felsefi ilimlere önemli katkılar sağlamış biriydi. Zihin ve hayal gücü çok kuvvetliydi. Kör olmasına rağmen Eflatun'un Devlet kitabında yer alan altı makaleyi ezberlemiş, oradaki şekilleri harflerle tasvir edebilmiş ve bunların çözümü hakkında konuşabilmiştir. İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, 1/275.

⁸⁵⁶ Görme engelli Ahmed b. Yusuf b. Malik b. Ebu Cafer el-Endülüsî (ö. 779/1378) edebiyat alanında kendini iyi yetiştirmiş bilgili ve kavrayışlı bir şairdi. Ebu Cafer el-Endülüsî ile aynı yıl hacca giden görme engelli Ebu Abdullah b. Cabir el-A'mâ ise Arap dili ve edebiyatında kendini iyi yetiştirmiş âlimlerdendi. İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/159.

⁸⁵⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 45/174.

⁸⁵⁸ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 4/125.

⁸⁵⁹ Ebû zer el-Halebî, *Künûzü'z-zeheb fî Târîhi Haleb*, 1/392-393, 2/337.

kişiler yetişkinlere ilim öğretmenin yanında küçük çocuklara da müeddiblik yaparak onların güzel davranış sergilemelerine yardımcı olmuşlardır.⁸⁶⁰ A'mâ âlimler başka talebelere ders vermenin yanında kendi kız ve erkek çocuklarına da dersler vererek onların ilmi yönden iyi bir seviyeye gelmelerine katkıda bulunmuşlardır.⁸⁶¹ Görme engelli âlimler hocalık yapmanın yanında müftülük makamında bulunmuş ve fetva vermiş,⁸⁶² kadılık⁸⁶³ ve hatiplik de yapmışlardır.⁸⁶⁴

Görme engelli kişiler ilimle uğraşmanın yanında terzilik gibi farklı meslekleri de icra etmişlerdir. Hızır b. Danyal Zeyneddin ez-Zerrâdî el-Mukrî (ö. 699/1300) a'mâ olmasına rağmen ipliği iğnesine kendisi takmak suretiyle terzilik yapmıştır.⁸⁶⁵ A'mâ kişiler farklı iş ve mesleklerle uğraşmanın yanında zekâ oyunlarından satrançla da uğraşmışlardır. İleri düzeyde satranç oynamayı başaranlar bile vardı.⁸⁶⁶

Emirlik gibi üst düzey devlet yönetiminde bulunduktan sonra a'mâ olanlar da vardı. Sultan el-Melikü'n-Nâsır Hasan'ın emirlerinden Emir İzzeddin Özdemir, görev yaptığı dönemde on iki yıl boyunca görme yetisini kaybetmişti. Bu dönemde bu görevine a'mâ olarak devam etmiş ve kendisine yardımcı görevliler tahsis edilmiştir. Bu görevliler, ümerâyaya yardımcı olan ve onlarla birlikte hareket eden sultaniye hizmetlileriydi. Bu hizmetliler; ata binme, ülke içerisinde çıkan fitnelerin bastırılması esnasında emirin gideceği yerlerde kendisine yardımcı olma, emirin karşılaştığı kişilerin kimler olduğunu emire tarif etme ve sorduğu sorulara cevap verme gibi hususlarda ona yardımcı olmuştur.⁸⁶⁷ Sultan Berkuk dönemi 786/1385

⁸⁶⁰ Muhammed b. Ahmed b. Ebu Hamid b. Ebi Tayyib b. Bahaeddin el-Ensârî (ö. 815/1413) 767/1366 yılında doğmuş, küçük yaşta babasını kaybetmiştir. Kendisini görme engelli bir müeddib terbiye ederek yaşına uygun bilgileri öğretmiştir. İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 2/531.

⁸⁶¹ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/426, 464. Ömer b. Yahya el-Medenî'nin kızı Fatıma (ö. 793/1391), görme engelli babasından ve diğer hocalardan ders almış aynı zamanda fıkıh ilminde uzmanlaşmıştır. Zahirîye Medresesinde müderrislik yapmıştır. İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/426.

⁸⁶² Ahmed b. İbrahim b. Hasan el-Kureşî el-Behnesî, Fıkıh ilminde ileri bir seviyeye yükselmiş, Kahire ve Zahirîye'de fetvalar vermiştir. Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 4/318-319; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 51/255; Safedî, *el-Vâfi*, 7/264.

⁸⁶³ Kadı İbn Asrûn Abdullah b. Muhammed b. Hibetullah Ebu Sâd et-Temimî el-Mavsîlî (ö. 585/1189) uzun süre kadılık yapmış a'mâ olmasına rağmen kadılığa devam etmiştir. Dımaşk'taki Asrûniyye Medresesi'nde ders vermiştir. Safedî, *el-Vâfi*, 17/309; Sübkî, *Tabakâtü's-Sâfi'iyye*, 7/135; Nuaymî, *ed-Dâris fi târîhi'l-medâris*, 1/305.

⁸⁶⁴ Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 3/87-88.

⁸⁶⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 52/403.

⁸⁶⁶ İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 3/111. Sultan Nâsır Muhammed'in oğlu Emir Ânu'k'un (ö. 741/1341) evliliğinin anlatıldığı bölümde Kahire ehlerinden A'mâ b. Kîrân'ın ileri düzeyde satranç oynadığı anlatılmıştır. Hatta Sultan Nâsır Muhammed bu şahsı yanına çağırarak takdir etmiş ve hayretini gizleyememiştir. Safedî, *A'yânü'l-'usr*, 1/631-632; Safedî, *el-Vâfi*, 9/246.

⁸⁶⁷ Emir İzzeddin Özdemir Yemenden döndükten sonra Behnesâ, Vechü'l-Bahrî ve Vechü'l-Kıblî bölgesi sorumluluğu yapmıştır. Hâzindârlık ve tablhâne emirliği gibi önemli görevleri de icra etmiş emirlerden biridir. 742/1342 yılından itibaren a'mâ olmuştur. Uzun süre görev yaptığından Arap kabilelerini de iyi tanımaktaydı. Dışardan bakıldığında görme engelli olduğu hemen anlaşılacak derecede işlerini yürütebiliyordu. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/175; Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/144-149, 212; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/422, 6/4.

yılında emiri aşereden olan ve hac emirliği de yapan Emir Ömer b. Bahadır el-Cemâlî de a'mâ olarak görev yapan emirlerdendi.⁸⁶⁸

Görme engelli kişiler kadılık görevi de yapmışlardır. Muhammed b. Ebi el-İhnâ el-Malikî (ö. 750/13750) fıkıh ilminde ileri düzeyde bir eğitim almış ve bu alanda kendini yetiştirmiştir. Bu kişi Mısır Malikî kadılığı yapmış Sultan Nâsır Muhammed'in de takdirini kazanmıştır. Bu dönemde görme sıkıntısı yaşadığından dolayı tedavi olmuş ve sonra kadılığa devam etmiştir. Kör olsa bile kadılık makamına devam edebileceği yöneticiler tarafından kendisine bildirilmiştir.⁸⁶⁹ Görme engelliler şeyhlik,⁸⁷⁰ meşihatlık (hankâh, zâviye gibi yerlerde yöneticilik görevi) ve şeyhu'l-huddâmlık (şeyhlere hizmet eden) da yapmışlardır. Sultan Nâsır Muhammed döneminde Muhtar el-Eşrefî (ö. 723/1323) a'mâ olduğu halde şeyhu'l-huddâmlık görevini ve Kâfur el-Muzafferî'nin yerine meşihatlık görevini belli bir süre icra etmiştir.⁸⁷¹ Ayrıca görme engelli kişiler nâzırul-evkâflık da yapmıştır. Aydoğdu b. Abdullah el-Emir Alaeddin er-Rüknî (ö. 693/1294)⁸⁷² a'mâ olduğu halde Kudüs evkâf nâzırlığı yapmıştır. Emir Alaeddin Medine, Kudüs ve el-Halil şehirlerinde çok sayıda ribât ve hamam yaptırmıştır.⁸⁷³

Memlükler engelli bireylere güç yetirebildikleri çeşitli meslekleri yerine getirme imkânı tanımışlardır. Bununla birlikte onları, güç yetiremeyecekleri işlerden de muaf tutmuşlardır. Örnek olarak Memlükler savaşlarda insan gücüne en çok ihtiyaç duyulduğu Orta Çağda, kör ve topal kişileri savaştan muaf tutmuşlardır. Bu durum engelli insanlar için pozitif bir ayrımcılık olarak görülebilir.⁸⁷⁴ Engelli insanların vücutlarındaki fiziki ve ruhî kusurlardan dolayı onlarla alay etmek toplum tarafından hoş karşılanmamıştır. Engelli kişileri küçük düşürücü sözler söylemek ve onlarla alay ederek birtakım lakaplar takmak da toplum tarafından kınanmıştır. Dönemin âlimleri tarafından kötü lakap takmanın yasaklandığına dair fetvalar bile verilmiştir.⁸⁷⁵

⁸⁶⁸ Emir Ömer b. Bahadır'ın amcası, Emir Ebu Bekir b. Sunkur el-Cemâlî'yi hacca hac emirliği göreviyle göndererek onu ödüllendirmiştir. Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/170.

⁸⁶⁹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 5/145-146.

⁸⁷⁰ Necmeddin Abdülcelil b. Salim b. Abdirrahman el-Hanbeli (ö. 768/1367) Kahire'de şeyhlik yapmıştır. Ebu Zekeriyâ Yahya b. Ali b. Yahya es-Sanâfirî (ö. 771/1370) de şeyhlik yapmıştır. Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/308, 343.

⁸⁷¹ Muhtar el-Eşrefî görme engelli olmasına rağmen hac görevini yerine getirmiş ve vakıflarla ilgili görevler olarak çalıştığı dönemde vakıfları imar etmiştir. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 6/105-106.

⁸⁷² Kudüs ve el-Halil şehirlerinde evkaf nâzırlığı yapmıştır. Medine, Kudüs ve el-Halil şehirlerinde ribât, hamam ve başka imaretler yaptırmıştır. Evkaf nâzırlığı yaptığı dönemde vakıfların en güzel şekilde imar edildiği ve gelirlerinin arttığı kaynaklarda geçmektedir. Bir hamamın planını çizdiği ve kensinin bizzat çalışarak hamamı inşa ettiği de rivayet edilir. At yetiştirmeyi çok severdi. A'mâ olmasına rağmen atlar yanından geçerken kendi yetiştirdiği atları tanırdı. Safedî, *el-Vâfi*, 9/272.

⁸⁷³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/60; Safedî, *el-Vâfi*, 9/272; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/398; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 3/163-164.

⁸⁷⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 13/118.

⁸⁷⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 5/413. Müslüman bir devlet olan Memlükler Kur'an-ı Kerim'in bir emri olan :“Ey İman edenler! ...Biriniz diğerinizi aşağılamayın, birbirinize kötü ad takmayın. İman ettikten sonra fâsıklıkla anılmak ne kötüdür!...” (Hucurat Süresi 11.ayet) bu ayeti ve bu konuyla ilgili diğer hususları göz önüne almışlardır. Dönemin âlimlerinden Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), insanlara

Toplum içerisinde görme engelli kişiler olduğu gibi işitme engelli bireyler de vardı. İşitme engelli kişilerin de bir kısmı doğuştan bir kısmı ise sonradan engelli olmuştur.⁸⁷⁶ Bu kişilerin engelli olması onları toplumsal hayattan soyutlamamış aksine sağlıklı insanların yapabildiği çoğu şeyi onlar da yapmıştır. Abdülkerim Muzaffer b. Sad b. Ömer b. Saffâr (ö. 651/1254) işitme engelli bir kişiydi ve büyük servet sahibi bir tüccardı. Ticaretin yanında ilimle de uğraşmış Mısır, Şam ve Bağdat'a giderek hadis ilmiyle ilgili meclislere katılmıştır.⁸⁷⁷ İşitme engelli ilim adamları hadis ilmiyle beraber tefsir, fıkıh, Kur'an-ı Kerim'i yedi kıraat üzere okuma gibi diğer dini ilimlerle de uğramışlar ve vaizlik de yapmışlardır. Bu duruma bir örnek olarak işitme engelli âlim Muhammed Abdülvehhâb b. Abdülkâfi İbn Şeyh Ebi'l-Ferec Ebu'l-Mealî ed-Dımaşkî 578/1183 yılında Dımaşk'ta doğmuştur. 652/1255 yılında Merakeş'te (Fas'ta bir şehir) bulunmuştur. Fıkıh ilmiyle uğraşmış ve vaizlik yapmıştır. Fakat konuşması çok açık olmadığından, söylediklerinin anlaşılması biraz zor olmuştur.⁸⁷⁸ Dini ilimlerin yanında şiir,⁸⁷⁹ edebiyat ve tıp gibi pozitif ilimlerle de uğraşmışlardır.⁸⁸⁰ İşitme engelliler tasavvufî grupların içerisinde bulunmuş sûfilere önderlik yapmış şeyh⁸⁸¹ ve hankâh meşihatlığı yapmışlardır. İşitme engelli İzzeddin Yusuf b. Mahmud er-Razi el-Acemî 786/1385 yılında Şeyhu Hankâhında meşihatlık yapmıştır.⁸⁸²

İşitme engelli kişiler meşakkatli ve uzun bir yolculuğu göze alarak hac vazifesini ve diğer ibadetlerini de yerine getirmişlerdir. İşitme engelli Muhammed b. Zenyni b. Muhammed Zeynüş-Şems Ebu Abdillah et-Tantedâi en-Nehrârî 762/1361 yılında doğmuş iki defa hacca gitmiştir. Kahire'de kıraat, peygamber kıssaları ve tefsir alanında ilim tahsil etmiştir. İlim öğrenmenin yanında fakirlerin problemlerine çözüm bulmaya da gayret etmiştir.⁸⁸³

vücutlarındaki kusurlardan dolayı lakap takmanın ittifakla haram olduğunu söylemiştir. O dönemde insanlara takılan lakaplar genellikle insanların fiziksel görünüşleriyle ilgiliydi. Takılan lakaplar arasında; kör, tek gözlü sağır, dişleri dökülmüş, sarı-siyah-mavi göz, saç ve ten renkleri (lakap konusu edilmiş), çok zayıf, kambur, kör adamın/kör kadının oğlu/kızı gibi ifadeler kullanıldığı kaynaklarda geçmektedir. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 5/413-414.

⁸⁷⁶ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 5/317. Muhammed Ali b. Zübeyr b. Süleyman el-Halebî (ö. 721/1322) sonradan ileri bir yaşta sağır olmuştur. O, Belhî, Ebi İshak gibi döneminin âlimlerinden dersler almıştır. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 4/94-95.

⁸⁷⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 48/99-100.

⁸⁷⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 48/255.

⁸⁷⁹ Havâs Ahmed b. Abbad b. Şuayb işitme engelli olup şiir yazmış ve koro halinde şiir söyleme etkinliklerine katılmıştır. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 11/171.

⁸⁸⁰ Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 2/125. İşitme engelli ilim adamlarından biri de Ziya b. Abdilkerim Vecihüddin el-Menavîdir. Devrin âlimlerinden Ebû Hayyân el-Endülüsî (ö. 745/1344) O'nun hakkında: "Tıp ve edebiyat alanında ilim tahsil eden sağır âlimlendendi. Kendisini Kahire'de Meşhedî Hüseyin'de şu şiiri okurken gördüm" demiştir. Safedî, *el-Vâfi*, 16/214.

⁸⁸¹ Şeyh Sibt Ebî Ömer Mukaddesî diye tanınırdı. Sağır Şeyh İzzeddin Yusuf b. Mahmud b. Muhammed er-Razî el-Acemî el-Hanefî (ö. 794/1392) Şeyhuniye ve Rukniye Baybars Hankâhlarında hankâh şeyhliği yapmıştır. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mu'cemü's-şüyûhi'l-kebir li'z-Zehebî*, thk. Muhammed Habîb el-Hîle (Taif/Suudi Arabistan: Mektebetu's-Siddîk, 1408), 2/335; Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/329.

⁸⁸² Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/169.

⁸⁸³ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 7/246.

2.2.4.2. Ortopedik Engellilere Yönelik Sosyal Hizmetler

Yürüme engelli bireyler de o günkü toplumun bir parçasıydı. Yürüme engelli bireyler görme ve işitme engellilere nispetle ilimle daha fazla uğraşmışlardır. Bu ilimler arasında tefsir, hadis, fıkıh ve kıraat gibi dini ilimler vardı.⁸⁸⁴ Bazı engelliler, tasavvufla meşgul olup sûfilere şeyhlik yapmışlardır.⁸⁸⁵ Yürüme engelli kişiler tıp ilmiyle de uğraşmış, medreselerde tıp dersi vermiş, hastanelerde ise şeyhu'l-etibbâ'lık (başhekimlik) yapmışlardır.⁸⁸⁶ Yürüme engelliler yargılama ve fetva verme makamı olan kadılık gibi önemli görevleri de yerine getirmişlerdir. Ali b. Muhammed b. Abdillâh b. Ebi'l-Feth el-Askalanî el-Hanbelî (ö. 776/1375) total birisi olup Dimaşk kadılığı yapmıştır.⁸⁸⁷ Yürüme engelli kişiler devlet yönetiminde emirlik ve nâiblik gibi önemli makamlarda da bulunarak görevlerini hakkıyla icra etmişlerdir. Kısa boylu total emirlerden Şam Naibi Emir Sibay et-Tuyûrî (ö. 888/1484), nâiplik gibi ileri düzey yöneticilik görevini başarıyla ifâ etmiştir. Total emirlerden bir diğeri de Yeşbek es-Sakî ez-Zâhirî Berkuk (ö. 831/1428)'tur. O, Haleb Kalesi Naibliği yapmıştır.⁸⁸⁸

Yürüme engelli kişilere toplum şefkat ve merhamet gösterdiği gibi total ve yaralı hayvanlar için de insanlar duyarlı davranmıştır. Bu durumla ilgili bir hadise Sultan el-Melikü'n-Nâsır Hasan dönemi 748/1347 yılında yaşanmıştır. Bu yılda Dimaşk yakınlarında gece vakti bir çiftçi total ve yaralı olan bir eşeğe çok malzeme yüklemiş ve bu olaya şahit olan insanlar bu durumdan rahatsız olmuştur. Hayvana olan merhametlerinden dolayı durumu yetkilelere bildirmişlerdir.⁸⁸⁹

2.2.4.3. Zihinsel Engellilere Yönelik Sosyal Hizmetler

Memlükler, zihinsel engellilerin de ihtiyaçlarının karşılanması için çeşitli vakıflar kurulmuşlardır. Sultan Rükneddin I. Baybars dönemi 664/1266 yılında Safed Kalesi fethedilmiştir. Bu fetihden elde edilen menkul ve gayrimenkullerin gelirlerinin belli bir oranı

⁸⁸⁴ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/463.

⁸⁸⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 52/334.

⁸⁸⁶ Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 2/316-319.. Abdurrahim b. Ali b. Hamid eş-Şeyh Mühezzibuddin et-Tabib ed-Dehvâr (ö. 627/1230) total bir tabipti. Kendi evini tıp dersi verilen Dehvâriye Medresesi diye bilinen medreseye çevirmiştir. Bu tıp medresesinde çok sayıda tabip yetiştirmiştir. O, tıp ilmiyle ilgili kitapları tasnif etmiş, makaleler yazmış ve tıpla ilgili sorulara cevaplar hazırlamıştır. Tıp ilmiyle ilgili yüz ciltten fazla kitap yazmış, pis ve temiz gıdalardan bahsetmiştir. Dimaşk, Mısır ve Şam'da reîsü'l-etibbâ'lık ve saray hekimliği yapmıştır. İleri derece çeşitli hastalıklara tedavi yöntemleri bulmuş, sultanlar da dâhil çoğu insanı tedavi etmiştir. O, tıp ilminin yanında şiirle de uğraşmıştır. Safedî, *el-Vâfi*, 18/233-234.

⁸⁸⁷ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/88.

⁸⁸⁸ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 3/65, 10/276-277.

⁸⁸⁹ Safedî, *A'yânü'l-'asr*, 1/640; Safedî, *el-Vâfi*, 9/259.

Sultan Baybars tarafından zihinsel engelliler için kurulan vakfa tahsis edilmiştir.⁸⁹⁰ Zihinsel engelliler için bazı kolaylıklar tanınmıştır. Zimmîlerden alınan cizye vergisi çocuk, kadın, köle ve zihinsel engelliler gibi kendi başına geçimini sağlayamayacak durumda olanlardan alınmamıştır.⁸⁹¹

2.2.4.4. Bütün Engellilere Yönelik Sosyal Hizmetler

Engelli bireylerden bazı yaptırımlar ve sorumluluklar kaldırılmıştır. Hankâh, zâviye ve ribât gibi kurumlara su temin etmekle görevli olan mezmelâtinin⁸⁹² taşınması gereken özellikler sayılırken engelli olmaması gerekir diye bir ifade konulmuştur.⁸⁹³ Hastanelerde düşkün/yaşlı ve engelli hastaların en güzel şekilde karşılanması, bekletilmemeleri ve tedavilerinin daha hızlı yapılması istenmiştir. Bu süre zarfında onlara şefkatli ve merhametli davranılması gerektiği vurgulanmıştır.⁸⁹⁴ Dönemin bazı hastanelerinde görme engelliler için ayrıca gıda ve yemek hazırlanan bölümlerin varlığı kaynaklarda önemli bir yer teşkil etmektedir.⁸⁹⁵

Engelli bireylere yönelik sultan, ümerâ, devlet ricali, ulemâ ve tâcirler gibi maddi durumu iyi olanlar gerekli zamanlarda yardımda bulunmuştur. Toplu ve bireysel yardımların yanında hayırseverler kurdukları vakıflar aracılığıyla engellilerin ihtiyaçlarını karşılamaya gayret etmişlerdir. Vakıfların engelli bireylere yönelik hizmetleri arasında onların barınma, yiyecek, içecek ve kıyafet gibi ihtiyaçlarını karşılamak gelmektedir. Sultan Hasan vakfında sunulan hizmetler sayılırken görme engeli yanında başka engeli olan bireylere verilen hizmetler de sayılmıştır. Bu bireylere yönelik yeme, içme ve barınma dışında nakit para verildiği gibi nâzırın uygun görmesi halinde ise onların her türlü ihtiyaçlarının karşılanması gerektiği ifade edilmiştir.⁸⁹⁶ Zâviyelerde fakir, düşkün, kadın, kör ve vücutlarında fiziksel engeli bulunan bireylere, şahıslar tarafından kurulan vakıflar aracılığıyla yardımlar yapılmıştır. Yapılan yardımlar arasında yeme, içme, kalacak yer temini başta olmak üzere sadaka dağıtma, hediye verme gibi farklı hususlar da vardı. Yardımlardan bu sayılan grupların aileleri ve çocukları da faydalanmaktaydı.⁸⁹⁷

Sultan Rükneddin I. Baybars dönemi veziri Bahaeddin Ali b. Muhammed b. Selim b. Hınna (ö. 677/1279) 660/1262 yılında farklı gruplara yaptığı yardımların yanında Ramazan ayı da

⁸⁹⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/35.

⁸⁹¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 13/359.

⁸⁹² Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısr*, 151.

⁸⁹³ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısr*, 151.

⁸⁹⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 12/84.

⁸⁹⁵ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/ 267.

⁸⁹⁶ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısr*, 134.

⁸⁹⁷ Zekî Mübârek, *et-Tasavvufü'l-İslâmî fi'l-edeb ve'l-ahlâk*, 357-359. Otuz tane körün kaldığı zâviyeler vardı. Zekî Mübârek, *et-Tasavvufü'l-İslâmî fi'l-edeb ve'l-ahlâk*, 357-358.

dâhil olmak üzere görme engelli bireylerin ihtiyaçlarını da karşılamıştır.⁸⁹⁸ Sultan Mansur Kalavun hacca giden engelli bireyler için binek hayvan temin etmiş, bunun yanında onlara hac yolculuğu sırasında refakatçi da tayin etmiştir. Engellilerin yeme, içme ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması konusunda sultan, gerekli desteği sağlamıştır.⁸⁹⁹

Engelli bireylerin toplumla kaynaşması adına sokaklarda rahat gezebilmeleri için ilave tedbirler de alınmıştır. Mısır ve Şam'ın dar yollarında hayvanların yoğun olarak geçtiği saatlerde görme engelliler, dalgın kişiler, zihinsel engelliler ve çocuklar zarar görmesin diye gerekli tedbirler alınmıştır. Bu tedbirlerden biri de muhtesib tarafından hayvanlara zil takma zorunluluğunun getirilmesidir. Zil sayesinde hayvanların engelli kişilere zarar verme ihtimali asgari düzeye indirilmiştir.⁹⁰⁰ Engelli bireyler, toplumun değer verdiği türbe, mezar ve yatır gibi yerlere hane sahibi tarafından götürülürlerdi. Buralara götürülen engelli bireylerin bu türbeler sayesinde iyileştiğine de inanılmaktaydı.⁹⁰¹

Memlüklerde gerek bedensel gerekse zihinsel engelliler toplumdan dışlanmayarak onların topluma rehabilite edilmesi sağlanmıştır. Bu durumun sürekli hale gelmesi için devlet yöneticileri tarafından engelli bireylere yeteneklerine göre çeşitli memuriyetler verilerek onların hem kendi geçimlerini kazanmalarına hem de topluma adaptasyon sağlamalarına yardımcı olunmuştur.

2.2.5. Fakir, Yoksul ve Düşkünlere Yönelik Sosyal Hizmetler

Memlükler döneminde dezavantajlı gruplar arasında yer alan fakir, yoksul ve düşkünler hem devlet hem de vakıflar tarafından desteklenerek refah seviyelerinin yükseltilmesine çalışılmıştır. İnsanların fakir ve muhtaç duruma düşmeleri bazen içinde buldukları toplumsal statüden kaynaklanmakta bazen de kuraklık, kıtlık, veba gibi bulaşıcı hastalıkların yaygınlaştığı olağanüstü durumlar nedeniyle olmaktadır. İnsanların yaşadıkları bu sıkıntıları ortadan kaldırmak için zekât ve sadaka gibi yardımların yanında vakıflar ve beytülmâl gibi kurumların da desteğiyle problemlere çözüm bulunmaya çalışılmıştır. Muhtaçlar, bireysel ve kurumsal yardımlarla daha iyi bir hayat standardına kavuşmuşlardır.

⁸⁹⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/6. 660/1262 yılında fakirlere, İbn Tolun Camii ve Zâviyesi çalışanlarına gerekli maddi yardım yapılmıştı, askerlere de ulufe (bağış) verilmişti. Sonrasında Vezir es-Sahib Bahaeddin, körler topluluğuna da yardımda bulunmuştur. Makrîzî, *el-Hitat*, 3/359.

⁸⁹⁹ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/212.

⁹⁰⁰ Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 95. Mısır'daki hisbe teşkilatı, 395/1005 yılında Mısır ve Kahire sokaklarından geçen hayvanlara zil takma zorunluluğu getirmiştir. Bu durum Memlükler döneminde de devam etmiştir. Ziller demir veya bakırdan yapılmış olup zil takma zorunluluğu; binmek için eşek kiralayanlar, zirhli hayvanlar, odun taşıyan hayvanlar, çamur/çöp taşıyan ve diğer hayvanlar için de gerekiyordu. İbnü'l-Uhuvve, *Me'âlimü'l-kurbe*, 17.

⁹⁰¹ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/324-326.

Memlûk devleti, sosyal bir devlet olması hasebiyle fakir ve düşkünlere hem kendisi yardım etmiş hem de vakıfları aktifleştirerek çeşitli zamanlarda yiyecek, içecek ve sadaka dağıtımını yapmıştır.

Sosyal hizmetler kapsamında fakir ve muhtaçlara gıda yardımı ve sadaka dağıtımını bazen Memlûk ordusunun savaşı kazandığı dönemlere denk getirilerek yapılmıştır. Bu duruma bir örnek olarak Sultan Rükneddin I. Baybars, 663/1265 yılında Franklarla Arsuf'ta yaptığı savaşı kazanması sebebiyle bunun bir hediyesi olarak fakirlere çok miktarda tahıl ve dirhemi sadaka olarak dağıtmıştır. Memlûk sultanları camilerde kalan fakirlere çeşitli yardımda bulunmuş ve kıyafet de dağıtmıştır.⁹⁰² Sultan Nâsır Muhammed 702/1303 yılında Moğollarla yapılan savaşı kazanması sonucu bir zafer göstergesi olarak fakirlere bol miktarda sadaka dağıtmıştır.⁹⁰³

Ramazan ayı, Ramazan ve Kurban Bayramı günleri, kandil geceleri, âşûrâ günü ve itibarlı şeyhlerin doğum günleri hayırseverliğin en fazla olduğu günlerdi. Mevlit kandili münasebetiyle düzenlenen programlarda fakir, yetim ve muhtaçlar başta olmak üzere bir kısım insanlara yiyecek, tatlı ve meyve dağıtılırdı. Ayrıca fakir ve muhtaçlara kıyafet yardımı yapılır ve sadaka da verilir.⁹⁰⁴ Önemli gün ve gecelerde fakirler ve memlûkler için yirmi binden fazla sofraya kurulurdu. Sultan Berkuk mevlit kandili münasebetiyle yapılan bu güzel etkinliklere ilaveten fakirlere ve zâviye şeyhlerine ambarından insanların ihtiyacına göre buğday dağıtırdı. Aynı zamanda mevlit kandili münasebetiyle fakir ve muhtaçlara para dağıtma âdeti vardı.⁹⁰⁵ Kandil gecelerinin her birinde fakir ve muhtaçlara beş rıtlı fıstık dağıtırdı.⁹⁰⁶ Vakıflar, Ramazan Bayramı günlerinde fakirlere, muhtaçlara, borçlulara ve yetimlere çok miktarda pasta, kek, hurma ve fındık dağıtırdı. Vakıflar aracılığıyla Kurban Bayramlarında kesilen kurbanların etlerinden yolculara, borçlulara, fakir ve muhtaçlara dağıtırdı.⁹⁰⁷

2.2.5.1. Kuraklık ve Salgın Hastalık gibi Olağanüstü Durumlarda fakirlere Yapılan Yardımlar

Kuraklık, kıtlık, deprem ve bulaşıcı hastalıklar gibi olağanüstü durumlarda gıda fiyatlarındaki anormal yükselmeler fakir ve muhtaçları oldukça zor durumda bırakmaktaydı. Bu durumlarda fakir ve muhtaçların yiyecek bulmada çok sıkıntı çektikleri ve çok sayıda insanın

⁹⁰² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/114.

⁹⁰³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 8/165-166; Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri fi Asr Selâtin el-Memâlik*, 217.

⁹⁰⁴ İbn Abdizzâhir, *el-Eltâfû'l-hafiyye*, 3/62; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, 13.

⁹⁰⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 12/74.

⁹⁰⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, 2/313.

⁹⁰⁷ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 142-143; Hijjîh, "el-Medresetü't-Tenkiziyye fi'l-Kuds: Numuzecen li İdâreti'l-Medâris ve Evkâfihâ fi'l-Asri'l-Memluki (730/1329)", 90-91. Ramazan Bayramı vesilesiyle sülilere, yetimlere, fakirlere ve dini müesseselere komşu olan fakir ve muhtaçlara yardımda bulunurlardı. Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 142-142.

bu durum sebebiyle öldüğü görülmektedir. Sultan Baybars dönemi 661/1263 yılında kuraklık nedeniyle gıda fiyatları aşırı yükselmişti. Bu durum karşısında Sultan Baybars sokaklarda yatıp kalkan ve Harrâfiş diye isimlendirilen bu fakir kesimi belirli bir yerde toplamıştı. Bu fakirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için onları, kendisi ve ümerâ arasında paylaşmıştır. Sultan Baybars bu fakirlerden beş yüz tanesini kendisine ayırmış, oğlu Melik Said Bereke'ye beş yüz fakir, Nâibü's-saltanat Emir Bedreddin Beyleyk ez-Zâhir b. Haznedar'a (ö. 676/1278)⁹⁰⁸ üç yüz fakirin ihtiyaçlarını karşılama görevi vermiştir. Geriye kalan fakir insanları ihtiyaçlarının karşılanması için emirler arasında taksim etmiştir. Buna göre her emir hissesine düşen fakirlere yardımcı olmuştur. Bu fakirlerin her birine günlük iki rıtıl ekmek verilmiş ve temel ihtiyaçları karşılandığından bir dönem Mısır diyarında yaşayan fakirlerden dilenen görülmemiştir.⁹⁰⁹ 662/1264 yılında Sultan Baybars döneminde kuraklıktan dolayı gıda fiyatları aşırı yükselmişti. Bu durum karşısında Sultan Baybars Kal'atü'l-cebel'in aşağı kısmında bu fakirleri biraraya toplamış ve bunların isimlerini tek tek kaydettirmiştir. Ümerâ ve zenginlere ambarlarında buğday depolamalarını emretmiş, kendi ambarından da fakirlere buğday dağıtmıştır. Başta kendisi olmak üzere bu fakirleri ümerâ ve zengin tâcirler arasında paylaşmıştır. Ramazan ayı da dâhil olmak üzere üç ay boyunca fakir, muhtaç ve borçluların temel ihtiyaçlarının karşılanmasını emretmiştir.⁹¹⁰

Sultan Baybars döneminde 665/1267 yılında Hicaz Bölgesinde büyük bir kuraklık ve kıtlık yaşanmıştır. Bu yıl Mekke'de yaşanan kuraklık ve kıtlık nedeniyle gıda fiyatları da aşırı yükselmiştir. Aynı yıl Hac emiri İzzeddîn el-Hillî (ö. 667/1269)⁹¹¹ ile beraber Mekke halkına dağıtılmak üzere bol miktarda sadaka gönderilmiştir.⁹¹²

Sultan Eşref Halil döneminde 690/1291 yılında Nil Nehri su seviyesi istenilen seviyeye yükselmeyince büyük bir kuraklık yaşanmıştır. Ülkenin büyük kısmında bu kuraklık yüzünden gıda fiyatları aşırı derecede yükselmiştir. Bu olumsuz durum sonucunda insanlar açlıktan ölü hayvan etleri yemeye başlamış ve çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Yaşanan sıkıntılar daha da artınca Sultan Halil, maddi durumu iyi olanlar arasında bu fakirleri

⁹⁰⁸ Emir Beyleyk Sultan Baybars dönemi önemli emirlerinden olup 660/1260 yılında Musul sahibi Bedreddin Lü'lü'nün kızıyla evlenmiştir. Hıms naipliği ve Nâibü's-saltanatlık da dâhil en üst düzey devlet yöneticisi görevlerini icra etmiş emirlerdendir. Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 2/151, 3/234; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 49/10, 30; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/270.

⁹⁰⁹ Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Aydemir el-Alâî el-Mısırî İbn Dokmak, *el-Cevherü's-semîn fî siyeri'l-hulefâ' ve'l-mülûk ve's-selâtîn*, thk. Kemâleddin İzzeddin Ali (Beyrut: Âlimu'l-Kütüb, 1405), 298; Makdisî, *Türk Memlûklerin Faziletleri*, 37.

⁹¹⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/5-9; İbn Habîb, *Dürretü'l-eslâk*, 1/195; Şeşen, *Haçlılar ve Moğollar Önünde Sultan Baybars*, 56; Çakır, *Memlûk Devleti'nde Merkezîyetçi Yapının Oluşumu (1250-1341)*, 225.

⁹¹¹ Tam adı Aydemir b. Abdillâh Emir İzzeddin el-Hillîes-Sâlihî en-Necmîdir. Sultan Baybars'ın en büyük emirlerinden olup Mısır Nâibü's-saltanatlığı yapmıştır. Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 1/372, 2/373, 413; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/87; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 49/26, 30, 237-238; Safedî, *el-Vâfi*, 10/5; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/36.

⁹¹² Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/45; Zeynüddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Abdilkadir el-Ensârî el-Hanbelî el-Cezîrî, *Dürerü'l-ferâ'idü'l-munazzama fî ahbâri'l-hâc ve tarîkı Mekketü'l-mu'azzama*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1422), 1/378.

paylaştırmıştır. Zenginler bu sıkıntılar giderilinceye kadar fakirlerin maddi ihtiyaçlarını karşılamaya devam etmişlerdir.⁹¹³ Sultan Zeyneddin Ketboğa döneminde 695/1295 yılında Mekke’de kuraklık baş gösterince gıda fiyatları yine anormal bir şekilde yükselmişti. Hicaz bölgesindeki halk bu durum karşısında Yemen taraflarına göç etmeye başlamıştır.⁹¹⁴ Aynı dönemde vebanın da yayılmasıyla Mısır genelinde gıda fiyatları aşırı yükselmiştir. Bu durumda fırınlar insanların ihtiyaçlarını karşılayamaz olmuştur. Sultan Ketboğa fakirleri toplayarak ümerâ ve tâcirler arasında emîrû mieye yüz fakiri, emîrû hamsine (elliler emiri) elli fakiri, emiri aşerâta on fakiri ve başkalarına da bakabilecekleri kadar fakiri paylaştırmıştır. Ketboğa fakirlerin yeme, içme gibi temel ihtiyaçlarının karşılanmasını ve onlara sadaka verilmesini emretmiştir. Bu yılda ümerâya ait bir kısım iktâ arazisi fakirlere geçici olarak tahsis edilmiştir. Fakirler gıda ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bu arazilere fasulye ekmişlerdir.⁹¹⁵ Bu durum fakir ve muhtaçların problemlerinin çözülmesi için çeşitli seçeneklerin değerlendirildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Sultan Nâsır Muhammed dönemi 702/1302 yılında Mısır, Kahire ve yakın şehirleri de etkileyen şiddetli bir deprem meydana gelmişti. Mısır ve Kahire’de bulunan camiler bu depremden etkilenerek büyük zarar görmüştür. Nâibü’s-saltanat Emir Seyfeddin Salâr (ö. 709/1310) depremden etkilenen ve muhtaç duruma düşen halkın ihtiyaçlarının karşılanması için infakta bulunmuştur.⁹¹⁶ Sultan Nâsır Muhammed dönemi 721/1321 yılında Mekke ve çevresinde de bir kuraklık yaşanmıştır. Bunun üzerine Sultan Nâsır Muhammed, iki bin irdeb buğdayı Mekke’deki fakir ve muhtaçlara sadaka olarak dağıtılması için göndermiştir.⁹¹⁷

Şam’da 724/1324 yılında gıda fiyatları aşırı pahalalanmış, bir çuval buğday iki yüz dirheme yükselmişti. Bu durumu müteakip sultanın bir emirnamesi yani ilzami’s-sultanisi ile Mısır’dan Şam’a buğday getirilmiştir ve böylece buğdayın çuval fiyatı yüz yirmi dirheme düşmüştür. Sonrasında Sultan Nâsır Muhammed’in emriyle gıdalardan alınan vergiler düşürülmüş ve böylece buğdayın çuval fiyatı üç buçuk dirheme kadar gerilemiştir.⁹¹⁸

660/1262 ile 770/1369 yılları arası gıda fiyat artışları genellikle kuraklık, kıtlık ve bulaşıcı hastalıklar gibi sebeplerden kaynaklanmıştır. Bu gibi durumlar bazen bölgesel düzeyde bazen de ülke genelinde etkili olmuştur. Gıda fiyatlarındaki artış, toplum içerisinde en fazla alt tabakada yer alan fakir ve yoksulları etkilemiştir. Sultanlar bu gibi problemleri çözmek için fakir, muhtaç ve dilencileri toplayarak onları, emirler ve zengin tâcirler arasında paylaştırmıştır. Sorumluluğu üzerine alan emir ve zengin tacirler fakir ve muhtaçların gıda ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Bu kapsamda her fakir, muhtaç ve dilenciye

⁹¹³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/262-263.

⁹¹⁴ Gökhan, *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye’de Krizler, Kıtlıklar ve Vebalar*, 358-359.

⁹¹⁵ Makrîzî, *İğasetü’l-ümme*, 108-110.

⁹¹⁶ İbn Dokmak, *Kitâbü’l-İntisâr*, 1/71; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 32/60.

⁹¹⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/55.

⁹¹⁸ İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 8/113.

günlük iki rıtl⁹¹⁹ ekmek ve temel gıda maddeleri dağıtılmıştır. Bu uygulama Mısır, Kahire ve ülkenin diğer şehirleri için ihtiyaç duyuldukça devreye sokulmuştur.⁹²⁰

2.2.5.2. Sultan, Yöneticiler ve Zenginlerin Fakirlere Çeşitli Vesilelerle Sadaka Dağıtması

Sultan, ümerâ ve zenginler hastalıktan şifa bulup kurtulduktan sonra sadaka dağıtımını yapmışlardır. Bu konuyla ilgili bir örnek vermek gerekirse 741/1341 yılında Sultan Nâsır Muhammed hastalanmış ve hastalıktan kurtulup iyileşince fakir ve muhtaçlara beytülmâl'den çok miktarda sadaka dağıtmıştır. Sokaklarda kalan fakirlere ekmekle birlikte kıyafet de dağıtmıştır.⁹²¹ Sultan el-Melikü's-Sâlih Ebü'l-Fidâ dönemi büyük emirlerinden İlmuddin İbn Zenbûr (ö. 755/1355)⁹²² 745/1344 yılında hastalanmış ve bu hastalığı kırk gün sürmüştü. Emir bu hastalıktan iyileşip tekrar sağlığına kavunca otuz bin dirhemi sadaka olarak dağıtmıştır.⁹²³ Sultan, ümerâ ve itibarlı kişiler herhangi bir hastalıktan kurtulduklarında fakir ve muhtaçlara sadaka vermiş, ekmek ve kurbanlık hayvan eti dağıtmışlardır.⁹²⁴

Sultan, ümerâ ve devlet erkânının sadaka dağıtmasına vesile olan durumlardan biri de sultan, ümerâ ve ailesinden birileri vefat ettiği veya kabirlerinin bir yerden başka bir yere nakledildiği zamanlardı. Sultan Eşref Halil 690/1291 yılında babası Sultan Mansur Kalavun'un naaşını Kal'atü'l-cebel'den Mansuriye Türbesine naklettirmiştir. Bu zaman diliminde Sultan Halil tarafından fakirlere bol miktarda sadaka dağıtılmıştır. Aynı yıl Mansuriye Türbesinde okunan Kur'an-ı Kerim hatmi tamamlanınca da fakirlere sadaka dağıtılmıştır.⁹²⁵ Sultan Nâsır Muhammed dönemi 717/1318 yılında hacdan dönüşte Emir Togay Seyfeddin el-Kebir en-Nasrî'nin (ö. 718/1319)⁹²⁶ hanımı vefat etmişti. Bunun üzerine

⁹¹⁹ Rıtl; Mısır, Suriye ve çoğu yerde kullanılan ağırlık ölçüsü birimidir. Memlûkler döneminde bir rıtl 450 gram ile 500 gram arası değişen bir miktara karşılık geliyordu. Baharat türü malzemeleri ölçen 'rıtl-ı fülfuli' 450 grama denk geliyordu. Pahalı olmayan malları tartmak için kullanılan 'rıtl-ı kebir' ise yaklaşık 500 grama denk geliyordu. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 11/285-286; Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/419; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1006; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/511-514; Hınz, "İslam'da Ölçü Sistemleri", 36; Cengiz Kallek, "Rıtl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/52-53.

⁹²⁰ Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 47.

⁹²¹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/162.

⁹²² İlmuddin Kadı Taceddin Abdullah b. Ahmed b. İbrahim b. Zenbur (ö. 755/1355) kâtiplik, nâzıru'l-has, nâzıru'l-ceyş ve vezirlik yapmıştır. Vezirlik yaptığı 760/1359 yılları Sultan Nâsır Hasan b. Muhammed II. dönemine denk gelmiştir. Bir ara tutuklanmış ve malları müsadere edilmiştir. Safedî, *A'yânü'l-âsr*, 1/228, 2/557, 652-655; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/284; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/85; Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/110, 124-127; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 10/150, 164, 220.

⁹²³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/426-427.

⁹²⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/84-85; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 10/202-203; İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 3/199.

⁹²⁵ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/227-228.

⁹²⁶ Emir Togay Sultan Hüsâmeddin Lâçin'in memlûklerinden olup Sultan Nâsır Muhammed dönemi en prestijli emirlerdendir. Safed ve Kerek naibliği gibi üst düzey devlet yöneticilikleri yapmıştır. Safedî, *A'yânü'l-âsr*, 1/709; Safedî, *el-Vâfi*, 16/255-256.

Emir Togay o dönemde Sultan Mansur Kalavun'un evlatlarına ait olan bir mekânda Kahire'deki fakirlere sadaka ve çeşitli eşya dağıtmıştır.⁹²⁷ Sultan Nâsır Muhammed'in oğlu Ânuak 741/1341 yılında vefat ettiği zaman Ânuak'un annesi Hond Togay onun kıyafetlerini satın elde ettiği parayı fakirlere sadaka olarak dağıtmıştır.⁹²⁸

Kudüs'te kurulan vakıflar aracılığıyla fakirlere her gün on üç bin ekmek dağıtılmış, bazı mekânlarda kurulan mutfaklar aracılığıyla yemek ve et dağıtımı da yapılmıştır.⁹²⁹ Sultan Mansûr Hüsâmeddin Lâçin'in (696-698/1296-1299) sultanlığı döneminde fakirler için tahsis edilen Karakuş Vakfının Dımaşk'ta ve başka yerlerdeki mallarının bir kısmı fakirlere dağıtılmıştır.⁹³⁰ Emir Yeşbek Vakfı aracılığıyla Ezher Camisine komşu olan fakirlere et, süt ve buğday karışımı hazırlanan yemek günlük olarak dağıtılmıştır. Bu vakıf aracılığıyla fakirlere günlük bir ritl ekmek ve sadaka verilmiştir.⁹³¹

Sultan Nâsır Muhammed fakirlere her seferinde beş yüz dirhemden fazla sadaka dağıtırdı. Mutfağında pişirilen yemekler için günlük üç bin ritl et ve ihtiyaç duyulduğu kadar baharat kullanılırdı. Sultan Nâsır Muhammed'in sofrasında fakirler eksik olmazdı.⁹³²

Sultan Berkuk her yıl her bir fakire ortalama bir dinar dağıtır, bazen bu rakam daha az veya daha fazla olurdu. Ayrıca fiyatların aşırı yükseldiği dönemlerde Haremeyn Bölgesindeki fakir ve muhtaçlara her gün kırk irdeb buğday ve sekiz bin ekmek dağıtmıştır. Bu hizmetler sayesinde Sultan Berkuk döneminde Haremeyn Bölgesinde kimse açlıktan ölmemiştir. Bunların yanında fakirlere az ya da çok altın dağıtmıştır.⁹³³ Sultan Berkuk 798/1396 yılında Cize Beldesine gidince o bölgedeki fakirlere her gün yemek, et, et suyu ve ekmek dağıtmıştır. Yardımlardan faydalanan fakirlerin sayısı on beş bini bulmuştur. Yemek almaya geç kalıp yemek alamayan fakirlere ekmek ve bir dirhem verilmiştir.⁹³⁴ Sultan Berkuk dönemi Emiri Devâtdâr Yûnus Nevrûzî (ö. 791/1389)⁹³⁵ fakirlere karşı çok merhametli biriydi. Bu emir,

⁹²⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/523.

⁹²⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/295.

⁹²⁹ Ata', *Kitâbu Arubetu'l-Kudsi min Vâkiin Vesâiki'l-Evkâfi'l-Mukaddesiyye*, 83, 108.

⁹³⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/306. Sultan Hüsâmeddin Lâçin döneminde Belkıs halkının mallarından eşrafa ayırdıkları mallar, her yıl otuz bin dirheme kadar ulaşmaktaydı. Bu para o insanlardan haksız yere alınmaktaydı. Yıllardan beri haksızlıkla alınan bu malların Karakuş vakfı fakirlerine ait olduğu sultana bildirildi. Sultanın devreye girmesiyle bu vakıf malları Şafiî Kadiya teslim edildi. Karakuş vakfında yıllardır bekleyen birikmiş bu malları, Sultan Lâçin fakirlere dağıtmıştır. Döneminde vakıfların işlevselliğini artırarak devam ettirmiştir. Bunların yanında Sultan Lâçin geceleri gezip sadaka vermeyi ve hayır yapmayı seven biriydi. Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/306-307.

⁹³¹ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 136.

⁹³² İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 8/186.

⁹³³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/446; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 12/108-110.

⁹³⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/385.

⁹³⁵ Emiri Yûnus Nevrûzî tablhâne emirliği, Ba'lebek emirliği ve devâtdarlık da yapmıştır. Sultan Berkuk döneminde devâtdâr-ı kebir olmuştur. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 6/199; Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/124, 142, 273; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 6/264.

onların dertleriyle dertlenir, onlara ikram etmeyi sever ve sadaka dağıtmayı da ihmal etmezdi.⁹³⁶

Mısır'ın büyük tâcirlerinden Nasıreddin Muhammed b. Müsellime el-Bâlisî'nin (ö. 776/1375) çok fazla malı vardı. Bu tâcir fakirlere çok sadaka dağıtır bu konuda gayet cömert davranırdı.⁹³⁷ Yine Mısır'ın büyük tâcirlerinden Zekiyüddin Ebu Bekir b. Nureddin Ali el-Harrûbî (ö.787/1386) fakirlere sadaka verme ve onların ihtiyaçlarını karşılama konusunda çok gayret göstermiştir.⁹³⁸

2.2.5.3. Vakıfların Fakirlere Yönelik Yardımları

Fakir ve muhtaçların yeme, içme ve barınma ihtiyaçları medrese, dârülhadîs, cami, hankâh, zâviye ve ribât gibi kurumlar aracılığıyla da karşılanmaktaydı. Sultan Baybars 671/1273 yılında Kudüs, Halep ve Hama'da zâviyeler yaptırmıştır. Bu bölgelerdeki fakir ve muhtaçları burada toplamış ve onların yeme, içme, barınma ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için de bu müesseselere vakıflar tahsis etmiştir.⁹³⁹ Mısır ve Kahire'de yer alan Salihîye Medresesi, Kamiliye Dârülhadîsi, Salahiyye Hankâhı/Saîdü's-süedâ ve Hâkimi Camii'nde fakirler için yemek masaları hazırlanmış ve buralarda fakirlere yemek ikramı yapılmıştır. Yolcular ve salih kimseler de bu müesseseleri ziyaret etmiş ve buraların imkânlarından yararlanmışlardır.⁹⁴⁰ Salihîye Medresesi'nin vakıflarından ihtiyaç sahibi fakirlere gerekli maddi yardımlar yapılmıştır.⁹⁴¹ Kahire'de bulunan Ezher Camii'nde fakir, muhtaç ve yabancı uyruklu olanlar ikamet etmekteydi. Burada kalanların toplam sayısı bazı zamanlar yedi yüz elli kişiyi bulmaktaydı. Burada ikâmet edenlere ramazan ayı ve diğer zamanlarda yemek ikramı yapılmış ve fakirlere de sadaka dağıtılmıştır.⁹⁴²

Kudüs'teki Kaime ve Selamiye Medreseleri vakıflarının bir kısım geliriyle fakirlere sadaka dağıtılmıştır.⁹⁴³ Hankâh, ribât ve zâviye gibi müesseselerin açılışına özel fakir ve muhtaçlara sadaka olarak altın ve gümüş dağıtılmıştır. Sultan Nâsır Muhammed dönemi 725/1325

⁹³⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/300-301.

⁹³⁷ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 3/289; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 8/246. Nasıreddin Muhammed b. Müsellime el-Bâlisî İbn binti kebiri't-tüccar, hayırsever zenginlerdendi. Mısır'daki Müsellemîye Medresesini yaptırmıştı. Kalyub Bölgesindeki birçok emlakı, ev ve dükkânı bu medrese için vakfetmişti. Bu medreseye yetimler mektebi de yaptırarak çocuklara Kur'an-ı Kerim öğretmesi için müeddib tayin etmiştir. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/260.

⁹³⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/180; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, 1/62.

⁹³⁹ Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 8/270.

⁹⁴⁰ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/334.

⁹⁴¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 12/341-342.

⁹⁴² Makrîzî, *el-Hitat*, 4/55-57.

⁹⁴³ Ata', *Kitâbu Arubetu'l-Kudsi min Vâkiin Vesâiki'l-Evkâfi'l-Mukaddesiyye*, 113.

yılında Sultan tarafından Kahire’de yaptırılan Nasıriye/Siryakus Hankâhı’nın açılışına özel fakir ve muhtaçlara altın ve gümüş sadaka olarak dağıtılmıştır.⁹⁴⁴

Fakir ve muhtaçların yiyecek ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bazı beldelerde farklı uygulamalar da vardı. Nil Nehrine iki mil uzaklıkta bulunan Menlevî Beldesi’nde şeker kamışlarının kaynatılıp sıkılarak şeker elde edildiği kazanlar vardı. Bu beldede fakirlere sıcak ekmek dağıtılır ve fakirler ekmeklerini getirir, kazanlarda kaynatılmış şeker suyuna bandırarak yerlerdi. Buranın sahipleri böylece fakirlerin yemek ihtiyaçlarının karşılanmasına katkıda bulunmuş olurlardı.⁹⁴⁵

Ayrıca fakir ve muhtaçlara yazlık ve kışlık kıyafetler de dağıtılmıştır. Emir Şeyh el-Mahmûdî ez-Zâhirî (ö. 824/1421) her yıl Mekke ve Medine’deki fakir, muhtaç ve yetimlere dağıtılmak üzere gıda yardımı ve sadakanın yanında kıyafet de göndermiştir.⁹⁴⁶

Dezavantajlı gruplar içerisinde ön sıralarda yer alan fakir, muhtaç ve yoksullara, devlet, vakıflar ve zengin tâcirler tarafından maddi destekler sağlanmıştır. Yapılan bu yardımlar vesilesiyle bu grup içerisinde yer alan bireylerin hayat standartları iyileştirilmeye çalışılmıştır. İslâmın yardımlaşma müessesesi olarak görülen zekât ve sadakanın bu gruplara yansıtılması sonucunda zenginle fakir arasındaki makas daralmış, böylece toplumsal dayanışmanın güzel örnekleri tezahür etmiştir.

2.2.6. Esir ve Mahkûmlara Yönelik Sosyal Hizmetler

2.2.6.1. Esirlere Yönelik Sosyal Hizmetler

Memlûkler döneminde özellikle Haçlılar ve Moğollarla yapılan savaşlar başta olmak üzere farklı hadiseler sebebiyle bir kısım asker ve diğer insanlar esîr edilmiştir. Savaş tutsağı⁹⁴⁷ anlamına gelen esîr ve işledikleri bir suç veya keyfi uygulamalarla hapse atılan mahkûmlara karşı Memlûk devlet yöneticilerinin tavırları önem arz etmektedir.

Savaşlar ve farklı nedenlerle esir düşenlerin esaretten kurtarılması için farklı yöntemler kullanılmıştır. Bu yöntemlerin başında Müslüman esirlerin kurtuluş fidyelerinin ödenmesi amacıyla birtakım vakıfların kurulması gelmektedir. Sultan, ümerâ ve zengin tâcirler başta olmak üzere maddi durumu iyi olan kimseler kurdukları vakıflar aracılığıyla esirlerin fidyelerini ödeyerek onları düşman elinden kurtarmışlardır.

⁹⁴⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 14/422. Bu hankâha başlangıçta kırk fakir sufi yerleştirilmiş sonraları bu sayı yüz fakire kadar ulaşmıştır. Sonraki bir zamanda hankâhta kalan fakirlere dağıtılan sadaka beş bin dirhemi bulmaktaydı. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/183-184; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/113.

⁹⁴⁵ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/225-226, 2/160.

⁹⁴⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 6/128.

⁹⁴⁷ İbn Cemâa, *Tahrîrül-ahkâm*, 1/313-314; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 4/19.

Memlûklerden önce de Müslüman esirlerin hürriyetlerine kavuşturulması için vakıflar vardı. Zengîler ve Eyyûbîler Haçlılarla mücadelelerinde esir düşen Müslümanları kurtarmak için vakıflar kurmuşlardır. Bu konuyla ilgili vakıf kuranlar arasında Sultan Nûreddîn Mahmûd Zengî b. İmâdiddîn Zengî'nin (ö. 569/1174) kardeşi Haleb Naibi Ebu Bekir b. ed-Dâye Mecduddin (ö. 565/1169) de vardı. Ebu Bekir b. ed-Dâye, Müslüman esirlerin kurtuluş fidyelerinin ödenmesi için vakıflar kurmuş ve bu vakıfların için çok miktarda mal tahsis etmiştir.⁹⁴⁸ Eyyûbîler Müslüman esirlerin fidyelerinin ödenmesi için gelirleri harcanmak üzere Bilbis ve Daru't-Temr'de birtakım arazileri vakfetmişlerdir.⁹⁴⁹ *Daru't-Temr* bu amaçla Mısır şehrine yakın Nil'in kıyısında 500/1107 yılında kurulmuş bir yerdi. Bu yeri Kadı Abdurrahim b. Ali b. Ebi'l-Hasan el-Beysanî (ö. 596/1200)⁹⁵⁰ Frankların eline düşen Müslüman esirlerin kurtarılması için vakfetmiştir. Bu vakıf aracılığıyla esir düşen Müslümanların fidyelerini ödeyerek onları Frankların elinden kurtarmıştır.⁹⁵¹

Musul ve Erbil'de hüküm süren Begteginler Atabegliği Sultanı Muzafferüddin Kökböri b. Ali (586-629/1190-1232) her yıl güvendiği bir kısım insanları Akdeniz kıyı şeridi üzerinde bulunan ülkelere göndermiştir. O bölgelerde Müslüman olmayan devletlerin ellerindeki Müslüman esirlerin kurtarılması için gönderdiği kişilere yeterli miktarda para vermiştir. Bu kişiler Müslüman esirlerin fidyelerini ödeyerek onları hürriyetlerine kavuşturma görevini yerine getirmişlerdir.⁹⁵²

Memlûkler döneminde Moğol ve Haçlılarla yapılan savaşlarda esir düşen Müslümanları kurtarmak için de vakıflar kurulmuştur.⁹⁵³ Evkafun li fikaki'l-üsera adı verilen vakıflar aracılığıyla Müslüman esirlerin fidyelerinin ödenerek onların esaretten kurtarılması sağlanmıştır.⁹⁵⁴ Ebu bekir b. Yusuf b. Muhammed el-Hakîm Takıyyüddin (ö. 657/1259) devlet yönetiminde üst düzey idarecilik yapmış biriydi. Hayatının son zamanlarını Dımaşk'ta geçirmiştir. Vasiyeti üzere malının üçte biri sadaka olarak dağıtılmış ve geri kalan malının önemli bir kısmı da Müslüman esirlerin fidyelerinin ödenmesine harcanmıştır.⁹⁵⁵ Sultan

⁹⁴⁸ Safedî, *el-Vâfi*, 10/145-146.

⁹⁴⁹ Emin, "Vesîkatu vakfî's-Sultan Kayıtbay", 23; Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 225.

⁹⁵⁰ Safedî, *el-Vâfi*, 18/202.

⁹⁵¹ Safedî, *el-Vâfi*, 18/202, 208. Mısır'a yakın bir konumda Nil'in kıyısında yer alıp Burhaneddin İbrahim el-Haliyyi konutu ve Medresesi dâhilindedir. Müslüman esirler buraya her getirilişlerinde giydirilirler, buranın etrafında dolaşırlardı. Esaretten kurtulanlar, Kadı Abdürrahim'in bu hizmetlerinden dolayı, ona rahmetiyle muamele etmesi için Allaha dua ederlerdi. Bu vakıf hasat edilen hurmaları işlemekle ünlenmiş olup gelirleri, düşmanların elindeki Müslüman esirleri kurtarmak için vakfedilmiştir. Bu yerin müstemilatında, on iki dükkân, beş oturma meclisi, elli sekiz deposu, on beş kulübesi, altı salon ve avlusu, altı tahıl ambarı, yetmiş beş odası ve beş üst kat konutu vardı. Buraların geliri 689/1291 yılında aylık bin yüz otuz altı dirhem nukra idi. Makrîzî, *el-Hitat*, 3/144.

⁹⁵² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 45/403; Ebû zer el-Halebî, *Künûzü'z-zeheb fi Târîhi Haleb*, 1/392. Musul Sahibi Sultan Kökböri, her yıl Müslüman esirlerin kurtuluş fidyeleri için iki yüz bin dinar harcamaktadır. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/116-117.

⁹⁵³ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 113.

⁹⁵⁴ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/330.

⁹⁵⁵ Safedî, *el-Vâfi*, 10/168.

Rükneddin I. Baybars dönemi 664/1266 yılında Emir Fahreddin b. Cülban, Fanklara ait bölgelerden Dımaşk'a dönerken beraberinde kurtuluş fidyeleri ödenerek hürriyetine kavuşturulmuş Müslüman esirleri de getirmiştir. Bu esirlerin kurtuluş fidyeleri Emir Akkuş Cemaledin es-Salihî en-Necmî (ö. 677/1278) vakfı tarafından karşılanmıştır.⁹⁵⁶ Yine Sultan Baybars 669/1270 yılında Antakya üzerine bir sefer düzenlemiş ve bu sefer esnasında Emir Fahreddin b. Cülban ve Emir Şemseddin el-Ahnâî'yi hazineye görevli olarak atamıştı. Bu iki emire üç bin Mısır dinarı vermiş ve bu paranın Müslüman esirlerin kurtuluş fidyelerinde kullanmasını emretmiştir.⁹⁵⁷ Sultan Mansur Kalavun dönemi Nâibü's-saltanat Emir Hüsâmeddin Toruntay el-Mansuri (ö. 689/1290) Hüsamiye Medresesini yaptırarak buraya vakıflar tahsis etmiştir. Bu vakıfları Müslüman esirlerin kurtuluş fidyelerinin ödenmesi için kurmuştur.⁹⁵⁸ Yine Sultan Mansur Kalavun dönemi emirlerinden el-Emîrû'l-kebîr el-Hac Taybers b. Abdillâh Alaeddin (ö. 689/1290) çok miktarda sadaka veren biriydi. Bu emir Dımaşk'ta bulunan bir hanı Müslüman esirlerin fidyelerinin ödenmesi için vakfetmiştir. Emir Taybers Müslüman esirlerin fidyelerini ödeyerek onları hürriyetlerine kavuşturma konusunda çok gayret eden bir emirdi. Kurduğu vakıflar başka hayırlara da vesile olmuştur.⁹⁵⁹

726/1326 yılında Dımaşk'ı ziyaret eden İbn Battûta (ö. 769/1368) oradaki vakıfların yaptığı faaliyetlere şahit olmuştur. Vakıfların yaptığı faaliyetler arasında, Müslüman esirlerin, kölelerin ve Haçlılar tarafından esir edilen Müslümanların kurtuluş akçelerinin ödenmesi de vardı. Vakıflar bu ödemeleri dîvânü'l-üsâra⁹⁶⁰ aracılığıyla yaparak onları esaretten kurtarmışlardır.⁹⁶¹ Sultan Nâsır Muhammed dönemi 727/1327 yılı Ramazan ayında Fransız tâcirler yanlarında Müslüman esirleri de getirmişlerdi. Tâcirler, yüz kırk Müslüman esiri Cezayir'den satın almış ve Şam sahillerinden Beyrut Limanı'na getirmişlerdi. Oradan da

⁹⁵⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 50/263; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/269; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/32. Emir Akkuş, el-Muhammedî diye tanınırdı. Sultan Baybars dönemi ilk zamanlarında üstâdüddârlık yapmış sonrasında dokuz yıl Dımaşk nâipliği yapmıştır. Fakir ve muhtaçlara bol sadaka verir, âlimlere hürmet gösterirdi. Haremeyn bölgesinde çok vakıf kurmuş, buralara çok mal vakfetmiştir. Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 2/155; Safedî, *el-Vâfi*, 9/188-189.

⁹⁵⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/332. Sultan Baybars Haçlılarla mücadele çerçevesinde Trablus'tan dönmüş ve Antakya tarafına yapılan seferler düzenlemiştir. Bu zaman zarfında esir düşen Müslümanların fidyelerinin ödenmesi için hazineden bu parayı vermiştir. Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/70.

⁹⁵⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 49/308, 52/369-370; Safedî, *el-Vâfi*, 16/247; Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/21; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 7/384; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 4/86.

⁹⁵⁹ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 27/400; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/376. Dımaşk nâipliği yapmıştır. Medrese vakıfları, esirlerin fidyelerinin ödendiği vakıflar ve hayır amaçlı başka vakıflar da kurmuştur. Safedî, *el-Vâfi*, 2/291-292.

⁹⁶⁰ Dîvânü'l-üsâra Müslüman esirlerle ilgili divandır. Esirlerin kurtuluş fidyelerinin ödenerek onların hürriyetlerine kavuşturulmaları için gerekli ödemelerin ve işlemlerin yürütüldüğü divandır. Safedî, *A'yânü'l-'asr*, 3/302, 524, 4/277; Safedî, *el-Vâfi*, 2/105; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/149; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 4/127; İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 2/86; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 9/5.

⁹⁶¹ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/331; Şeker, "Dayanışma Müessesesi olarak Vakıflar", 113.

Dımaşk'a getirmişler ve buradaki el-Medresetü'l-Adiliyeti'l-Kebir'e⁹⁶² yerleştirmişlerdi. Biladu's-Şam Naibi Emir-ü Kebir Tenkiz (ö. 740/1340) esirlerin her biri için yüz yirmi dirhem ödeyerek onları satın almış ve hürriyetlerine kavuşturmuştur. Esirlerin kıyafet ve yemek ihtiyaçlarını karşılayarak onların Mısır'a intikalini sağlamıştır. Şam naibi Tenkiz fukahayı toplayarak dıvânu'l-üsâraya bağlı vakıflardan yaklaşık altmış bin dirhemlik bir gideri temin ettirmiştir. Bu güzel davranıştan dolayı esaretten kurtulan Müslümanlar bu işe vesile olanlara çok dua etmişlerdir.⁹⁶³ Sultan Hasan Vakfı da gelirlerinin önemli bir kısmını Müslüman esirlerin fidyelerinin ödenerek onların esaretten kurtarılmasına tahsis etmiştir.⁹⁶⁴

Müslüman esirleri hürriyetine kavuşturmak için kurulan vakıflardan birisi de evkâfun li fikaki'l-üsera adlı vakıftır. Bu vakıflarda görevlendirilecek kişilerin bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bu özellikler arasında zeki, hesap işlerinde uzman, adaletli, güvenilir ve faziletli olmak gibi özellikler vardı. Bu özelliklerin yanında ayrıca akrabalık ilişkilerine önem vermek ve esirlerin durumlarını gözetip bir an önce onları bu sıkıntılı durumlardan kurtarmak gibi üstün ahlaki değerler vardı.⁹⁶⁵

Müslüman esirlerin kurtuluş fidyelerini maddi durumu iyi olan sultan, ümerâ ve zengin tâcirler karşılamışlardır. Sultan Baybars dönemi 664/1266 yılında Hısnu'l-Ekrad/Krak Des Chavaliers'de (Dımaşk yakınlarındaki Hospitalier Kalesi) esir tutulanlar vardı. Dımaşklı bazı tâcirler bu esirlerin fidyelerini ödeyerek onların serbest bırakılmalarını sağlamışlardır.⁹⁶⁶ Sultan Baybars'ın 665/1267 yılında Kudüs'ü ziyareti esnasında Frank elçiler sultanın huzuruna çıkıp hediyelerini takdim etmişlerdi. Bu elçiler beraberlerinde Müslüman esirleri de getirmişlerdi. Sultan Baybars bu esirlerin kurtuluş fidyelerini ödeyerek onları hürriyetlerine kavuşturmuş ve onların kıyafet ihtiyaçlarını da karşılamıştır.⁹⁶⁷

Müslüman esirler bazı durumlarda dönemin âlimleri veya ileri gelenleri aracılığıyla serbest bırakılmışlardır. Sultan Nâsır Muhammed dönemi 699/1300 yılında Moğollar, Gazze⁹⁶⁸ ve Dımaşk bölgesine saldırı düzenlemişlerdir. Buradan Kudüs'e dönüşlerinde bir kısım

⁹⁶² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/156; Yûnîni, *Zeylü Mir'âti'z-zamân*, 3/236, 281; Safedî, *el-Vâfi*, 3/25; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/82. Bu medrese Dımaşk'ta 612/1216 yılında yaptırılmıştır. Nuaymî, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris*, 1/272.

⁹⁶³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/243-244; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, 2/274; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/148-149; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/102.

⁹⁶⁴ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 134.

⁹⁶⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 12/388-391.

⁹⁶⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/292.

⁹⁶⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/43.

⁹⁶⁸ Gazze, Akdeniz kıyısına yakın bir şehirdir. Bayda, Mısır ve Şam arasında yer alan Gazze, Mısırdan Şam'a doğru olan kısımda yer almaktadır. Güzel sokakları ve mescitleriyle göz dolduran bir mimarisi vardır. Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd* (Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.), 1/227; Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 3/477; İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/239, 2/160; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/243; İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-acâ'ib*, 1/100.

Müslümanı esir almışlardır. Dönemin âlimlerinden İbn Teymiye (ö. 728/1328)⁹⁶⁹ bir grup âlimle birlikte devreye girip Moğol Hükümdarı Gâzân Han ile bu konuyu görüşmüştür. Bu görüşmeler olumlu sonuçlanınca Müslüman esirler de serbest bırakılmış ve Dımaşk halkı da büyük bir katliamdan kurtulmuştur.⁹⁷⁰ Sultan Nâsır Muhammed döneminde Dımaşk'da görev yapan Emir Tenkiz (ö.740/1340) döneminde çok sayıda Müslüman esirin fidyesi ödenerek hürriyetine kavuşturulmuştur.⁹⁷¹ Ulemâdan Muhammed b. Ahmed b. Muhammed ed-Devsî Ebi Abdillah (ö. 793/1391) sadaka vermeyi çok severdi. Bu âlim Müslüman esirlerin kurtuluş fidyelerini ödeme konusunda çok gayret etmiştir.⁹⁷²

Haçlılarla yapılan savaşlar esnasında esir takası ile ilgili konular müzakere edildiğinde karşılıklı anlaşma durumu göz önünde bulundurularak esirlere emân verildiği durumlar olmuştur. 648/1250 yılında Haçlılarla Mansura'da yapılan savaş esnasında bir ara Haçlılar, esirler için emân isteyince Sultan el-Melikü'l-Muazzam Turan Şah tarafından esirlere zarar verilmemesi adına emân verilmiştir.⁹⁷³ Aynı hadisede esir alınanların tamamına aynı şekilde davranılmamış esirler, farklı uygulamalara tabi tutulmuşlardır. Sultan Turanşah Haçlılarla 648/1250 yılında Mansura'da yapılan savaşın Minye Köyünde cereyan eden kısmında onlardan esirler almıştır. Bu esirlerden sanat erbabı olanlara dokunulmamış, usta oldukları alanda çalışmalarına izin verilmiştir.⁹⁷⁴ Sultan Baybars 662/1264 yılında Sîs⁹⁷⁵ üzerine bir sefer düzenlemiş ve bu sefer esnasında Sîs'in sahibine ve Hıristiyanlardan esir alınan kadın ve çocuklara iyi davranmıştır.⁹⁷⁶ Sultan Baybars dönemi 664/1266 yılı Ramazan ayında Safed Kalesi fethedilmiştir. Bu fetih esnasında esir alınanlar da farklı muamelelere tabi tutulmuşlardır. Bu esirlerden iki tanesi serbest bırakılmış biri Müslüman olmuş ve Sultan Baybars da bu kişiye ikta tahsis etmiştir. Diğer kişi de atabegin araya girmesiyle serbest

⁹⁶⁹ İbn Teymiye 661/1263 yılında Harran'da doğmuştur. Fıkıh, tefsir ve hadis gibi temel İslam ilimlerinde iyi bir eğitim almış ve bu alanlarda kendini yetiştirmiştir. Fıkıh ilminde dönemin en büyük âlimleri arasına girmiş ve çok sayıda eser telif etmiştir. Bidat ve hurafalara karşı çıkarak bu konuda mücadele vermiştir. Memlüklerin Şiiler ve Moğollarla yaptıkları mücadeleleri, hem vaazlarıyla desteklemiş hem de bizzat bu mücadelelere katılmıştır. Bazı zamanlar tutuklanıp hapse atılmış, fetva vermesi yasaklanmıştır. Safedî, *el-Vâfi*, 7/11-18.

⁹⁷⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/395-396. Moğollar Dımaşk yakınlarında Mezza ve Darâya köyüne yönelirken Müslüman halkın bir kısmını katletmişlerdi. İbn Teymiye bu durumu Gazân Han ile görüşüp şikâyetini iletmek istemişti. Moğol komutanları bu durumun, Gazân Han'ı kızdırabileceğini söyleyince o, bu şikâyetten vazgeçip Gazân Han'a dua etmiştir. Sonrasında İbn Teymiye ve Müslüman âlimlerden bazılarının ricası ve ileri gelen Moğol komutanlarının da devreye girmesiyle esirler serbest bırakılmıştır. Bu vesilelerle Dımaşk halkı da toplu katliamdan kurtulmuş oldu. Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/326.

⁹⁷¹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/70.

⁹⁷² İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 5/101.

⁹⁷³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 29/357-358; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 47/53-54; Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/456; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 6/367-369.

⁹⁷⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 6/364-366.

⁹⁷⁵ Sîs, İrminiya (Ermenistan) ülkesi sınırlarında suğur şehirlerinden biridir. Sîs, Antakya ve Tarsus arasında yer almakta olup Maraş'a yakın bir şehirdir. Günümüzde Adana'nın Kozan ilçesinin olduğu bölgededir. Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/182; İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/284; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1/551; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 1/425, 4/78; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 16/160.

⁹⁷⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/38.

bırakılmıştır.⁹⁷⁷ Müslüman esirlere iyi davranmak, onların yeme, içme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak ve onlara güzel sözler söylemek her zaman iyi hasletler arasında sayılmaktaydı. Bu davranışları yapan devlet büyüklerine ve diğer kişilere övgüler dizilmiştir. Bu durumlar o dönemde yazılan mektup ve tevki nüshalarında geçen yazışmalardan anlaşılmaktadır.⁹⁷⁸

Müslüman esirlerin kurtuluş fidyelerinin ödenerek serbest bırakılmalarının yanında Memlûk Devleti içerisinde çalıştırılan esirler de vardı. Devletler Arası mücadeleler sonucunda esir edilenler sanat erbâbıysa genellikle sanatlarını icra etmelerine izin verilmiştir. Esirler çalıştırıldıkları işlere göre değişen miktarlarda aylık maaş alırlardı. Bazen bu maaşlarda kesinti yapıldığı da oluyordu. Sultan el-Melikü'n-Nâsır Hasan dönemi 748/1349 yılında veba salgını baş göstermişti. Bu salgın Orta Asya'dan başlayarak dünyanın önemli bir kısmını ve Mısır'ı da etkilemiş ve ülkelerin ekonomik dengelerini bozmuştur.⁹⁷⁹

Birçok nedenden dolayı esir düşmüş erkek, kadın, çocuk ve yaşlı gayri müslim esirler bazen toplu halde Mısır'a getirilirlerdi. Esirler önce saraya alınır ve bir kısmı orada görevlendirilir ve bir kısmı da Mısırlı ailelere dağıtılırdı. Erkekler ve kadınlar yeteneklerine göre bir sanat alanında eğitilirlerdi. Çocuklara ve eğitim alabilecek durumda olanlara turabî denilen eğitimci tarafından okuma-yazma ve okçuluk gibi konularda eğitim verilirdi. Esirler, yeteneklerine göre halifenin sarayında da görev alırlardı.⁹⁸⁰

Savaşlarda karşı taraftan esir edilenlerin tutuklu bekletildiği yerler vardı. Esirlerin tutuklu olarak kaldığı yerlerden biri de Kal'atü'l-cebel'de yer alan Hizanetu'l-Benud'du.⁹⁸¹ Ayrıca Mısır'da esirlerin kaldığı mahalleler de vardı. Kahire'de İbn Tolun Camii'nin olduğu mahallede Sîs beldesinden getirilen esirlerin kaldığı yerler vardı. Bu mahallelerde asayişin sağlanması adına denetimler düzenli olarak yapılırdı.⁹⁸²

⁹⁷⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/288-289.

⁹⁷⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 7/14, 9/177. Devlet yöneticilerinden Müslüman esirlere şefkat ve merhametle davranıp onların temel ihtiyaçlarını karşılayan ve onlara hür insanlara verilen temel yaşam haklarının verilmesini sağlayanlara övgüler dizilmiştir. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 9/177.

⁹⁷⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/263; Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/80-91; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 10/195-200, 210.

⁹⁸⁰ Makrîzî, *el-Hıtat*, 2/419, 3/339.

⁹⁸¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/394-395.

⁹⁸² Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/66, 139.

2.2.6.2. Mahkûmlara Yönelik Sosyal Hizmetler

Mahkûm, işlediği bir suçtan dolayı kendisine ceza verilen veya yaptırım uygulanan, hürriyeti kısıtlanan ve tutuklanan şahıslara denmektedir.⁹⁸³ Suç işleyen mahkûmlar, kendilerine verilen cezaları çekmeleri için devlet tarafından hem hayatlarının koruma altına alınması hem de işledikleri suçların cezalarını çekmeleri için hapisaneler yaptırılmıştır. Suçlar, suçlulara verilen cezalar ve suçluların cezalarını çektikleri yer olarak tanımlanan hapisaneler insalık tarihi kadar eskidir.⁹⁸⁴

2.2.6.3. Bahri Memlükler Döneminde Hapisaneler

Memlükler kendilerinden önceki devletlerde olduğu gibi merkezi otoritelerini sağlamlaştırmak, suçluları cezalandırmak ve asayiş sağlamaya amacıyla hapisaneler yaptırmışlardır. Mahkûmlar cinsiyetleri, buldukları statü ve işledikleri suçun türüne göre hapisanelere yerleştirilirdi.⁹⁸⁵ Memlükler döneminde hapisaneler bir sınıflandırmaya göre bunu beş gruba ayrılmıştır:

1. Emirlere, memlüklere ve askerlere has olanlar,
2. Valiler için olanlar,
3. Kadınlara mahsus olanlar,
4. Katillere, hırsızlara ve yol kesenlere ayrılmış olanlar,
5. Sadece kadın mahkûmlara özel olan hapisaneler.⁹⁸⁶

Başka bir sınıflandırmaya göre ise hapisaneler şu gruplara ayrılır:

- 1-Merkezdeki hapisaneler olarak Mısır ve Kahire'de yer alan hapisaneler,
- 2-Taşrada olanlar; Dimaşk, Haleb ve Kerek gibi nâipliklerde yer alan hapisaneler şeklinde idi.⁹⁸⁷ Merkezdeki hapisaneler arasında Sicn el-Cubb⁹⁸⁸ Sicn ez-Zerdhâne⁹⁸⁹ (ümerâ

⁹⁸³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 6/44, 13/203. Sicn/secene kelimesi ile habese kelimesi aynı anlama gelmektedir. İşlediği bir suçtan dolayı, kasıtlı olarak cezalandırmak, hürriyetinden yoksun bırakmak ve tutuklamak anlamlarına gelmektedir. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 6/44-45.

⁹⁸⁴ M. Zeki Uyanık, "Batı ve Doğu Kültüründe Hapishane", *Mizânü'l-hak İslami İlimler Dergisi* 4 (2017), 88.

⁹⁸⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, 3/330; Kortantamer, "Memlüklerde Hapishaneler", 93.

⁹⁸⁶ Kortantamer, "Memlüklerde Hapishaneler", 100; Jülide Akyüz Orat, "Hapishane Islahatı Bağlamında Çerkes Hapishanesinin Modernleşme Çalışmaları", *Ciu Cyprus International University folklor/edebiyat* 17/66 (2011), 83.

⁹⁸⁷ Hala Navaf Yusuf el-Refa'î, *es-Sucûn fi Mısır fi'l-asri'l-Memlûkî fi'l-asri'l-Memlûkî (648-923/1250-1517)* (el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-dirâsâti'l-ulyâ, 2008), 13-14.

⁹⁸⁸ Sicn el-Cubb Hapishanesi, devlet yönetim merkezi olan Kal'atü'l-cebel'in içerisinde yer almakta olup emir ve üst düzey devlet yöneticilerinin hapsedildiği yerlerdendir. 681/1283 yılında Sultan Mansur Kalavun tarafından yaptırılmıştır. Sultan Nâsır Muhammed 729/1329 yılında bu hapishaneyi, gelen şikâyetleri göz önünde bulundurarak yıktırıştır. Gelen şikâyetler arasında şunlar vardı: yarasaların buralarda yuva yapmasından

hapishaneleri), Hizânetu'l-benûd⁹⁹⁰ (ümerâ ve âyân hapishanesi), Hizânetu şemâil⁹⁹¹ (adam öldürme, hırsızlık ve yol kesme gibi adli suçlular hapishanesi) ve başka hapishaneler de vardı. Bunlardan başka Kahire'de Habsu'l-maûne,⁹⁹² Habsu'l-makşara,⁹⁹³ Sicnu'l-kudât⁹⁹⁴ ve Mısır'da Habsu's-sayyâr⁹⁹⁵ adlı hapishane de vardı. Bu hapishanelerden başka Habsu'd-deylem, Habsu'r-rahbe,⁹⁹⁶ Habs el-Hucre⁹⁹⁷ (sadece kadın mahkûmlar için) adlı hapishaneler de mevcuttu. Kahire ve Mısır dışında İskenderiye ve Suriye bölgesinde; Dimaşk, Şam, Trablus vb. şehirlerde de hapishaneler yer almaktaydı.⁹⁹⁸

Mahkûmlara verilen cezalar hafiften ağıra doğru şu şekildeydi; tevbîh (kınama), zecr (azarlama), ta'zir (dövmek), celd (sopa ile dövmek), red' (alikoymak) ve tersim (tutuklamak) şeklinde idi. Bu cezaların devamında kamçılama, eşeğe ters bindirip çan sesi eşliğinde küçük düşürecek şekilde gezdirme, tesmîr (yere çivileme), tavsît (ortadan ikiye bölme), hark (ateşle yakma) gibi ağır ölümcül cezalar da vardı.⁹⁹⁹

kaynaklanan pis kokular mahkûmları ve diğer insanları rahatsız etmiştir. Hapishanenin görünümü kötü idi ve çok karanlık bir ortamı vardı. Bütün bu durumlar, mahkûmlar açısından büyük zorluklara neden olmaktaydı. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/117, 296, 33/29, 281; Makrîzî, *el-Hitat*, 3/330-331, 358.

⁹⁸⁹ Sicn ez-Zerdhâne Hapishanesi, Kal'atü'-cebel'in içerisinde yer almakta olup, hem silah deposu hem esirlerin tutulduğu yer hem de ümerânın hapsedildiği yerlerden biridir. Buraya mahkûm olarak atılanlar uzun süre bekletilmez ya öldürülür ya da serbest bırakılırdı. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/48, 227; Kortantamer, "Memlûklerde Hapishaneler", 93-94.

⁹⁹⁰ Hizânetu'l-benûd Hapishanesi, Kahire'de yer almakta olup Fâtımîler döneminde 461/1069 yılına kadar silah deposu olarak kullanılmıştır. Sultan Nâsır Muhammed ailesiyle Kerek'ten döndüğünde bir ara burada kalmıştır. Burada kalan emirlerden bazıları ve bir defasında buradan firar eden bir Hıristiyan çivilenerek öldürülmüştür. Hizânetü'l-benûd ümerâ, a'yan ve memlûklerin hapsedildiği bir mekân olmuştur. Burada ayrıca esirlerin tutulduğu bölümler de vardı. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/147-148, 201; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/404; Makrîzî, *el-Hitat*, 3/67, 329; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/394-395.

⁹⁹¹ Hizânetu şemâil Hapishanesi, Kahire'de Babu'z-Zuveyla mevkiindedir. Eyyûbîler döneminden beri hapishane olarak kullanılmaktadır. Memlûkler döneminde de hapishane olarak devam etmiş olup sultan memlûkleri de büyük suç işlediklerinde buraya atılarak cezalandırılmıştır. Kahire valisi her gün buranın yöneticisine yüklü miktarda para göndermiştir. Hapishane, çirkin ve itici bir görünüme sahipti. Sultan Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî (815-824/1412-1421) tarafından 818/1415 yılında yıktırılmıştır. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/311; Makrîzî, *el-Hitat*, 3/330, 4/140, 250; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/145, 394; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 10/16, 22; İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 2/11.

⁹⁹² Habsu'l-maûne Hapishanesinin biri Kahire'de diğeri Fustat/Mısır'da olmak üzere iki şubesi vardı. Bu hapishanede de adam öldürme, hırsızlık ve yol kesme gibi âdi suçları işleyenler tutulmuştur. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 39/29; Makrîzî, *el-Hitat*, 2/387-388, 3/328-329; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 5/385.

⁹⁹³ Habsu'l-makşara Hapishanesi, Kahire'de Babu'l-fütûh ile Hakimî Camii arasında yer almakta olup hırsızlık, yol kesme gibi âdi suçları işleyenlerin tutulduğu yerlerden biridir. Hapishanesinin çirkin görünümü ve mahkûmları bezdiren koşulları vardı. Makrîzî, *el-Hitat*, 3/330; Makrîzî, *es-Sülûk*, 7/309; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 15/385; İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, 1/200, 280, 282.

⁹⁹⁴ Sicnu'l-kudât Hapishanesinde mahkûm kadılar kalmaktaydı. Makrîzî, *el-Hitat*, 1/168; Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/156.

⁹⁹⁵ Mısır'da Habsu's-sayyâr Hapishanesinde valiler tutuklu kalmıştır. Makrîzî, *el-Hitat*, 3/328-329.

⁹⁹⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, 3/328; Makrîzî, *es-Sülûk*, 7/309; İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, 2/341.

⁹⁹⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/279.

⁹⁹⁸ Kortantamer, "Memlûklerde Hapishaneler", 95; Refa'î, *es-Sucûn fî Mısır fî'l-asri'l-Memlûkî fî'l-asri'l-Memlûkî*, 37-41.

⁹⁹⁹ Kortantamer, "Memlûklerde Hapishaneler", 97-98.

Memlûkler dönemi hapishanelerinde mahkûmlar genel olarak kalabalık gruplar halinde dar ve karanlık mekânlarda kalırlardı. Kışın soğğundan yazın sıcağından çok etkilenirlerdi. Kaldıkları mekânları ortaklaşa kullandıklarından ibadet etmek için abdest/gusül abdesti alırken mahremiyete pek dikkat edemezlerdi. Bazı hapishane ortamlarında bit ve pire gibi haşereler de vardı, bazılarında ise pis kokular mahkûmları çok fazla etkiliyordu.¹⁰⁰⁰

Memlûkler dönemindeki hapishanelerde mahkûmların kaldığı odaların pek sağlıklı olmadığı görölmektedir. Bu durum Memlûk yöneticilerinin, suçluları konforlu ortamlarda tutmanın onları suça teşvik edeceği düşüncesiyle hareket etmelerinden kaynaklanmış olabilir. Bununla birlikte yöneticiler hapishane ortamının insan sağlığını ileri derece tehdit ettiği durumlarda o hapishaneleri yıktırmışlardır.

2.2.6.4. Mahkûmlara Yönelik Sosyal Hizmetler

Hapishane yöneticilerinden mahkûmlara karşı olumsuz tutum sergileyenlerin yanında, onların durumlarını iyileştirmeye yönelik faaliyetler içerisinde olanlar da vardı. Bu olumlu durumlardan birisi ise, tutuklulara şefkatle yaklaşıp onların yemek ihtiyacının karşılanması ve onlara sadaka verilmesidir.¹⁰⁰¹ Mahkûmlara, yöneticiler ve hayırseverlerin yanında günümüzde olduğu gibi aileleri de yiyecek ve içecek getirirlerdi. Mahkûmlar, ailelerinin getirdiği yemekleri diğer tutuklularla paylaşırlardı.¹⁰⁰² Hapishanelerdeki mahkûmların yeme ve içme ihtiyaçlarını karşılayan emirlerden biri Emir İzzeddin Aydemir el-Hatîrî el-Mansûrî (ö. 737/1337)'dir.¹⁰⁰³ Sultan Nâsır Muhammed dönemi 710/1311 yılında bir isyan girişimine katıldığı gerekçesiyle Emir Bedreddin Bektût el-Fettâh (ö. 710/1311)¹⁰⁰⁴ tutuklanıp İskenderiye Hapishanesine gönderilmişti. Sultan Nâsır'ın, Emir Bektût'u hapishanede açlığa terketmesinden korkan Emir el-Hatîrî hapishaneye çok miktarda yemek, ekmek ve su

¹⁰⁰⁰ Makrîzî, *el-Hitât*, 3/327.

¹⁰⁰¹ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam* (Beyrut/Lübnan: Müessesetü'l-Kütübî's-Sakâfiyye, 1407), 109; Makrîzî, *el-Hitât*, 3/327.

¹⁰⁰² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 47/282-283; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 7/399-400. Şeyh Ebu Muhammed Ali b. Ebi'l-Hasan b. Mansur el-Harîrî ed-Dımaşkî el-Fakîr (ö. 645/1248) Dımaşk'ta yetmiş, dokumacılıkla uğraşmıştır. Dımaşk'ta 'Zâviyetü'l-Harîrî'yi yaptırmıştır. İnsanlar buraya ders dinlemeye gelmiştir. Buraya vakfedilen paralardaki usulsüzlüklerden dolayı hapse atılmıştı. Hapiste ailesi kendisine yiyecek ve içecek getirmiş, o da kendisine getirilenleri diğer mahkûmlarla paylaşmıştır. Borcunu ödeyemeyen mahûmlara da yardımcı olmak istemiş ve onların yüz dirhemlik mahkûmluk vergisini ödeyerek hapisten çıkmalarına destek olmuştur. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 47/282-285; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 7/399-401.

¹⁰⁰³ Emir Aydemir el-Hatîrî meşhur emirlerdendir. Emir el-Hatîrî, üstâdüddârlık, mukaddemü elf, sultan danışma kurulu üyeliği gibi en üst düzey yöneticilik yapmış emirlerdendir. Sultan Nâsır Muhammed'in III. döneminde bir ara tutuklanmış sonra serbest bırakılmıştır. Cömrt bir kişi olup Nil kıyısında Bulak sahilinde bir cami yaptırmıştır. Hasan b. Ebi Muhammed Abdullah b. Ömer b. Mehâsin b. Abdulkerim el-Hâşimî el-Abbâsî es-Safedî, *Nüzhetül-Mâlik vel-Memlûk fi Muhtasari Sire min Veliyyi Mısır minel-Müluk (Yüerrihu min Asril-Feraine vel-Enbiya Hatta Sene 717 H.)*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî (Beyrut/Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1424), 1/194; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/408, 422, 431, 447, 3/158, 222, 225; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 8/176, 243, 9/12, 14.

¹⁰⁰⁴ Safedî, *Nüzhetül-Mâlik*, 1/194-195; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/312, 358, 360, 415, 442, 447; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 8/163, 168, 271, 9/14.

göndermiştir. Bunlardan diğer mahkûmlar da faydalanmıştır.¹⁰⁰⁵ Sultan Sâlih Zeyneddin II. Haccî dönemi (II. dönem 791-792/1389-1390) 792/1390 yılında Kal'atü'l-cebel'de yer alan Hizânetü'-hâs Hapishanesindeki mahkûmlar kendileri için soğan dikmişlerdir. Soğanların bakımı ve sulamasını yapmışlar ve bu soğanlardan yemişlerdir.¹⁰⁰⁶

Memlükler döneminde kuraklık, kıtlık ve salgın hastalıkların yaşandığı zamanlarda gıdaya erişim zorlaşmaktaydı. Böyle dönemlerde sosyal bir devlet olan Memlükler fakirlere, muhtaçlara ve mahkûmlara da gıda yardımı yapmaktaydı. Sultan Zâhir Berkuk dönemi 784/1382 yılında kuraklık ve kıtlık sebebiyle gıda fiyatlar yükselmişti. Berkuk emir ve yöneticilerine haber göndererek hapisteki mahkûmların serbest bırakılmasını ve hiç kimsenin borcundan dolayı hapse atılmamasını emretmiştir.¹⁰⁰⁷ Sultan Zâhir Berkuk dönemi 791/1389¹⁰⁰⁸ ve 798/1396 yıllarında yaşanan kuraklık ve kıtlık nedeniyle gıda fiyatları çok fazla artmıştı. Bu durum karşısında Sultan Berkuk yirmi irdeb buğdaydan ekmek yaptırarak Mısır, Kahire ve Karafe'deki fakir halka ve hapishanelerdeki mahkûmlara dağıttırmıştır.¹⁰⁰⁹

Kal'atü'l-cebel ve İskenderiye Hapishanelerinde kalan ümerâ ve ulemâ gibi gruplara kıyafet yardımı yapılmıştır. Sultan Nâsır Hasan döneminde 752/1351 yılında Emir Seyfeddin Şeyhû (ö. 758/1357) tutuklanıp İskenderiye Hapishanesine gönderilmiştir.¹⁰¹⁰ Hapishaneden çıkması için sultan tarafından kendisine gönderilen resmi yazı ve elçiler geldiğinde hapishanedeki Emir Şeyhû'nun üzerinde melâlît denilen bir giysi vardı.¹⁰¹¹ Bu kıyafetini çıkarmış ve kendisine getirilen diğer kıyafetleri giymiştir.¹⁰¹² Ümerâ ve ulemâ gibi grupların dışında halktan bir kişi hapse atılırsa bunlara ya akrabaları tarafından ya da vakıflardan yapılan bağışlarla kıyafet temin edilirdi.¹⁰¹³

Memlükler döneminde devlet yönetiminde talimatlara uymayan görevlilerin mallarını müsadere etme yöntemi yaygın olarak devam etmekteydi. Uzun süre Kahire muhtesibliği ve nâzıru'l-ahbâslık yapan Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî (ö.

¹⁰⁰⁵ Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkadir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Mukaffâ'l-kebîr (et-Târîhu'l-mukaffâ, el-Mukaffâ fî terâcimi ehli Mısır ve'l-vâridîne ileyhâ)*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1411), 2/366.

¹⁰⁰⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/279; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 11/373; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 3/376.

¹⁰⁰⁷ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 2/253.

¹⁰⁰⁸ Bu yılda buğdayın irdebi yüz dirhemi geçmişti. İnsanlar yedi gün ekmek bulamamışlar, suyu ise ancak Ezher Camii'nden içebilmişlerdi. Vali buğday fiyat artışlarında fırıncıların da etkisi olduğu gerekçesiyle birkaç fırıncıyı çivileterek cezalandırmıştı. Sultan Berkuk rebiulahir ayında her gün fakirlere, mahkûmlara ve zâviyelere ekmek dağıtmıştır. İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/507.

¹⁰⁰⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/384.

¹⁰¹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/273.

¹⁰¹¹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 8/78. Melâlît kol kısmı/yenleri bol bir kıyafet olup bazen ipekten bazen de ince ketenden imâl edilmiştir. Memlükler dönemi ulusal giysilerindendir. Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 476.

¹⁰¹² İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 10/259-261.

¹⁰¹³ Refa'î, *es-Sucûn fî Mısır fî'l-asri'l-Memlûkî*, 175-177.

855/1451)¹⁰¹⁴ de emirlerine uymayan görevlilerin mallarını müsadere etmiştir. Buradan elde edilen mallar, genellikle fakirler ve mahkûmların ihtiyaçlarını karşılamada kullanılmıştır.¹⁰¹⁵

Memlükler döneminde mahkûmların gıda, giyim ve hapisane vergisi gibi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla vakıflar kurulmuştur. Emir Seyfeddin Bektemur es-Saki (ö. 733/1333) 707/1307 yılında kurduğu vakıf aracılığıyla kadın ve erkek mahkûmların yemek ve su ihtiyaçlarını karşılamıştır.¹⁰¹⁶ Abdullah b. Meşkûr Taceddin el-Halebî (ö. 778/1377) Dımaşk ve Haleb'de uzun süre nâzıru'l-ceyşlik yapmıştır. El-Halebî, fakirlere karşı çok cömert davranmış ve hapisanedeki mahkûmların yeme-içme ve diğer ihtiyaçlarını karşılamıştır. Ayrıca makûmların hapisane vergisini karşılamak amacıyla vakıflar kurmuştur.¹⁰¹⁷ Emir Seyfeddin Sûdûn b. Abdillâh en-Nevrûzî (ö. 862/1458),¹⁰¹⁸ Dımaşk'ta uzun süre *hâcibü'l-hüccâblık*¹⁰¹⁹ yapmıştır. Kızı Fatıma kurduğu vakıf aracılığıyla dört hapisanenin mahkûmlarının ekme ve su ihtiyacını karşılamıştır.¹⁰²⁰

Bazı durumlarda mahkûmların aileleri yanlarında kalabilmiş ve zaman zaman karı-koca hapisanede aynı ortamı paylaşabilmiştir.¹⁰²¹ Sultan Eşref Halil 692/1292 yılında Suriye

¹⁰¹⁴ el-Aynî olarak tanınır. İlimle uğraşan bir aileden gelmekte olup ilk eğitimini babasından almıştır. Fıkıh, usul, tefsir, hadis, lügat gibi dini ilimlerin yanında tarih ilmiyle de uğraşmıştır. Sirâceddin el-Bulkînî gibi döneminin önemli âlimlerinden dersler almış, İbn Tağrıberdî gibi döneminin önemli âlimlerine hocalık yapmıştır. Kadılık, Kâdikudâtlık, Kahire Muhtesipliği (birkaç defa bu görevden alınmış tekrar iade edilmiştir), evkâf nâzirliği gibi önemli görevleri icra etmiştir. Makrîzî, *es-Sülûk*, 7/277; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 14/821, 15/837; İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/521, 2/142, 201, 361, 4/179, 198; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, 1/161; Ebû zer el-Halebî, *Künûzü'z-zeheb fî Târîhi Haleb*, 2/123; Suyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, 2/186; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/606, 9/121.

¹⁰¹⁵ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 10/132.

¹⁰¹⁶ Adam Sabra, *el-Fakru ve'l-ihsânu fî Mısır asri Selâtini'l-Memâlik u fî Mısır asri Selâtini'l-Memâlik 1250-1517*, çev. Kâsım Abduh Kâsım (Kahire: Meclisi'l-Alâ li'l-Şuûni'l-İslâmiye, 2003), 145; Refa'î, *es-Sucûn fî Mısır fî'l-asri'l-Memlûkî*, 84.

¹⁰¹⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/23; İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/140; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 3/90. Mahkûmlara sadakası ve hayrı fazla olan biridir. İlk defa suç işleyip hapse düşenlerin ihtiyaçlarını ve mahkûmluk vergisini karşılamak amacıyla çok vakıf kurmuştur. Bu vakıflara el-evkâfu li sâlihi's-sücenâi de denilirdi. Her yıl yaptığı hayırların dışında, vakıflardan elde ettiği kârdan yüz gümüş dirhemlik kısmı, Dımaşk'taki Babu'l-berid Hapishanesinde kalanlar için infak ederdi. Kâmil bin Hüseyin bin Muhammed bin Mustafa el-Bâli el-Halebî el-Gazzî, *Nehrü'z-zeheb fî tarih-i Haleb* (Haleb: Dâru'l-Kalem, 1419), 2/110; İslam İsmail Abdulfettâh Ebu Zeyd, "Hukuku'l-mesâcinin fî Mısır ve Beledî's-Şâm fî asri'l-Devleti'l-Memlûkiye (648-923/1250-1517)", *Mecelletun Dirâsetu Tarihiyyetun/ Aden Centre for Historical Studies* 9 (2022), 52.

¹⁰¹⁸ Emir Sûdûn en-Nevrûzî Sultan Barsbay döneminde silâhdârlık, Kal'atü'l-cebel naibliği ve Dımaşk naibliği yapmıştır. Sultan Seyfeddin Çakmak döneminde hâcibü'l-hüccâblık, Haleb devâdârlığı, emîru mie ve emiru mukaddemü elf görevlerini icra etmiş büyük emirlerdendir. İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 6/172-173, 177; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 16/192.

¹⁰¹⁹ Hâcibü'l-hüccâb (sultanın özel kalemi), yasalara göre emirlerin memlükleri arasındaki problemleri çözüme kavuşturmak görevleri arasında en önemlilerindedir. Diğer görevleri arasında; sultanın misafirleri ve sultana başka yerlerden gelen elçileri ağırlamak, geçit törenlerini organize etmek vardı. Başlangıçta üç olan hüccâb sayısı sonraları beşe çıkarılmıştır. Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, 95.

¹⁰²⁰ Sabra, *el-Fakru ve'l-ihsânu fî Mısır asri Selâtini'l-Memâlik*, 145. Emir Sûdûn'un kızı Fatıma Sicnu'r-Rahbe, Sicnu'd-Deylem, Sicnu'l-Makşara ve Sicnu'l-Hucra (Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/269.) (bu kadınlara mahsus bir hapisaneydi) hapisanelerinde kalan mahkûmlara ekme ve su temin etmiştir. Bu hapisanelerde kalan mahkûmların her birine aylık elli ekme alınması için yüz altmış gümüş dirhem tahsis etmiştir. Buna ilaveten her cuma mahkûmlara tatlı su temin etmiştir. Refa'î, *es-Sucûn fî Mısır fî'l-asri'l-Memlûkî*, 84.

¹⁰²¹ Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am*, 109.

Humus¹⁰²² Bölgesine av için gitmişti. Buradaki Arap emirlerden Mühenna b. İsa, kardeşleri Muhammed ve Fazl ve oğlu Emir Muzaffereddin Musa b. Mühenna (ö. 742/1342)¹⁰²³ sultana hizmet etmişlerdi. Sultan Halil, farklı bir sebepten dolayı bu emirlerin tutuklanmalarını emretmiştir. Tutuklandıktan sonra Kahire'ye gönderip Kal'atü'l-cebel'deki hapishaneye attırmıştır. Bu kişiler hapisten çıktıklarında aileleriyle birlikte olmalarına bu sefer izin verilmediği için bu durumdan şikâyetçi olmuşlardı.¹⁰²⁴

Sultan Nâsır Muhammed dönemi emirlerinden Emir Seyfeddin Giray el-Mansûri (ö. 719/1320)¹⁰²⁵ 711/1312 yılında halktan fazla vergi topladığı gerekçesiyle Kerek Hapishanesine atılmış ve 717/1318 yılına kadar burada tutuklu kalmıştır. Bir ara serbest bırakılsa da sonra tekrar tutuklanarak Kahire'de Kal'atü'l-cebel Hapishanesine ailesi ve cariyeleriyle birlikte gönderilmiştir ve 719/1320 yılında hapisteyken ölmüştür.¹⁰²⁶

Memlük hapisanelerinde zaman zaman farklı uygulamalar dikkat çekmekteydi. Bu uygulamaların en dikkat çekenlerinden biri, mahkûmların aile ve cariyeleriyle birlikte aynı hapisane ortamında kalmalarına izin verilmesiydi. Hatta mahkûmlar, yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi ailesiyle birlikte kalmalarına müsaade edilmediği için bu durumdan şikâyetçi olmuşlardır.

Memlükler döneminde hapisanelerin fiziki yapısı pek iç açıcı değildi. Bu hapisanelerin içi dar ve karanlıktı. İnsan sağlığını tehlikeye atacak şekilde haşereler vardı ve bazı hapisanelerde pis kokular etrafa yayılıyordu.¹⁰²⁷ Bu sağlıksız hapisane şartlarında kalan mahkûmlar bazen hasta oluyordu. Hastalanan mahkûmların tedavi edilmesi için nâipler, her kaleye bir tabip tayin ediyorlardı. Bu doktorlar kale hapisanelerindeki mahkûmları tedavi ediyorlardı.¹⁰²⁸ İnsan sağlığının korunması için en çok dikkat edilmesi gereken konuların başında temizliğe dikkat etmek hususu gelmekteydi. Bu konuda alınan önlemlerden biri, kale

¹⁰²² Humus şehri, Dimaşk ile Haleb arasında yer almaktadır. Şehrin etrafı surlarla çevrilmiş olup kuzrey kısmında yüksek yerde kalesi vardır. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/305; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1/616.

¹⁰²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/225; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/372; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 10/76; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 6/147.

¹⁰²⁴ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*, 4/28; Safedî, *A'yânü'l-'asr*, 5/465.

¹⁰²⁵ Emir Seyfeddin Giray Sultan Mansur Kalavun'un en kıdemli memlüklerindendir. Sultan Nâsır Muhammed döneminde tutuklanana kadar Dimaşk, Safed, Kudüs, Şam ve Trablus nâiplikleri yapmıştır. Halktan çok vergi topladığından halkın şikâyeti üzere tutuklanmıştır. Hapishanede ailesi ve cariyeleriyle birlikte kalmıştır. Kahire'de Giray Camii'ni yaptırmıştır. İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, 2/251-252; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/435; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/136; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 8/268, 9/28, 55, 245; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 3/237; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 4/311.

¹⁰²⁶ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 27/506; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/517, 3/19; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 4/311-312. 711-716/1312-1317 yılları arası Kerek Hapishanesinde kalmış, 719/1320 yılında ölene kadar Kahire'de Kal'atü'l-cebel'deki hapishanede kalmıştır. Safedî, *el-Vâfi*, 10/47, 24/250-251.

¹⁰²⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, 3/327-331.

¹⁰²⁸ Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am*, 24; Ebu Zeyd, "Hukuku'l-Mesâcinin fî Mısır ve Beledî's-Şâm fî Asri'l-Devleti'l-Memlûkiyye", 59; Refa'î, *es-Sucûn fî Mısır fî'l-asri'l-Memlûki*, 185-186.

burçlarından kalanlar ile kale hapishanelerinde kalan mahkûmlar için hamam ve tuvalet yapılmasıdır.¹⁰²⁹

Mahkûmların hapis hayatını kolaylaştıracak tedbirlerden biri de onları ziyaret etmek için gelen yakınlarına izin verilmesidir. Sultan I. Baybars dönemi 663/1265 yılında Şerif Hısneddin b. Saleb b. Saleb (ö. 663/1265)¹⁰³⁰ hapisteyken eş-Şerif Sersânî onu ziyaret etmişti. Birkaç defa yaptığı ziyaretler esnasında onunla sohbet edip sorunlarını dinlemiş ve onun ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır.¹⁰³¹ Mahkûmlar hapishane dışında neler olup bittiğiyle ilgili haberleri ziyaretçileri vasıtasıyla alabiliyordu. Mahkûmların ziyaretlerine gelen yakınlarıyla görüşme yapmalarına izin verilmediği durumlar da oluyordu. Ziyaretçi görüşmesi yapamayan mahpuslar hapishaden dışarıyı izleyebilecekleri yerleri iyi biliyorlardı. Dışarıyı izleme yerlerinden diğer insanlarla işaret diliyle iletişim kurarak önemli olayları haber alabiliyorlardı. Sultan Eşref Halîl'in 693/1293'te öldürülmesi haberini bazı mahkûmlar hapishanedeyken dışarıdakilerle işaret diliyle iletişim kurarak öğrenmişlerdir.¹⁰³²

Hapishanedeki mahkûmların namaz ve oruç gibi ibadetlerini yerine getirmeleri ve Kur'an-ı Kerim okumalarına izin verilmiştir. Böylece ağır hapishane koşullarında onların ruhi durumlarının iyi olmasına imkân sağlanmıştır.¹⁰³³ Makûmlar satranç, dâk ve tâb¹⁰³⁴ gibi o dönemki zekâ oyunlarını hapishane ortamında da oynayabilmişlerdir. Takıyyüddin İbn Teymiye (ö. 728/1328) 707/1307 yılında muhalif görüşlerinden dolayı kadıların kaldığı Hâretü'd-Deylem Hapishanesi'ne atılmıştır.¹⁰³⁵ Buradayken mahkûmların satranç oynamaya çok zaman ayırıp ibadetlerini ihmal ettiklerine şahitlik etmiş ve bu durumdan şikâyetçi

¹⁰²⁹ Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/318. Kale hapishanelerinde tuvalet vardı. Kal'etü'l-cebel'de mahkûmların kullanması için tuvalet ve hamamlar vardı. Eyyübî Sultanı Selâhaddîn-i Eyyübî tarafından yapımına başlanan Selâhaddîn Kalesi, Eyyübî Sultanı I. Âdil Seyfeddin (596-615/1200-1218) zamanında tamamlanmıştır. Bu kalede ve yine Sultan I. Âdil döneminde inşa edilen Kerkilân Kalesinde hem kalede kalanların hem de mahkûmların kullanmaları için hamam ve tuvalet vardı. Safedî, *el-Vâfi*, 10/465; Halid Azb, *Esvâr ve Kal'atü Selâhaddîn* (Kahire: Dâru Zehrai's-Şark, ts.), 82; Ebu Zeyd, "Hukuku'l-Mesâcinîn fî Mısır ve Beledi's-Şâm fî Asri'l-Devleti'l-Memlûkiye", 59.

¹⁰³⁰ Şerif Hısneddin b. Saleb b. Saleb, Mısır'ın güney kısmındaki uzak yerlerden Bahire, Cize ve Feyyum taraflarına hâkim olan Arap liderlerdendi. Memlûklerin kuruluş aşamasında sahip olduğu bölgelerde Memlûk sultanlarına karşı direnmiştir. 651/1254 tarihinde tutuklanıp hapse atılmıştır. Memlûk sultanlarına kâtiplik yapmış, lakin Sultan I. Baybars el-Bundukdârî döneminde gözden düşmüştür. Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 4/367-368; Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/479; Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkadir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Beyân ve'l-irâb bi-men nezele arza Mısır mine'l-a'râb*, thk. Ferdinand Wüstenfeld (Göttingen/Almanya, 1847), 1/10, 24.

¹⁰³¹ Yünînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 2/323.

¹⁰³² Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 4/318.

¹⁰³³ İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, 1/240; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 3/207.

¹⁰³⁴ 929/1522 yılında Dımaşk'taki Bab el-Berid Hapishanesinde iki mahkûm tâb ve dâk oyunlarını oynamışlardı. Oyun esnasında oyunda hile yapıldığı gerekçesiyle oyuncu mahkûmlardan biri diğerine bastonla sert bir şekilde vurmuş ve onun ölümüne neden olmuştur. Ebû'l-Fazl (Ebû Abdillâh) Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed ed-Dımaşkî İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-hillân fî havâdisi'z-zamân*, thk. Halîl el-Mansûr (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418), 1/395.

¹⁰³⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, 3/86; Makrîzî, *es-Sülûk*, 6/10, 272; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 11/282, 13/249; İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 2/455.

olmuştur. Mahkûmların önemli bir kısmı bu durumu dikkate almış, oyun oynamanın yanında ibadetlerini yerine getirme ve ilim öğrenme konusunda da gayret etmişlerdir. İbn Teymiye de onların ilim öğrenmelerine yardımcı olmuştur.¹⁰³⁶

Mahkûmların durumlarını iyileştirme çabalarından biri de hapisane ortamının uygunsuz koşullarının sağlığı bozacak kadar kötü olması durumunda bu mekânların yıktırılmasıdır. *Habsu'l-maûne*¹⁰³⁷ Fâtımîler (297-567/909-1171) döneminden Memlük Sultanı Mansur Kalavun dönemi 680/1281 yılına kadar hapisane olarak kullanılmıştır. Bu tarihten itibaren Maûne Hapishanesi çirkin görünümü, mekânının darlığı, pire gibi haşerelerin varlığı, etrafına yaydığı pis kokular ve mahkûmların sağlığını tehdit etmesi gibi nedenlerden dolayı Sultan Kalavun tarafından yıktırılmıştır.¹⁰³⁸ Sultan Nâsır Muhammed 729/1329 yılında Kal'etü'l-cebel'de yer alan Sicc el-Cubb hapishanesini benzer gerekçelerle yıktırmıştır.¹⁰³⁹ Memlük sultanları, hapisanelerin fiziki yapısı bir mahkûmun sağlığını tehdit edecek duruma geldiğinde bu duruma duyarsız kalmamış, gerektiğinde bu hapisaneleri yıktırılmışlardır.

2.2.6.5. Mahkûmlara Yönelik Af Çalışmaları

Memlük sultan ve ümerâsı, özel bazı zamanlarda mahkûmları hürriyetlerine kavuşturmak için gayret sarfetmişlerdir. Bu duruma bir örnek olarak ramazan ayı, Kurban ve Ramazan Bayramı günleri gibi önemli dini gün ve geceler vesilesiyle mahkûmlar serbest bırakılmıştır. Sultan Halil, 690/1291 yılı Ramazan ayı başlangıcında bu ay vesilesiyle, mahkûmların listelerinin hazırlanmasını istemiştir. Durumları incelenen mahkûmlardan uygun görülenler ramazan ayı vesilesiyle serbest bırakılmıştır.¹⁰⁴⁰

Hapishaneye giren her mahkûmdan orada kalma süresine bakılmaksızın altı ile yüz dirhem arası mahkûmluk vergisi alınır. Şeyh Ebu Muhammed Ali b. Mansur el-Harîrî ed-Dımaşkî (ö. 645/1248) Dımaşk'ta hapisanede kaldığı bir dönem mahkûmlardan bir kısmının yüz dirhemlik mahkûmluk vergisini ödeyerek hapisten çıkmalarına vesile olmuştur.¹⁰⁴¹ Sultan I.

¹⁰³⁶ Ebü'l-Meâlî Cemâluddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlûsî, *Gayetü'l-emânî fi'r-red 'ale'n-Nebhânî*, thk. Ebu Abdillâh ed-Dâni b. Münir Âli Zehevî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd/Mektebetü'l-Arabiyyetî's-Suudiyye, 1422), 2/238.

¹⁰³⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 39/29; Makrîzî, *el-Hitat*, 2/387-388.

¹⁰³⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 3/177, 186, 328.

¹⁰³⁹ Emir Seyfeddin Bektemur es-Saki (ö. 733/1333) ve yanındaki görevli kişi Sicc el-cubb Hapishanesine gitmişler ve orada kalarak durum tespiti yapmışlardır. Buna göre hapisanenin iç kısmının çok karanlık olduğunu ve yarasaların buralarda yaşamasından kaynaklı hapisanenin çok pis koktuğunu tespit etmişlerdir. Burada bir gece de kalarak ortamdaki iğrenç kokulara şahit olmuşlardır. Bu durumu Sultan Nâsır'a iletince Sultan bir daha durum tespiti yaptırmıştır. Bu durum tespitinden sonra hapisane, mahkûmlar için uygun koşullar taşımadığından yıktırılmıştır. Makrîzî, *el-Hitat*, 3/330-331.

¹⁰⁴⁰ Aynî, *İkdü'l-cümân*, 7/82-83.

¹⁰⁴¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 47/282; Makrîzî, *el-Hitat*, 1/168; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/507; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/46; Kortantamer, "Memlüklerde Hapishaneler", 97. Sultan Nâsır Muhammed 715/1316

Baybars her yıl hapisanedeki mahkûmlardan uygun gördüklerinin serbest kalması için mahkûmluk vergisini ödemiştir. Ayrıca mahkûmların yargılandıkları davalarla ilgili şahıs ve kamu malına verdiği zarara karşılık gelen tazminatlarını da ödemiştir. Böylece çok sayıda mahkûmun hapisten çıkmasına vesile olmuş ve ayrıca borcu olan mahkûmların boçlarını da ödemiştir.¹⁰⁴² Sultan Eşref Halil dönemi 691/1291 yılında Emir Bedreddin Baydara askerlerle beraber Dımaşk tarafında yer alan Kisrevan dağlık bölgesine doğru sefere çıkmıştı.¹⁰⁴³ Sefer dönüşü Emir Baydara'yı Sultan Eşref Halil karşılamıştı. Sultan, Bedreddin Baydara'nın sefer esnasındaki tedbirsiz davranışlarından dolayı onu kınamıştı. Bu duruma üzülen Baydara, üzüntüsünden hastalanmıştı. Ramazan ayının ortasına doğru iyileşince Sultan Halil bu durum karşısında sevincinden hapisanedeki mahkûmların bir kısmını serbest bırakmıştı.¹⁰⁴⁴

Kuraklık, kıtlık ve salgın hastalık gibi sıkıntılı zamanlarda vatandaşlardan alınan bazı vergiler kaldırılmıştır. 714/1315 yılında Sultan Nâsır Muhammed hapisanedeki mahkûmlardan kişi başına alınan cezaevi vergisini ve yüz dirhemlik mahkûmluk vergisini kaldırmıştır.¹⁰⁴⁵

Memlük sultan ve ümerâsı hastalıktan kurtulup sağlıklarına kavuştuklarında mahkûmları serbest bırakmak ve onların vergilerini ödemek gibi bazı iyilikler yapmışlardır. Sultan Nâsır Muhammed, 715/1315 yılında hastalıktan kurtulması vesilesiyle yaptığı diğer iyiliklerin yanında hapisanedeki mahkûmları da serbest bırakmıştır.¹⁰⁴⁶ Sultan Nâsır 723/1323 yılında borçlu olduğundan dolayı hapisanede olan mahkûmların çoğunun borcunu ödeyerek onları hapisten çıkartmıştır.¹⁰⁴⁷ 724/1324 yılında Sultan Nâsır'ın Kahire'ye yakın Siryakus Semtinde yer alan Kalyubiye'de yirmi dört parça vakıf emlakı vardı. Buralardan elde edilen gelirlerin önemli bir kısmını hapisteki mahkûmların tazminatlarını ödemeye ayırmıştır.¹⁰⁴⁸ Sultan Nâsır Muhammed dönemi emirlerinden Emir Yelboğa el-Yahyâvî (ö. 748/1347)¹⁰⁴⁹ 740/1339

yılında bu vergiyi kaldırmıştır. Sonraki dönemler bu vergi tekrar getirilmiştir. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/215, 230.

¹⁰⁴² Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm el-Ensârî el-Halebî İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir (Sîretü'l-Meliki'z-Zâhir [es-Sîretü'z-Zâhiriyye], er-Ravzü'z-zâhir fî sîreti'l[ahbâri'l]-Meliki'z-Zâhir)* (Beyrut: en-Neşerâtü'l-İslamiyye, 1403), 303. Bütün mahkûmlardan, altı dirhem ile yüz dirhem arası değişen miktarlarda alınan mahkûmluk vergisi vardı. Bir de mahkûmun hapse girmesine neden olaydan dolayı kime ne kadar zarar veriyse o zarar ondan tazmin ettirilir, sonrasında mahkûmlar serbest bırakılırdı. Sultan Baybars mahkûmların durumlarını araştırır ve uygun gördüğü mahkûmların bu vergi ve zarar paralarını öder ve onları serbest bırakırdı. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 7/181; Refa'î, *es-Sucûn fî Mısır fî'l-asri'l-Memlûkî*, 145.

¹⁰⁴³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/99.

¹⁰⁴⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/241.

¹⁰⁴⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/46-47.

¹⁰⁴⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/506.

¹⁰⁴⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/55; Yiğit, *Mısır'da Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat*, 106. Sultan Nâsır Muhammed 723/1323 yılında mahkûmlarla ilgili Emir Kerimüddin'e gönderdiği bir yazıyla borçlu olduğu için hapse atılanların durumlarını araştırmasını istemiştir. Bu konudan sorumlu divan görevlilerinin yaptığı araştırma sonucunda mahkûmlardan borçlu olmayanlar serbest bırakılmıştır. Sultan Nâsır Muhammed mahkûmları serbest bırakmanın yanında onlara bağışlarda da bulunmuştur. Makrîzî, *es-Sülûk*, 6/60.

¹⁰⁴⁸ İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebih*, 307-309.

¹⁰⁴⁹ Emir Seyfeddin Yelboğa b. Abdullah el-Yahyâvî (Behnâvî) en-Nâsırî. Sultan Nâsır Muhammed'in III. döneminde üstâdüddâr ve Nâibü's-saltanatlık yapmıştır. Sultan Nâsır'dan sonra Halep, Dımaşk ve Şam nâiplikleri

yılında hastalıktan kurtulmuştu. Bunun anısına Sultan Nâsır Muhammed ziyafetler tertip etmiş, sadaka dağıtmış ve sultanlık hazinesinden otuz bin dirhem çıkartarak mahkûmların borçlarını ödemiştir. Böylece onların serbest bırakılmalarına vesile olmuştur.¹⁰⁵⁰ 747/1346 yılında Emir Argûn b. Abdillâh el-Kamil (ö. 758/1358)¹⁰⁵¹ ve 754/1353 yılında Emir Seyfeddin Sargatmış (ö. 759/1358) hastalıktan kurtulunca hapishanedeki mahkûmların bir kısmını serbest bırakmıştır.¹⁰⁵²

Sultanlar çok nadir de olsa bazen genel af ilan ederek hapishanedeki mahkûmları serbest bırakmışlardır. Bu genel aflardan biri Sultan Baybars el-Bundukdârî'nin Aynicâlût Savaşı'ndan (658/1260) sonra 15 Zilkade 659/22 Ekim 1260 tarihinde Sultan Kutuz'u bir suikast sonucu öldürmesi neticesinde gerçekleşmiştir. Baybars sultan olunca kendisini karşılayan halka paralar dağıtmış, halkın üzerindeki bir kısım vergileri kaldırmış ve genel af ilan ederek mahkûmları serbest bırakmıştır.¹⁰⁵³ Nâsır Muhammed 693/1293 yılında sultan olunca Emir Ketboğa ile Emir Âlemüddîn Sencer eş-Şucâî (ö. 693/1294) arasındaki güç mücadelesi iyice kızışmıştı. Bu mücadeleyi kazanan Ketboğa, eş-Şucâî'yi idam ettirdikten sonra Nâsır Muhammed'in yerine sultan olmuştur. Sultan Ketboğa bu başarısı anısına genel af ilan etmiş ve hapishanedeki bütün mahkûmları serbest bırakmıştır.¹⁰⁵⁴

Toplumda asayiş sağlama adına suçlular değişik şekilde cezalandırılmış hatta bu cezalandırmaların bir kısmı ölümle sonuçlanmıştır. Hapishanelerde cezasını çekmekte olan mahkûmların gıda, giyim ve barınma ihtiyaçları karşılanmıştır. Mahkûmların sağlıklarını korumaları adına da gerekli tedbirler alınmıştır. Mahkûmların ibadet etme, oyun oynama, ders dinleme, kitap yazma gibi kültürel faaliyetlerine devam etmelerine de izin verilmiştir. Mahkûmların ailelerine de bazı durumlarda maddi destekler verilmiş ve onların yakınları ile

yapmıştır. 740/1340 yılındaki hastalığı yaklaşık yirmi gün sürmüştü ve iyileşince Sultan Nâsır bu durum anısına iyilikler yapmıştır. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/250-252; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/278, 383, 4/29, 67; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/345; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 2/494.

¹⁰⁵⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/278; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/145.

¹⁰⁵¹ Önceki adı Argûn es-Sağır'dır. el-Melikü'l-Kâmil Seyfeddin I. Şa'bân döneminde emîrî mielikten mukaddemü elf emirliğine yükselmiş ve ismi Argûn el-Kamilî olmuştur. 750/1349 yılında Haleb nâibi olmuş daha sonra 753/1352 yılında Dımaşk nâibi olmuştur. Bir ara usulsüzlük yaptığı gerekçesiyle İskenderiye Hapishanesine atılmıştır. 755/1354 yılında Haleb'de yeni bir hastane yaptırmış ve oraya vakıflar tahsis etmiştir. Safedî, *A'yânü'l-âsr*, 1/180, 474, 2/249, 574; Safedî, *el-Vâfi*, 8/230, 24/155; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/295; Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/12, 117, 221, 233; Makrîzî, *el-Hitat*, 3/133-134; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 2/319-320; el-Gazzî, *Nehrü'z-zeheb*, 2/82.

¹⁰⁵² Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/25, 177. Vezir İlmuddin Abdullah b. Ahmed b. Zenbur'un (ö.755/1354) malları 753/1352 yılında müsadere edilmiştir. Müsadere işlemlerini Emir Sargatmış yürütmüştür. 754/1353 yılında Emir Sargatmış, İbn Zenbur'un müsadere edilen vakıf mallarından Sultan Melikü's-Sâlih Selâhaddin'in (752-755/1351-1354) annesine verilmesi için Kâdilkudât İzzeddin Abdulaziz b. Cemaa'ya haber göndermiştir. Emir Sargatmış'ın bu isteği kâdilkudât tarafından reddedilince korkmuştur. Bu korku Emir Sargatmış'ın birkaç gün hastalanmasına neden olmuş ve bu durum onu endişelendirmiştir. Hastalığının geçmesi ve korkusunun gitmesi için fakirlere çok miktarda sadaka dağıtmış ve hapishanedeki mahkûmları serbest bırakmıştır. Safedî, *A'yânü'l-âsr*, 2/384; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/277; Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/25, 169, 177; Makrîzî, *el-Hitat*, 3/111-112; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 33/8.

¹⁰⁵³ Özbek, *Moğolları Durduran Türk Sultan Baybars*, 26-29.

¹⁰⁵⁴ Yiğit, *Mısır'da Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat*, 17.

birlikte hapisyanede kalmalarına bile izin verildiği zamanlar olmuştur. Memlûk sultanları mahkûmları tamamen toplumdan soyutlamamış, cezalandırmanın bir insanı ıslah etme ve onu tekrar topluma kazandırma yolu olduğunu mahkûmlara göstermeye çalışmışlardır.

2.2.7. Mültecilere Yönelik Sosyal Hizmetler

Bahrî Memlûklerin hüküm sürdüğü XIII ve XIV. yüzyıllarda Mısır ve Suriye bölgeleri Haçlı ve Moğol saldırılarına maruz kalmıştır. Bu saldırılardan Orta doğudaki devletlerin tamamı etkilenmiştir. Memlûkler hem Haçlılara hem de Moğollara karşı ciddi mücadeleler vererek her ikisini de durdurmayı başarmıştır. Memlûklerin güçlü bir devlet olması, Haçlı ve Moğollardan zarar gören Müslümanlar için sığınacakları güvenli bir liman olmuştur. Haçlı ve Moğol saldırılarından etkilenen ulemâ ve diğer milletlere ait insanlar Memlûklerin hâkimiyetinde olan Mısır ve Suriye bölgelerine gelip yerleşmişlerdir. Memlûkler de gelen bu insanlara kucak açmış ve onlara yardımcı olmuştur.

Memlûk Ülkesine sığınanların başında Kuzey Afrikalılar özellikle de Mağribliler gelmekteydi. Mağribliler, Mısır ve Suriye bölgelerine gelip yerleşmiş ve burada iş imkânı da bulmuşlardı. 726/1326 yılında Dımaşk'ı gezen İbn Battûta (ö. 770/1368-69) buraya gelip yerleşen Faslılardan bahsetmiştir. Dımaşk halkının mescit, medrese, hankâh ve zâviye gibi müesseseler yaptırdıklarından bahseder. Faslıların medrese, mescit, hankâh gibi kurumlarda eğitmen, hizmetli ve vakıf çalışanı gibi görevlerde çalıştırıldıklarını da ifade etmektedir. Buraya gelen Faslılara yerli halkın güven duyduğunu, çocuk ve ailelerinin bakımıyla ilgili işlerde onları çalıştırdıklarını da söylemektedir. Ayrıca kendileri meslek erbabıysa Dımaşk'ta o mesleklerini icra edebildiklerini, bahçıvanlık ve değirmen işletme gibi çok farklı işlerde çalıştıklarını da söylemektedir. Faslıların gıda, giyim ve barınma ihtiyaçlarının gerek kendi çalışmaları gerekse halkın desteğiyle karşılandığını vurgulamaktadır. Ayrıca ilim öğrenme ve ibadetlerini yerine getirme gibi konularda da herhangi bir sıkıntı yaşamadıklarını ifade etmektedir. Ramazan ayını Dımaşk'ta geçiren İbn Battûta bu ayda ümerâ, tâcirler ve maddi durumu iyi olanların mescitlerde ve farklı yerlerde iftar çadırları kurduklarından bahsetmektedir. Bu çadırlarda pişirilen yemekler fakir, muhtaç ve dışardan gelen misafirlere ikram edilmekteydi.¹⁰⁵⁵

Selâhaddîn-i Eyyûbî (ö. 589/1193) döneminden itibaren özellikle Faslıların iltica ettiği şehirlerden biri de İskenderiye'dir. Bu şehrin ahalisi, farklı ülkelerden gelen talebelere ilim

¹⁰⁵⁵ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/331-332. İbn Battûta Dımaşk'ta Maliki Müderris Nureddin Sehâvî ile tanıştıklarını ve onun evinde kaldığını belirtir. Orada hastalandığını, müderrisin kendisine doktor getirttiğini ifade eder. Doktorun kendisini muayene edip gerekli ilaç ve şurupları verdiğinden ve iyileştiğinden bahseder. Ramazan ayı sonuna kadar müderrisin kendisini bırakmadığını evinde misafir ettiğini anlatır. Müderrisin İbn Battûta'nın parasının bittiğini fark ettiğini kendisine yol için yemek hazırlattığını, hayvan tahsis ettiğini ve yolda yetecek kadar para verdiğini de ifade eder. Ayrıca Dımaşk'ta Sultan Nâsır Muhammed'in kâtiplerinden İmâduddin el-Kaysarânî'den bahseder. Bu kişinin Dımaşk'a bir Mağribli gelse onun iyi bir insan olup olmadığını araştırdığını iyi insan olduğunu öğrendiğinde hemen onu evinde misafir ettiğini belirtir. el-Kaysarânî'nin, o kişiye gerekli maddi ve manevi desteği verdiğini de ifade eder. İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/330-333.

tahsil etmeleri için medreseler yaptırmış ve gece konaklamaları için de belli mekânlar tahsis etmişlerdir. Bu medreselerde mültecilere rehberlik yapması, ilim, sanat ve teknikle ilgili konularda onlara eğitim vermesi için bir müderris tayin etmişlerdir. Yöneticiler, mültecilerin temizlik ihtiyaçlarını karşılamaları için onlara hamamlar tahsis etmiştir. Hastalananların tedavi olabilmeleri için de İskenderiye’de iki tane hastane yaptırmışlardır. Bu hastanelere gelen yabancıları muayene etmeleri için doktorlar, onların yemek, temizlik ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için de hizmetliler görevlendirmişlerdir. Bu iki hastaneye tedavi olmak için gelemeyen yabancı hastaları kaldıkları yerlerde ziyaret etmeleri ve onların durumlarını takip etmeleri için de görevliler vardı. Bu görevliler hastaların durumları hakkında doktorlara bilgi verir ve onların hastane ortamından uzakta bir yerde tedavi olmaları için onlara yardımcı olurlardı. Faslı mültecilerin her birine günlük iki ekmek verilir, toplamda ise onlara günlük iki binden fazla ekmek dağıtılırdı. Mültecilere verilen bütün hizmetler vakıflar aracılığıyla karşılanır, vakıfların yetişemediği durumlarda ise zekât ve sadaka gibi maddi yardımlar devreye sokulurdu. Mültecilerin ihtiyaçlarını karşılama konusunda gayret eden İskenderiye halkı kendi ihtiyaçlarını da karşılayarak müreffeh bir hayat yaşamışlardır.¹⁰⁵⁶

Memlük Ülkesine iltica eden gruplar arasında Faslıların yanında Moğollar,¹⁰⁵⁷ Eyyûbîler döneminden beri Mısır ve Suriye’ye iltica eden Harizmliler¹⁰⁵⁸ ve Şehrizor¹⁰⁵⁹ Kürtleri¹⁰⁶⁰ vardı. Bunlara ilaveten Endülüsten gelen Müslümanlar¹⁰⁶¹ ile başka gruplar da vardı. III.

¹⁰⁵⁶ İbn Cübeyr, *Rihletu İbn Cübeyr*, 1/15-16.

¹⁰⁵⁷ Moğollar/Tatarlar, Mısır ve Suriye’ye Eyyûbî Sultanı Salih Necmeddin Eyyûb’dan (ö. 647/1249) itibaren kalabalık gruplar halinde iltica etmişlerdir. Sultanlar Aybek, Kutuz, Baybars el-Bundukdârî, Mansur Kalavun, Nâsir Muhammed ve sonraki dönemlerde de Memlük Ülkesine ilticalar devam etmiştir. Memlükler döneminde ilk vafidiye grubu, 1262 yılı Sultan Baybars döneminde Mısır’a iltica etmiştir. Bu mültecilerin Mısır’a sığınmalarında Altın Orda ile İlhanlılar arasındaki mücadelelerin etkisi çoktur. İki yüz Moğol atlısı olarak gelen bu ilk grubu Sultan Baybars gayet iyi karşılamış, onlara hilat vermiş, binek hayvanı ve değişik eşyalar da vermiştir. Makrîzî, *el-Hitat*, 3/385-386; David Ayalon, “The Wafidiya in the Mamluk Kingdom”, *Islamic Culture* 25/1-4 (1951), 1-4; Cüneyt Kanat, “Gazan Han Zamanında Memlûk Devleti’ne İltica Eden Uyratlar”, *Türk Kültürü İnceleme Dergisi* 15/1 (2000), 105-106; Çakır, *Memlûk Devleti’nde Merkezîyetçi Yapının Oluşumu (1250-1341)*, 166-170.

¹⁰⁵⁸ Eyyûbîlerin son sultanlarından Salih Necmeddin Eyyûb uzun süre Haçlılarla mücadele etmiştir. Haçlılarla olan mücadelesinde kendisini desteklemesi için yaklaşık on bin Harizmlî’yi Mısır’a davet etmişti. Onların da katkısıyla Haçlılarla olan mücadelesinde başarılı sonuçlar elde etmiştir. Bu dönemde gelen Harizmliler Mısır ve Suriye bölgelerine kalıcı olarak yerleşmişlerdir. Ayalon, “The Wafidiya in the Mamluk Kingdom”, 94; Kanat, “Gazan Han Zamanında Memlûk Devleti’ne İltica Eden Uyratlar”, 105.

¹⁰⁵⁹ Şehrizor, Musul ile Hemedan arasında bir şehirdir. Kürtlerin yaşadığı bir şehir olup sahrada yer almaktadır. Şehrin etrafı surlarla çevriliydi. Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 3/375; Kazvîni, *Âsârü’l-bilâd*, 1/397; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 32/90; İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsîdü’l-ittilâ’*, 2/822; Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 4/367.

¹⁰⁶⁰ Şehrizor’da Lusa ve Babiriye diye iki büyük Kürt grubu yaşamaktaydı. Moğolların 656/1258 yılında Bağdat’ı ele geçirerek önüne çıkan herkesi yenmesi Şehrizor Kürtlerinin Mısır ve Suriye topraklarına iltica etmesine neden olmuştur. Şehrizor Kürtleri, Sultan Kutuz’un Moğollarla yaptığı Aynicâlût Savaşı’nı (658-1260) kazanmasında önemli derecede katkı sağlamışlardır. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 32/90; Ömerî, *Mesâlikü’l-epsâr*, 3/261; Ayalon, “The Wafidiya in the Mamluk Kingdom”, 97-98.

¹⁰⁶¹ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 16/65; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 35/392; Safedî, *el-Vâfi*, 24/171; Tayyar Altıkulaç, “Kurtubî, Muhammed b. Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/455; Mehmet Özdemir, “Endülüs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/215-216.

Fernando ile Aragon Kralı I. Jacques'in Endülüs'ün önemli şehirlerinden birisi olan Kurtuba'yı 1236 yılında Müslümanların elinden alması üzerine buradaki Müslümanlar üzerindeki Haçlı baskısı artırmıştır. Bu baskının artması üzerine Endülüs'ten Müslüman ülkelere doğru bir göç hareketi başlamıştır. Endülüs'te başlayan bu göç hareketinin yönü daha çok o dönemin güçlü devletlerinden biri olan Memlük Ülkesine olmuştur.¹⁰⁶²

Memlükler gelen bu mültecileri Mısır, Suriye ve Filistin bölgelerine yerleştirmiştir. Sultan Baybars mültecileri çok sıcak bir şekilde karşılamış ve onların arasında yetenekli olanları devletin ihtiyaç duyduğu yerlerde istihdam etmiştir.¹⁰⁶³ Memlüklerin hâkimiyetindeki Mısır ve Suriye bölgelerine kalabalık gruplar halinde sığınanlardan biri de Uyratlardır. Uyratlar Liderleri Turgay¹⁰⁶⁴ önderliğinde İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'ın (694-703/1295-1304) kendilerini cezalandırmasından endişelenerek Memlük Ülkesine sığınmak istemiştir. Bu mülteci grubu yaklaşık on bin ile on sekiz bin kişi arasında değişmekteydi. Bu grup 695/1296 yılında Mısır ve Suriye topraklarına doğru hareket etmişti.¹⁰⁶⁵ Uyratlar liderleri Turgay önderliğinde Haleb Naibi'nden yerleşim için izin istemişlerdi. Dönemin Moğol asıllı Memlük Sultanı Ketboğa'nın¹⁰⁶⁶ da durumdan haberdar olmasıyla gelen mülteciler çok güzel bir şekilde karşılanmıştır.¹⁰⁶⁷ Mülteciler Şam bölgesi, Suriyenin kıyı şeridi üzerinde bulunan şehirler ile diğer beldelere yerleştirilmişlerdir. Yaklaşık üç yüz kişiden oluşan Uyratlar liderleri Mısır'a çağrılarak Kal'atü'l-cebel'de ağırlandı. Hem liderlere hem de mültecilere ulufe dağıtılmış ve yemek ikramı yapılmıştır. Liderlerin bir kısmına Memlük ümerâsı ve askerlerine tahsis edilmiş iktadan verilmiş ve bir kısmına da maaş bağlanmıştır. Mısır ve Suriye bölgelerine iltica eden Uyratların, gıda, kıyafet ve diğer ihtiyaçlarını karşılamaları için de şehir dışında pazarlar kurulmuştur. Bu pazarlarda alış-veriş yapmalarına yardımcı

¹⁰⁶² Özdemir, "Endülüs", 11/215-216.

¹⁰⁶³ Karakuş, *Baybars*, 107-108.

¹⁰⁶⁴ Turgay b. Abdillâh el-Tatarî, Sultan Ketboğa dönemi Mısır'a sığınan Moğolların büyük emirlerindedir. Mısır'a geldikten sonra İslâmı kabul ederek Müslüman olmuştur. Kendisine ve emirlerinin önemli kısmına ikta ve hilat verilmiş, bağışlarda bulunmuş, maaş bağlanmış ve ziyafetler tertiplenmiştir. Bunların yeme-içme-barınma ve tedavi gibi her alandaki ihtiyaçları karşılanmaya gayret edilmiştir. İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 6/381-382.

¹⁰⁶⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 27/409, 31/296-297; Makrîzî, *el-Hitat*, 3/43; Kanat, "Gazan Han Zamanında Memlük Devleti'ne İltica Eden Uyratlar", 108-110. Uyratlar Moğol asıllı kabilelere verilen genel isimlerden biridir. Kanat, "Gazan Han Zamanında Memlük Devleti'ne İltica Eden Uyratlar", 108-109.

¹⁰⁶⁶ Sultan Ketboğa döneminde Uyratların Memlük Ülkesine sığındığı zamanlarda (695/1296) Nil'in suyu çekilmiş, kuraklık beraberinde kıtlığı getirmişti. Bir taraftan da veba salgını başlamış gıda fiyatları adeta tavan yapmıştı. Halk bu uğursuzlukların sebebi olarak Sultan Ketboğa ve yönetimini sorumlu tutmaya başlamıştır. Bu dönemde Sultan Ketboğa'nın Müslüman olmayan Moğol asıllı Uyratları Memlük Ülkesine kabulü halkın tepkisine neden olmuştur. Makrîzî, *el-Hitat*, 3/417; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 4/308.

¹⁰⁶⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, 3/43-44. Uyratların Haleb nâibinden iltica için izin istemeleri üzerine durum Sultan Ketboğa'ya bildirilmişti. Sultan bu durum karşısında devlet yönetiminde etkin emirleri Kal'atü'l-cebel'de toplantıya çağırılmış ve durum değerlendirmesi yapmıştır. Toplantı sonunda Uyratların yiyecek, içecek, giyim gibi temel ihtiyaçlarının karşılanması, onlara kalacak yer tahsis edilmesi, emirlerine ikta verilmesi, bağışta bulunması ve bir kısmının maaşa bağlanması gibi konularda Uyratlara yardımcı olunması kararlaştırılmıştı. Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/265-266.

olunmuş ve gerekli maddi destek verilmiştir. Böylece onların ihtiyaçlarını büyük ölçüde karşılamışlardır.¹⁰⁶⁸

Mülteciler yeteneklerine göre özellikle askeri teşkilat başta olmak üzere devlet kademelerinde ve diğer kurumlarda istihdam edilmişlerdir.¹⁰⁶⁹ Emir Seyfeddin Salâr (ö. 709/1310) Uyrat asıllı emirlerden olup üstâdüddârlık ve naibü's-saltana vazifesi gibi en üst düzey yöneticilik görevlerini icra etmiştir.¹⁰⁷⁰ Sultan Nâsır Muhammed, Uyratların sultaniye hizmetlerinde çalıştırılmalarına izin vermiştir.¹⁰⁷¹ Uyratlardan silahdarlık emiri, tablhâne emiri ve elçilik gibi görevleri icra edenlerin yanında bölge halkı arasına karışarak çeşitli iş ve mesleklerde çalışanlar da vardı.¹⁰⁷² Memlûkler askeri ikta sistemiyle yönetildiğinden askeri kabileyeti yüksek olanların rütbe alması daha kolay olmuştur. Sultanlar da kendi iktidarlarını sağlamlaştırmak için daha fazla memlûkü ve mülteci askeri istihdam etmişlerdir.¹⁰⁷³

Yönetici ve zenginler, mültecilerin yeme, içme ve barınma gibi ihtiyaçlarını kurdukları vakıflar aracılığıyla karşılamışlardır. Memlûk Ülkesine gelen mülteciler daha önce hangi meslekleri yapmış iseler yine o mesleğe devam edebilmeleri sağlanmıştır. Mesleği olmayanlar istidat ve yeteneklerine göre askeri, adli, idari ve ilmiye sınıfında görev alabilmişlerdir. Emirlik görevi yanında, kadılık, müderrislik ve nâzırlık gibi görevleri de ifa etmişlerdir. İlim öğrenmek isteyenler de her türlü eğitim kurumunun olduğu bu memlekette yeteneklerine göre istedikleri ilimleri öğrenebilmişlerdir. Üst düzey görevlerde çalışan mültecilerin yanında, onların önemli bir kısmı alt düzey işlerde çalışmıştır.

¹⁰⁶⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/277-279; Makrîzî, *el-Hitat*, 3/43-44; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 6/381-382; Uyratların, Dımaşk gibi büyük şehirlere girmelerine kargaşaya neden olur endişesiyle izin verilmemiştir. Memlûk yöneticileri, şehir esnafına rica ederek şehir dışına kendi mallarıyla pazarlar kurdurmuşlardı. Uyratlar bu pazarlarda yeme, içme, giyinme gibi ihtiyaçları karşılamışlardı. Kanat, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devleti'ne İltica Eden Uyratlar", 112-113; Cüneyt Kanat, "Bahri Memlûklar zamanında sultanlara ve devlet adamlarına düzenlenen bazı suikastlar", *Türk Kültürü İnceleme Dergisi* 3, (2000), 40-41.

¹⁰⁶⁹ Nakamachi Nobutaka, "The Rank and Status of Military Refugees in the Mamluk Army: A Reconsideration of the Wâfidîyah", *Mamlûk Studies Review Mecelle ed-Dirâsetü'l-Memlûkiye* 10/1 (2006), 62; Çakır, *Memlûk Devleti'nde Merkezîyetçi Yapının Oluşumu (1250-1341)*, 168-171. Memlûk askeri teşkilatında mülteciler de istihdam edilmiştir. Askeri hiyerarşide mülteciler arasında Tatarlar daha fazla istihdam edilmiştir. Mülteciler, daha çok alt rütbelerdeki halka askeri sınıfı içerisinde istihdam edilmişlerdir. Silahdar, hasekiye hizmetleri, emir aşerat, tablhâne emirliği ve az da olsa emirü mie gibi rütbelerde de görev yapmışlardır. Ayalon, "The Wafidiya in the Mamluk Kingdom", 89-91.

¹⁰⁷⁰ Emir Salâr, Sultanlar Mansur Kalavun, Eşref Halil ve Sultan Nâsır Muhammed dönemlerinde emirlik ve üstâdüddârlık yapmıştır. Sultan Nâsır'ın II. dönemi 698-709/1299-1309 yılları arası Nâibü's-saltanatlık yapmıştır. Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/464.

¹⁰⁷¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/450.

¹⁰⁷² Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/97; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 4/290; Emir Kararnah (ö. 749/1349), Sultan Ketboğa döneminde mülteci olarak gelmiş silahdarlık ve tablhâne emirliği yapmıştır. Sultan Sâlih Ebü'l-Fidâ (743-746/1342-1345) ve Sultan Kâmil Seyfeddin I. Şa'bân (746-747/1345-1346) dönemlerinde Bağdat'ta Şeyh Hasan'a elçi olarak gönderilmiştir. Bunlardan başka topluma karışarak faklı iş ve mesleklerde çalışan Uyrat kökenli çok sayıda mülteci vardı. Kanat, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devleti'ne İltica Eden Uyratlar", 113.

¹⁰⁷³ Nobutaka, "The Rank and Status of Military Refugees in the Mamluk Army: A Reconsideration of the Wâfidîyah", 71-73.

III. BÖLÜM

KURUMSAL SOSYAL HİZMETLER

3.1. Hastaneler ve Sağlıkla İlgili Sosyal Hizmetler

İnsanın sağlıklı beslenmesi, vücudunu temiz tutması, bedenini her türlü hastalığa karşı koruması insanoğlunun var oluşundan beri en önemli hususlardan biridir. Hastalandığında da tedavi olması, verilen ilaç ve şurupları düzenli olarak kullanması ve sağlığına dikkat etmesi insanların sağlıklı yaşamaları açısından önemlidir. Hastalanan insanların çeşitli yöntemlerle tedavi olması konusu da insanlık tarihi kadar eskidir. İnsanlar tarihin ilk devirlerinden günümüze kadar hastalıklarını tedavi etmek için değişik tedavi yöntemleri uygulayarak hayatta kalmayı başarmışlardır. Gelişmiş toplumlar hastalarını tedavi ettirmek için hastaneler inşa ederek buralarda uzman hekimler görevlendirmişlerdir.

Hastaların muayene ve tedavi edildiği merkezler olarak hastaneler, Memlûklerden önceki dönemlerde de vardı. Memlûkler bu konularda kendilerine Tolunoğulları (254-292/868-905), İhşîdîler (323-358/935-969), Zengîler, Fâtımîler ve Eyyûbîler'i örnek almışlardır. Memlûkler hastaneler ve tedavi yöntemleri ile ilgili konuları ve kendilerinden önce hastanelerde uygulanan teorik ve pratik tıp uygulamalarını daha da ileri bir seviyeye taşımışlardır. Memlûk hastanelerinde farklı branşlardan hekimler vardı ve bu hekimler hastaları en iyi şekilde tedavi ediyorlardı. Doktorlar muayene ettiği hastalara gerekli ilaçları yazıyorlar ve bu ilaçlar hastanelerde bulunan eczanelerde hazırlanıyordu. Hastanede yatan hastaların yeme, içme ve kıyafet gibi ihtiyaçları hastanelerin vakıfları tarafından karşılanıyordu.

Memlûkler döneminde hastaneler, hastaları muayene ve tedavi etme merkezleri olarak önemli bir konuma sahipti. Memlûkler ve daha önceki dönemlerde hastaneleri ifade etmek için mâristan veya bîmâristan tabirleri kullanılmaktaydı. Bîmâristan/mâristan; Farsça bir kelime olup *bîmâr* hasta, *istan* hastaların tedavi edildiği yer manasına gelmekte, *mâristan* ise şifa yeri anlamına gelmektedir. Aynı zamanda her iki kelime de hastane anlamında kullanılmaktadır.¹⁰⁷⁴ Bîmâristanı ortaya çıkaran ve geliştiren ilk kişinin Hipokrat (m.ö. 460 [?]-375 [?]) olduğu kaynaklarda geçmektedir. Hipokrat'ın hastaneyi ilk ortaya çıkaran kişi olarak değerlendirilmesinin sebebi, evinin yakınında hastaları tedavi için kullandığı bir

¹⁰⁷⁴ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1407), 3/978; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 404; Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 3/54, 206, 552; Ebû zer el-Halebî, *Künûzü'z-zeheb fî Târîhi Haleb*, 1/445; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî et-Tilimsânî el-Fâsî Makkarî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hatîb*, thk. İhsan Abbas (Beyrut/Lübnan: Daru's-sadr, 1997), 7/383; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 16/500; Ahmed İsâ Bek, *Tarih-i Bîmâristânihâ der-İslâm* (Beyrut/Lübnan: Şirketü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1401), 4; Arslan Terzioğlu, "Bîmâristan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/163.

bahçesinin olması ve bu bahçede hastaları tedavide kendisine yardımcı olacak hizmetçiler bulundurması idi.¹⁰⁷⁵

Mısır'da ilk hastaneyi Mısır'ın Kıpti Krallarından Menakiyuş b. Eşmûn'un yaptırdığı kaynaklarda geçmektedir. Menakiyuş bu hastaneye tedavide kullanılması için ilaç ve şurup hazırlama yerleri yaptırmış, bu hastane için tabipler ve başka görevliler de atamıştır.¹⁰⁷⁶ Akkâvî'ye göre Müslüman devletlerdeki ilk hastane Dimaşk'ta bulunan Bimâristân es-Sağîr Hastanesi'dir.¹⁰⁷⁷ Ya'kubî'nin rivayet ettiğine göre; Müslüman devlet adamları arasında ilk hastaneyi yaptıran Emevi Halifesi Velîd b. Abdilmelik (86-96/705-715)'tir.¹⁰⁷⁸ Halife Velid bu hastanede cüzzamlı hastaları diğer hastalardan ayırarak onların ayrı bölümlerde tedavi olmalarını sağlamıştır. Cüzzamlıların ve körlerin tedavi olmalarını sağlayan ilk kişi yine Emevi halifesi Velid b. Abdilmelik'tir.¹⁰⁷⁹

Mısır'da tam teşekküllü ilk hastaneyi ise, Tolun oğlu Ahmed (254-270/868-884) yaptırmıştır. Bu hastanenin İbn Tolun Hastanesi olduğu kaynaklarda geçmektedir.¹⁰⁸⁰ Mısır ve Suriye bölgelerinde bu hastanelerin varlığı da göstermektedir ki, buralarda pratik tıp uygulamaları açısından önemli bir birikim mevcuttu. Bunun yanında Büyük İskender'in Antakya'ya yaptığı sefer sırasında Yunan tıp mirası Mısır'a taşınmıştır. Ayrıca Cündîşâpûr tıp okulu birikiminin de Mısır'a taşınmasıyla Mısır belli bir tıp birikimine sahip olmuştur.¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁵ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnül-enbâ*, 47.

¹⁰⁷⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, 1/259, 434-435, 442, 4/266-267. Menakiyuş'un Mısır'da kırk ile altmış yıl arası hüküm sürdüğü, Mısır'da ilk hastaneyi ve spor müsabakaları için stadyumu yaptırdığı, İhmîm ile Senteriyeye şehirlerini kurduğu ifade edilmektedir. Makrîzî, *el-Hitat*, 1/435, 442, 4/266-267.

¹⁰⁷⁷ Ruhâb Hıdır Akkâvî, *el-Mücez fî Târîhi't-Tıb İnde'l-Arab* (Beyrut: Dâru'l-Menâhil, 1995), 161; Levent Öztürk, *İslam Dünyasında Hastaneler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 86.

¹⁰⁷⁸ Nadir Karakuş, "Emevi Halifesi I. Velid'in Dimaşk'ta Kurduğu Hastane Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Daruşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2023), 60-61.

¹⁰⁷⁹ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kub İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, thk. Abdülemîr Mühennâ (Beyrut/Lübnan: Şirketü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1431), 2/214; Öztürk, *İslam Dünyasında Hastaneler*, 96. Velîd ayrıca Daru'd-diyafe'de yaptırmış burada miskinlerin ve körlerin kalmalarına olanak sağlamış ve onların ihtiyaçlarını karşılamıştır. Kalkaşendî'ye göre de Şam'da ilk hastaneyi yaptıran Velîd b. Abdümeliktir. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 1/491.

¹⁰⁸⁰ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntisâr*, 1/99; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 1/491, 3/392; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/327, 3/12; Seyide İsmail Kâşif, *Ahmed b. Tolun* (Kahire: Dâru'l-Kavmiyye li't-Tiba'a ve'n-Neşr, 1965), 253. İbn Tolun'un bu hastaneyi 259/873 ve 261/875 yıllarında yaptırdığına dair bilgiler de vardır. İbn Tolun hastanenin yapımına altmış bin dinar harcamıştır. Çok miktarda mal/mülk ve çarşısı buraya vakfetmiştir. Bu hastane Bimâristânü'l-Âtik veya Bimâristânü'l-Âlâ olarak da geçmektedir. İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/298; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/267.

¹⁰⁸¹ Zehra Gençel Efe, "İslam Tarihinde Tıp Bilgisinin Ortaya Çıkışına Dair Değerlendirmeler: İbn Ebû Usaybia Örneği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 10/3 (2021), 2955.

3.1.1. Mansuriye Hastanesi

3.1.1.1. Mansuriye Hastanesi'nin yapılış süreci

el-Mâristânü'l-Kebirü'l-Mansûrî şeklinde kaynaklarda ismi geçen Mansuriye Hastanesi, Sultan Mansur Kalavun tarafından 683/1284 yılında yaptırılmıştır.¹⁰⁸² Makrîzî, bu hastanenin yapılma sebebiyle ilgili olarak şöyle bir bilgi aktarmıştır. Sultan Baybars el-Bundukdârî dönemi 675/1276 yılında Anadolu'ya bir sefer yapmak üzere Emiru Kebir Mansur Kalavun görevlendirilmişti. Kalavun bu sefer esnasında Dımaşk'ta şiddetli bir kulunç hastalığına¹⁰⁸³ yakalanmış ve tedavi olması için Şam bölgesindeki Nureddin eş-Şehîd Hastanesine getirilmiştir.¹⁰⁸⁴ Emir Kalavun'u hastanede görev yapan uzman doktorlar tedavi etmiş ve onu sağlığına kavuşturmuşlardır. Kendisi sağlığına kavuşup mutlu olunca ileride böyle bir hastane yaptıracağına söz vermiştir.¹⁰⁸⁵ Hastanesinin yapılma sebebi ile ilgili olarak İbn İyâs'ta da buna benzer bir rivayet geçmektedir.¹⁰⁸⁶

Mansuriye Hastanesi Kahire'nin Beyne'l-Kasreyn Semti'nde bulunmaktadır. Sultan Kalavun 682/1283'te Emir Âlemüddîn Sencer eş-Şucâî'yi (ö. 693/1294) hastanenin yapım işleri için görevlendirmiştir.¹⁰⁸⁷ Emir eş-Şucâî'nin gözetiminde hastane binası on bir ay gibi kısa bir sürede 683/1284 yılında tamamlanmıştır.¹⁰⁸⁸ Hastane binası ile birlikte medrese, dârüleytam ve türbe de inşa edilmiştir.¹⁰⁸⁹ Hastanenin temeli kazılırken burada değerli bir hazinenin bulunduğu, buradan elde edilen parayla hastane, mekteb, medrese ve türbenin yapım

¹⁰⁸² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/106; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/214; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/301; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/418; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/268-271; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/186, 275; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 8/51. Hastane Kahire'dedir. Hastanenin inşası, 683/1284 yılı Recep ayında başlamış ve 684/1285 yılı Cemaziyelâhir ayında tamamlanmıştır. Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/89-90, 120.

¹⁰⁸³ Kulunç hastalığı yerine ileri derece karın ağrısı veya büyük abdestini yapamama rahatsızlığı diye de geçmektedir. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/268; Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/91.

¹⁰⁸⁴ Nüreddîn Zengî eş-Şehîd Hastanesini 549/1154 yılında yaptırmıştır. Nüreddîn el-Mâristan el-Kebir ve el-Mâristan Nüreddîn eş-Şehîd şeklinde de isimlendirildiği kaynaklarda geçmektedir. Nüreddîn Zengî dönemin maharetli marangozlarına bu hastane için çok sayıda kapı yaptırmıştır. Nüreddîn bu hastaneye çok miktarda mal/mülk vakfetmiştir. İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 636, 656, 659, 670, 728; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/268; Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/91; Engin Beksaç, "Nüreddîn Zengî Bîmâristanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/262.

¹⁰⁸⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/268; Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 91-92. Hastane yaptırmasının sebebi olarak farklı hadiselerden biri de İbn İyâs'ın *Bedâ'i'u'z-zühûr fî veka'i'd-dühûr*'unda geçmektedir. İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, 1/354.

¹⁰⁸⁶ İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, 1/354. Ayrıntılı bilgi için bakınız. I. bölümdeki vakıfların kurulmasındaki dini nedenler kısmı.

¹⁰⁸⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/105-109; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/301; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/418; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/275. Munise Hatun'un Kasr-ı Kutbiyesine karşılık bedel olarak verilen Kasrı Zümrüd ismi Makrîzî *Hitat*'ta Zümrered olarak da geçmektedir. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/268-270. *Nihâyetü'l-ereb*'de Kasrı Zümrüd'ün bedel olarak verilmiş tarihi olarak 12 Rebulevvel 682/1283 tarihi geçmektedir. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/105-108.

¹⁰⁸⁸ Nüveyri, hastane binasında kullanılan malzemelerin kalitesi, binasının büyüklüğü/heybeti, mimari planı ve burada kullanılan sanatlar vb. özellikleriyle buranın muhteşem olduğunu ifade etmektedir. Bu kadar görkemli muhteşem bir yapının on bir ayda yapıldığına şahit olmayan bu kadar kısa zamanda tamamlandığına inanmaz demektedir. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/106.

¹⁰⁸⁹ İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/301; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/268; Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/85.

giderlerinin karşılandığı kaynaklarda yer almaktadır.¹⁰⁹⁰ Hastanenin inşa edildiği yerde daha öncede bulunan Darü'l-Kutbiye'nin bazı kısımları hastane için çizilen plana uygun olduğundan bu kısımlar olduğu gibi bırakılmıştır.¹⁰⁹¹ Hastanenin dört eyvanı, her eyvanında bulunan şadırvanları ve buralardan hastanenin her tarafına giden tatlı suları vardır. Hastane binasında kullanılan malzemelerin kalitesi, rengârenk mermerleri ve çeşitli renklerin kullanıldığı göz alıcı boyalar ile muhteşem bir görüntüsü vardı.¹⁰⁹² İbn Battûta bu hastaneyle ilgili: "Muhteşem büyüklüğü, mimarisi, görünümü, her türden sayılamayacak kadar ilaç yapımı ve günlük bin dinarlık harcamasıyla müteşem bir eserdir. İnsan buranın güzelliğini anlatmaktan âciz kalır" demektedir.¹⁰⁹³

Mansuriye Hastanesi'nin inşa süreci tamamlanınca Sultan Kalavun'un da katıldığı görkemli bir açılış töreni yapılmıştır. Sultan Kalavun açılış programında yaptığı konuşmasında hastaneyi yaptırma sebebine de değinmiştir. İnşa ettiği bu hastaneyi; melik, ümerâ, vezir, asker memlûk, küçük-büyük, hür-köle-cariye her sınıftan insanın tedavi olabilmesi için yaptırdığını ifade etmiştir.¹⁰⁹⁴

3.1.1.2. Mansuriye Hastanesindeki Poliklinikler

Mansuriye Hastanesinde zengin-fakir, hür-köle, kadın-erkek ve yaşlı-genç hemen herkes rahatlıkla muayene olabilmekteydi. Muayene ve tedavi için hastanenin karşılıklı dört büyük salonu yani dört büyük polikliniği vardı. Bu poliklinikler arasında; göz, dâhiliye, cerrahî ve ortopedi poliklinikleri yer almaktaydı. Hastalar, yakalandıkları hastalığın türüne göre ayrı ayrı bölümlerde muayene olurlardı. Dâhiliye polikliniği kendi içerisinde; ishal ve ateşli hastalıklar diye alt birimlere ayrılmıştı. Kadın hastalıkları, zihinsel hastalıklar ve psikolojik sorunları olanlar için ise ayrı birimler vardı. Hastane polikliniklerinde kadın ve erkek hastaların ayrı ayrı yerlerde muayene olabilmeleri için her poliklinik kendi içinde ikiye ayrılmıştı. Bu polikliniklerde kadın ve erkek hastalar muayene olurken birbirlerini görmemeleri için araya ya set çekilmiş ya da perde kullanılmıştı. Kadın-erkek akıl hastaları da ayrı mekânlarda muayene ve tedavi olurlardı. Bunların dışında hastanenin bir de eczane

¹⁰⁹⁰ Mansuriye Medresesi'nin temeli kazılırken bakır bir küp ve kurşunla mühürlenmiş bakır bir şişe bulunmuştu. Bulunanları Vezir eş-Şucâ'î'ye getirdiler. Bunların içinden çıkan hakiki elmas yüzük taşı, yakut, belheşen cevheri ve parlak inciler göz kamaştırıcı güzellikteydi. Bulunanlar arasında altından ibrik de vardı. Bulunan şeyler bu medrese ve hastane binasının yeri için verilen paraya/mala eş değerd. Bulunanları Sultan Kalavuna götürdüler. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/268.

¹⁰⁹¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/418; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/268.

¹⁰⁹² Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 3/424; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/301-302; Belevî - Sâih, *Tâcü'l-mefrik*, 2/33; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/418; Bek, *Tarih-i Bimâristânâ der-İslâm*, 1/91.

¹⁰⁹³ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/203; Hilmi Keleş, "Sosyal Hizmetler Bağlamında Mansuriye Hastanesi", *İslam Medeniyetinde Sosyal Hizmetler*, ed. Yakup Akyürek - İsmet Tunç (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2024), 284.

¹⁰⁹⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/107; İbnu'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, 8/9; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/269; Bek, *Tarih-i Bimâristânâ der-İslâm*, 1/86.

kısmı vardı. Eczane bölümünde her türden ilaç, macun ve şurup yapılır,¹⁰⁹⁵ göz için göz damlası, merhem ve sürme de hazırlanırdı. Bunlara ilave olarak toz ilaç, panzehir, tedavide kullanılacak yağ ve fitil gibi tıbbi malzemeler de hazırlanırdı. Eczane bölümünde, hastalara doktorların yazdığı reçeteye göre ilaçlar hazırlanırdı.¹⁰⁹⁶ Hazırlanan bu ilaçların yanında göz tedavisinde kullanılmak üzere saf altın, inci, zümrüt, yakut ve diğer kıymetli taş ve madenlerin öğütülmesiyle yapılan ve göz tedavisinde kullanılan ince göz kalemleri bile vardı. Devlet, tedavi hizmetleri için o kadar kıymet verilen taş ve madenleri hiçbir fedakârlıktan kaçınmadan hastalar için kullanması hastalara verilen değer önemli bir göstergesidir.¹⁰⁹⁷

Eczanede hazırlanan ilaçlar saklama kaplarına konur ve ecza depolarında en iyi şekilde korunurdu. Yazılan reçetelere göre hazırlanan ilaçlar, yardımcı sağlık personeli tarafından ilgili hastalara ulaştırılırdı. Hastanede bu bölümlerin dışında hasta ziyareti için gelen kadın ve erkek ziyaretçiler için ayrı ayrı salonlar bile vardı.¹⁰⁹⁸

Mansuriye Hastanesinde çalışacak doktorların Müslüman olması şarttı. Gayrimüslim hekimler genel olarak saray doktoru olarak görev yaparlardı.¹⁰⁹⁹ Hastanede dâhiliye, cerrahî, göz ve ortopedi gibi farklı branşlarda hekimler vardı.¹¹⁰⁰ Doktorlar her sabah ve akşam hasta muayene eder ve hastalarla yakından ilgilenirlerdi.¹¹⁰¹ Hastaneye Mısır, Kahire ve civar bölgelerden gelen kadın-erkek, zengin-fakir, yaşlı-genç herkesimden insan tedavi edilirdi. Hastanede gerek fiziksel gerekse ruhsal hastalıklar tedavi edilirdi. Bu hastanede uzman hekimler eşliğinde her türlü hastalık için farklı tedavi yöntemleri uygulanırdı.¹¹⁰² Hastanede doktorlar başlarına buyruk hareket edemezlerdi. Onları denetleyen görevliler vardı ki bunların başında muhtesib gelirdi.¹¹⁰³

¹⁰⁹⁵ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/203; İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-zühûr*, 1/353.

¹⁰⁹⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/107-108; Makrîzî, *el-Hitât*, 4/269; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/305; Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/87, 147, 153, 157.

¹⁰⁹⁷ Belevî - Sâih, *Tâcü'l-mefrik*, 2/33; Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/96.

¹⁰⁹⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/107-108; Makrîzî, *el-Hitât*, 4/269; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/305; Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/87, 147, 153, 157. Kadın akıl hastalarının muayene oldukları yerin üst katında kadın hizmetliler kalır ve kadın hastaların/kadın akıl hastalarının tedavisi ile ilgili sağlık hizmetlerini yerine getirirlerdi. Erkek akıl hastalarının kaldığı kısmın da üst katında erkek akıl hastalarına hizmet edecek erkek görevliler kalırdı. Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/87, 147, 153, 157.

¹⁰⁹⁹ Bahattin Keleş, "Memlükler Dönemindeki Hastanelerde Poliklinik Faaliyetleri ve Hastanelerin Yönetimi ve Finansmanı", *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies* 16/98 (2023), 353.

¹¹⁰⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/107; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/305; İbnu'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, 8/9; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/418; İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-zühûr*, 1/353; Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/137, 154.

¹¹⁰¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/108; Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/137, 154.

¹¹⁰² İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/302-303; İbnu'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, 8/9; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/250; İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-zühûr*, 1/353; Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/138.

¹¹⁰³ Yiğit, *Memlükler*, 250, 317; Şeker, *Memlüklerde Hisbe Teşkilatı ve Muhtesibler*, 325-326. Doktorlar mesleğe başlarken Hipokrat yemini etmişlerdir. Muhtesib; doktorların hastane muayenesi konusunda yanlarında gerekli aletleri bulundurmaları, hastanın özel durumlarını kimseyle paylaşmaması, yeterli alan bilgisine sahip olup-

Hastanede doktorların yanında hastalara yardımcı olan sağlık personeli vardı. Hastanenin hijyen koşullarını sağlamada görevli temizlikçileri, ısınma ve aydınlatma gibi konularda hizmet veren erkek ve kadın görevlileri vardı. Ayrıca hastaların yataklarının kurulum ve temizliğiyle ilgilenen ferrâş denilen görevlileri de vardı. Hizmetliler yaptığı görevlere ek olarak hastaların elbiselerini yıkarlardı.¹¹⁰⁴ Nâzır, her hastaya özel demir veya ahşaptan yapılmış karyolalar hazırlatırdı. Bunlara ilaveten nâzır her hasta için yatak, yatak örtüsü, yastık, çarşaf ve yorgan temin ederdi.¹¹⁰⁵

3.1.1.3. Mansuriye Hastanesinde Hastalara Yönelik Sosyal Hizmetler

Hastaların yeme-içme, kıyafet ve diğer ihtiyaçları hastane vakfı tarafından karşılanırdı. Doktorların tavsiyeleri ve hastane bütçesi göz önünde bulundurularak hastane mutfağında kuş, tavuk ve koyun gibi her türden et pişirilir ve bunlara ilaveten de her türlü yiyecek ve içecek hazırlanarak hastalara ikram edilirdi.¹¹⁰⁶ Hastaların yemek ihtiyaçlarını karşılamının yanında onların su ihtiyaçları da Nil Nehri'nden temin edilirdi.¹¹⁰⁷

Verdiği sağlık hizmetinin kalitesiyle meşhur olan Mansuriye Hastanesine günlük çok sayıda her gruptan hasta gelip muayene olmaktadır. Bu hastaneye çevre şehirlerden de gelen hastalarla birlikte bazı günlerde hasta sayısı dört bini geçirdi.¹¹⁰⁸ Hastaneye çok fazla hasta gelmesine rağmen doktorlar, bu hastaları poliklinikteki odalarında bıkkınlık göstermeden muayene etmişlerdir.¹¹⁰⁹

Hastanede başta doktorlar olmak üzere yardımcı sağlık personeli ile diğer hastane personeli hastane yöneticisi olan nâzırın onayıyla nöbet tutarlardı. Hastanede gece nöbet tutan doktorlar ve diğer hastane personelinin yetersizliği durumunda aciliyet gösteren durumlarda ek olarak doktor ve diğer personel nöbete çağrılırdı. Kehhâl denilen göz doktorları gündüz oluşabilecek hasta yoğunluğunu önlemek için erkenden hastaneye gelip muayene yapmaya başlarlardı. Böylece göz polikliniğine gelen hiçbir hasta gözden muayene olmadan gitmezdi. Doktorlar hastanede yatılı tedavi gören hastaları düzenli olarak vizite çıkarlardı. Böylece hastalar her gün doktor kontrolünden geçerek müşahede altında olurdu. Hekimler hastaların

olmadıklarını sınav yaparak belirleme gibi kriterlere tabi tutarak onları denetlerlerdi. Şeker, *Memlûklerde Hisbe Teşkilatı ve Muhtesibler*, 325-326.

¹¹⁰⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/107; Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/87.

¹¹⁰⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/107; Belevî - Sâih, *Tâcü'l-mefrik*, 2/33; Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/141, 155. Her hasta için hastalığının durumuna ve ihtiyaçlarına uygun olarak yatak ve diğer eşyaların sağlanması nâzırın göreviydi. Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/141, 155.

¹¹⁰⁶ Belevî - Sâih, *Tâcü'l-mefrik*, 2/33; İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-zühûr*, 1/353.

¹¹⁰⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-aşâ*, 11/250.

¹¹⁰⁸ İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/306; Belevî - Sâih, *Tâcü'l-mefrik*, 2/33; Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/95.

¹¹⁰⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/107.

tedavisinde onlara karşı çok nazik davranır ve onlarla iyi bir diyalog kurarlardı. Bir uzman hekim tedavi esnasında hastada kendi alanının dışında herhangi bir bulgu tespit ettiğinde bunu farklı branştaki doktorlarla birlikte müzakere eder ve ona göre bir durum değerlendirmesi yaparlardı. Örneğin göz doktoru muayene esnasında hastada göz hastalığının dışında herhangi bir tanıya rastlarsa bu durumu öncelikle dâhiliye hekimleriyle birlikte değerlendirirdi. Eğer bu iki uzmanlık alanının da dışında bir bulguya rastlanırsa bu kez diğer uzman doktorla da görüşerek durum tespiti yapılır ve ona göre hasta tedavi edilirdi. Hastanede doktorlar arasında yapılan bu iş birliği hastanın tedavisinde daha başarılı olmalarına yardımcı olmaktadır.¹¹¹⁰

Mansuriye Hastanesinde hastalar tedavi edilirken farklı yöntemler uygulanırdı. Örneğin uykusuzluk problemi çekenler, hastanedeki diğer hastalardan ayrılarak farklı bir odaya alınırdı. Bu sayede hasta gürültüden uzak kalmış olur ve daha dingin bir ortamda kafasını dinlerdi. Bu tür hastalara alternatif tedavi yöntemi olarak, ya hikâye anlatılır ya müzik dinletilir ya da bunlara benzer farklı etkinlikler yapılırdı. Hikâye anlatıcıların kıssaları bu hastaları eğlendirir, keyifli zaman geçirmelerine yardımcı olur ve müzik dinletisi de hastaların ruhunu dinlendirir, onların rahatlamalarını sağlardı. Böylece bu etkinlikler sayesinde, iyileşme sürecine giren hastalara dans gösterileri de izletilerek hastanın psikolojisinin daha da düzelmesine ve hastalıktan daha erken kurtulmasına vesile olurlardı. Ayrıca hastanede oluşan hasta yoğunluğundan dolayı hastalar muayene olabilmek için uzun süre beklerlerdi. Böylece bekleme süresince hastalar sıkılırlardı. Bu durumda canı sıkılan hastaları rahatlatmak için de bazı tedbirler almışlardı. Bu tedbirlerden biri de sabah ezanının, biri vakti girdiğinde diğeri de gece yarısında olmak üzere iki defa okunmasıdır. Böylece geceleri muayene sırası bekleyip uykusuz kalan hastaların, ezan sesiyle ruhları dinlenmiş olurdu. Aynı zamanda ezan sesi hastaların psikolojik olarak rahatlamalarına vesile olurdu. Hastalara sağlanan bir başka kolaylık ise hasta odalarının yelpazelerle serinletilmesidir.¹¹¹¹ Havaların aşırı sıcak olduğu zamanlarda hastaların bu sıcaklardan fazla etkilenmemesi ve ateşlerinin aşırı derecede yükselmemesi için hurma yapraklarından özel olarak hazırlanmış hasır yelpazeler hastaların şahsına verilirdi.¹¹¹²

Hastane personelinden hizmetliler ve hasta bakıcıları düzenli olarak hastaları ziyaret eder ve onların gerekli ihtiyaçlarını karşılarlardı. Hekimlerin tavsiyeleri doğrultusunda hastaların yemekleri hazırlanırdı. Hazırlanan bu yemeklerle birlikte onların yiyecek, içecek, ilaç ve şurupları da kendilerine verilirdi. Hasta, yemeğini hijyenik olarak yiyebilmesi için yemeklerin kapalı kaplarla verilmesine dikkat edilirdi. Hastaların ancak kendi yemeklerini yemelerine

¹¹¹⁰ İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/305-306; Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/144; Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 168.

¹¹¹¹ Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 101-102. Hastaların olduğu odalar/koridorlar bir odadan diğer salona kadar uzanan büyük yelpazelerle/vantilatörlerle serinletilirdi. Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 102.

¹¹¹² İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/304; Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 163. Her hastanın günlük ortalama masrafı bir dinarı bulurdu. Hastane daha kaliteli bir sağlık hizmeti verebilmek için her hastaya iki hizmetli tahsis ederdi. İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/303-304.

müsaade edilir, diğer hastalarla paylaşmasına izin verilmezdi. Hastalara doyacakları kadar yemek verilir ve bu yemekler hastanın bulunduğu odaya kadar getirilirdi.¹¹¹³

Mansuriye Hastanesine muayene için gelen kadın-erkek, zengin-fakir ve hür-köle hiçbir hastadan tedavi ücreti alınmazdı. Ayrıca hastaya tazminat ödeme gibi herhangi bir külfet de yüklenmezdi. Hastane vakfı tarafından sunulan bütün bu hizmetlerin sadece Allah'ın rızasını kazanmak için yapıldığı hastane vakfiyesinde ifade edilmiştir.¹¹¹⁴ Tedavisi tamamlanan hastalar, hastaneden ayrılınca, çalışmaya başlayıp geçimlerini sağlayıncaya kadar kendilerine yetecek dirhem gümüş¹¹¹⁵ veya beş parça altın verilir. Sağlığına kavuşup taburcu olan kişiler böylece hemen ağır işlerde çalışmak durumunda kalmazlardı.¹¹¹⁶ Hekimlerin tüm gayretlerine rağmen tedaviye olumlu cevap vermeyen hastalar vefat ederlerse onların cenazesi yıkanıp kefenlenir ve defnedilinceye kadar tüm masrafları hastane vakfı tarafından karşılanırdı.¹¹¹⁷

3.1.1.4. Hastane Vakfı Tarafından Verilen Evde Bakım Hizmetleri

Hastaneye gelemeyecek kadar durumu ağır olan veya evde tedavi olmayı gerektiren hastalara hekimler tarafından evde bakım hizmetleri verilir. Evde bakım gerektiren hastaların tüm masrafları hastane vakfı tarafından karşılanır onlara en iyi şekilde tedavi hizmeti verilir. Evde bakım hizmetinde olan hastaların yiyecek, içecek, şurup ve ilaçları evlerine kadar getirilirdi. Bu kapsamda hekimlerin evlere gelerek tedavi hizmeti verdikleri hasta sayısı çoktu. Öyleki bazı günler tabiplerin evlere giderek muayene ettikleri hasta sayısı iki yüzü geçtiği olurdu.¹¹¹⁸ Hastanede vefat edenlere sunulan cenaze hizmetleri evde bakım hizmeti alan hastalar vefat ederse onlara da verilir. Bu kapsamda vefat eden kişinin cenazesi ailesinin de onayı alınarak yıkanır, kefenlenir ve defnedilirdi.¹¹¹⁹

¹¹¹³ Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/154; Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 166-167. Mutfakta hastalar için pişirilen tavuk, piliç, et ve diğer yemekleri doktorların verdiği talimatlara uyarak hastalara dağıtırlardı. Reçetelerde yemeklerin toplu olarak mı yoksa grup ve bireysel olarak mı dağıtılacağı belirtilirdi. Her gün sabah ve akşam hastaların yemeklerini belirlenen oranda düzenli olarak yemeleri sağlanırdı. Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/154.

¹¹¹⁴ İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/303-304; Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/135, 139. Hastane vakfiyesinde hastane yaptırmanın amaçları; *Hasta ve fakirlerin gönünü hoşnut etmek, yaralarını iyileştirmek ve onlara barınma imkânı sağlamak ne güzeldir. Bu şekilde tedavi olmalarını sağlayarak onların gönüllerini almak anlatılmaz bir ödül kazandırır. Allah'a hizmet etme düşüncesiyle tedavi hizmetlerini en güzel şekilde yerine getiren, hastaların durumlarını daima gözeten ve imkânları doğrultusunda en güzel borcu veren kimseye müjdeler olsun.* Şeklinde belirtilmiştir. Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/135, 139.

¹¹¹⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/107; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/308; Belevî - Sâih, *Tâcü'l-mefrik*, 2/33.

¹¹¹⁶ İbnu'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, 8/9; Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/101-102.

¹¹¹⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/107; İbnu'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, 8/9.

¹¹¹⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/108; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/306-307; Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/87-88.

¹¹¹⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/108; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/308; Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/146.

Günümüzde sağlık alanında yapılan önemli sosyal hizmetlerden biri de evde bakım hizmetleridir. Bu hizmetler günümüzde devlet tarafından desteklenirken Memlûkler döneminde ise hastane vakıfları tarafından karşılanmaktaydı. Günümüz modern toplumlarında evde hasta bakım hizmetleri daha yeni kurumsallaşırken bundan yaklaşık sekiz asır önce bu hizmetlerin günümüzdekine yakın standartlara benzer şekilde verilmesi Memlûklerin o dönemde sosyal bir devlet olduğunun en önemli göstergelerinden biridir.

3.1.1.5. Hastane Vakfı Tarafından Verilen Farklı Sosyal Hizmetler

Mansuriye Hastanesi vakfınca sosyal hizmetler bağlamında sağlık hizmetleri vermenin yanında fakir ve muhtaçların ihtiyaçlarının karşılamasına yönelik faaliyetler de vardı. İhtiyaç sahibi insanların durumlarını tespit etmek için geceleri sokaklarda gezip fakir, fukaranın durumunu araştıran vakıf görevliler vardı. Bu görevliler geceleri sokakları dolaşır, denk geldikleri fakir ve muhtaçları nâzıra bildirirlerdi. Nâzır ise kendisine bildirilen kişilere hastane vakfı tarafından gerekli yardımları yapardı.¹¹²⁰

Her toplumda bazı dönemlerde vuku bulan deprem, veba, kıtlık ve kuraklık gibi olağanüstü durumlar sebebiyle insanlar hayatlarını kaybetmişlerdir. Bazı dönemlerde bu olayların peş peşe yaşanması devletleri ve toplumları maddi yönden sarsmaktaydı. Memlûkler döneminde bu tür olağanüstü olayların yaşanması maddi kayıpların yanında çok sayıda ölen insanın cenazelerinin defnedilmesini de zorlaştırmıştır. Devletin cenazeleri kaldırmada yetişemediği olağanüstü durumlarda vakıflar devreye girerek cenaze hizmetlerinin yerine getirilmesinde vatandaşlara yardımcı olmuştur.¹¹²¹ Çeşitli vakıfların yanında Mansuriye Hastanesi vakfı da yukarıda belirtilen olağanüstü durumlarda vatandaşların sıkıntılarını gidermeye çalışmış ve cenaze defin işlerinde onlara yardımcı olmuştur.

Mansuriye Hastanesinde verilen sağlık hizmetlerinin yüksek standartlarda olması, doktorların ve diğer görevlilerin hastalara karşı şefkat ve sevgiyle yaklaşmaları önemli hususlardandı. Bunlara ilaveten hastane vakfının mal ve mülklerinin korunması, gerekli tadilat ve bakım işlerinin yürütülmesi, gelirlerinin gerekli yerlere harcanması da önemliydi. Bu durumlar hastane nâzırı, divânu'l-ahbâs ve diğer yetkili görevliler tarafından düzenli olarak denetlenirdi. Emiri Kebir Cemaleddin Akkuş el-Eşrefi (ö. 736/1336) Mansuriye Hastanesi nâzırlığı yapmış bir emirdir. Hastane nâzırlığı döneminde hastalara iyi davranmış, geceleyin onların durumlarını kontrol etmiştir. Tebdili kıyafet ederek hastaları ziyaret etmiş, vakitli-vakitsiz yanlarına giderek ihtiyaçları olan şeyleri sormuştur. Doktor, yardımcı sağlık personeli ve hizmetlilerin hastalara nasıl davrandığıyla ilgili bizzat hastalardan bilgi almıştır. Ayrıca, akıl hastalarının bulunduğu bölümleri de ziyaret ederek durumlarını ve ihtiyaçlarını öğrenmek onlarla konuşmuştur. Yönetiminde olan her şeyle ilgilenmiş, hiçbir detayı göz ardı

¹¹²⁰ İbn İyâs, *Bedâ'i' u'z-zühûr*, 1/353.

¹¹²¹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 16/137.

etmemiştir.¹¹²² Sultan Melik Nasır Hasan 761/1361 yılında Kahire'ye geldiğinde Mansuriye Hastanesini ziyaret etmiştir. Burada kalan hastalarla yakından ilgilenmiş düşkün olan hastaları ve akıl hastalarının da hal ve hatırlarını sormuştur.¹¹²³

3.1.1.6. Mansuriye Hastanesi Vakıfları

Mansuriye Hastanesinin sunduğu sağlık hizmeti giderleri, personel gideri ve diğer harcamalarının maddi kaynağı vakıfların mal ve mülklerinden elde edilen gelirlerden oluşmaktaydı.¹¹²⁴ Bu hastane tamamlandığında Sultan Kalavun çok miktarda arazi, konut, dükkân, hamam ve hanı buraya vakfetmiştir. Bunlara ilaveten Şam'daki köylerinden elde edilen yüksek miktardaki gelirleri de bu imarete vakfetmiştir.¹¹²⁵ Vakıf gelirlerinin önemli bir bölümünü hastaneye, sonra da türbeye tahsis etmiştir. Medrese ve mekteb-i sebîl için de yeterli miktarda gelir tahsis etmiştir.¹¹²⁶ Sultan Kalavun hastane ve diğer imâretler için Fustat ve Mısır'da da çok miktarda mülk ve emlâkı burası için vakfetmiştir.¹¹²⁷ Sultan Kalvun'un oğlu Sultan Eşref Halil 690/1291 yılında Akka'yı fethetmişti.¹¹²⁸ Buradan elde edilen gelirlerden Mansuriye Hastanesi vakıflarına ait imâretleri yenilemiştir. Bu hastaneye yeni mal ve mülkler vakfetmiştir.¹¹²⁹ Vakfın mal ve mülklerinin nasıl ve nerelere tasarruf edileceğiyle ilgili bilgiler vakfiyede ayrıntılı bir şekilde yazılıdır.¹¹³⁰ Hastane vakıflarının altmış bin dinarlık bir

¹¹²² Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/95.

¹¹²³ İbn Dokmak, *el-Cevherü's-semîn*, 2/416.

¹¹²⁴ Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 148. Sultan Kalavun'un kurduğu bu vakfın vakfiyesinde nâzırın nasıl seçileceği belirtilmiştir. Vakfiyeye göre Kalavun hayattayken nâzır kendisi belirlemiştir. Kalavundan sonra vakfın yöneticiliği Kalavun'un çocuklarına ve torunlarına verileceği belirtilmiştir. Eğer bunlar tükenirse bu vakıf Kahire ve Mısır'daki şafii mezhebine mensup Müslüman yöneticilere verilecektir. Daha sonra o dönemde mevcut olan Müslüman yöneticilere, mezheplerine bakılmaksızın devredilecektir diye yazılmıştır. Vakfiye 12 Safer 685/9 Nisan 1286 tarihinde onaylanmıştır. İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/301; Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 148.

¹¹²⁵ Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/86.

¹¹²⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/106; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/295-297, 301; İbnu'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, 8/9; İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, 1/353. *Tezkiretü'n-nebîh*'de Mansuriye vakfı vesikası yer almaktadır. Vesika bilgileri; Vesika rakam no: 15 klasör/dosya no: 2 bi Dari'l-Vesaiki'l-Kavmiyye bi'l-Kahire (Mecmuatu Muhkemetu'l-Ahvalu's-Şahsiye). Vesika yirmi üç kısımdan/rulodan oluşmaktadır. Hastaneye ilgili şöyle denilmektedir; *el-Bimaristan el-Mübarek el-Mansuri el-Mustecid binası muhteşemdir. Benzeri uzak ülkelerde bile olmayan bir yapıdır.* İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/301.

¹¹²⁷ Mansuriye Hastanesine Fustat'ta vakfedilenler: Kayseriyetu's-Sibâne, Melik Said oteli, Sâbât Hamamı, Kayseriyetu'l-Mahallî, Kayseriyetu'd-Dıyafe, Kaseriyetu'l-Fâdil, Savku'l-Kufaysat, Savku'l-kütbiyyin, Savku'l-emşâtiyyin ve Savku'n-nakliyyin vardı. Mısırda vakfedilenler arasında: dükkânlar, depolar, hazineler, konutlar, köyler, araziler ve gayrimenkuller vardı. Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/123-125, 150.

¹¹²⁸ Karakuş, "Miladî XII. ve XIII. Asırda Dımaşk ve Haçlılar", 211.

¹¹²⁹ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/227-228.

¹¹³⁰ Mansuriye Hastanesi Vakfiyesinde, vakıf mülkleri kiraya verilirken üç yıl şartına uyulmalı diye ifade edilmiştir. Vakfiyede vakıf bütçesi kullanılırken kimseye haksızlık yapılmamalı, hastalara verilen hizmetler düzenli olarak sunulmalı, her hak sahibine hakkı teslim edilmeli ve adaletli davranılmalı diye belirtilmiştir. Bunlara ilaveten vakıf mallarının bakım, onarım işleri zamanında yapılmalı diye ifade edilmiştir. Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/140.

bütçeleri vardı.¹¹³¹ Hastaneye her gün bin dinar ödenek tahsis edildiği de kaynaklarda ifade edilmektedir.¹¹³²

Kalavun Hastanesi vakfına bağışlar yapılması Sultan Kalavun dönemi ve sonraki süreçte de devam etmiştir. Bu vesilelerden biri Sultan Nâsır Muhammed dönemi 722/1323 yılında yaşanmıştır. Bu yılda Sultan Nâsır Muhammed bir hastalığa yakalanmıştı. Hastalıktan kurtulup iyileşince de Mansuriye Hastanesi vakfına çok sayıda kıyafet bağışlamış ve bu kıyafetler fakirlere dağıtılmıştır.¹¹³³ Sultan Mansûr Seyfeddin Ebû Bekir (741-742/1341) de Mansuriye imâretine vakıflar tahsis edenler arasında yer almıştır. O, vakfettiği şeylerin, Mansuriye Medresesi öğrencileri ile fakir ve yetimlerden oluşan altmış kişiye verilmesini şart koşmuştur.¹¹³⁴

Hastane vakfına bağış yapanlar sadece sultan ve yöneticilerle sınırlı değildi. Hastane vakfına bağış yapanlar arasında bu hastanede tabiplik de yapmış olan İbnü'n-Nefis (ö. 687/1288)¹¹³⁵ de vardı. O'nun tıp ilminde önemli bir mevkiye olduğu ve küçük kan dolaşımını bulması ile de meşhur olduğu kaynaklarda geçmektedir.¹¹³⁶ İbnü'n-Nefis vefat ettiğinde vasiyeti üzerine evi, emlâkı, kütüphanesindeki kitapları ve kendisine ait olan herşeyi Mansuriye Hastanesine vakfedilmiştir.¹¹³⁷

Mansuriye Hastanesi vakfının sunduğu hizmetlerden insanların nasıl yararlanacağına dair farklı düzenlemeler getirilmiştir. Bu düzenlemeler arasında, hastane vakfının sunduğu hizmetler başta olmak üzere insanların acil ihtiyaçlarına öncelik verilerek ve mevsim şartları da göz önünde bulundurularak gerekli güncellemeler yapılmaktaydı. Hastane vakfı tarafından öncelik sırasına göre; hastalar, muhtaçlar, zayıflar, kimsesizler, fakirler ve miskinlere gerekli yardımlar yapılır, vakıf gelirleri daha var ise diğer hizmetlere ayrılırdı.¹¹³⁸

¹¹³¹ İbn İyâs, *Bedâ'i'ü'z-zühûr*, 1/353.

¹¹³² İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/203; İbn İyâs, *Bedâ'i'ü'z-zühûr*, 1/353.

¹¹³³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/54.

¹¹³⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/380.

¹¹³⁵ İbnü'n-Nefis Tıp ilminde uzman bir kişidir. Tıp ilminde önder, benzersiz bir birikime sahip ve keşifleriyle rakipsiz biridir. Tıp ilminde kitap telif etmiş,, saray doktorluğu ve reîsü'l-etibbâlık yapmıştır. Tıp ilmi ve tabiplikteki maharet ve kabiyetleriyle sultan ve elit kesim arasında saygın bir yer edinmiştir. İbn Sina'nın el-Kanun fi't-tıb adlı eserini incelemiş ve bunun üzerine el-Mûcezz fi't-tıb adlı eserini yazmıştır. Kahire'de bulunan Mesruriye Medresesinde dersler vermiştir. el-Mühezzeb fi'l-kuhli'l-mücerreb ve eş-Şâmil fi's-sinâ'ati't-tıbbiyye adlı eserleri tıp alanında yazdığı önemli eserlerinden iki tanesidir. Tıp dışında fıkıh usulü, hadis, meâni, beyan, mantık ve nahiv ilimleriyle de meşgul olmuş ve bu alanlarda eserler telif etmiştir. Ebû'l-Hasen Alâüddin Alî b. Ebi'l-Hazm el-Kareşî ed-Dımaşkî İbnü'n-Nefis, *Kitâbü's-Şâmil fi's-sinâ'ati't-tıbbiyye el-edviyye ve'l-ağziyye kitâbü'l-hemze*, thk. Yusuf Zeydan (Abu Dabi: el-Mecmau's-Sakâfi, 2002), 1/2, 7-11, 22-23; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 51/312-313; Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 9/615-617, 620; Safedî, *el-Vâfi*, 20/182-184; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 3/244-245; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/542; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 7/701-702.

¹¹³⁶ Nadir Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Tıp* (İstanbul: Hiper Yayın, 2020), 69-70; Manfred Ullmann, *Die Medizin im Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1970), 176-177.

¹¹³⁷ İbnü'n-Nefis, *Kitâbü's-Şâmil fi's-sinâ'ati't-tıbbiyye*, 1/9, 12; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 7/377.

¹¹³⁸ Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 142, 155-156.

Vakıf gelirlerinin azaldığı durumlarda ise insanların ihtiyaçları tam olarak karşılanamazdı. Bu durumlarda da yapılacak yardımlar bir aciliyet sıralamasına göre yapılırdı. Nâzır tarafından öncelikli olarak en çok ihtiyacı olanlara gerekli yardımlar yapılırdı. İhtiyaçlar karşılanırken öncelik sıralamasında; yiyecek, içecek ilaç, şurup, macun ve merhem gibi tıbbi malzemeler gelmekteydi. Vakfın şartnamesi arasında acil ihtiyaçlar karşılanırken yapılacak yardımlarda toplum menfaatini göz önünde bulundurma ve güzel ahlaklı insanlara öncelik verme de vardı.¹¹³⁹

Mansuriye Hastanesinin sunduğu yüksek kalitedeki sağlık hizmetleri ve vakıflarının zenginliği gibi konuların yanında hastane yöneticisi olan nâzırın da prestij sahibi olması önemli bir durumdu. Mansuriye Hastanesi nâzırlığı toplumda itibarı en yüksek görevlerden biri olup bu göreve genellikle vezir, ümerâ, kâtibü's-sır veya ulemâdan birileri getirilmekteydi.¹¹⁴⁰

Mansuriye Hastanesi külliyesi içerisinde yer alan medresede öğrencilere tıp eğitimi teorik ve uygulamalı olarak verilirdi. Bu eğitimin uygulama kısmı hastanedeki polikliniklerde uzman hekimler nezaretinde gerçekleşirdi. Öğrencilerin uygulama yapabilecekleri yeterli sayıda laboratuvar vardı.¹¹⁴¹

Mansuriye Hastanesi, teorik ve uygulamalı olarak uzman hekimler nezaretinde verdiği yüksek kalitede tıp eğitimi ve hastalara verdiği nitelikli sağlık hizmeti ile ön plana çıkmaktadır. Hastane bütün bu özellikleriyle günlük yaklaşık olarak dört bin hastaya verdiği sağlık hizmetleriyle de dikkat çekmektedir. Hastane bütün bu özellikleriyle günümüzdeki en prestijli tıp fakültelerinin uygulama hastanelerine benzemektedir.

3.1.2. İbn Tolun Hastanesi

Mâristân İbn Tolun ismiyle kaynaklarda geçen İbn Tolun Hastanesi, Mısır ile Karafe arasında Fustat'ta yer almakta olup İbn Tolun Camii'ne yakın bir yerdedir. Ahmed b. Tolun (ö. 270/884) tarafından 259/873 yılında inşa edilen bu hastane Fustat'taki ilk hastanedir.¹¹⁴² Bu hastane yaklaşık altmış bin dinara mal olmuştur.¹¹⁴³ İbn Tolun bu hastanede asker ve memlûklerin tedavi edilmeyeceğini belirtmiştir. Hastane sivil halkın tedavi edildiği bir mekân

¹¹³⁹ Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/147.

¹¹⁴⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/255-257.

¹¹⁴¹ İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebih*, 1/307.

¹¹⁴² İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntisâr*, 1/99; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/392, 417; Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/267; Kâşif, *Ahmed b. Tolun*, 252-253.

¹¹⁴³ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntisâr*, 1/99; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 3/12; Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/67-70.

olmuştur.¹¹⁴⁴ Hastane kaynaklarda 'Bîmâristân el-Atîk' diye de geçmekte olup¹¹⁴⁵ Memlûk tarihçisi Nüveyrî (ö. 733/1333) yaşadığı dönemde bu hastanenin *Atîk Hastanesi* diye tanındığını ifade etmektedir.¹¹⁴⁶

Hastanede çeşitli hastalıkların tedavi edildiği farklı poliklinikler vardı.¹¹⁴⁷ Muayene ve tedavi kısımlarının yanında ilaç ve şurupların hazırlandığı bir eczanesi, yemeklerin pişirildiği mutfığı ve biri bayanlara diğeri erkeklere ait olmak üzere iki de hamamı vardı.¹¹⁴⁸ Hastanenin eczane kısmında ilaç, şurup, macun, merhem gibi tedavide kullanılan ilaçlar hazırlanırdı. Tedavi edici bitkisel otların bir kısmı Çin'den getirilerek laboratuvarında macun ve şurup olarak hazırlanırdı.¹¹⁴⁹ Hastanenin kütüphanesinde tıpla ilgili çok sayıda kitap vardı ve bu kitaplardan öğrenciler faydalanırdı.¹¹⁵⁰

Bu hastanede zengin-fakir, hür-köle, din-dil-ırk ayrımı yapılmaksızın hastalar tedavi hizmetlerinden faydalanırdı. Muayene olmaya gelen hastanın tedavi oluncaya kadar yeme, içme, barınma ihtiyaçları ve ilaçları da hastane vakfı tarafından karşılanırdı. Hasta, pişmiş tavuk eti ve ekmek yiyecek duruma geldiğinde iyileştigiğine kanaat getirilir ve hasta taburcu edilirdi.¹¹⁵¹

3.1.3. Kâfûr Hastanesi

Kâfûr b. Abdillâh el-İhsîdî (ö. 357/968) tarafından 346/958 yılında Fustat'ta yaptırılan Kâfûr Hastanesi, Mâristân el-Esfel/Mâristân Kâfûr diye de adlandırılmakta olup Memlûkler döneminde de hizmet vermeye devam etmiştir.¹¹⁵² Hastanenin; abdest alma ve cenaze yıkama bölümleri ile iki tane de hamamı vardı.¹¹⁵³ Hastanenin depo kısmında; hastanede vefat edenlerin kefenlenmesi için gerekli malzemeler, yemek kapları ve porselenden yapılmış çeşitli eşyalar ile hasta tedavisinde kullanılmak üzere Çin'den getirilmiş müzik aletleri de vardı. Bunlara ilaveten bakır tencereler ve hastaları serinletmek için yelpazeler gibi farklı

¹¹⁴⁴ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntisâr*, 1/99; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/312; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/267. Hastane Mısır'da el-Mâristân el-Atîk/Atîk Hastanesi diye de tanınır olmuştur. Bu hastanenin Mısır'da yaptırılan ilk hastane olduğu da kaynaklarda geçmektedir. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/267.

¹¹⁴⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/395; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/267.

¹¹⁴⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/366.

¹¹⁴⁷ Ebû zer el-Halebî, *Künûzü'z-zeheb fî Târîhi Haleb*, 2/337.

¹¹⁴⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/267; Kâşif, *Ahmed b. Tolun*, 252; Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/70.

¹¹⁴⁹ Makrîzî, *el-Hitat*, 2/310.

¹¹⁵⁰ Makrîzî, *el-Hitat*, 2/291; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 4/101; Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/71. Makrîzî *Hitat*'ında bu hastanenin kütüphanesinde farklı ilimlere ait iki yüz bin cilt kitap olduğunu ifade etmektedir. Makrîzî, *el-Hitat*, 2/291.

¹¹⁵¹ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/267; Kâşif, *Ahmed b. Tolun*, 252-253; Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/70.

¹¹⁵² İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntisâr*, 1/99; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/267; Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/74.

¹¹⁵³ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntisâr*, 1/99; Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/74.

malzemeler de bulunmaktaydı. Kâfûr Hastanesine ait kullanılabilir durumda olan malzemelerin değeri yaklaşık üç bin dinar idi.¹¹⁵⁴

3.1.4. Selâhaddîn Hastanesi

Bîmâristân en-Nâsirî/es-Selâhî, Sultan Selâhaddîn-i Eyyûbî (ö. 589/1193) bu hastaneyi 567/1171 yılında Mısır'da yaptırmıştır. Etrafındaki tılsımlardan dolayı karıncaların gelmediği ifade edilen bu hastane Memlûkler döneminde de hizmet vermeye devam etmiştir.¹¹⁵⁵ Bu hastanenin göz, cerrahi, kadın ve akıl hastalıkları polikliniklerinin yanında bir eczanesi ve bir de kütüphanesi vardı. Hastanede hekimler, göz doktorları, cerrahlar ve yardımcı sağlık personeli istihdam edilmiştir. Hastanede hastaların yataklarını düzenleyen ferrâşlar, hizmetliler ve diğer görevliler de çalışmaktaydı. Hastaların odaları, yatakları ve diğer tefrişatıyla birlikte onların dinlenmelerine ve rahat etmelerine uygun konforda hazırlanmıştı. Hizmetliler ve diğer görevliler yatılı hastalar için geceleri dönüşümlü nöbet tutarlardı. Doktorlar hastaların hastalıkları ile ilgili düzenli olarak notlar tutarlardı. Görevliler de bu notlara uyararak her gün düzenli olarak hastalara verilmesi gereken ilaç, şurup ve yemek gibi şeyleri verir onların durumlarını takip ederlerdi. Doktorlar ve diğer görevliler hastalara şefkat, merhamet ve yumuşak bir şekilde davranırlar ve onların menfaatine olan her konuda hastalara yardımcı olurlardı. Akıl hastaları için ayrılan bölüm, diğer hastalardan izole edilmiş bir yerdeydi. Burası demir parmaklıklarla çevrilmişti ve geniş bir avlusu vardı. Akıl hastaları için ayrılan bu mekân, bu gibi hastaların iyi vakit geçirecekleri şekilde düzenlenmişti.¹¹⁵⁶ Mısır'da bu hastanelerden başka Kaşâşîn Hastanesi, Sıktıyyîn Hastanesi ve Meğâfir Hastanesi gibi başka hastaneler de vardı.¹¹⁵⁷

İskenderiye'de Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından yaptırılan ve Memlûkler döneminde de hizmete devam eden iki hastane daha vardı.¹¹⁵⁸ Bu hastanelerde hem yerli halk hem de mülteciler muayene olabilmekteydi. Gelen hastaları muayene etmeleri için doktorlar görevlendirilmişti. Hastaların yemek, temizlik ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için de görev yapan hizmetliler vardı. Bu iki hastaneye tedavi olmak için gelemeyen ve evde bakım hizmeti kapsamında muayeneleri devam eden hastalar için de görevliler vardı. Bu görevliler

¹¹⁵⁴ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntisâr*, 1/99; Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/74.

¹¹⁵⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/417; Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/76-77. Karıncaların buraya gelmemesi buranın hastane olarak tercih edilme nedenlerinden biri olmuştur. 657/1258 yılında bu konu hastane yetkililerine sorulunca yetkililer, hastaneye karıncaların gelmediğini ifade etmişlerdir. Hastanenin tılsımlı oluşu duvarlarında Kur'an-ı Kerim yazılı olmasına bağlanmıştır. Bu Hastane Atîk Hastanesi diye de tanınırdı. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/417.

¹¹⁵⁶ Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/77-79.

¹¹⁵⁷ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/268; Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/75-76.

¹¹⁵⁸ İbn Cübeyr, *Rihletu İbn Cübeyr*, 1/15-16; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebih*, 1/300; Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/84.

hastaların durumları hakkında doktorlara bilgi verir ve onların hastane ortamından uzakta bir yerde tedavi olmalarına katkı sağlarlardı.¹¹⁵⁹

3.1.5. Nuriye Hastanesi

Bîmâristân el-Kebir en-Nûrî/Büyük Nuriye Hastanesi, Dımaşk'taki bu hastane Nûreddîn Mahmûd Zengî (ö. 569/1174) tarafından 549/1154 yılında yaptırılmıştır.¹¹⁶⁰ Bu hastane, öncelikle Müslüman fakir ve muhtaçların tedavi edilmesi, yeme-içme, ilaç ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için yaptırılmıştır.¹¹⁶¹ Zengin kimseler de hastalandıklarında başka hastanelerde tedavi olma imkânı bulamazlarsa onlar da bu hastaneye gelir, tedavi olurlardı. Bu hastalar da ilaç ve diğer sağlık hizmetlerini ücretsiz olarak alırdı. Nûreddin Zengî dâhi bu hastanede muayene ve tedavi olmuştur.¹¹⁶² Hastanede, göz, cerrahî,¹¹⁶³ kadın hastalıkları ve diğer hastalıkların tedavi edildiği poliklinikler vardı.¹¹⁶⁴ Doktorlar hastanın tahlil ve tetkiklerine göre hastayı tedavi ederlerdi. Bu tahlil sonuçlarına göre doktorlar hastaya nasıl bir tedavi yöntemi uygulayacaklarına dair bir yöntem geliştirirler ve ona göre de hastaya bir reçete yazarlardı. Doktorlar hastalarla yakından ilgilenir, onların durumlarını daima kontrol eder ve bunu bir plan dâhilinde uygularlardı. Hekimler hastanede vizite çıkarken sağlık personeli de onlara eşlik ederdi.¹¹⁶⁵ Hastaların ilaç ve gıdaları günlük ve düzenli olarak verilirdi. Hastanede akıl hastalarının tedavisi için ayrılmış bölümler de vardı.¹¹⁶⁶

Bu hastanede tıp öğrencilerine hem teorik hem de pratik dersler verilir, ayrıca bu bilgilerin pratiği uygulama olarak hastanenin polikliniklerinde uzman doktorlar nezaretinde yapılırdı.

¹¹⁵⁹ İbn Cübeyr, *Rihletu İbn Cübeyr*, 1/15-16.

¹¹⁶⁰ Bîmâristân el-Kebir en-Nûrî Hastanesi Dımaşk'ta yer almaktadır. Bu hastanenin Nûreddîn el-Mâristan el-Kebir, el-Mâristan Nûreddîn eş-Şehîd şeklinde de isimlendirildiği kaynaklarda geçmektedir. Nûreddîn Zengi bu hastaneye çok miktarda mal/mülk vakfetmiştir. Nureddin Zengi, 549/1154 yılında Dımaşk'i Haçlılardan almış ve kral ve komutanlarını esir almıştı. Bunların serbest kalabilmeleri için, onlardan beş kale ve beş yüz bin dinar fidye aldığı ve bu parayla hastaneyi yaptırdığı şeklinde rivayet vardır. Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1417), 9/395; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 636, 656, 659, 670, 728; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/268; el-Gazzî, *Nehrü'z-zeheb*, 2/53; Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/91; Beksaç, "Nûreddîn Zengî Bîmâristanı", 33/262; Eşref Buharalı, "Üç Türk Hükümdarının Yaptırdığı Üç Sağlık Kurumu; Tolunoğulları, Zengîler ve Memlüklerde Sağlık Hizmetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 25/40 (2006), 31.

¹¹⁶¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 27/167, 32/92.

¹¹⁶² İbn Tolun, *el-Lema'âtü'l-berkiyye*, 38-39; Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/206.

¹¹⁶³ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 751-752; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 49/318-319; Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 9/537-539.

¹¹⁶⁴ el-Gazzî, *Nehrü'z-zeheb*, 2/53. Kadınların muayene olmaları için yapılmış olan salonun üzerinde hastanenin 655/1257 yılında yaptırıldığı yazılıdır. Sultan Eşref II. Şa'bân'ın zamanında hastane eyvanlarından biri kadınların yazlığı olarak yapılmıştır. Nureddin Zengi bu hastane için çok sayıda dükkân, tarım arazisi, değirmen ve gelir getiren başka şeyleri vakfetmiştir. el-Gazzî, *Nehrü'z-zeheb*, 2/200.

¹¹⁶⁵ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 628.

¹¹⁶⁶ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 628; Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/208-210.

Ayrıca öğrenciler, okudukları kitapları birkaç saat boyunca doktorlarla mütalaa ederlerdi.¹¹⁶⁷ Nuriye Hastanesinde müzikle tedavi Nûreddin Zengî dönemi ile başlamış on yedinci yüzyıla kadar devam etmiştir. Sesi güzel üç hanende ve onlara eşlik eden sazandeler hastaların morallerini iyi tutabilmek için müzik fasılları yapmışlardır.¹¹⁶⁸ Bu hastanenin nâzırlığı prestijli bir makam olup genellikle Dımaşk vali yardımcıları bu görevi ifâ etmişlerdir.¹¹⁶⁹

Ahmed İsâ *Târihu'l-Bîmâristanat'*ta, bu hastaneyle ilgili Memlûk tarihçisi Halîl b. Şâhîn ez-Zâhirî'den (ö. 873/1468) şu rivayeti aktarmaktadır; Halil b. Şahin 831/1427 yılında yabancı bir arkadaşıyla Dımaşk'ı ziyaret etmiştir. Dımaşk'ta bu hastaneyle ilgili gördüklerini şöyle ifade etmiştir:

*Dünyada benzerini görmediğim bir hastane bulunmaktadır. Dımaşk'a girdiğimde yanımda fazilet, zevk ve nazikliği ile bilinen bir yabancı vardı. O yıl hacca gitmeyi planlıyordu. Ancak bahsi geçen hastaneye girdiğinde buradaki yemekler, hediyeler ve sayısız zarif şeyleri gördüğünde, hastanedeki personeli test etmeye karar verdi. Bu nedenle kendini hasta gibi gösterdi ve hastanede üç gün kaldı. Başhekim, onun zayıf olduğunu gördü, sık sık yanına geldi. Nabzını ölçtü ve durumunu öğrendiğinde, onun bünyesine uygun gelecek ve faydası olacak şekilde kaliteli yiyecekler, tavuk kızartmalar ve tatlılar ikram etti.*¹¹⁷⁰

Bu hastanede verilen sağlık hizmetlerinin uzun yıllar devam ettiği hatta 1317/1899 yılında burada çalışan doktor ve eczacı sayısının en az yirmi yedi olduğu ifade edilmektedir. Hastanenin yapılış sebebi, tamirat ve yenilenme süreçleri hakkında bilgiler ise vakfiye kısmında geçmektedir.¹¹⁷¹

Dımaşk'ta yer alan Nuriye Hastanesine sonraki zamanlarda da vakıflar tahsis edilmeye devam etmiştir. Buraya vakıf tahsis edenlerden biri de bu hastanede çalışan doktorlardan Bedreddin İbn Kadı Ba'lebekî (ö. 670/1272)'dir.¹¹⁷² Tıp ilmini en güzel şekilde öğrenmiş, bu konuda

¹¹⁶⁷ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, 628; Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/208-210.

¹¹⁶⁸ Nadir Karakuş, "Orta Çağ'da Müsikişinas Hekimler", *Daruşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2023), 42; Nadir Karakuş, *Nureddin Zengî* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 122.

¹¹⁶⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/191, 197.

¹¹⁷⁰ Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/210-211.

¹¹⁷¹ Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 213-214. Bu hastanenin vakfiyesinde yapılış amacının Allah'ın rızasını kazanmak ve fakir ve muhtaçların tedavilerini sağlamak olduğu yazmaktadır. Konuyla ilgili vakfiyede; Kur'an-ı Kerim'den Bakara Süresi 262. Ayet: Mallarını Allah yolunda harcayanlar... ve Hadislerden Hz. Peygamber; 'İnsanoğlu öldüğünde amel defteri kapanır şu üç grup hariç; bunlardan biri de sadaka-i câriyedir. (*Müslim, Sahîhi Müslim*, 3/1255, *hadis no:1631*) örnekler verilmiştir. Ayrıca hastane vakıf mallarının amacı dışında kullanılmaması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Eğer amacı dışında kullanırsa da ahirette vâkıfın onlardan şikâyetçi olacağı belirtilmiştir. Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 210-214.

¹¹⁷² Tam adı Hâkim el-Ecel Âlim Kâmil Bedreddin Muzaffer İbn Kadı Mecdüddin Abdurrahman b. İbrahîmdir. Babası Ba'lebek kadılığı yapmıştır. Kendisi tıp ilmiyle meşgul olmuş, Dımaşk'ta yetişmiştir. Rakka Hastanesi ve Dımaşk'taki Nuriye Hastanesinde tabiplik yapmıştır. 645/1247 yılında Eyyûbî Sultanı Salih Necmeddin Eyyûb döneminde Dımaşk Kalesinde hasta tedavi etmiştir. Fıkıh, kıraat ve tefsir ilimlerinde de kendini yetiştirmiştir. Hayırseverliği güçlü biriydi. İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, 751; İbnü'l-İbrî, *Târihu muhtasari'd-düvel*, 274-275; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 49/318.

uzmanlaşmış ve döneminin en iyi tabipleri arasında sayılmıştır.¹¹⁷³ 635/1237 yılında Dımaşk'ta bulunan Nuriye Hastanesinde reîsü'l-etibbâlık (göz ve cerrahî de dâhil bütün doktorların başhekimliği) yapmış ve sonraki zamanlarda da hastane hekimliğine devam etmiştir. Hastanenin etrafındaki birçok evi satın alarak bu hastaneye vakfetmiştir. Bu evler hastaların muayene odalarının genişletilmesinde ve hastanenin diğer hizmetlerinin daha güzel şekilde verilmesi için kullanılmıştır. Hastanenin her tarafına şebeke ile suyun getirilmesini sağlamıştır.¹¹⁷⁴ Bedreddin İbn Kadî, hastaları tedavide en hafif ve kolay tedavi yöntemlerini kullanır, hastaya faydası olmayan yöntemleri tercih etmezdi. İlaç kullanımında da basit ilaçları tercih ederdi, hasta vücudu ilaçları kabul etmezse ilacın panzehire dönüşebileceğini hesap ederdi. O, hastalara ve diğer insanlara karşı nazik davranır, hastalarına istemedikleri şeyleri yapmazdı.¹¹⁷⁵ Tıp alanında yazdığı eserler ve hekimliğiyle döneminin en meşhurlarından birisi olan İbn Ebû Usaybia (ö. 668/1269) da Nuriye Hastanesinde hekimlik yapmıştır.¹¹⁷⁶ Şam'da Nuriye Hastanesi'nden başka hastaneler de vardı.¹¹⁷⁷

Dımaşk'ta bulunan Nuriye Hastanesinde verilen sağlık hizmetlerinin kalitesine ilgili bir tevki nüshasında şunlar geçmektedir: hastaneye çok miktarda mal, mülk, arazi, dükkân vb. şeyler vakfedilmiş olup böylece vakıf gelirleri de büyük miktarda artmıştır. Hastane vakfının müteveli heyeti, ihtiyaç duyulan yerlere ne kadar harcanması gerekiyorsa o nisbette harcama yapar ve bu işleri en güzel şekilde yönetirdi. Acil durumlarda sakin davranmayı bilirdi. Aciz, düşkün, dermansız ve engelli hastalara en güzel şekilde hizmet verir, bu tarz hastalara yumuşak söz ve güzel davranışlarla muamele ederlerdi. Doktorlar, hastalara hizmette kusur ve gevşeklik göstermeden gece gündüz hizmet etmeye gayret ederlerdi. Tedaviden sorumlu hastane görevlileri hastalarla sohbet etme ve onların gönüllerini ferah tutmak için gerekli özeni gösterirlerdi. Tedavide doğru ilacı elde etmek için istikrarlı bir şekilde çalışmalar devam etmiştir. Hastane vakfı sadece hastalara hizmet sunmakla kalmamış aynı zamanda o bölge sakinlerine de gerekli maddi desteği yapmıştır.¹¹⁷⁸

¹¹⁷³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 49/318.

¹¹⁷⁴ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 751-752; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 49/318-319; Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 9/538-539.

¹¹⁷⁵ İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, 275. Tıp ilminde uzman olan herkes onun hakkında hep iyilikle bahsetmiştir. Tıp ilminde ve tedavi yöntemleri konusunda uzman olduğuna vurgu yapmışlardır. Döneminin Calinusu diye tanınır olmuştur. Kalp tedavisiyle ilgili bulduğu ilaçlar hem yöneticiler hem de her tabakadan insanın kullanabileceği türdendi. Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 9/537-539.

¹¹⁷⁶ Tam adı Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kasım b. Halîfe b. Yûnusdur. Tıp tarihiyle ilgili önemli çalışmalar yapmış ve bu konuyla ilgili meşhur eseri 'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etubbâ'yı yazmıştır. Göz hastalıklarında uzman hekimdi. Nuriye Hastanesinin yanında Dımaşk Kalesi'nde de hekimlik yapmıştır. Ayrıca ilaç hazırlama, tıbbi bitkileri tanıma gibi konularda da uzmanlığı vardı. Kardeşi Reşiduddin de doktordu. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 47/436; Safedî, *el-Vâfi*, 13/239.

¹¹⁷⁷ Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/519-521.

¹¹⁷⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 12/84.

Memlûkler döneminde hastaneler Mısır, Kahire ve Dimaşk bölgeleri ile sınırlı değildi. Bu bölge şehirlerinden olan Haleb'de Nuriye/Âtik Hastanesi dışında başka hastaneler de vardı. Âtik Hastanesinde kadın hastalar için ayrılmış özel poliklinik vardı.¹¹⁷⁹ Bunlardan başka Haleb,¹¹⁸⁰ Hama,¹¹⁸¹ Kudüs¹¹⁸² ve Medine'de¹¹⁸³ de hastaneler vardı.¹¹⁸⁴ Müslümanların Kudüs'te yaptırdıkları hastanelerde genellikle dâhiliye, cerrahî, göz ve diğer hastalıkların tedavi edildiği poliklinikler mevcuttu. Buralarda kadın ve erkekler ayrı ayrı kısımlarda muayene olmaktaydı. Bu hastanelerde akıl hastalıkları için de ayrı birer bölüm vardı ve burada uzman tabipler görev yapmaktaydı.¹¹⁸⁵ Sultan Nâsır Muhammed 733/1332 yılında Kudüs bölgesinde Nablus¹¹⁸⁶ ve Remle şehirlerinde hastaneler inşâ etmiştir. Bunlara ilaveten hastanelerin yanına yoldan geçenlerin su ihtiyaçlarını karşılamak için su havuzları da yaptırmıştır.¹¹⁸⁷

3.1.6. Hastane Dışında Tedavi Mekânları

Hastane ve sarayların dışında da doktorlar hastaları muayene etmişlerdir. Özellikle medrese, cami ve hankâh gibi eğitim kurumlarında kalan talebe ve diğer insanlara sağlık hizmeti verilmiştir. Buralara doktorlar haftanın belirli günlerinde, diğer bazı vakıflara ise haftanın her günü gelirlerdi. Doktorlar, eğitim kurumlarında hastalanan insanları muayene ve tedavi ederlerdi. Sultan Nâsır Muhammed'in yaptırdığı Nasriye Hankâhı'nda dâhiliye, cerrahî ve göz

¹¹⁷⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/120; el-Gazzî, *Nehrü'z-zeheb*, 1/445. Bu hastanenin yapılacağı yer belirlenirken bir koyun/koç kesilmiş etleri Haleb'in değişik yerlerine asılmıştır. Hangi yere asılan et parçası en geç kokmaya başladıysa hastane oraya yapılmıştır. Hastanede kadınların yazlık olarak kullandığı bir bölüm de mevcuttu. Haleb'de Âtik ve Cedid/Eski ve Yeni şeklinde iki hastanenin var olduğu ifade edilmektedir. Âtik Hastanesini Nureddin Mahmud Zengi'nin, Cedid Hastanesini ise Emir Argun el-Kâmili'nin yaptırdığı geçmektedir. Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/224-226. *Subhu'l-a'sâ*'da 'hastaların tedavi edildiği güzel bir hastanedir' şeklinde bahsedilmektedir. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/120.

¹¹⁸⁰ Haleb'de Beni Dakâk, Babu'l-Câmiu'l-Kebir, Cedid Hastaneleri ve başka hastaneler de vardır. el-Gazzî, *Nehrü'z-zeheb*, 1/448.

¹¹⁸¹ İbn Cübeyr, *Rihletu İbn Cübeyr*, 1/207, 231.

¹¹⁸² Selâhaddin-i Eyyûbî Kudüs'ü fethettiğinde burada bulunan Kumame caddesindeki kiliseyi hastaneye çevirmiştir. Hastaların tedavisinde kullanılmak üzere ilaç, bitkilerden elde edilen ilaçlar ve diğer malzemeleri hastaneye sevk etmiştir. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/436-437.

¹¹⁸³ Sultan Baybars el-Bundukdârî Medine'de daha önceden var olan ve kullanılmayan hastaneye ilgili gerekli tadilat ve yenileme işlerini yaptırmıştır. Gerekli alet ve edavatı da tedarik ederek hastaneyi yeniden hizmete açmıştır. Şeşen, *Haçlılar ve Moğollar Önünde Sultan Baybars*, 140.

¹¹⁸⁴ Bek, *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*, 1/229-232.

¹¹⁸⁵ Ali, *el-Kuds fi'l-asri'l-Memlûkî*, 249.

¹¹⁸⁶ Nablus önemli bir Filistin şehridir. Kudüs'e on fersahlık (60-65 km arası mesafe) mesafede olup iki dağ arasında vadide bir yerleşim yeridir. Bol suları sayesinde zeytin, harnup (keçiboynuzu), karpuz ve diğer sebze ve meyvelerin fazla miktarda yetiştiği yerlerden biridir. Zeytinyağı ve harnup çok üretildiğinden Mısır ve Suriye'ye ihraç edilirdi. Güzel camileri ve camiler arasında şadırvanları vardır. Memlûkler döneminde Kudüs'e bağlı Filistin şehirlerinden biri olmuştur. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/248-249; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, 277; İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsîdü'l-ittilâ'*, 3/1347; Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/461; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 2/158; İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/254-256.

¹¹⁸⁷ Ata', *Kitâbu Arubetu'l-Kudsi min Vâkiin Vesâiki'l-Evkâfi'l-Mukaddesiyye*, 93.

doktorları bütün hastaları muayene ederdi. Ayrıca bu hankâhın eczanesi de vardı.¹¹⁸⁸ Sultan Baybars el-Çâşnigîr'in 709/1309 yılında yaptırdığı hankâhda ise dâhiliye ve göz doktorları hastaları muayene ederdi. Hankâhda cenaze yıkama, kefenleme ve defnetme gibi hizmetler de yapılmaktaydı. Sultan Hasan vakfı gibi bazı vakıflar, vakıf imaretlerinden birinde kalmayan ve evinde ikamet eden hastaları da tedavi ettirmişlerdir. Evde sağlık hizmeti verilirken göz, dâhiliye ve genel cerrahî doktorlarından hangisine ihtiyaç duyulursa o doktorlar evlere gidip hastaları muayene ederlerdi.¹¹⁸⁹ Bazı camilerde doktor bulundurulmuş ve hasta olanlara anında müdahale edilmiştir. Bunun en güzel örneği Ahmed b. Tolun Camii'dir.¹¹⁹⁰

Toplumda hastaların tedavisi için ilaç kullanma ve diğer tıbbi yöntemlere uymanın yanında onların iyileşmesine vesile olması amacıyla sadaka verme ve dua etme âdetleri de vardı. Sadaka verme ve dua etmenin tedaviye iyi geleceği ve hastanın iyileşmesine katkı sağlayacağına inanılırdı.¹¹⁹¹ Bazı insanlar hastalarını türbe, yatır gibi yerlere götürerek tedavi olacağına inanırdı. Bu türbelerden birisi de Kahire'nin Karafe semtinde yer alan Seyyide Nefise Türbesi'dir.¹¹⁹²

Memlükler döneminde hastanelerin dışında hastaların bulunduğu yerlerde ve kurumlarda muayene edilmeleri o dönemin sağlık hizmetlerinin kalitesini göstermesi bakımından takdire şayandır. Medrese, hankâh, cami ve zâviyelerde hastaların doktorlar tarafından muayene edilmesi sağlanırken günümüzde de bazı resmi kurumlar ile yatılı okul ve yurtlarda doktor ve sağlık görevlilerinin bulunması her iki dönem arasında sağlık hizmetlerinin benzerlik gösterdiğinin bir delilidir.

3.1.7. Hastane Yönetimi

Her kurumun bir yöneticisi olduğu gibi Memlük dönemi hastanelerinin de yönetim ve işleyişinden sorumlu nâzırü'l-bîmâristân diye adlandırılan bir yöneticisi vardı. Nâzırü'l-bîmâristâna hastane yönetimiyle ilgili yardımcı olan diğer görevliler de vardı. Bu görevlilerden önemli olanlar üzerinde durulacaktır.

Nâzırü'l-bîmâristân: Hastanelerin yönetim ve işleyişle ilgili görevlerden sorumlu olan en yetkili yöneticiydi. Hastanelerin giderleri vakıflar tarafından karşılanırdı. Hastane vakıflarını da nâzırü'l-bîmâristânlar yönetirdi. Nâzır, hastanede çalıştırılacak doktor ve diğer personelin kimler olacağını ve bunların ne zaman nöbet tutacağını belirlerdi. Nâzır, doktor ve hastane çalışanlarının hastalara nasıl davrandıklarını teftiş eder, aksayan yönleri anında müdahale

¹¹⁸⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/295; Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri fi Asr Selâtin el-Memâlik*, 190; Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 174.

¹¹⁸⁹ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 174-175.

¹¹⁹⁰ Ali Paşa Mübârek, *el-Hitatü't-Tevfikyyetü'l-cedide* (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1998), 4/46.

¹¹⁹¹ Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 12/308.

¹¹⁹² Makrîzî, *el-Hitat*, 4/324-326.

ederdi. Hastane vakfına ait mal/mülk ve arazilerin kiraya verilmesi ve vakfa ait binaların tamirat ve onarım işlerini de yine nâzır takip ederdi. Hastanede çalışan doktor ve diğer personelin maaş ve diğer ödemelerini de yine o yapardı. Hastanın her türlü giderleri, eczacılık hizmetleri, mutfak ve hastanenin diğer bütün masrafları yine vakıf bütçesinden ödenirdi. Bunların yanında evde sağlık hizmeti alan hastaların giderleri de vakıf tarafından karşılanırdı. Ayrıca nâzır, hastane vakfı aracılığıyla eğitim-öğretim faaliyetlerini destekler, fakir, muhtaç ve yetim gibi gruplara maddi destek de verirdi.¹¹⁹³ Kahire’de Mansuriye Hastanesi, Dımaşk’ta Nuriye Hastanesi gibi hastanelerin nâzırlıkları en prestijli makamlar arasında yer almaktaydı.¹¹⁹⁴

Reîsü’l-etibbâlık: Hastane yönetimiyle ilgili en önemli görevlerden birisi de reîsü’l-etibbâdır. Hastane başhekimisi olan reîsü’l-etibbâların tıp alanında yetenekli olmaları istenirdi. Pratik tıpta diğer tabiplerden daha önde olmaları beklenirdi. İlaçların özellikleri, içerikleri, fayda ve zararları gibi konularda uzman olmaları istenirdi. Hastalıkların teşhis ve tedavisi ve değişik tedavi yöntemlerini bilme konularında da mâhir olmaları şart koşulurdu.¹¹⁹⁵

Reîsü’l-kehhâlin: Memlûkler döneminde reîsü’l-kehhâlin göz doktorlarının başkanına verilen bir unvandı. Reîsü’l-kehhâlin, gözün anatomisini ve göz tedavisinde kullanılan sürme yapmayı da iyi bilmelidir. Göz hekimleri genelde bilgi ve tecrübelerini çocuklarına da aktarırlardı. Göz hastalıkları doktoru, sürme çeşitlerini ve göz hastalıklarına iyi gelecek tedavi yöntemlerini bilme konularında uzman olmalıdır.¹¹⁹⁶ Devlet yöneticileri ve halk nazarında reîsü’l-etibbâlar önemli bir konuma sahipti. Sultan Nâsır Muhammed’in özel tabipliğini yapmış olan İbrahim b. Ahmed b. Mağribberdi aynı zamanda reîsü’l-etibbâlık da yapmıştır. Yaptığı önemli hizmetlerden dolayı sultanın özel ilgisine mazhar olmuş ve sultan kendisine karşı çok cömert davranmıştır. Sultan Nâsır Muhammed, reîsü’l-etibbâ İbrahim b. Ahmed’le bulunduğu beldenin kadıları, muhtesip ve valisi hakkında onunla istişare etmiştir. Bu üst düzey yöneticilerin halka karşı sorumluluklarını yerine getirip getirmediği konusunda onunla görüş alışverişinde bulunmuştur.¹¹⁹⁷

¹¹⁹³ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 31/107-108; İbn Habîb, *Tezkiretün-nebîh*, 1/305-308; Belevî - Sâih, *Tâcü’l-mefrik*, 2/33; İbn İyâs, *Bedâ’i’u’z-zühûr*, 1/353; Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 95, 140-141, 144, 146; Emin, *el-Evkaf ve’l Hayatü’l-İctimaiyye fi Mısır*, 168.

¹¹⁹⁴ Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 3/191, 197.

¹¹⁹⁵ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 48/312; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/184; Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 11/89; İbn Hacer, *İnbâ’ü’l-ğumr*, 3/194; İbn Tağribberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, 12/140; Nuaymî, *ed-Dâris fi târîhi’l-medâris*, 2/104; Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 43.

¹¹⁹⁶ Ebü’l-Fidâ’, *el-Muhtasar fi târîhi’l-beşer*, 4/101; İbnü’l-Verdî, *Târîhu İbni’l-Verdî*, 2/284; Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 5/439, 11/89, 99; Bek, *Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm*, 1/24.

¹¹⁹⁷ İbn Tağribberdî, *el-Menhelü’s-sâfi*, 1/35.

3.1.8. Tabipler ve Tedavi Yöntemleri

Memlükler sağlık alanında önemli hizmetler vermişlerdir. Sağlık alanında yapılan bu önemli hizmetlere en büyük katkıyı doktorlar vermişlerdir. Alanında uzman doktorlar, kendi meslekleriyle ilgili bilgi, tecrübe ve donanımlarını mesleğe yeni başlayan hekimlere aktarmak suretiyle onların daha iyi yetişmelerine yardımcı olmuşlardır. Bu hususlarla ilgili olarak uzman bir doktorun diğer mesleğe yeni başlayan bir doktora tavsiyesi şunlar olmuştur:

İlk olarak hastalığın gerçek sebebini öğrenmek için hastalığın belirtilerini (semptomlarını) araştırın. Sonra hastanın yaşına, muayene için geldiği mevsime ve memleketine bakın. Bu hususların tespitiyle hastalığın gerçek sebebi ortaya konabilirse hastanın ruh halini de gözeterek bir tedavi yöntemi uygulayın. Bu tedaviyle birlikte hasta iyileşmeye başlayacaktır.¹¹⁹⁸ Hastaları öncelikle doğal gıdalarla tedavi etme metodu denenmelidir. Gıdalarla tedavinin mümkün olmadığı durumlarda ise ilaçla tedaviye başvurulmalıdır. Basit ilaçla tedavi mümkünse o denenmeli yok eğer mümkün olmuyorsa bu kez bileşik karışımlar ilaç olarak kullanılmalıdır. Aynı belirtileri gösteren hastalarda benzer tedavi yöntemleri uygulanabilir.¹¹⁹⁹

Dönemin ünlü tabiplerinden İbnü'l-Akfânî (ö. 749/1349)¹²⁰⁰ tedavi yöntemleri hakkında önemli bilgiler vermiştir. İbnü'l-Akfânî, hekimlik ve reîsü'l-etibbâlık yapmış bir hekimdir. Muayene ve tedavilerinde alışılmışın dışında farklı yöntemler de kullanmış biridir. Hastaları tedavide doğal gıdalara öncelik vermiş bunun mümkün olmadığı zamanlarda ise ilaçla tedavi metoduna başvurmuştur.¹²⁰¹

Uzman göz doktorları, mesleğe yeni başlayan hekimlere göz hastalarına nasıl tedavi yöntemleri uygulaması gerektiği hususunda bazı tavsiyelerde bulunmuşlardır.

Tavsiyelerine öncelikli olarak görme duyusu olan gözün önemine dikkat çekerek başlamışlardır:

Tedaviye başlarken göze yumuşak bir şekilde dokunun ve göz sağlığını korumaya azami dikkat edin. Hastalığın gerçek sebebini bulmadan ve hastalığa neden olan hususu tespit etmeden tedaviye başlamayın. Tedaviye başlamadan önce göz

¹¹⁹⁸ Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-mustalahi's-şerîf*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1408), 177-178.

¹¹⁹⁹ Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-mustalahi's-şerîf*, 178; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/377-378. Tedavide hastanın mizacı, psikolojisi, yaşı, memleketi ve hastalık mevsimi önemli hususlardandır. Bunların yanında ilacın etki derecesi ve hangi dozlarda verileceği hususları da önemlidir. Daha öncekilerin tecrübelerden yararlanırken ihtiyatlı olunmalıdır. Hastaya tedavi sürecince verilen ilaçları belirlenen dozlarda alması, tavsiye edilen gıdaları alıp uzak durması gereken konuların da neler olduğu kendisine tavsiye edilmelidir. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/377-378.

¹²⁰⁰ Tam adı İbnü'l-Akfânî el-Hâkim Şemseddin İbrahim b. Sâid Şemseddin Ebu Abdillaktır. Mansuriye Hastanesinde reîsü'l-etibbâlık yapmış hekimlerdendir. Mansuriye Hastanesinin göz, cerrahî, dâhiliye ve diğer bölümlerine alınacak ilaç ve diğer malzemelerde görüşüne başvurulmadan hareket edilmezdi. Safedî, *A'yânü'l-'asr*, 1/586; Safedî, *el-Vâfi*, 2/20-21.

¹²⁰¹ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 9/293.

damlasını göze damlatarak göze kaçan bir şeyin olup olmadığını kontrol edin, eğer göze kaçan bir madde varsa onu temizleyin. Göz kapağı gözü çevreleyerek onu korur. Göze faydalı gıdaları almasını hastaya tavsiye ederek göz sağlığını korumasına dikkat çekin. Hastaya, göze yararlı sürmeleri kullanmasını tavsiye edin....¹²⁰²

Cerrahî alanında uzman doktorlar yaralı hastaları tedavi edecek diğer doktorlara bazı önemli tavsiyelerde bulunmuşlardır. Bu tavsiyeler arasında şunlar bulunmaktadır:

Öncelikle yaralıları tedavi edecek doktor, cerrahi işlemlerin sorumluluğunu yerine getirebilecek niteliklere sahip olmalıdır. Kırılan kemiği tedavi ederken kırık yer sıkıca bağlanmalı ve vücutta kesilme gibi nedenlerle açılan yaralar sarılmalıdır. Kırıklar ve açık yaralar tedavi edilirken hastayı incitmemeli ve ona yumuşak davranılmalıdır. Kırık, çıkık ve yaralı bir hastanın tedavisi uzmanlık gerektirir. Zira bu tarz hastaları tedavi ederken çok hassas davranmalı, sinirlerin zedelenmemesine son derece dikkat edilmelidir. Tedavide acele davranılması gereken durumlarda gecikmeye mahal verilmemelidir. Tedavi esnasında hastayla güzel şeyler konuşulmalı, bunun dışında sessiz olunması gereken zamanlarda da demirin ses çıkarmaması gibi sükût edilmelidir. Hastayı ölüme kadar götürebilecek atar damar kesiklerinin tedavisinde çok dikkatli olunmalıdır. Hekim tedaviden önce gerekli alet ve edevatı tam olarak hazırlamalı ve dikkatini tedavi işine yoğunlaştırmalıdır. Bütün bu söylenenlere dikkat eden bir hekim kendi üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmiş olur. Böylece tedavide başarılı olabilme ihtimali çok daha yüksektir. Tabip kendisini kimseyle mukayese etmemelidir. Bu söylenenleri yaparsa ilmi ve mesleki tecrübesi ona fayda vermiş ve tedavinin faydaları ortaya çıkmış demektir.¹²⁰³

Tabipler hasta tedavisinde gıdaları veya ilaçları kullanma hususunda hastaların ve yakınlarının görüşlerine de önem vermişlerdir. Doktorların, hastaya tedavi yöntemi olarak düşündükleri gıda ve ilaçları bazen hasta veya hasta yakını hoş karşılamamıştır. Böylesi zamanlarda hekimler, hastaya başka alternatif gıda veya ilaç tercihi sunmuşlardır. Bu durum hasta ve yakınının tedavide kabul edecekleri ilaç veya gıda bulununcaya kadar devam etmiştir. Bu arada yapılan denemelerde hangi ilaç veya gıdanın hastaya iyi geldiği de görülmüştür. Bu uygulama ile hekim, tecrübesinin sonucunu görmüş ve bu durum tedavideki başarıyı da artırmış olur.¹²⁰⁴

Memlûkler döneminde hastalanan insanlar, gece-gündüz muayene olabilmişlerdir. Hastaların muayene olmak için doktorlara rahatlıkla ulaşabildikleriyle ilgili halk arasında şöyle bir

¹²⁰² Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-mustalahi's-şerif*, 178-179.

¹²⁰³ Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-mustalahi's-şerif*, 179-180.

¹²⁰⁴ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 9/625.

hikâye anlatılırdı; bir kişi geceleyin hastalandığında o kişinin atı, lambası beraberinde olur ve doktora götürülerek muayene ettirilirdi. Gece vakti evine gelen hastayı doktorun muayene etmesi, sağlık hizmetlerinin ulaşabildiği noktayı göstermesi açısından önemlidir.¹²⁰⁵

Tedavide ilaç ve tıbbi bitkilerin yanında alternatif tıp uygulamaları da toplum tarafından bilinmekte ve uygulanmaktaydı. Bu konuya bir örnek olarak, kadınların daha rahat doğum yapabilmeleri için *aktemeket/aktemket* taşı kullanılmıştır. Bu taş Hindistan'dan getirilmiş olup *hacerü'l-velâdet* (doğum taşı) diye de bilinirdi. Bu taşın kadınların doğum yapmalarını kolaylaştırdığına inanıldığından, taş deri bir keseye konarak hamile kadının bacağına bağlanırdı. Böylece gebe kadının doğum ağrıları hafifler ve daha rahat doğum yapması sağlanırdı. Bu taş aynı zamanda gebe kadının vücudunu doğuma hazırladığından düşük yapma riskini de en aza indirirdi.¹²⁰⁶ Bunlara ilaveten doğum yapacak kadınların her birine ebeler görevlendirilmiştir. Ebelerin, daha rahat doğum yaptırmaları için tasarlanmış sandalye-yatak karışımı kullandıkları doğuma özel aletleri vardı.¹²⁰⁷

Hastaların iyileşmesi sürecinde; hastanelerde verilen sağlık hizmetleri, hastaya verilen ilaçların düzenli kullanılması, yediği ve içtiğine dikkat etmesinin yanında hasta ziyareti yapmak da önemli bir husustur. Çoğu hastalığın kaynağı stres ve sıkıntıdır. Hasta ziyaretlerine ibadet sevabı kazanma düşüncesiyle gelen hasta yakınları hastalara moral vermekte ve iyileşme sürecini hızlandırmaktadır. Bu dönemde hastayı ziyaret etmek, cenaze namazlarına katılıp taziyede bulunmak, akraba, komşu ve kardeşlik haklarına önem vermek gibi hasletler erdemli davranışlar arasında sayılmaktadır.¹²⁰⁸

Her toplumda olduğu gibi Memlüklerin hüküm sürdükleri dönemdeki toplumda da insanlar, hasta olan yakın akraba, arkadaş, komşu ve birlikte çalıştıkları mesai arkadaşlarını hastanelerde ziyaret ederek onlara moral vermiş ve daha çabuk iyileşmelerine katkıda bulunmuşlardır. Hasta ziyaretleri toplumdaki fertler arasındaki bağı daha da güçlendirmiş ve hasta olan insanların psikolojilerinin daha iyi olmasına olumlu katkıda bulunmuştur.

3.1.9. Kuraklık/Kıtlık/Salgın Dönemlerinde Tedavi Hizmetleri

Kuraklık, kıtlık ve salgın gibi olağanüstü durumlarda sağlık hizmetleri verilirken hastanelerin kapasitelerinin yetersiz kaldığı da olmuştur. Bu dönemlerde sağlık hizmetlerinin kesintiye uğramadan devam etmesi önemli bir husustu. Olağanüstü durumlarda hem muayene ve tedavi hizmetlerinin devamlılığının sağlanması hem de hastaların tedavisinde kullanılan ilaç, şurup ve diğer tıbbi malzemelerin tedarik edilmesi önem arz etmekteydi. Sultan Ketboğa dönemi

¹²⁰⁵ Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 104.

¹²⁰⁶ Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 22/177.

¹²⁰⁷ Alkas Es'ad Mansûr, *Târîhu'n-nâsıra min akdemi ezmânihâ ilâ eyyâmînâ'l-hâdira* (Mısır: Matbaatü'l-Hilâl, 1924), 275.

¹²⁰⁸ Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 8/293.

695/1295 yılında Mısır, Şam, Kudüs ve Mekke civarlarında büyük bir kuraklık ve kıtlığın yaşanması, sağlık hizmetlerinde de aksamalara neden olmuştur. Özellikle hastaların ihtiyaç duyduğu ilaçların yapılması için gerekli olan ham madde sıkıntısının yaşanması dolayısıyla hastalar istenildiği şekilde tedavi edilememiştir. Bu durum toplumda birtakım endişelere neden olmuştur. Bu tür olağanüstü durumlarda yöneticiler, zengin tâcirler ve vakıflar devreye girerek vatandaşın sıkıntılarını gidermeye çalışmışlardır. Sultan Ketboğa 1295 yılında yaşanan bu olağanüstü durumda emirlere haber vererek hastaların ilaçlarının temin edilmesini emretmiştir. Ümerâ, Kahire'de bulunan Deylem sokaktaki attarlara bir ayda otuz iki bin dirhem ödeyerek hastaların ilaçlarını temin etmiştir. Bu durumlardan etkilenen fakir ve muhtaçları muayene etmeleri için de doktorlar görevlendirilmiştir.¹²⁰⁹

İnsan sağlığına önem vermenin bir göstergesi de bulaşıcı hastalıkları önlemeye yönelik tedbirlerin alınmasıdır. Kuraklık, kıtlık ve veba gibi durumlarda çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Bu durumlarda cenazelerin çabuk defnedilmesi hastalığın yayılmasının önüne geçer, daha fazla insanın ölmesine engel olurdu. 749/1349 yılında Moğolistan, Çin ve Hindistan gibi ülkelerden başlayıp dünyanın çoğu yerine yayılan veba salgını Mısır'ı da çok fazla etkilemiştir. Veba dolayısıyla Mısır ve civarında on binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Memlûklere bağlı Mısır, Suriye ve diğer yerlerde sultan, ümerâ ve üst düzey yöneticiler, vakıflarla birlikte hareket ederek cenaze işlemlerinde insanlara yardımcı olmuşlardır. Bu sayede cenazelerin yıkanması, kefenlenmesi, taşınması ve defnedilmesi gibi işlemler hızlı bir şekilde yerine getirilmiş ve bulaşıcılığın etki alanı bir nevi sınırlandırılmıştır.¹²¹⁰ Bulaşıcı hastalıkların yayılmasını engellemek ve bundan kaynaklı ölümlerin önüne geçebilmek amacıyla farklı tedbirler de alınmıştır. Bu tedbirlerden birisi Sultan Berkuk döneminde 794/1392 yılında cüzzam ve sedef hastalığına yakalananlar için alınan tedbirdir. Bu durumla ilgili olarak Kahire ve çevresinde şöyle duyurular yapılmıştır: cüzzam ve sedef hastalığı olanlar hastalıkları devam ettiği müddetçe Kahire dışında gecelesinler ve Kahire'de ikamet etmesinler. Bu duyurular sürekli tekrarlanarak durum hakkında vatandaşlar bilgilendirilmiştir.¹²¹¹

Bulaşıcı hastalıklara karşı vakıf müesseseleri de gerekli tedbirleri almıştır. Eğer vakıf görevlilerinin kendileri bulaşıcı hastalığa yakalanırsa bu hastalığın yayılmasını önlemek amacıyla hasta görevliler toplumdan tecrit edilirdi. Vakıflar, bulaş olan görevlilere duydukları şefkatlerinin bir eseri olarak iyileşinceye veya vefatlarına kadar onların maaşlarını ödemeyi şart koşmuşlardır. Sultan Barsbay Vakfı'nda; cüzzamlı veya abraş (alacalı deri hastalığı) hastalığı bulunanların, bahsi geçen vakıf işlerinde çalıştırılmaması gerektiği belirtilmiştir. Bu

¹²⁰⁹ Makrîzî, *İğasetü'l-ümme*, 109.

¹²¹⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/80, 81, 84-88, 91; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 10/195-199, 201-211.

¹²¹¹ İbnu'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, 9/310, II. kısım.

tür hastalıkların çalışmaya engel teşkil ettiği ve bu hastalığa yakalananların iyileşinceye veya ölünceye kadar maaşlarının ödenmesinin şart koşulduğu vakfiyede belirtilmiştir.¹²¹²

Memlûkler döneminde sağlığa verilen önemin bir göstergesi olarak bu dönemde yapılan savaşlarda, yaralanan askerleri tedavi etmek için orduyla birlikte uzman doktorlar götürülürdü. Orduyla birlikte savaşa götürülen doktorlar arasında yeterli sayıda dâhiliye, göz, ortopedi ve cerrahî gibi alanlarda uzman doktorlar vardı. Doktorlar yaralıları tedavide kullanacakları yeterli miktarda ilaç, şurup ve diğer tıbbi malzemeleri de yanlarında götürürlerdi.¹²¹³

3.1.10. Hijyen ve Koruyucu Sağlık Hizmetleri

Geçmişten günümüze bütün toplumlar sağlıklı ve kaliteli bir hayat sürmek için temizliğe ve hijyenik bir ortamda yaşamaya önem vermişlerdir. İnsanların yaşadığı ortam ne kadar steril olursa bu durum onların bedensel ve ruhsal yönden daha sağlık olmalarına olumlu yönde katkı sağlamaktadır. Toplum tarafından temizlik konusunda gerekli hassasiyetin gösterilmesi, hastalığı önleyici bir tedbir olarak görülmektedir. Bu durumla ilgili olarak alınan tedbirlerden biri, Mısır ve Kahire’de yer alan dükkân sahiplerine iş yerlerinin bulunduğu alanları süpürmelerinin emredilmesidir. Süpürme işi yapılırken toz kalkmaması için de dükkânlarının bulunduğu alanları her gün sulamaları şart koşulmuştur. Hijyenik bir ortamın sağlanması ve sokakların temiz tutulması amacıyla insanların çöplerini belirlenen yerlere atmaları onlardan istenirdi. Bu durumla ilgili olarak insanların çöplerini belirlenen yerlere atıp-atmadıkları ve sokakları kirletmemelerini kontrol için bekçiler görevlendirilmiştir. Bu bekçiler sürekli devriye gezerek insanların bu konularda hassas olmalarını sağlamaya çalışmışlardır.¹²¹⁴ Böylece sokakların temiz kalması yapılan düzenli kontrollerle sağlanmıştır.¹²¹⁵ Mahalleler, toplu yaşam alanları ve hayvan kesim yerleri gibi mekânların temizliğine gerekli önem verilmiştir.¹²¹⁶ Ayrıca fırınların temizliğine de gereken önem verilmiştir. Muhtesipler insanların hijyenik fırınlarda pişirilen ekmekleri yemeleri için fırınları düzenli olarak denetlemişlerdir. Fırınların ekmek pişirilecek kısımlarının ihtiyacı karşılayacak büyüklükte olmasına dikkat etmişlerdir. Fırınlarda hijyenin sağlanması için bazı tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler arasında; fırınların bacalarının düzenli olarak temizlenmesi, ekmek pişirilen alanın her saat süpürülmesi ve ocağın içinde yanan odun küllerinin ekmek için hazırlanan hamura karışmaması gibi hususlar sayılabilir. Fırınlarda balık da pişiriliyordu. Pişirilen balık yağının

¹²¹² Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 176-177.

¹²¹³ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 3/440.

¹²¹⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, 3/194.

¹²¹⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, 7/235.

¹²¹⁶ İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/48.

akarak ekmeclere bulaşmamasına da dikkat ediliyordu. Temizlik ve hijyen konusunda alınan bu tedbirlerin yerine getirilip-getirilmediği muhtesipler tarafından denetlenmekteydi.¹²¹⁷

Meml kler döneminde verilen sağlık hizmetlerinin kalitesi aynı dönemdeki Batı  lkeleriyle kıyaslandığında aradaki fark daha anlaşılır olacaktır. Meml kler dönemi hastanelerinde verilen sağlık hizmetleri o günün şartlarına göre en ileri düzeydeydi. Meml kler dönemi hastanelerinde verilen sağlık hizmetlerinin kalitesiyle ilgili örnek bir hadise şuydu; hastaneye gelip tedavi olan bir hastan babasına yazdığı mektupta şunları ifade etmiştir:

şu an tedavim tamamlanmak üzeredir. Hastaneye geldiğimde üzerimdeki kıyafetleri  kartıp banyomu yaptım ve bana ihtiyacım olan kıyafetleri verdiler. Tedavim tamamlanıp taburcu olacağım zaman iş bulup çalışmaya başlayıncaya kadar maddi y nden sıkıntı  ekmemem için bana beş altın verecekler. Hastanede cerrahî, ortopedi, dâhiliye, göz poliklinikleri ve aynı zamanda eczane de vardı. Nekahet döneminde yani hastalıktan iyileşme aşamasına geçilen dönemde bile hastalara şarkı ve müzik eşliğinde kitap okuyorlar. Doktorların servisteki hastaları vizite çıktıkları esnada yanlarında asistanlar ve hasta bakıcılar da beraber geziyorlardı. Hastanenin,  ğrencilerin ders görmesi için konferans salonu ve kütüphanesi de vardı. Hastanede kaldığım odanın, yatağın, çarşafların ve yorganın beyaz ve tertemiz olması ve kullandığım yastıklarım beni çok rahat ettirdi. Odama şebeke ile içilecek su geliyor, soğuk günlerde odamın güzel ısındığını söyleyebilirim. Yemek olarak da günlük tavuk ve kızartılmış koyun etinden yemeklerin verildiğini söyleyebilirim.¹²¹⁸

Meml kler dönemi hastanelerde verilen sağlık hizmetleriyle Batıdaki hastanelerde verilen sağlık hizmetleri karşılaştırıldığında durumun hiç de i a ıcı olmadığı söylenebilir. Batıda XII. yüzyılın sonuna kadar sadece hasta kabul eden müstakil hastane binaları bile yoktu. M sl manlarınkine benzer sağlık hizmeti veren müstakil hastane binaları ancak Haçlı seferlerini takip eden yıllarda yapılabildi. İlk hastanelerden biri Paris'teki H tel-Dieu (829/1426)'dur. Bu hastanede kadın-erkek, yaşlı ve çocuklar, bulaşıcı ve ateşli hastalığı olan, doğum hastası vb. hepsi bir arada içiçe muayene edilmekteydi.¹²¹⁹ Haçlı seferlerinin devam ettiği yıllarda Lübnan'da ayağından rahatsız olan bir hasta Frank doktorlardan birine tedavi olmak için geliyor, doktor hastanın ayağını tedavi etmek için ş valyeden balta getirmesini istiyor. Tabip tedavi ediyorum diye hastanın ayaklarından birini balta ile kesiyor ve hasta hemen oracıkta ölüyor. Başka bir doktor ise baş ağrısı şik yetiyle gelen bir kadın hastaya senin başına şeytan musallat olmuş diye saçını kazıtıyor. Sa  kazıma esnasında kafatasındaki deriye müdahale ederek deriyi kaldıracak şekilde ha  işareti yapmıştır ve hasta orada hemen

¹²¹⁷ İbnu'l-Uhuvve, *Me'âlimü'l-kurbe*, 155.

¹²¹⁸ Sigrid Hunke, *Avrupa'nın üzerine doğan İslam güneşi*,  ev. Servet Sezgin (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1991), 148-150.

¹²¹⁹ Hunke, *Avrupa'nın üzerine doğan İslam güneşi*, 148-150.

ölmüştür.¹²²⁰ Bunlar Haçlı Seferlerinin düzenlendiği dönemlerde yaşanan örneklerden sadece birkaçıdır. Bu durumlar göstermektedir ki, Batılı ülkeler sağlık hizmetlerinde Memlüklerin ulaştığı seviyenin gerisinde kalmışlardır.

3.2. Eğitim-Öğretim Kurumları ile İlgili Sosyal Hizmetler

3.2.1. Örgün Eğitim Kurumları Olarak Medreseler

Eğitim-öğretim faaliyetleri genel olarak örgün ve yaygın eğitim şeklinde olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Örgün eğitim kavramı ile belirli bir mekânda, önceden hazırlanmış bir ders programı çerçevesinde, eğitim-öğretim materyali yani araç-gereçleri, müfredatı ve formal yapısı (önce ilkokul sonra sırasıyla diğer eğitim kademeleri) ile verilen eğitim-öğretim faaliyetleri kastedilmektedir. Yaygın eğitim ile de genellikle örgün eğitim kurumlarında yapılan faaliyetleri desteklemek amacıyla gerçekleştirilen her türlü etkinlik ifade edilmektedir. Yaygın eğitimde belirli bir mekân, program, müfredat veya formal yapı zorunluluğu yoktur. Hayat boyu her yaş grubunu eğitmeyi amaçlar.¹²²¹

Memlükler döneminde örgün eğitim kurumları içerisinde sayılabilecek en önemli müesseselerin başında medreseler gelmektedir. *D-r-s/dirâse* kökünden türetilmiş olan medrese kelimesi mekân ismi olup; eğitim-öğretim yapılan, ders okutulan ve ilim öğrenilen veya öğretilen yer anlamlarına gelmektedir.¹²²² Memlükler, medrese inşa etme ve buralarda eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütme konusunda selefleri olan Selçuklular, Zengîler ve Eyyûbîleri örnek almışlardır. Müslüman devletler arasında sistemli ve programlı medreseler deyince Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) Bağdat, Nişabur ve diğer şehirlerde yaptırdığı Nizâmiye Medreseleri¹²²³ akla gelmektedir. Nizâmiye Medreselerinin en meşhuru Bağdat'ta olanıdır.¹²²⁴ Kahire'de yer alan Ezher Camii/Medresesi (361/972) gibi Nizâmiye

¹²²⁰ Hunke, *Avrupa'nın üzerine doğan İslam güneşi*, 140.

¹²²¹ Firdevs Güneş, "Örgün ve Yaygın Eğitim", *Tübitak Sosyok Bilimler Ansiklopedisi* (Tübitak Toplum ve Bilim Başkanlığı Popüler Bilim Yayınları, 2022), 7446.

¹²²² İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 1/85; Makrizî, *el-Hıtat*, 4/199; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 1/96, 16/70.

¹²²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/166; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, 1/340, 353; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 42/272; Safedî, *el-Vâfi*, 12/77-78; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 4/309-414. Nizâmiye Medreseleri ülkenin her tarafına yapılmıştır. Bağdat, Nişabur, Merv, Herat, İsfahan, Basra ve Musul gibi şehirlerde Nizamiye medreseleri açılmıştır. Bahattin Keleş, "Selçuklu Medreseleri İle Memlûk Medreselerine Genel Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları* 190 (2011), 198.

¹²²⁴ Nizâmiye Medreselerinin en meşhuru Bağda'ta olanıdır. 457/1065 yılında yapımına başlanmış 459/1067 yılında tamamlanmıştır. Görenlerin güzelliklerini anlatmakla bitiremedikleri muhteşem bir eser olmuştur. Hoca ve öğrencilerin kalacağı mekânları, kütüphanesi ve çok gelir getiren güçlü vakıflarıyla uzun yıllar adından söz ettirmiştir. İbn Cübeyr, *Rihletu İbn Cübeyr*, 1/175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/204, 314; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, 1/238, 340; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer*, 2/185-186; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/236, 26/309, 326; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 30/294; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, 1/359; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3/580; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/255.

Medreselerinden önce de medreselerin var olduğu bilinmektedir.¹²²⁵ Selçuklular, Zengîler, Eyyûbiler ve Memlûkler dönemlerinde açılan medreselerin asıl hedeflerinden birisi, o dönemlerde yaygın olan Büveyhî, Karmatî ve Hamdânîler gibi Şîî grup ve propagandalarına karşı ehl-i sünnet düşüncesini savunmak ve yaymak olmuştur.¹²²⁶ Memlûkler dönemine kadar medreselerin yapımına en önemli katkıları sağlayan devlet adamları arasında; Vezir Nizâmülmülk (ö. 485/1092),¹²²⁷ Nûreddîn Mahmûd Zengî (541-569/1146-1174)¹²²⁸ ve Selâhaddîn-i Eyyûbî (567-589/1169-1171-1193) de vardı.¹²²⁹

Memlûkler döneminde sultan, ümerâ ve üst düzey devlet yöneticileri ilmi faaliyetlerin yaygınlaşmasına büyük önem vermişlerdir. Üst düzey yöneticilerden ilimle uğraşanlar arasında Devâdâr Rûkneddin Baybars el-Mansûrî (ö. 725/1325),¹²³⁰ Emir Mûsâ b. Muhammed b. Yahyâ el-Yûsufî (ö. 759/1358),¹²³¹ Emir Yusuf b. Tağrîberdî (ö. 874/1470)¹²³² ve Şeyh Hafız

¹²²⁵ İlk medresenin hangisi olduğuyla ilgili kaynaklarda farklı bilgiler vardır. İlk medresenin; Ebû Bekir Ahmed b. İshak es-Sıbgî'nin (ö. 342/954) Nişâbur'da yaptırdığı Dârüssünne, Ebû İshak el-İsferâyînî için Nişâbur'da yaptırılan medrese, Nişâbur'daki Beyhakiye ve Saîdiye Medreseleri olduğuyla ilgili bilgiler vardır. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/51-52, 199; Nebi Bozkurt, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/323-324.

¹²²⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/117; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 15/11; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/200; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 7/121; Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısrî fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 159; Zekî Mübârek, *et-Tasavvufü'l-İslâmî fi'l-edeb ve'l-ahlâk*, 2/35; Berkey, "Mamluk Religious Policy", 8.

¹²²⁷ Nizâmülmülk, fıkıh, hadis ve kıraat ilimlerini öğrenmiştir. Sultan Alparslan (455-465/1063-1072) ve Sultan Melikşah (465-485/1072-1092) dönemlerinde uzun süre vezirlik yapmış ve özellikle Melikşah katında en itibarlı devlet adamlarından olmuştur. Nizamiye Medreselerini Bağdat, Nişabur ve ülkenin çoğu yerine yaptırmıştır. İlme çok önem vermiş ve herkesi ilim öğrenmeye teşvik etmiştir. İmar faaliyetleri sadece medreselerle sınırlı kalmamıştır. Medreselerin yanında ribât, cami, hastane gibi kurumları da ülkenin değişik yerlerine yaptırmıştır. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/128-131; Safedî, *el-Vâfi*, 12/77-78; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 4/309-314.

¹²²⁸ Nûreddîn Zengî dönemi âdete imar faaliyetleriyle tanınır olmuştur. Bu dönemde Suriye, Mısır ve diğer yerlerde çok sayıda medrese, mekteb-i sebil, hankâh, zâviye, ribât, mescid, hastane ve diğer kurumlar yaptırılmıştır. Nûreddîn bu müesseselere zengin vakıflar tahsis ederek buralarda verilen hizmetin kalitesinin artırmıştır. İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre*, 1/244-245, 248, I. kısım; Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm el-Ensârî el-Halebî İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre* (Mektebetü's-Şâmîle, ts.), 1/33-34, 39, 43, 119, 139; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 27/164; el-Gazzî, *Nehrü'z-zeheb*, 2/111; Muhammed Kürd Ali, *Hitatü's-Şâm*, 6/67, 71, 73, 80, 128.

¹²²⁹ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1/548-549, 567; Suyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, 2/255-256; Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 1/85, 2/8, 138; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/101; Abdullatif Hamza, *el-Hareketü'l-Fikriyye fî Mısır fi'l-Asreyni'l-Eyyûbiyyi ve'l-Memlûkiyyi'l-Evvel* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitab, 2016), 82; Mahamid, "Curricula and educational process in Mamluk Madrasas", 142.

¹²³⁰ Baybars el-Mansuri devâdârlık, emir-u kebirlik, Kerek nâipliği, Nâibü's-saltanatlık, dârü'l-adl nâipliği, hastane ve vakıf nâzırlığı gibi çok önemli görevleri icra etmiş emirlerdendir. Sultanlar Eşref Halil, Ketboğa, Hüsameddin Lâçin ve Nâsir Muhammed dönemlerinde üst düzey yöneticilik görevlerini ifa etmiştir. Aynı zamanda meşhur bir tarihçidir. Bunlarla birlikte hadis ilmiyle de meşgul olmuş ve ilmi araştırmaları seven biriydi. Ders verme icazeti ve fetva verme yetkisi vardı. "Zübdetü'l-fikre fî târihi'l-hicre ve et-Tuhfetü'l-mülûkiyye fi'd-devleti't-Türkiyye" adlı eserleri yazmıştır. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/268, 33/185; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/104, 315; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/50-51; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 8/215; Suyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, 1/555; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/120.

¹²³¹ Emir Mûsâ el-Yûsufî mukaddemü halka'dan bir emirdir. Askeri kişiliğinin yanında ilimle de uğraşmış edebiyat, nazım, nesir ve tarih alanlarında eser yazacak kadar ilim tahsil etmiştir. Kılıç ve kalem erbabı büyük insanlarla yakın diyaloglar kurmuştur. "Nüzhetü'n-nâzir fî sıreti'l-Melikî'n-Nâsir" adlı eseri yazmıştır. Safedî, *A'yânü'l-âsr*, 5/487-488; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 6/146.

¹²³² Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî, Haleb nâipliği yapmıştır. Sultan Berkuk'un azatlılarından olup sultanîye memlûkları arasına girmiştir. Kısa sürede Sultan Berkuk'un büyük emirleri arasına girmeyi başarmıştır. Bunların yanında ilim hayatında da başarılı bir tablo çizmiştir. Hadis, fıkıh, nahiv, belagat, edebiyat

Alaeddin Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361) vardı.¹²³³ Bu emirlere ilaveten Sultan Hasan b. Nâsır Muhammed, Sultan Kayıtbay ve Sultan Kansu Gavri (906-922/1501-1516) de zaman zaman ilim meclislerine katılmış ve ilim tahsiliyle uğraşmışlardır. Sultan Nâsır Hasan, Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Delâ'ilü'n-nübüvve'sini* istinsah etmiştir.¹²³⁴ Sultan ve ümerâ ilimle uğraşmanın yanında medrese, dârülhadis, mektep ve mescit gibi eğitim kurumları yaptırmaya ve ilim adamlarına değer vermeye özen göstermişlerdir. Çok sayıda medrese ve diğer eğitim kurumu yaptırmının yanında buralarda ders vermesi için de müderris, muîd, müfid gibi unvanlara sahip hocalar görevlendirmişlerdir.

3.2.1.1. Ulemâyı Mısır'a Çeken Nedenler

Sultan ve üst düzey yöneticiler, medrese, dârülhadis ve dârülkur'an gibi müesseselerde ders verecek hocaları, Mısır, Suriye ve ülke dışından gelen ulemâ arasından seçmişlerdir. Ülke dışından gelen ulemânın Kahire ve Şam'a iltica etmelerinin en önemli nedenlerinden biri, Moğol ve Haçlı istilalarıdır. XIII. yüzyılın başlangıcından itibaren Memlûkler döneminde Mısır ve Suriye bölgelerine gerek komşu ülkelerden gerekse Endülüs'ten birçok âlim Haçlı ve Moğol tehlikesi yüzünden göç etmek zorunda kalmıştır. Moğollar 656/1258 yılında Abbasi devletini ortadan kaldırdıktan sonra Irak ve çevresine hâkim olmuşlardır. Moğolların Irak, İran, Anadolu ve çevresine hâkim olmaları bu bölgelerdeki halkı tedirgin etmiş ve buralarda yaşayan ulemânın Kahire ve Şam'a göç etmelerine neden olmuştur.¹²³⁵

Haçlılar Orta Doğu'ya Moğollardan daha önce saldırmaya başlamışlardır. Haçlı saldırılarının bir kısmı Eyyûbilerin yıkılması ve Memlûklerin kuruluş aşamasına denk gelmiştir. Bu kuruluş aşamasına denk gelen seferlerden birisi de VII. Haçlı seferi olarak 646/1248 yılında Fransa Kralı IX. Saint Louis (ö. 668/1270) önderliğinde Dimyat ve Mansura bölgesine yapılan seferdir.¹²³⁶

ve tarih dersleri almanın yanında tıp, astronomi, matematik ve mûsiki gibi alanlarla da ilgilenmiştir. "en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire ve el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi" gibi önemli eserler telif etmiştir. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 10/305-306; Uleymî, *el-Ünsü'l-celil*, 1/16.

¹²³³ Şeyh Hafız Alaeddin Moğultay b. Kılıç'ın dedesi Endülüs'ten göç etmek zorunda kalmıştır. Babası Mısır'a gelmiş oğluna ok ve mızrak gibi savaşa ilgili eğitimler almıştır. Kendisi Kahire'de ilim tahsiliyle uğraşmaya önem vermiş ve hadis ilmini ileri düzeyde öğrenmiştir. Zahiriye Medresesi'nde hadis şeyliği yapmıştır. Hadis, siyer, fıkıh, hadis ve ensab gibi ilimlerle ilgili yüz civarında eser yazmıştır. Safedî, *A'yânü'l-'asr*, 1/260; Safedî, *el-Vâfi*, 7/33; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 10/408; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/323; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/337.

¹²³⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/123-124; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/148-149; Leyla Selim Şâtîle, *Nizâmu't-talîm fî Mısır fî ahdî'l-Memâlikî'l-Bahriyye*, 2019, 39; Berkey, *Orta Çağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, 173.

¹²³⁵ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 1/85; İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, 1/271-272; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 5/440; Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/530; Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, 1/333-336; Suyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, 1/52; Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 2/49; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 7/470; Mahmud Razık Selim, *Asru Selâtinî'l-Memâlik ve netâci'l-ilmî ve'l-edebî* (Mektebetü'l-âdab, 1369), 4/17.

¹²³⁶ Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 27/336-338.

Haçlı saldırılarının Endülüs bölgesine karşı yapılmış olması, Endülüs bölgesindeki Müslüman halkı ve ulemâyı tedirgin etmiştir. Haçlı saldırıları neticesinde 1236 yılında Kastilya-Léon Kralı III. Fernando'nun Kurtuba'yı ele geçirmesi üzerine, Endülüs'deki Müslümanlar göçe zorlanmış ve böylece Endülüs'ten farklı ülkelere göç başlamıştır. Bu göç sırasında Endülüs'den bir kısım halk ve ilim adamları Kahire ve Şam'a göç etmişlerdir.¹²³⁷

Moğol ve Haçlı tehlikesinden dolayı Kahire ve Şam bölgesine göç eden ulemâyı ilgili bir kaç örnek vermek gerekirse; bunlardan birisi 675/1277 yılında Moğol tehlikesinden korkarak Anadolu'dan Dımaşk'a göç eden Hasan b. Ahmed el-Hasan b. Anuşirvân (ö. 699/1300)'dir.¹²³⁸ Bir diğer örnek ise, Endülüs'ten Mısır'a göç eden âlimlerden biri de Ahmed b. Ferh b. Ahmed Şihâbeddin Ebu'l-Abbas eş-İşbilî (ö. 699/1300)'dir.¹²³⁹ Orta Doğuya göç eden âlimlerden bir kısmı da Timur dönemine denk gelmiştir. Timur'un 788/1386 yılında düzenlediği Tebriz seferinden endişelenerek Haleb'e göç eden âlimlerden birisi de Seyfeddin es-Sayrâmî (ö. 810/1407)'dir.¹²⁴⁰

Memlükler Moğol ve Haçlı tehlikesine karşı başarılı bir şekilde mücadele etmiş, ülkelerini iç ve dış tehditlere karşı korumuş ve bu sayede güvenilir bir ülke olmuştur. Memlükler bu güven ve istikrar ortamıyla birlikte çok sayıda medrese ve diğer eğitim kurumu inşa etmişlerdir. Güven ortamının sağlanması ve çok sayıda medresenin inşa edilmesi üzerine ülke dışından göç ederek Mısır ve Suriye'ye gelen âlimlerin güzel bir sığınak yeri olmuştur. Memlükler, dışardan gelen bu ulemâyı kendi medreselerinde görevlendirmek suretiyle onlara çeşitli unvan ve makamlar vererek onların bu ilmi faaliyetlere önemli katkılar sağlamasına vesile olmuştur.¹²⁴¹

¹²³⁷ Ahmet Şeyban, *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 419-425.

¹²³⁸ Hasan b. Ahmed kadılık ve kâdilkudâtılık yapmıştır. Fıkıh ilmiyle uğraşmış, şiirler yazmış ve diğer ilimlere önem vermiştir. Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm* adlı eserinde 699/1300 yılında bir savaşa katıldığı Fransızların eline esir düşüp satıldığı ve Kıbrıs'a götürüldüğüne dair rivayetler geçmektedir. Kıbrıs'ta tıp ilmiyle meşgul olup muayene, tedavi ve ilaç hazırlama gibi işlerle uğraştığına dair rivayetler de vardır. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/390-391; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 52/397-398; Safedî, *A'yânü'l-'asr*, 2/186-188; Safedî, *el-Vâfi*, 11/305; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/421; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/109-110; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/468.

¹²³⁹ Ahmed Şihâbeddin Ebu'l-Abbas eş-İşbilî 625/1228 yılında Endülüs'ün İşbiliye şehrinde doğmuştur. Sufi kıyafetleri giymiş olup takva sahibi biriydi. Ayrıca insanlara faydalı olmayı severdi. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 52/383-384; Safedî, *A'yânü'l-'asr*, 1/309-310; Safedî, *el-Vâfi*, 7/187; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 8/26-27; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 7/775-776.

¹²⁴⁰ Seyfeddin es-Sayrâmî Sayram'da doğmuştur. Tam adı Şeyhu'l-imam Allâme Ahmed b. Muhammed Alaeddin Seyfeddin es-Sayrâmî'dir. Şeyhu's-sufiyye ve Hanefi müderrisliği yapmıştır. Kahire'de vefat etmiştir. İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 2/175, 6/189-190; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 11/317; İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/456; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/364-365; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 10/327.

¹²⁴¹ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 2/157; İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/201-203; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/649; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/416; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, 161; Berkey, "Culture and Society during the late Middle Ages", 1/376.

3.2.1.2. Medreselerin Nicelik Olarak Fazla Olmasının Nedenleri

Medrese inşa etme sultan ve ümerâyla sınırlı kalmamış, sultan ve ümerâ eşleri, kızları, ulemâ ve zengin tâcirler de bu konuda çok gayret göstermişler, bu sayede medreseler, ülkenin dört bir yanına yayılmıştır.¹²⁴² Memlûk sultan ve ümerâsının ekseriyetinin kendi adlarına yaptırdığı bu medreseler sayesinde Mısır diyarının her tarafında bu eğitim kurumlarına rastlamak mümkün olmuştur.¹²⁴³ Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *el-Hitat* adlı eserinde nakledilen bilgilere göre Memlûkler dönemi Kahire'sinde yetmiş dört medrese vardı. Bunların bir kısmı Eyyûbîler döneminden kalmaydı ama önemli bir kısmı da Memlûkler döneminde yapılan medreselerdi. Dârülkur'an ve dârülhadîs adı altında hadis ve Kur'an-ı Kerim dersleri verilen ihtisas medreseleri de bu sayıya dâhildir. Makrîzî, bu medreseleri inşa edenlerin kimler olduğunu, medreselerde hangi mezhebe bağlı olarak ders verildiğini, bu medreselere vakfedilen mal ve mülklerin neler olduğunu da ifade etmiştir.¹²⁴⁴ Memlûkler döneminde Dimaşk/Şam'da Kahire'den daha fazla sayıda medrese vardı. Nuaymî (ö. 927/1521) *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris* adlı eserinde Şam'da yapılan ilk medreseden kendi zamanına kadar yaklaşık dört yüzyıllık bir süre zarfında Şam'da yer alan yüz elli dokuz medrese'nin hangi mezhebe göre eğitim verdiği, hangilerinin dârülkur'an, dârülhadîs ve tıp medreseleri olduğu konularına değinmiştir. Medresenin yapıldığı yer, yıl ve vakıflarına ait geniş bilgi de bulunmaktadır.¹²⁴⁵ Kahire ve Şam'ın dışında İskenderiye,¹²⁴⁶ Ba'lebek,¹²⁴⁷ Haleb,¹²⁴⁸ Kudüs,¹²⁴⁹ Trablus, Gazze, Hama, Humus ve diğer şehirlerde de medreseler vardı.¹²⁵⁰

¹²⁴² İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 7/667-671; Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldun, *Rihletü İbn Haldun*, thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî (Beyrut/Lübnan: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1425), 221-225; Makrîzî, *el-Hitat*, 2/303, 4/89; Şâtîle, *Nizâmu't-talîm fî Mısır*, 44.

¹²⁴³ Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/423; İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/201-203; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/199-200.

¹²⁴⁴ Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/485; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 7/649; İsmail Yiğit, "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 5/11-12; Muhammed Enes Midilli, "Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları", *İslam Tetkikleri Dergisi - Journal of Islamic Review* 10/1 (2020), 400-401. Makrîzî, 74 medresenin mezheplere dağılımıyla ilgili bilgiler de vermiştir. Medreselerin mezheplere göre dağılımı şöyledir; 14 tane şafi, 10 tane hanefi, 4 tane maliki, 6 tane şafi-hanefi, 3 tane şafi-maliki, 1 tane hanefi-maliki, 4 tane şafi-hanefi-maliki-hanbeli, 2 tane Dârülhadîs, 25 tane mezhebi belirtilmeyen, 5 tane de inşaatı devam eden şeklindedir. 74 medresenin; 12 tanesi Memlûk sultanları, 36 tanesi Memlûk ümerâ ve aileleri, 26 tanesi de memlûk olmayan âlim, tâcir, bürokrat ve diğer kişiler tarafından yaptırılmıştır. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/199-266. Ayrıca Memlûkler döneminde Kahire'de yüz tane medrese olduğuyula ilgili bilgilere de rastlanmaktadır. Ayrıca Berkey, özel olarak medrese adı verilerek Mısır Fustat'ta açılan ilk kurumun 1170 yılında Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından yaptırıldığını söylemektedir. Bununla birlikte Berkey, Memlûkler kuruluncaya kadar Kahire ve Fustat'ta en az otuz iki medrese olduğunu ve on beşinci asrın ilk yıllarına kadar bu sayının yetmiş'i geçtiğini de ifade etmektedir. Berkey, *Orta Çağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, 61, 152.

¹²⁴⁵ Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/429; Yiğit, "Memlûkler", 29/246; İsmail Yiğit, "Aynı'yi Yetiştiren Memlûkler dönemi İlmî Hareketine Genel bir Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1997), 27. Nuaymî 159 dokuz medrese hakkında bilgi vermiştir. *ed-dâris*'te ismi geçen bu medreselerin sayısı ve mezheplere dağılımı şöyledir: 7 tane daru'l-ku'an (1/7-14), 16 tane Dârülhadîs (1/15-90), 3 tane hem dârülkur'an hem de Dârülhadîs (1/91-95). Medselerin mezheplere dağılımı şu şekildedir: 63 tane şafi medresesi (1/96-361), 52 tane hanefi medresesi (1/362-500), 4 tane maliki medresesi (2/3-22), 11 tane hanbeli medresesi (2/23-99). Ayrıca 3 tane de tıp medresesi vardır (2/100-109). Nuaymî, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris*, 1/7-14, 15-90, 91-95, 96-361, 362-500, 2/3-22, 23-100, 101-109.

¹²⁴⁶ Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/490.

Mısır diyarında medreselerin çok sayıda olmasıyla ilgili olarak Mısır'ı ziyaret eden İbn Battûta (ö. 769/1368) şöyle demiştir: “Mısır diyarında o kadar fazla sayıda medrese var ki saymakla bitiremezsiniz/bir insanın bunları saymaya gücü yetmez.”¹²⁵¹ Çok sayıda medrese ve diğer eğitim kurumu inşa edildiği konusuyla ilgili olarak Kalkaşendî (ö. 821/1418) de şöyle demiştir: “Sultanlar, emir-u kebirler, ümerâ ve diğerleri o kadar fazla medrese ve eğitim kurumu açtılar ki âdeta her taraf medrese ve diğer eğitim müesseseleriyle doldu taştı.”¹²⁵² Ayrıca İbn Haldûn (ö. 808/1406) 784/1383 yılında Kahire'ye yaptığı yolcuğu sırasında gördüğü yerler hakkında bigi verirken Kahire hakkında da; “Muhteşem görünen sarayları, eyvanları, parlayan hankâhları, medreseleri ve yıldızlar gibi parlayan âlimleri vardır.” demiştir.¹²⁵³

Memlûk sultan, ümerâ ve devlet erkânı ile çeşitli vakıflar, medrese ve diğer eğitim kurumlarının inşasına büyük önem vermişlerdir. Çok sayıda medresenin yapılması medreselerde eğitim veren müderris ve diğer çalışanlara çeşitli imkânlar sunmuştur. Bu medreseleri inşa eden sultan ve ümerâ buralara vakıflar tahsis ederek bu kurumların imkânlarını daha da artırmaya çalışmışlardır. İdareciler ulemâyı himaye etmeleri sayesinde onların nüfuzundan faydalanmayı da düşünmüşlerdir. Medrese inşa etmekle hem ulemâyı himaye etmeyi hem de Allah'ın rızasını kazanmayı hedeflemişlerdir. Böylece halk nazarında kabul edilirlilik düzeylerini ve otoritelerini sağlamlaştırmak istemişlerdir. Bu vesileyle halk katında memlûk (köle) asıllı olduklarını unutturarak iç ve dış siyasette nüfuzlarını artırmayı hedeflemişlerdir. Aynı zamanda mal ve mülklerini medrese vakıflarına bağışlayarak müsadereye karşı kendilerini korumuşlardır.¹²⁵⁴ Bununla beraber Şiî gruplara karşı ehl-i

¹²⁴⁷ Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/529.

¹²⁴⁸ Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/535; Adnan Kara, “Memlûklü Eğitim Sistemi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Journal of Turkish Studies* 13/1 (2018), 196. Haleb'de kaç tane medrese olduğuyla ilgili farklı bilgiler vardır. Medrese sayısının, kırk, kırk sekiz ve elli beş tane olduğu şeklinde farklı rakamlar ifade edilmektedir. Kaynaklarda farklı sayıların verilmesi bu medreselerin bir kısmının Eyyûbî ve Zengîler döneminde yapılmış olması ve bir kısmının da Memlûkler döneminde yapılmış olmasıyla ilgilidir. Haleb 658/1260 yılında Moğollar tarafından yakılıp yıkılmıştır. Bu arada önceleri yapılan medreselerin bir kısmı da yıkılmıştır. Sonra ki yıllar medreselerin bir kısmı onarılmış ve tekrar faaliyetlerine devam etmiştir. Memlûkler dönemi Moğol istilasından sonra yapılan ilk medrese Altınboğa Medresesi'dir (718/1318). Atmaca, *Memlûkler Döneminde Halep'te Eğitim-Öğretim Müesseseleri ve Ulemâ*, 146.

¹²⁴⁹ Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/545; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 1/252; Ata', *Kitâbu Arubetu'l-Kudsi min Vâkiin Vesâiki'l-Evkâfi'l-Mukaddesiyye*, 73, 112-116; Hijijih, “el-Medresetu't-Tenkiziye”, 84-85.

¹²⁵⁰ Midilli, “Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi”, 400-401; Kudüs'te kırk bir veya yüz otuz tane medrese olduğuyla ilgili farklı bilgiler vardır. Bu durum medreselerin farklı zamanlarda yapılmış olması ve cami, medrese, mescid gibi yerlerde de eğitim verildiği için bu kurumlarında medrese olarak kabul edilmesi gibi durumlarla izah edilebilir. Trablus'da yirmi iki tane, Gazze'de dokuz tane ve diğer şehirlerde de farklı sayılarda medreselerin varlığından bahsedilmektedir. Kara, “Memlûklü Eğitim Sistemi Üzerine Bir Değerlendirme”, 196.

¹²⁵¹ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/201, 203.

¹²⁵² Kalkaşendî, *Subhu'l-aşâ*, 3/416.

¹²⁵³ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 7/649.

¹²⁵⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/18; Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 72; el-Hace, *Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun ve Nizâmu'l-Vakfi fi Ahdihi*, 71.

sünnet akidesini desteklemeyi de gaye edinmişlerdir.¹²⁵⁵ Köle asıllı memlükler İslâm kültürünü ve Arapça'yı da çok iyi bilmiyorlardı. Bu konudaki yetersizliklerini de çok sayıda medrese açarak gidermeye çalışmışlardır.¹²⁵⁶

Ulemâ açısından bakıldığında ise medreseler; bilgi birikimlerini aktarabilecekleri bir mekân, kariyerlerini tamamlayarak çeşitli unvanlar elde ettikleri ve geçimlerini sağlayacakları yerler olarak düşünülmüştür. Mezun olan öğrenciler açısından ise medreseler; adlî, idarî, sağlık ve eğitim-öğretim kurumları gibi çeşitli alanlarda istihdam edilmelerini sağlayan müesseseler olarak görülmüştür. Medreselerde mezun olan öğrenciler böylece; kadılık, kâdilkudâtık, muhtesiplik, doktorluk, vakıf nâzırlığı, müderris, muîd ve müfid gibi görevleri yerine getirerek devlet işlerinin yürütülmesi, adaletin tesisi, sağlık hizmetlerinin yerine getirilmesi ve asayişin sağlanması gibi konularda idarecilere yardımcı olmuşlardır.¹²⁵⁷

3.2.1.3. Medreselerin Müfredatı

Medreselerin inşa edilmesi kadar buralarda okutulacak dersler ve bu derslerde hangi kitapların takip edileceği konusu da önemlidir. Bütün medreselerin takip etmeleri gereken ortak bir müfredat programı yoktu. Bununla birlikte medreselerin büyük çoğunluğunda Kur'an-ı kerim, fıkıh, hadis ve bu derslerin öğrenimi için yeterli olacak şekilde bir dil eğitimi verilmekteydi.¹²⁵⁸ Bu derslere ilaveten tecvid, kıraat, tefsir ve usûl dersleri, kelim, Arapça ve ferâiz gibi dini ilimler medreselerde öğretilmekteydi. Dini ilimlerin yanında edebiyat, şiir, meâni, mûsiki, tarih, coğrafya, felsefe, mantık, ricâl, hüsn-i hat, botanik, eczacılık, tıp, mühendislik ve matematik gibi pozitif ilimler de bazı medrese programlarında yer almaktaydı.¹²⁵⁹

¹²⁵⁵ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1/548-549; Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 159; Berkey, *Orta Çağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, 19; Mahamid, "Curricula and educational process in Mamluk Madrasas", 142.

¹²⁵⁶ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 236.

¹²⁵⁷ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 2/157, 310; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/199; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, 161; Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 159; Harun Yılmaz, "Medrese nedir? XII. ve XIII. Yüzyıllarda Dımaşk Medreseleri Üzerine Bir İnceleme", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 21/40 (Ocak 2016), 56; Muhammet Enes Midilli, "Ulemânın Memlük Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlükler Döneminde Kahire İlim Kurumları", *İslam Tetkikleri Dergisi - Journal of Islamic Review* 10/1 (2020), 393.

¹²⁵⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/62; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 5/436; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/199-200; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/371; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, 161.

¹²⁵⁹ Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am*, 57-58; Ebü'l-Mevâhib (Ebû Abdurrahmân) Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî eş-Şa'rânî, *Levâkihu'l-envârî'l-kudsiyye fî menâkıbi'l-'ulemâ' ve's-sûfiyye (et-Tabakâtü's-suğrâ)*, thk. Ahmed Abdurrahim Sâiyih (Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye, 1426), 8-9; Hunke, *Avrupa'nın üzerine doğan İslam güneşi*, 291; Muhammed 'Anâkire, *el-Medâris fi Mısır fî asri Devleti'l-Memâlik* (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ, 2015), 213-214; Adnan Kara, "Memlükli Eğitim Sistemi Üzerine Bir Değerlendirme", *Journal of Turkish Studies* 13/1 (2018), 195-196.

3.2.1.4. Medreselerde Kullanılan Unvanlar

Müderri: fıkıh, tefsir, hadis, nahiv, sarf ve icazet aldığı diğer ilimleri talebelere öğretmekle sorumlu hocadır.¹²⁶⁰ Müderri derslerine kolay ve rahatlıkla anlaşılabilir konularla başlar sonra daha karmaşık konulara geçerdi. Fıkıhta ihtilafı konularla ilgili olarak öğrencileriyle derin analizler yapardı. Müderri ilmi derinliği ve mesleki tecrübesi öğrenciyi medreseye çeken en önemli hususların başında gelmekteydi.¹²⁶¹ Müderri unvanının günümüzde profesörlüğe denk geldiği söylenebilir.

Müderri atamalarını genellikle sultanlar yapardı.¹²⁶² Medresesi yaptıran vâkıfların da medresede görev yapacak müderri belirlediği dönemler de olmuştur. Vâkıf, medreselerinde görev yapan müderri arasından en kıdemli olanını genellikle nâzır olarak atardı.¹²⁶³ Medreselerde görevlendirilecek müderrielerde bazı şartlar aranmıştır. Cemaleddin Üstâdüddâr Vakfında müderri; âlim, hakkaniyetli, sünnî itikadına bağlı ve Şafî mezhebinden olması gerektiği şart koşulmuştur.¹²⁶⁴ Müderrielerin göreve atama beratları inşa divanında yazılırdı. Bu beratlar, müderri hangi dersleri okutacağı yazılır ve sultanın müderriye nasihatına da yer verilirdi. Sultan, müderri tavsiyelerde bulunur ve ondan öğrencilere ilmin inceliklerini öğretmesini isterdi. Ayrıca öğrencilere karşı güler yüzlü, tatlı dilli olmasını, onların gönüllerinde taht kurabilmeleri için özel hayatlarından örnekler vermelerini de tavsiye ederdi. Talebelerin bireysel farklılıklarını gözetmelerini, onların fikirlerine değer vermelerini, ihtiyaçlarının karşılanmasında onlara yardımcı olmalarını da tavsiye ederdi. Öğrencileriyle çocukları gibi ilgilenmelerini tavsiye ederdi. Öğrencinin gönlünü kazanıp onu ilim öğrenmeye motive ettikten sonra artık iş alanında uzman olmaya kalmıştır diyerek müderri alan bilgisinin önemine de vurgu yapardı.¹²⁶⁵

Muîd: medreselerde, müderriyelere yardımcı öğretim elemanı olarak görev yapardı. Muîdin rütbesi müderristen sonra gelirdi. Müderrielerin işledikleri derslerde talebelerin anlamakta zorluk çektikleri yerleri onların öğrenme kapasitelerine göre izah eder, öğrencilere verilen bilgilerin pekişmesi için talebelere tekrar yaptırdı. Bunlara ilaveten işlenen konunun inceliklerini kavramalarını da sağlardı. Her medreseye bir veya daha fazla muîd görevlendirilirdi. Bazı muîdler eğitim-öğretim metodlarını daha iyi bilir, öğrencilerin seviyelerine göre konuyu en güzel şekilde öğretirlerdi. Muîdler, öğrencileri konuları daha ayrıntılı öğrenmeleri için kütüphane gibi imkânları kullanarak daha fazla araştırma

¹²⁶⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 5/436.

¹²⁶¹ Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am*, 105, 107.

¹²⁶² Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/40; Âşûr, *el-Mücteme' el-Misri fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 344.

¹²⁶³ Ali, *el-Kuds fi'l-asri'l-Memlûkî*, 165.

¹²⁶⁴ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 243.

¹²⁶⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/97; Saîd Abdülfettâh Âşûr, *el-'Asru'l- Memâlikî fi Mısır ve's- Şâm* (Kahire: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1976), 344.

yapmaya teşvik ederdi.¹²⁶⁶ Muîd hangi fıkıh mezhebinin müderrisine yardımcı olarak atanmış ise o müderrisin öğrencilerine yardımcı olurdu.¹²⁶⁷ Müderrisin dersi bittikten sonra muîd ayakta gezerek öğrencilerden dersi anlamayanları tespit eder ve onlara anlamadıkları yerleri izah ederdi. Derslerde yanlış anlaşılan yerleri de düzeltir, bir nevi geri dönüt alırdı. Talebelerde öğrenme isteklerini canlı tutardı. Muîd öğrencinin hayrına olacak bir görev ve nöbet tutma dışında öğrenciyi görevlendirmezdi.¹²⁶⁸

Müfid: Bu unvan medrese ve darülhadis gibi yüksek eğitim kurumlarında ders veren hocalar için kullanılmaktadır. Müderrisin aşağısında bir mansıptı ve daha çok hadis ve fıkıh derslerini verirlerdi. Kendileri talebelere ders vermenin yanında, müderrisin işlediği derslerde talebelerin anlamakta zorlandıkları hususları da onlar için tekrar ederdi.¹²⁶⁹

Medrese şeyhi: vakıf nâzırı tarafından medresede ders vermek üzere şeyh de görevlendirilirdi. Bazı medreseler, şeyhlerin hâfız olması, bağlı olduğu mezhep konusunda âlim olması gibi şartlar da koşardı.¹²⁷⁰

3.2.2. Medreselerle İlgili Sosyal Hizmetler

Her toplum eğitim-öğretim faaliyetlerine önem vermiştir. Eğitim-öğretim faaliyetlerinin yapıldığı kurumların başında üniversiteler gelmektedir. Memlûkler döneminde ise bu kurumlar medrese olarak isimlendirilmekteydi. En önemli öğretim kurumlarının başında gelen medreseler Memlûkler döneminde çok sistemli bir şekilde çalışmaktaydı. Medreselerde müderris, muîd, müfid ve fakîh gibi öğretim elemanları görev yapmaktaydı. Medreselerde görevli hocaların maaşları, öğrencilerin bursları, öğrencilerin yeme-içme, barınma ve kıyafet gibi ihtiyaçları vakıflar tarafından karşılanmaktaydı. Ayrıca diğer vakıf çalışanlarının maaşları, medresenin temizliği, aydınlatılması, ısıtılması ve diğer giderleri de vakıflar tarafından karşılanmaktaydı. Bunlara ilaveten vakıflar tarafından, ders veren hocalara, talebelere ve vakıf çalışanlarına önemli dini gün ve gecelerde, özel yemekler, tatlı ve meyve gibi çeşitli ikramlar yapılırdı. Vakıflar; fakir, muhtaç, yetim ve diğer dezavantajlı gruplara sadaka, gıda ve giyim kuşam yardımı gibi sosyal hizmet faaliyetleri de yapardı.

¹²⁶⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/62; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 5/436; Ali, *el-Kuds fi'l-asri*, 165; Hijjîh, "el-Medresetu't-Tenkiziye fi'l-Kuds: Numuzecen li İdâreti'l-Medâris ve Evkâfihâ fi'l-Asri'l-Memluki (730/1329)", 90, 97.

¹²⁶⁷ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntisâr*, 97.

¹²⁶⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/69.

¹²⁶⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 47/178, 50/101; Ömerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr*, 9/249; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/263, 14/268; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 6/29, 72; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/390; Nuaymî, *ed-Dâris fi târîhi'l-medâris*, 1/205; M. Yaşar Kandemir, "Müfid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/500.

¹²⁷⁰ Hijjîh, "el-Medresetu't-Tenkiziye fi'l-Kuds: Numuzecen li İdâreti'l-Medâris ve Evkâfihâ fi'l-Asri'l-Memluki (730/1329)", 91.

Zengîler ve Eyyûbiler döneminde yapılan medreselerin önemli bir kısmı Memlûkler döneminde de devam etmiştir. Memlûkler döneminde eğitime devam medreselerin sosyal hizmet faaliyetlerine katkıları ele alınacaktır.

3.2.1.5. Mısır/Kahire'deki Medreselerde Sosyal Hizmetler

3.2.1.6.1. Nâsiriye Medresesi

Kahire'nin Karafe semtinde yer alan bu medreseyi Selâhaddîn-i Eyyûbî 571/1176 yılında yaptırmıştır. Medrese Memlûkler döneminde de eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmiştir. Burada hoca olarak müderrisler ve onlara yardımcı olarak da muîdler medresede kalan öğrencilere dersler vermişlerdir. Bazı dönemler sadece muîdler ders vermiştir. Medrese vakıfları tarafından; müderrise aylık kırk dinar, vakıf nâzırına on dinar ve buna ilaveten altmış rıtl ekme ve Nil Nehri'nden getirilen sudan iki kova verilmiştir. Medreseye vakfedilen gayrimenkuller arasında; hamam, fırın, dükkânlar ve Kahire dışında Nil Nehri'ne yakın Ceziretü'l-fil'de bir kısım araziler de vardı.¹²⁷¹ Medreseler farklı sosyal hizmetler için de görev yaparlardı. Bu durumlardan biri de medreselerin bazen taziye yeri olarak kullanılmasıydı. Sultan Baybars el-Bundukdârî'nin 676/1277 yılında vefatı sebebiyle Nâsiriye Medresesi taziye yeri olarak kullanılmıştır. Burada taziyeye gelen kişilere özellikle de fakir ve muhtaçlara sofralar kurularak yemek ikramı yapılmıştır.¹²⁷²

3.2.1.6.2. Nâsiriye Medresesi

Kahire'de Beyne'l-Kasreyn yakınlarında yer alan bu medresenin yapımına Sultan Âdil Ketboğa 694-696/1294-1296 yılları arasında kendi iktidarı döneminde başlamış fakat tamamlayamadan tahtan indirilmiştir. Sultan Nâsır Muhammed burayı satın alarak 703/1303 yılında tamamlattır. Medresenin yanına bir türbe de yaptırmıştır. Medresede dört sünni mezhebe göre fıkıh dersleri verilmiştir. Kahire'de itibarı çok yüksek olan bu medreseye Sultan Nâsır Muhammed, çok miktarda gayrimenkulünü vakfetmiştir.¹²⁷³ Medresede her müderrisin ders okuttuğu talebe grupları, imam ve diğer vakıf görevlileri vardı. Medresenin ilmi değeri yüksek kitaplardan oluşan bir de kütüphanesi vardı.¹²⁷⁴ Medrese vakfı tarafından

¹²⁷¹ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/259; Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/382, 4/15, 374; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/190; Mahmut Dünder, *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2014), 46-48.

¹²⁷² Makrîzî, *el-Hitat*, 4/334.

¹²⁷³ Yûnîni, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 3/294; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/62-63; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/415; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 8/209; Suyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, 2/265. Buraya çok mal vakfedilmiştir. Sultan Nâsır Muhammed bu medrese için Mısır diyarında vakfettiği gayrimenkullerin yanında Dımaşk'taki gayrimenkullerini de vakfetmiştir. Kubbe kısmı Sultan Âdil Ketboğa zamanında tamamlanmıştır. Ketboğa bunlara ilaveten medrese imaretinin alanına hamam da yaptırmıştır. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/230.

¹²⁷⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/230.

her ay talebe, kurra ve vakıf çalışanlarına değişik miktarlarda şeker dağıtılırdı.¹²⁷⁵ Bunlara ilaveten her yıl Kurban Bayramında hocalardan burada görev yapan hizmetlisine kadar et dağıtımı yapılırdı.¹²⁷⁶

Medresenin türbe kısmında hadis dersi ile birlikte Kur'an-ı Kerim dersleri de verilirdi. Ayrıca burada Kur'an-ı Kerim okuyan yirmi beş kurra hafızı vardı. Medrese vakfı tarafından hadis şeyhine aylık otuz dirhem ve kurra hafızlarına kendi aralarında eşit paylaşacak şekilde aylık toplam beş yüz dirhem verilirdi. Kur'an-ı Kerim okumaları hatimle tamalanınca; vâkıfa, ailesine ve bütün Müslümanlara Allah'ın onları bağışlaması için dua edilirdi. Türbe ve medrese kısmında birer tane olmak üzere toplam sekiz müezzin görev yapardı, bunların başkanına ârif denirdi. Müezzinlerin reisi olan ârife aylık iki yüz otuz dirhem, diğer müezzinlerden her birine aylık yüz elli dirhem verilirdi. Bu parayı bunlar kendi aralarında paylaşırlardı. Nâzırın tercihinine göre birine diğerinden daha fazla ücret verilebilirdi.¹²⁷⁷

Türbe'nin temizliği, aydınlatma işlerinin takibi, ısınma işleri gibi hizmetleri yürüten görevlilere de aylık elli sekiz dirhem verilirdi. Hasır/kilim ve döşemelerden sorumlu üç tane ferrâş vardı. Bunlara aylık yüz altmış bir dirhem verilir, kendi aralarında bu parayı paylaşırlardı. Vâkıfın azatlılarından dört kişi hizmetli olarak çalıştırılır ve bunlara yüz altmış dirhem verilirdi ve bunlar bu parayı kendi aralarında paylaşırlardı. Medrese ve türbeye giriş-çıkışları kontrol eden bekçiye de aylık yirmi dirhem verilirdi. Bekçi izinsiz ve mazeretsiz giriş-çıkış yapanlara izin vermez, gerektiğinde durumu nâzıra bildirirdi. Nâzır, vakıf gelirlerinden beyaz ve kırmızı kilim/hasır, gaz yağı, gaz lambası, mum, süpürge, ibrik, çömlek gibi ihtiyaçları tedarik ederdi. Medresede ders veren müderris, muîd, fakîh, diğer öğreticiler ve talebeler, imam, müezzin, kapıcı ve diğer vakıf görevlileri yatılı olarak kalabilirlerdi.¹²⁷⁸

Medresede fıkıh dersleri güneşin doğuşuyla başlar öğle vaktine kadar devam ederdi. Sonra tefsir, usul ve diğer dersler nâzır ve müderrisin belirledikleri şekilde ve zaman diliminde verilirdi. Müderris ve fakîhlerin işledikleri derslerde anlayamadıkları yerleri öğrencilere muîdler tekrar ederlerdi. Öğrenciler arasında nakîb (temsilci) seçilir, bunlar öğrencilerin problemlerini hoca ve yöneticilere ileterek çözümlerine yardımcı olurlardı. Öğrenciler hocaları ve kendi aralarında ilmi tartışmalar yapabilirlerdi. Hocalar öğrencileri araştırma ve ilim öğrenmeye teşvik ederlerdi. Müderris, muîd ve diğer öğreticiler ile talebelere bin dirhem verilir bunun iki yüzü müderrise diğeri muîd ve talebelere paylaştırılırdı. İmamlara seksen dirhem verilirdi. Dört hizmetliye aylık yüz dirhem verilir ve bu parayı kendi aralarında paylaşırlardı.¹²⁷⁹ Cuma günü, dini bayramlar ve ramazan ayında hoca, talebe ve vakıf görevlilerine ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde ekstradan yardımlar yapılırdı. Vakıf ayrıca

¹²⁷⁵ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/230; Suyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, 2/265.

¹²⁷⁶ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/230.

¹²⁷⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/65-68.

¹²⁷⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/65-68.

¹²⁷⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/68-70.

fakir, muhtaç ve yoksullara ihtiyaçlarına göre para, elbise ve farklı türden kıyafet yardımı yapar ve bunların dışında neye ihtiyaçları varsa ona göre yardım yapardı. Ayrıca öğretici kadrosu ve talebelere verilen aylık ücretlerde yılda üç aylık bir kesinti yapılırdı.¹²⁸⁰

Medrese kütüphanesinde hizânetü'l-kütüb (kütühaneci) görev yapardı. Bu görevli kütüphanede kitap almak isteyen öğrencilerin isimlerini kaydeder ve kitapları düzenli olarak alıp geri vermelerini takip ederdi. Kitapları medrese dışına çıkarmak isteyenlere izin vermezdi. Hizânetü'l-kütübe aylık otuz dirhem veya ona karşılık bir ödeme yapılırdı. Medrese ve türbenin kapıcıları gece-gündüz nöbet tutarlar, izinsiz ve mazeretsiz giriş çıkışlara izin verilmezdi. Kapıcılara aylık otuz dirhem verilirdi. Medrese, türbe ve abdesthane gibi imaretin her tarafına suyun ulaştırılmasında görevli suçular vardı. Su işlerinde görevli suçulara da aylık otuz dirhem verilir, ayrıca su ile ilgili malzemeler temin edilirdi. Medrese, türbe ve diğer yerlerin aydınlatılması için gerekli yağ, yağ lambası, mum gibi malzemeler tedarik edilirdi. Nil Nehri'nden getirilen tatlı suyun depolanması ve kullanıma hazır hale getirilmesi için gerekli işlemler yapılırdı.¹²⁸¹

Bu vakıftaki görevlilerin hastalanması ve yolculuğa çıkmaları durumunda yerlerine vekil olarak birini tayin etmeleri gerekirdi. Müderris, muîd ve talebeler receb, şaban, ramazan ayı ve Kurban Bayramı günlerinde tatil yaparlardı. Vakıf mallarının kiraya verilmesi, onarım ve yenilenmelerinin sağlanması ve bu sayede devamlılığının korunması gibi işler nâzırın sorumluluğunda idi.¹²⁸² Medrese ve imaretin giderlerinin karşılanması için çok sayıda dükkân, çarşı, tarım arazisi, hamam ve fırın gibi gayrimenkuller vakfedilmiştir.¹²⁸³

3.2.1.6.3. Kamhiyye Medresesi

Fustat'ta Camiü'l-Âtik yakınlarında yer alan bu medrese Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından 566/1171 yılında Malikîler için yaptırılmıştır. Malikîler açısından Mısır'daki en saygın medreselerden biriydi. Bu medreseye Feyyûm bölgesindeki buğday tarımı yapılan araziler ile Verrâkîn Çarşısı vakfedilmiştir. Medresenin dört müderrisi ve her müderrisin de talebeleri vardı.¹²⁸⁴ Medrese adını buğday anlamına gelen kamh kelimesinden almaktaydı. Burada görevli müderrislerin maaşları ve talebelerin bursları medreseye vakfedilen Feyyûm bölgesindeki tarım arazilerinden elde edilen buğdaydan karşılanmaktaydı.¹²⁸⁵ Medrese

¹²⁸⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/75.

¹²⁸¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/70-71.

¹²⁸² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/71-72.

¹²⁸³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/72-74.

¹²⁸⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/201.

¹²⁸⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 39/29; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/327; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/390-391; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/201. Vâkıf tarafından, Feyyûm'daki vakıf arazilerinden elde edilen buğday müderris ve talebelere alacaklarının karşılığı olarak verilmekteydi. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/201.

vakfının sadakayı cariyeleri devam etmiş, bu sayede muhtaç insanlara en kapsamlı yardımlar kesintiye uğramadan devam etmiştir.¹²⁸⁶

3.2.1.6.4. Fâdıliyye Medresesi

Kahire'de yer alan bu medrese Kadı Fadıl Abdurrahim b. Ali Beysanî (ö. 596/1200)¹²⁸⁷ tarafından 580/1184 yılında hem Şafîî hem de Malikîler için yaptırılmıştır. Medresede fıkıh bölümünün yanısıra kıraat bölümü de vardır.¹²⁸⁸ Medrese kütüphanesinde farklı ilimlere ait yüz bin cilt kitap vardır. Bu kitapların büyük bir kısmı 694/1295 yılında Sultan Ketboğa döneminde yaşanan kıtlık sebebiyle öğrenciler tarafından yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için satıldığı ifade edilmektedir. Medresede ayrıca Kadı Fadıl Abdurrahim tarafında otuz bin dinara satın alınan Hz. Osman (ö. 35/656) döneminden kalma Kur'an nüshası olduğu bilgisi de kaynaklarda geçmektedir. Medresenin yanında bir de yetimler mektebi vardı.¹²⁸⁹

3.2.1.6.5. es-Sâhibiyye el-Bahâiyye Medresesi

Mısır, Kanadil Sokak'ta yer alan bu medrese Vezir Bahaeddin Ali b. Muhammed b. Selim b. Hınna (ö. 677/1279) tarafından 654/1256 yılında yaptırılmıştır.¹²⁹⁰ İlmî değeri yüksek kitaplardan oluşan kıymetli bir kütüphanesi vardır. Mısır diyarının en prestijli medreselerinden sayılırdı. Talebeler burada eğitim görmek için âdeta birbirleriyle yarışarlardı. Medresede eğitim aldıkları dönemde yatılı kalabilmek için bazı zamanlar odalarda ikişerli, üçerli kalırlardı. Vezir Selim b. Hınna hayırseverliğiyle tanınmış ve dolayısıyla onun cömertliğinden öğrenciler fazlasıyla istifade etmişlerdir.¹²⁹¹

3.2.1.6.6. Sâlihiyye Medresesi

Kahire'de Beyne'l-Kasreyn yolu üzerinde yer alan bu medrese Bahrî Memlûk grubunun kurucusu sayılan el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb (ö. 647/1249) tarafından 639/1241

¹²⁸⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/234.

¹²⁸⁷ Kadı Fadıl Abdurrahim b. Ali Beysanî Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin inşa kâtipliğini yapmıştır. Vezirlik gibi çok önemli bir görevi ifa etmiş ve belağat sahibi biridir. Bir de cami yaptırmıştır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 10/169; Ebü'l-Kasım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb* (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417), 428; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 5/2302; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 7/219; Makrîzî, *el-Hitat*, 2/175.

¹²⁸⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/370; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 49/202; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/120; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/204-205.

¹²⁸⁹ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/204-205.

¹²⁹⁰ Yünînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 3/34; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 50/276; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/211; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 7/241.

¹²⁹¹ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/211-213.

yılında yaptırılmıştır.¹²⁹² Bu medresede 641/1243 yılından itibaren dört mezhebe göre fıkıh dersleri verilmeye başlanmıştır. Mısır'da dört mezhebe göre fıkıh eğitimi yapan ilk medresedir. Medrese için Kahire, Cize, İtfihiye arazileri ile başka bölgelerin de arazileri bu medreseye vakfedilmiştir. Cize ve İtfihiye'deki arazi gelirlerinden bu kurumda çalışan müderris, muîd, talebe, imam, müezzin, hizmetli ve vakfın diğer görevlilerine pay ayrılmıştır. Necmeddin Eyyûb'dan sonra bu medreseye başka kişiler de arazi ve gayrimenkuller vakfetmişlerdir.¹²⁹³ Bu medresede aynı zamanda dârü'l-adl mahkemeleri kurulur üst düzey devlet adamı ve emirlerin yargılamaları yapılırdı.¹²⁹⁴

3.2.1.6.7. Zâhiriye Medresesi

Kahire'de Deylem Sokak'ta yer alan bu medreseyi Sultan Baybars el-Bundukdârî 662/1264 yılında yaptırmıştır. Medresede Şafîî ve Hanefî fikhının okutulduğu eyvanlar olduğu gibi hadis ve kıraat derslerinin ayrı yapıldığı bölümler de vardı.¹²⁹⁵ Tüm grupların dersleri bitince öğrenciler, bir araya gelir ve çeşitli konularda kendi aralarında ilmi tartışmalar yaparlardı. İlmi münazaralardan sonra bu gruplara yemek ve meyve ikramı da yapılırdı. Medresenin ayrıca farklı ilim dallarına ait çok sayıda temel kitabın yer aldığı güzel bir kütüphanesi vardı. Medresenin yanında darüleytâm da vardı. Burada kalan yetim çocukların yeme-içme, barınma, yazlık ve kışlık kıyafet ihtiyaçları da karşılanırdı. Sultan Baybars, Bab-ı Züveyla'nın dışındaki dükkân ve çarşıları bu medrese için vakfetmiştir.¹²⁹⁶ Medresede ve yanındaki türbede görev yapanlara değişik miktarlarda aylık ücret ödenirdi.¹²⁹⁷

¹²⁹² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/15; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/210; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/217; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/263.

¹²⁹³ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/217-218.

¹²⁹⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/322, 33/230-231; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/217-218.

¹²⁹⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 49/10; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/281; İbn Habîb, *Dürretü'l-eslâk*, 1/195; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/224-225; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 7/533. Medresenin yapımına 660/1258 yılında başlanmıştır. Suyûtî'deki rivayete göre medresenin yapımına 661/1259 yılında yapımına başlanmıştır. Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/264. Sultan Baybars medresenin yapımında çalıştırılan herkesin ücretinin ödenmesi talimatını vermiştir. Ücretsiz hiç kimse çalıştırılmamıştır. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/224.

¹²⁹⁶ Yûnîni, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 2/229-230, 3/246-247; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/93-94; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/224-225; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 7/120-121. Bu medrese ve imaretine vakfedilenler arasında tarım arazileri, dükkânlar ve hamam gibi şeyler vardı. Bunlar; Binyes'de ki Darman köylerinin tamamı, Haydur'da Ümmü Niza köylerinin tamamı, Behmin'de Beyti Rama, Ğuta'da Eşrefiye Köyünden on dokuz buçuk kırat arazi, İbni Selam ve Bustanı sitte'de iki bahçe, Şerefi ala eş-Şimali'de değirmen ve hamam da vardı. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/224-225.

¹²⁹⁷ Zâhiriye Medresesi ve türbesinde görev yapanlara verilen ücret miktarları; medrese türbesi imamına aylık altmış dirhem, türbedeki aletleri muhafaza edenlerden her birine aylık altmış dirhem, müezzine yirmi dirhem, on altı mukrînin her birine yirmi beşer dirhem veriliyordu. Her ay mum alımı, türbe ve diğer yerlerdeki kandilleri yakmak için gerekli olan şeylerin alınması için seksen dirhem veriliyordu. Müderrise aylık yüz elli dirhem, fakîhe yirmi dirhem sakiye ve su kanallarının tamirine on dirhem, medresenin kandilleri ve yakıtı için aylık kırk dirhem veriliyordu. Şahit, Müşârif, hizmetli ve cabi gibi görevde çalışanlara nâzır'ın belirlediği miktarlar aylık veriliyordu. 677/1279 yılında vakfın gelirleri on iki bin dinarı buluyordu. Medrese ve imâretin diğer kısımlarında görev yapanlara aylık ücretlerinin yanında ekmek de dağıtılıyordu. Medrese vakfı tarafından müderrise ve hizmetlilerin her birine iki rıtl müselsen (üçgen) ekmek, türbe görevlilerinden her birine, fakihlere,

Zâhiriye Medresesi bazı özellikleriyle diğer medreselerden ayrılmaktaydı. Örneğin bu medresedeki öğrenciler derslerini bitirdikten sonra kendi aralarında gruplar oluşturarak ilmi münazaralar yaparlardı. Bu ilmi münazaralar öğrencilerin yorum gücünün gelişmesine ve öğrendiği bilgilerin daha kalıcı hale gelmesine katkıda bulunmaktaydı. Günümüz üniversitelerinde buna benzer ilmi tartışmalar öğrenciler arasında yapılmaktadır. Üniversitelerde eğitim faaliyeti sadece sınıfta yapılan bir ders öğrenme şeklinde kalmamış, bu faaliyetler sınıf dışına da taşarak öğrenciler arasında yapılan ilmi münazaralar ile bir sosyal etkinlik olarak değerlendirilmiştir.

İnsanlar bu medreseye yakın oturabilmek için âdeta birbirleriyle yarışmışlardır. Medrese, Kahire'nin en kıymetli müesseselerinden biri olup yönetimi bazen Hanefîlerde bazen de Şafîlerde kalmıştır.¹²⁹⁸ Sultan Baybars el-Bundukdârî'nin 676/1277 yılında vefatı sebebiyle Zâhiriye Medresesi de taziye yeri olarak kullanılan mekânlardan biri olmuştur. Burada kurulan sofralarda taziyeye gelenlere yemek ikramı yapıldığı gibi fakir ve muhtaçlara da sosyal yardım yapılmıştır.¹²⁹⁹

3.2.1.6.8. Mansuriye Medresesi

Kahire'de Beyne'l-kasreyn yolu üzerine yer alan bu medrese, Sultan Mansur Kalavun tarafından 684/1285 yılında yaptırılmıştır.¹³⁰⁰ Medresede döneminin saygın hocaları tarafından dört mezhebe göre fıkıh dersleri verilir ve bunun yanında tıp dersleri de verilirdi. Medresenin türbe kısmında ise hadis ve tefsir dersleri verilirdi.¹³⁰¹ Medresede müderris, muîd, fukaha ve imamlar kendilerine tahsis edilen odalarda ikamet ederlerdi. Bunlara ilaveten müezzin, kapıcı ve diğer görevliler ile öğrenciler de medresede kalırdı. Medresedeki bütün görevliler, medresede yatılı kalan veya kalmayan talebeler ve diğerleri medresenin kurallarına uyar, namazlarını kılar ve diğer farzları da yerine getirirlerdi. Medresede her mezhebe ait birer eyvan olmak üzere toplam dört eyvan vardı. Dersler müderris ve muîd eşliğinde güneşin doğuşuyla başlar, öğle vaktine kadar devam ederdi. Her müderris öncelikle

müezzinlere, ferrâşe, hizmetlilere ve kapıcılara günlük üç ritl ekmek veriliyordu. Mübâşir, Müşârif ve şahidin her birine bir ritl ekmek veriliyordu. Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 3/246-248.

¹²⁹⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/224-226.

¹²⁹⁹ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/334.

¹³⁰⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/105-107; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/179; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/415; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/226-229. Sultan Kalavun medrese ve imaret için çok sayıda konut, dükkân, çarşı, otel, hamam ile Kahire ve Şam'daki araziler gibi çok fazla miktarda gayrimenkulü vakfetmiştir. Medrese Kahirenin en ihtişamlı yapılarında biri olmuştur. Özellikle kapı kısmındaki beyaz kaplama mermerleriyle insanı büyüleyen bir yapıya sahipti. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/226-229.

¹³⁰¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/112; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/226-227; Suyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, 2/264; Özdal, *Orta çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, 92. Dört mezhebin müderrislerinin her birine aylık iki yüz dirhem verilirdi. Müderrislerin maaşları farklı şehir ve medreselerde değişkenlik göstermekteydi. 677-678/1278-1279'da Dımaşk'ta kurulan iki medresede müderrise aylık yüz elli dirhem ve 767/1366 yılında Ümeyye Camii medresesi müderrisine ise seksen dirhem veriliyordu. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/111-112; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/226-228.

kendi mezhebine göre fıkıh dersleri verir, sonra tefsir, usul ve diğer dersler verilirdi. Derslerin bitiminde de vâkıf için dua edilirdi.¹³⁰² Bu medresede ders vermek, müderris ve diğer eğitimciler açısından en prestijli mesleklerden sayılırdı.¹³⁰³

Mansuriye Medresesinde otuz öğrenci kalıyordu. Öğrencilere aylık üç yüz dirhem burs veriliyordu.¹³⁰⁴ Medrese ve türbe kısmında kalan talebe, kurra ve vakıfta görevli olan diğer kişilerin her birine belirli miktarda aylık şeker veriliyor ayrıca Kurban Bayramında da et dağıtılıyordu.¹³⁰⁵

Mansuriye Türbesi'ne ait Sultan Mansur Kalavun'un desteklediği farklı ilim dallarına ait çok sayıda kitaptan oluşan değerli bir kütüphanesi vardır. Burada; önceki dönemlere ait kıymetli kitaplar, tefsir, hadis, fıkıh, dil, tıp, şiir ve edebiyatla ilgili çok sayıda kitap vardı. Kütüphanede görevli hâzinü'l-küttâb da vardı ve ona aylık belli bir ücret ödenirdi.¹³⁰⁶ Bu kısımda ayrıca tavaşi denilen hizmetli memlûklerin kalacakları yerler de vardı. Medreseye vakfedilen gayrimenkullerden elde edilen gelir yıllık dört bin dinarı buluyordu.¹³⁰⁷

Türbede sadaka dağıtılması âdeti vardı. Sultan Eşref Halil 690/1291 yılı Muharrem ayında Mansuriye Türbesi tamamlandıktan sonra babası Sultan Mansur Kalavun'un naaşını buraya naklettirmiştir. Burada babası için hatimler okunmuş, fakir ve muhtaçlara bol sadaka dağıtılmış ve cenaze töreni için gelenlere yemek ikramında bulunulmuştur.¹³⁰⁸ Bu Türbe'de Kur'an-ı Kerim hatmedildiğinde fakir ve muhtaçlara sadaka dağıtılmıştır. 691/1292 yılında da Türbe'de okunan Kur'an-ı Kerim hatmi tamamlanınca Sultan Eşref Halil fakir ve muhtaçlara bol sadaka dağıtmıştır. Mansuriye Türbesinde yapılan hatimler tamamlandığında sadaka dağıtma işi Sultan Nâsır Hasan dönemi 761/1360 yılına kadar devam etmiştir.¹³⁰⁹ Memlûkler döneminde başka vesilelerle de sadaka dağıtım işi yapılmıştır. Bunlardan birisi de sultan ve ümerânin iyileşmesi vesilesiyle sadaka dağıtım işinin devam etmesidir. 723/1323 yılında Kal'atü'l-cebel'de Emir Abdülkerim b. Hibetullah Kerimüddin el-Kebir (ö.725/1325) hastalanmıştı. Kerimüddin el-Kebir iyileşince Sultan Nâsır Muhammed Kahire'yi süsletmiş,

¹³⁰² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/112, 32/67-69. Medresede görevli müderrisler aylık yetmiş beş dirhem veriliyordu. Mansuriye Medresesinin üst katında fukahânın kalması için yirmi yedi oda vardı. Her bir kısmında fukaha için üç hela/tuvalet vardı. Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 254.

¹³⁰³ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/40.

¹³⁰⁴ İbnu'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, 8/10; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/111.

¹³⁰⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/230.

¹³⁰⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/111.

¹³⁰⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/226-227, 230.

¹³⁰⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/228.

¹³⁰⁹ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/229. Türbede yapılan hatimler tamamlandığında yapılan törenlere sultan, ümerâ, devlet ayânı, vezir, halife, kurra, meşayih, vaizler, fukaha, kadılar, fakirler ve diğer insanlar katılırdı. Fakir ve muhtaçlara sadaka dağıtımının yanında sultan tarafından görevlilere hilatlar verilirdi. Sadaka ve hilat dağıtımından sonra Sultan Nâsır Hasan Mansuriye hastanesine geçip hastaları ziyaret etmiştir. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/228-229.

insanlar da Mansuriye Medresesi etrafında toplanmışlardı. Toplanan büyük kalabalığa Sultan Nâsır Muhammed tarafından bol miktarda sadaka dağıtılmıştır.¹³¹⁰

Sultan Mansur Kalavun'dan sonra da medrese ve türbeye vakıflar tahsis etme işi devam etmiştir. Sultan Eşref Halil 690/1291 yılda Akka'yı fethettikten sonra buradan elde ettiği ganimetlerin bir kısmını medrese ve türbenin giderleri için vakfetmiştir.¹³¹¹ Sultan Nâsır Muhammed de medrese ve türbe için sultaniye divanına ait bir kısım mal ve mülkü, Kahire ve Dımaşk'taki bazı gayrimenkulleri vakfetmiştir.¹³¹²

3.2.1.6.9. Taybersiye Medresesi

Kahire'de Ezher Camii yakınlarında yer alan bu medreseyi Nakîbü'l-cüyûş¹³¹³ Emir Alaeddin Taybersî Hâzindâr (ö. 719/1320)¹³¹⁴ 709/1310 yılında yaptırmıştır.¹³¹⁵ Medreseyi Şafîlere tahsis etmiş, bitişiğine de bir mescit inşa etmiştir. Medresenin yakınına insanların abdest almaları için bir abdesthâne ve yoldan geçen hayvanların su içebilmeleri için bir su havuzu yaptırmıştır. Bu medresenin mescidine cuma namazı kılmak için gelenler için medresenin her tarafına halı serilirdi. Ayrıca bu medresenin çok güzel bir de kütüphanesi vardı.¹³¹⁶

3.2.1.6.10. Karasunkuriye Medresesi

Kahire'de Saîdü's-süedâ ve Baybars Hankâhları yakınında yer alan bu medreseyi Nâbü's-saltanat Emir Şemseddin Karasunkur el-Mansûrî (ö. 728/1328) 700/1301 yılında yaptırmıştır. Medresenin yakınına bir mescit bir de Müslüman yetim çocukların Kur'an-ı Kerim öğrenmeleri için darüleytâm yaptırmıştır. Kahire'deki Bahaeddin Sokağındaki konutu ve başka yerlerdeki gayrimenkulleri bu medrese için vakfetmiştir. Şam ve başka yerlerden

¹³¹⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/30, 60.

¹³¹¹ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/229.

¹³¹² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/63-65. Sultan Nâsır Muhammed buraya Kahire'deki bazı çarşı ve dükkânları, Dımaşk'taki bazı lokantaları vakfetmiştir. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/230.

¹³¹³ en-Nakîbü'l-cüyûş, ordu teşkilatında idarecilik görevini yerine getiren emirler için kullanılan bir rütbe olup hâcibin altındadır. Halka askeri mensuplarını ve saraya celp edilerek gönderilen emirleri sultanın huzuruna çıkarmakla görevlidir. Savaşlarda ve törenlerde sultanı gelebilecek saldırılara karşı korurdu. Ümerâ ve bürokratlar cezalı durumdaysa onları gözetim altında tutmak, hapisneden mahkemeye sevk etmek, cezalı emirleri sürgün yerlerine götürmek ve orada gözetim altında tutmak görevleri arasındaydı. Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, 102.

¹³¹⁴ Emir Alaeddin Taybersî el-Hâzindâr ordu komutanlığı, hazinedarlık, nâiplik ve Ba'lebek nâzırlığı gibi görevler icra etmiştir. Cami, hankâh ve bahçe inşa etmiştir. Safedî, *A'yânü'l-'asr*, 1/391; Safedî, *el-Vâfi*, 8/118; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/20.

¹³¹⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/230-232; İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 4/28.

¹³¹⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/230-232.

gelen posta görevlileri 790/1388 yılına kadar bu güzel mekânda konaklama imkânı bulabilmişlerdir.¹³¹⁷

3.2.1.6.11. Cemâliye Medresesi

Kahire'de Darb-u Reşid yakınlarında yer alan bu medreseyi Emir Alaeddin Moğoltay el-Cemâlî (ö. 732/1332) yaptırmıştır. Hanefilere tahsis ettiği bu medresenin hemen yanına sûfi hankâhı da yaptırmıştır. Hankâh kısmında mutasavvuf şeyhlerinin önderliğinde sûfiler, tasavvuf dersleri almış ve burada ikâmet etmişlerdir. Hankâhıyla birlikte medrese binası Kahire'nin en görkemli yapılarından biri olmuş, Hanefî fakîhlerin en kıdemlileri de bu medresede ikâmet etmiştir. Bu medrese için Kahire ve Şam diyarında çok sayıda emlak vakfedilmiştir.¹³¹⁸ Kahire'de yer alan Mihmandariye Medresesi ile aynı imâret içerisinde yer almaktadır.¹³¹⁹

3.2.1.6.12. Sâbıkıye Medresesi

Kahire'de Beyne'l-kasreyn hattına yakın yerde olan bu medreseyi Emir Sâbıkuddin Miskal Anûkî (ö. 776/1375) yaptırmıştır.¹³²⁰ Medresenin kütüphanesi ve Müslüman yetimlerin eğitim-öğretimleri için yaptırılmış dârüleytâmı da vardı. Bunlara ilaveten medresenin, buradan gelen-geçen yolcuların su içmeleri için yapılmış bir su havuzu da bulunmaktaydı.¹³²¹

3.2.1.6.13. Sadiyye Medresesi

Kahire'nin dışında Mesluk Caddesi üzerinde Hadretü'l-Bakar yakınlarında yer alan bu medreseyi Nakîbu'l-Memâlikî's-Sultaniye Emir Şemseddin Sankar/Sunkur es-Sadî (ö.

¹³¹⁷ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/240.

¹³¹⁸ Makrîzî, *el-Hıtat*, 2/355, 4/246.

¹³¹⁹ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/257.

¹³²⁰ Mukaddemü'l-memâlik es-Sultaniye el-Eşrefiye Tavaşi Emir Anûkî, Sultan Nâsır Muhammed'in oğlu Anûk'un hizmetli memlûklerdenidir. Mukaddemü's-sultaniye görevine terfi etmiş, zimamdârlık, sultaniye memlûklüğü, tablhâne emirliği ve mukaddemü elf görevi gibi en üst düzey yönetilikler yapmıştır. Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/248; Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/261, 268, 304, 383; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 11/5, 135.

¹³²¹ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/248.

728/1328)¹³²² 715/1315 yılında yaptırmıştır.¹³²³ Medresesinin bitişiğine sadece kadınların kalacağı bir de ribât yaptırmıştır.¹³²⁴

3.2.1.6.14. Sargatmışiyye Medresesi

Kahire'nin dış kısmında İbn Tolun Camii ile Kal'atü'l-cebel arasında yer alan bu medreseyi Emir Seyfeddin Sargatmış en-Nâsırî (ö. 759/1358) 757/1356 yılında yaptırmıştır.¹³²⁵ Emir Sargatmış bu medreseyi Hanefî fakîhlere tahsis etmiştir. Aynı zamanda bu medresede hadis dersleri de verilmiştir.¹³²⁶ Medresede öğrenim gören talebelerin yatılı kalma zorunluluğu vardı. Nâzır gerekli gördüğünde müderris de yatılı kalmak zorundaydı. Öğrencilerin devamsızlıkları sıkı bir şekilde takip edilirdi. Haftalık mazeretsiz olarak üç gün ve üzeri devamsızlıkları onan öğrencilerin burslarında kesinti yapılır, rütbeleri de indirilirdi.¹³²⁷ Medresenin açılışında verilen davete ümerâ, devlet ricali, kadılar, ulemâ ve halktan çok kişi katılmıştır. Medresenin havuzu şerbet yapılarak doldurulmuş davelilere yemekle beraber ikram edilmiştir. Medresenin açılışına fakir ve muhtaçlar da katılmış ve onlarda birlikte yemek yemişlerdir.¹³²⁸ Medreseye Nil Nehri'den içme suyu getirilmiş ve su işlerinde çalışanların ücretleri ve suyla ilgili diğer masraflar vakıf bütçesinden karşılanmıştır.

Medresenin dârüleytamında okuyan yetim çocuklara medrese vakfı tarafından gerekli yardım yapılmaktaydı. Bu yetim çocukların her birine yazın birer gömlek, entari, kapşon¹³²⁹ ve ayakkabı verilirdi. Kışın ise bu kıyafetlere benzer kışlık kıyafetler verilir, buna ilaveten kış mevsimi soğuk geçtiği için pamuktan yapılmış cübbeler de verilirdi. Sargatmış Vakfı'nın sunduğu hizmetlerden biri de, vakıf görevlilerinin hac görevlerini yerine getirdikleri süre boyunca maaşlarının kesilmeden vakıf tarafından ödenmesidir.¹³³⁰

¹³²² Emir Şemseddin Sankar/Sunkur es-Sadî Sultan Nâsır Muhammed in III. döneminde nakibu'l-cüyüşluk yapmıştır. Sultan Mansur kalavun döneminde bir cami ve bahçeler inşa etmiştir. Emir-ü Kebir Seyfeddin Kûsûn (ö. 742/1342) ile problem yaşamış, Trablus'a sürülmüş ve orada vefat etmiştir. Safedî, *Nüzhetül-Mâlik*, 173; Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/417, 462; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/325.

¹³²³ Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/418; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/325; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/333.

¹³²⁴ Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/463, 4/254.

¹³²⁵ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/264-265; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 7/678.

¹³²⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/368, 370; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 10/329; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 6/302; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/461; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/395, 9/311.

¹³²⁷ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 253-254.

¹³²⁸ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/264-265.

¹³²⁹ Kapşon/Kaba: Siyah ipekten yapılmış başa giyilen, baştan aşağı sarkan sarığa benzer, kabartma işlemeli/simli ve hoş görünümlü başa takılan giysidir. Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/16.

¹³³⁰ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 147, 149, 251.

3.2.1.6. Dımaşk/Şam'daki Medreselerde Sosyal Hizmetler

3.2.1.7.1. Zâhiriyyetü'l-Cevvâniye Medresesi

Şam'da Adiliyyetü'l-Kebîr Medresesi'nin karşısında Dârü'l-Akîkî diye bilinen yerde bu medrese ve türbe Sultan Baybars'ın oğlu Melik Saîd Bereke tarafından 676/1277 yılında yaptırılmıştır.¹³³¹ Saîd Bereke bu imaret içerisinde dârülhadîs de yaptırmış, medreseyi Şafîî ve Hanefîlere tahsis etmiş, babası vefat ettiğinde buradaki türbeye defnedilmiştir.¹³³² 677/1278 yılında da medrese binası tam olarak bitirilmeden kadılar ve Şam Nâibi Aydemir ez-Zâhirî'nin de (ö. 701/1302)¹³³³ katılımıyla Hanefî ve Şafîî müderrisler tarafından kalabalık bir topluluğun katılımıyla açılmış ve derslere başlanmıştır.¹³³⁴ Melik Saîd buraya Kur'an-ı Kerim okunması, namaz kılınması ve itikâfa girilmesi için bir de mescit yaptırmıştır. Medrese imaretine vakfedilenler arasında; Binyes/Banyas'da ki Darman köyleri, Haydur'da Ümmü Niza köyleri ve Behmin'de Beyti Rama'da ekilebilir arazilerin bir kısmı vardı. Medrese vakfi tarafından; türbe imamına aylık altmış dirhem, buralardaki aletleri muhafaza edenlerden her birine altmış, müezzine yirmi, on altı mukrî'den her birine yirmi beş dirhem veriliyordu. Müderrise aylık yüz elli dirhem, fakîhe yirmi dirhem veriliyordu. Vakıf tarafından her ay mum alımı, türbe ve diğer yerlerdeki kandilleri yakmak için gerekli olan şeylerin alınması için seksen dirhem veriliyordu. Su taşıyana ve su kanallarının tamirine on dirhem, medresenin kandilleri ve yakıtı için aylık kırk dirhem veriliyordu. Şahit, müşârif, hizmetli, câbi gibi görevde olanlara nâzır'ın belirlediği miktarda aylık ücret veriliyordu.¹³³⁵

Bu medrese vakfının nâzırlığını ilk Melik Said yapmış, sonrasında oğlu ve çocukları nâzırlığa devam etmiştir. Melik Said, 677/1279 yılında vakfın gelirlerini on iki bin dinara çıkartmıştır. Bunların yanında müderrislerden her birine iki rıtl müselsen (üçgen ekmek) ekmek, fakîhlere, müezzinlere, ferrâşine, kapıcılara ve türbe görevlilerinden her birine de günlük üç rıtl ekmek veriliyordu. Mübâşir, müşârif ve şâhidin her birine bir rıtl ekmek veriliyordu. Sultan Baybars'ın ölüm yıl dönümü olan 16 Zilkade 677/1279 Pazartesi gününden itibaren on bir gün boyunca bu medresede onu anmak için sultaniye çadırları kurulmuş, buralarda tesis edilen sofralarda yemek, tatlı ve diğer ikramlar yapılmıştır. Bu ikramlardan fakir ve muhtaçlar da dâhil olmak üzere herkes istifade etmiştir. Yemekler ribât ve zâviyelerde

¹³³¹ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 3/236; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/324; Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 1/263.

¹³³² Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 3/236, 246-247, 294.

¹³³³ İzzeddin Aydemir ez-Zâhirî, Şam ve Kerek nâipliği yapmıştır. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/186, 281, 31/442; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 50/235; Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 8/242; Makrîzî, *el-Hitat*, 3/153; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 8/204.

¹³³⁴ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 3/236, 294; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/328; Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 1/265.

¹³³⁵ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 3/246-248. Bunlara ilaveten medreseye vakfedilenler arasında Ğuta'da Eşrefiye Köyünden on dokuz buçuk kırat arazi, İbni Selam ve Bustanı sitte'de iki bahçe, Şerefi ala eş-Şimali'de değirmen ve hamam vardı. Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 3/246-249.

kalanlara da servis edilmiştir. Bu zaman zarfında geceden başlayıp sabaha kadar Kur'an-ı Kerim okunmuş ve vaazlar verilmiştir.¹³³⁶

3.2.1.7.2. Eşrefiye Dârülhadîsi

Memlûkler döneminde eğitim sistemi içerisinde yer alan dârülhadîsler ihtisas medreseleridir. Şam'da yer alan bu ihtisas medresesini Eyyûbî Sultanlarından el-Melikü'l-Eşref Musa b. Adil Ebubekir Muhammed b. Eyyûbî (ö. 635/1238) 630/1233 yılında yaptırmıştır.¹³³⁷ Burada Şafîiler için dersler verilmiştir.¹³³⁸ Burası için çok sayıda dükkân, çarşı ve maddi getirisi yüksek başka gayrimenkuller vakfedilmiştir.¹³³⁹ Bu müessenin ısınma, aydınlatma, kandiller, cam fanuslar, zeytinyağı, mum, temizlik malzemesi, süpürge, hasır ve kilimler gibi giderleri vakıf tarafından karşılanmıştır. Ayrıca vakıf tarafından muhtaçlara maddi yardım da yapılırdı. Çiftçilerin ellerinin güçlendirilmesi, kaliteli ve yüksek rekoltede ürün kaldırabilmeleri ve gerekli hayvan ve tarım aleti satın alabilmeleri için onlara borç para verilirdi. Burada ikâmet eden, hadis ezberleyen, hadis ve kıraat ilimleriyle meşgul olan imam ve diğer görevlilerin ücret ve giderleri de vakıf tarafından karşılanırdı.¹³⁴⁰ Bu medresede hadis ağırlıklı bir eğitimin yanında Kur'an-ı Kerim tilaveti, kıraat dersleri ve tefsir gibi dersler verilirdi.¹³⁴¹ Öğrenciler hocalarının yazdığı nüshalardan çalışır, kendileri de hocalarından onay alarak onu çoğaltırlardı.¹³⁴² Hâzinü'l-kütüb adlı görevli, kitapların bakımı, ciltlenmesi, nüshalar arası karşılaştırma ve kitapların bakımıyla ilgili diğer konularla da ilgilenirdi. Hâzinü'l-kütübler, kitapların korunması konusunda müteveli heyetini bilgilendirirdi ve yazı için mürekkep, kâğıt, divit gibi gerekli âlet ve edevâtın tedarik işleriyle de ilgilenirdi.¹³⁴³

¹³³⁶ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 3/246-248.

¹³³⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 29/189-190, 32/81; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/8, 13/29, 158; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 6/280; Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 1/15.

¹³³⁸ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyyîn*, thk. Ahmed Ömer Hâşim - Muhammed Azb Zeynühum (Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye, 1413), 844.

¹³³⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 29/189-190; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/29, 158; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 6/280; Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 15.

¹³⁴⁰ 720/1321 yılında bu kurumun vakfî tarafından; imama aylık altmış dirhem, şeyhu'l-muhaddise aylık doksan dirhem, mukrîye on dirhem, kariu'l-hadise yirmi dört dirhem ve hazinu'l-kütüb'a on sekiz dirhem veriliyordu. Nakîb'e aylık onsekiz, müezzine yirmi, kapıcıya on beş ve kayyime otuz dirhem veriliyordu. Nâzir gerekli gördüğünde bu miktarları değiştirebiliyordu. İbn Tolun, *el-Lema'âtü'l-berkiyye*, 48-50.

¹³⁴¹ İbn Tolun, *el-Lema'âtü'l-berkiyye*, 51; Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 1/24.

¹³⁴² İbn Tolun, *el-Lema'âtü'l-berkiyye*, 51.

¹³⁴³ İbn Tolun, *el-Lema'âtü'l-berkiyye*, 48-50; Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü's-Şâm*, 6/190.

3.2.1.7.3. Dahvâriyye Tıp Medresesi

Dimaşk'ta tıp alanındaki ilk ihtisas medresesi olup burada sadece tıpla ilgili dersler verilirdi.¹³⁴⁴ Şam'da yer alan bu medreseyi dönemin ünlü hekimlerinden ed-Dehvâr diye tanınan Mühezzibüddin Abdurrahim b. Ali b. Hamid (ö. 628/1230)¹³⁴⁵ kendi evini medreseye çevirerek yapmıştır. Burada 622/1225 yılından itibaren teorik tıp dersleri verilmeye başlanmış ed-Dehvâr'ın ölümünden sonra da tamamen tıp medresesi olarak devam etmiştir.¹³⁴⁶ ed-Dehvâr, Sağatu'l-Atike'de tıp medresesi olarak vakfettiği bu müesseseye çok sayıda dükkân, bahçe, mal/mülk ve gayrimenkul vakfetmiştir. Vakıf gelirleriyle medresede görev yapan müderrislerin, diğer öğretim elemanlarının maaşları ile öğrencilerin bursları ödenmiş ve diğer ihtiyaçları karşılanmıştır. Bu sayede talebeler tıp eğitimi almaya devam etmiştir.¹³⁴⁷

3.2.1.7. Kudüs'teki Medreselerde Sosyal Hizmetler

3.2.1.8.1. Salahiyye Medresesi

Kudüs'te Mescid-i Aksâ'nın kuzey tarafında yer alan bu medrese Sultan Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından 588/1192 yılında yaptırılmıştır. Medresenin yerinin daha önceden Azize Hanna Kilisesi'ne ait olduğu, Fâtımîler döneminde dârüilm olarak kullanıldığı ve 1187 yılında Kudüs'ün fethinden¹³⁴⁸ sonra Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin burayı satın aldığı kaynaklarda geçmektedir.¹³⁴⁹ Bu medresede eğitim-öğretim faaliyetleri Memlûkler dönemi sonuna kadar

¹³⁴⁴ Nuaymî, *ed-Dâris fi târîhi'l-medâris*, 2/100.

¹³⁴⁵ ed-Dehvâr küçük yaştan itibaren tıp ilmiyle uğraşmış, önce göz doktorluğu yapmış sonra da tıbbın diğer alanlarıyla ilgilenmiştir. Kendi evini vakfetmiş, tıp medresesi olarak kullanılmıştır. Şam'daki Nuriye Hastanesi'nde tabiplik yapmıştır. Saray doktorluğu da yapmış Eyyûbî meliklerinden Melik Âdil ve oğlu Melik Musa'yı tedavi etmiştir. Mısır ve Şam reisü'l-etibbalığı yapmıştır. Tıp alanında Câlînûs, İbn Sina gibi üstadların eserlerini okumuş, bu alanda kendini çok iyi yetiştirip döneminin en ünlü tabiplerinden olmuştur. Tıp alanında çok sayıda eser telif etmiş, çok sayıda eseri de istinsah etmiş, ağır ve hafif gıdalarla ilgili eser de yazmıştır. İbn Ebû Usaybia'nın da hocasıdır. İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 381, 402, 663, 676, 698, 733, 737; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 45/318-320; Safedî, *el-Vâfi*, 18/233-234; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 2/315-317.

¹³⁴⁶ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 676; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 45/318-319; Safedî, *el-Vâfi*, 18/233-234; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 2/315-317; Nuaymî, *ed-Dâris fi târîhi'l-medâris*, 2/100.

¹³⁴⁷ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 676, 733; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 29/168; Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 9/534; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 2/315-317; Muhammed Kürd Ali, *Hıtâtü's-Şâm*, 6/100-101.

¹³⁴⁸ 492-691/1098-1291 yılları arasında Yakın Doğu'ya düzenlenen Haçlı seferleri Müslümanlar arasında nice âlim, kumandan ve siyasi liderleri ortaya çıkarmıştır. Bu kişiler sayesinde Müslümanlar, Haçlılara karşı başarılı mücadeleler vermişlerdir. Bu başarılarından biri de 583/1187 yılında Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethedilmesidir. Karakuş, "Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Amiralî: Hüsameddin Lü'lü", 74.

¹³⁴⁹ *el-Ünsü'l-celîl*'de geçen rivayete göre bu medrese 585/1189 yılında yaptırılmıştır. Kudüs'ün fethi henüz yeni gerçekleşmiş olduğundan dolayı bu medresede eğitim-öğretim faaliyetlerine ancak 588/1192 yılında başlanabilmektedir. Bu medresenin yapım tarihiyle ilgili olarak, İbn Kesir'de geçen rivayete göre medrese 1192 tarihinde yapılmıştır. İbn Kesir medresenin yapıldığı zamana daha yakın bir kaynak olması hasebiyle *el-Bidâye*'de geçen tarih doğruya daha yakın gözükmektedir. Medresenin ismi kaynaklarda Nâsriyye ve Salahiyye Medresesi olarak da geçmektedir. İbn Kesir, *el-Bidâye*, 14/189, 12/399; Nuaymî, *ed-Dâris fi târîhi'l-medâris*, 1/250-251; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/41.

devam etmiştir.¹³⁵⁰ Medresenin yanına sûfler için bir de ribât yaptırılmıştır. Medresede müderris, muîd ve talebeler kalırken, ribât kısmında ise sûfler, fakir ve muhtaçlar kalmaktadır. Burada kalan öğretim elemanlarının, talebelerin, fakir ve muhtaçların; yeme-içme, barınma ihtiyaçları ve aylık ödemeleri vakıf tarafından karşılanmıştır. Ayrıca farklı memleketlerden Mescid-i Aksâ'yı ziyarete gelenler, buraya dışarıdan gelip ikamet edenler ve buranın kütüphanelerinde araştırma yapanların da yeme-içme ve barınma ihtiyaçları vakıf tarafından karşılanmıştır.¹³⁵¹ Bu medreseye dükkân, fırın, hamam, su kuyusu, bahçe vakfedilmiştir. Ayrıca Kudüs'de yer alan ve yüz Kıbrıs altını karşılığında Yahudilere verilen bir mezarlığın geliri de buraya vakfedilmiştir.¹³⁵²

Tâcirlerin ve Kadınların İnşa Ettiği Medreselerde Sosyal Hizmetler

3.2.1.8. Tâcirlerin yaptırdığı medreseler

3.2.1.9.1. Müsellemiye Medresesi

Mısır'da Seyyâriyin yolu üzerinde yer alan bu medreseyi büyük tâcirlerden Nasıreddin Muhammed b. Müsellime el-Bâlisî (ö. 776/1375)¹³⁵³ yaptırmaya başlamış, 776/1375 yılında burayı tamamlayamadan vefat etmiş fakat ölmeden önce bu medresenin tamamlanmasını vasiyet etmiştir. Medresenin tamamlanması için de Kalyub Bölgesindeki arazi ve binaları burası için vakfetmiştir. Müderris, müeddib ve diğer görevlilerin Malikî ve Şafîilerden olmalarını şart koşmuştur. Bu medrese binası, vasisi el-Kebir Kâfur el-Hasiyyi er-Rumî tarafından tamamlanmıştır.¹³⁵⁴

3.2.1.9. Kadınların yaptırdığı medreseler

3.2.1.10.1. Hicâziye Medresesi

Kahire'de Kasru'l-Hicaziye yakınlarında yer alan bu medreseyi 761/1360 yılında Sittü'l-Celileti'l-Kübra Hond Tatar el-Hicaziye (ö. 802/1399) yaptırmıştır. Hond, Sultan Nâsir

¹³⁵⁰ Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 1/139, 2/109, 143, 200; İshak Doğan, "Mucîruddîn el-Uleymî (öl. 928/1522) ve Fethu'r-Rahmân fî Tefsiri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri", *Din ve Bilim Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/1 (2021), 49.

¹³⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/399; Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 1/251.

¹³⁵² Hasan Çetinel, "Medreselerin Doğuşu ve Kudüs'ten Yedi Asırlık Bir Örnek: Salahiyye Medresesi", *Journal of Islamicjerusalem Studies* 21/1 (2021), 66-67.

¹³⁵³ Nasıreddin Muhammed b. Müsellime el-Bâlisî Kebiri't-Tüccâr Şemseddin Muhammed b. Besir, büyük tâcirlerdendir. Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/383.

¹³⁵⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/260.

Muhammed b. Kalavun'un kızı ve Emir Meliktemir el-Hicazî'nin (ö. 748/1348) hanımıdır.¹³⁵⁵ Medresede Şafiî ve Malikîler için dersler veriliyor, cuma namazı ve beş vakit namaz kılınıyordu. Medreseye bir kütüphane ve kendisi vefat ettiğinde defnedilmesi için bir de türbe yaptırmıştır. el-Hicaziye, Medresenin yakınına Müslüman yetim çocukları için bir de mektep yaptırmıştır. Burada çocuklara Kur'an-ı Kerim öğretmesi için müeddib görevlendirilmiştir. Burada eğitim gören yetim çocukların her birine günlük beş ekmek ve belli bir miktar dirhem fülüs (bakır-gümüş karışımı para) veriliyordu. Bu medreseye çok mal vakfedilmiştir. Bu mektep ve medresede kalanlara yazlık ve kışlık kıyafet, Kurban Bayramlarında et, ramazan ayında kek, gevrek ve bu ayda kurulan mutfaklarda yemek veriliyordu. Kubbe kısmında Hicaziyenin türbesinin olduğu kısma sadece onun için Kur'an-ı Kerim okumakla görevlendirdiği kişiler girebiliyordu. Bu türbede el-Hicaziye'ye dua edilirken önce büyük emirler, sonra hizmetliler ve daha sonra da diğerleri dua ediyorlardı.¹³⁵⁶

3.2.1.10.2. Ümmü Sultan Medresesi

Kahire'de Kal'atü'l-cebel'e yakın bir yerde bulunan bu medreseyi Sultan Eşref II. Şaban b. Hüseyin'in annesi Sittü'l-Celile Hond Bereke Hatun (ö. 774/1373) 771/1370 yılında yaptırmıştır. Medreseyi Şafiî ve Hanefîlere tahsis etmiştir. Medreseye yolcuların su içebilmeleri için bir de su havuzu yaptırmıştır. En itibarlı medreselerden birisi olup Sultan Eşref II. Şaban öldürüldüğünde buraya defnedilmiştir. Hond Bereke Hatun da 1373 yılında vefat ettiğinde buraya defnedilmiştir. Bu medrese için dükkânlar, çarşılar ve çok miktarda gayrimenkul vakfedilmiştir.¹³⁵⁷

3.2.1.10. Kadınların Şam'da Yaptırdığı Medreseler

3.2.1.11.1. eş-Şâmiyyetü'l-Cevvâniyye Medresesi

Şam'ın batısında ve Nuriye Hastanesinin güney kısmında yer alan bu medreseyi Necmeddin Eyyûb b. Şâdî b. Mervan'ın (ö. 568/1173)¹³⁵⁸ kızı Sittü's-Şam Zümrüd Hatun (ö. 616/1220) yaptırmıştır.¹³⁵⁹ Sittü's-Şam, Şam'da bundan başka bir medrese daha yaptırmıştır.¹³⁶⁰

¹³⁵⁵ Emir Meliktemir el-Hicazî Sultan Nâsır Muhamme'din yüz bin dirhem vererek satın aldığı memlûklerindedir. Mısır'da Hicazlı olarak tanınmış, Sultan Nâsır'ın kızıyla evlenmiş ve emirlik yapmıştır. Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/66-67.

¹³⁵⁶ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/230-231.

¹³⁵⁷ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/254-255; Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/356-357; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 11/125.

¹³⁵⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/452.

¹³⁵⁹ Zümrüd Hatun Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin kız kardeşidir. Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm*'ında bu medresenin 628/1231 yılında yaptırıldığı geçmektedir. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/307, 3/245; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 52/21; Safedî, *el-Vâfi*, 3/127; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 1/792.

¹³⁶⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/307; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/82; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 52/21; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/65; Nuaymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris*, 1/227; Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü's-Şam*, 6/81.

Hayırseverliğiyle tanınmış bu kadın, fakir ve muhtaçlara çok miktarda sadaka dağıtmıştır. Ayrıca yetim, fakir ve muhtaç gibi dezavantajlı grupların ilaç, şurup ve göz damlası gibi sağlıkla ilgili ihtiyaçlarının karşılanmasına yardımcı olmuştur. Kendi evini vakfetmenin yanında yaptırdığı bu medrese ve diğerine bol gelirleri olan gayrimenkullerini vakfetmiştir.¹³⁶¹

Zümrüd Hatun bu medreseyi Şafî fakîhlere tahsis etmiştir. Medrese vakfının gelirleri; müderris, fakîh, imam, müezzin, talebe, temizlikçi, aydınlatma görevlisi ve diğer görevlilere belirli oranlarda dağıtılmıştır. Artan gelirler ise buğday ve arpa şeklinde yine belli oranlarda vakıf görevlilerine dağıtılmıştır. Vakfın gelirleri azaldığı dönemlerde ise vakıf görevlilerine verilen para ve diğer şeylerde belirli oranlarda kısıtlamaya gidilmiştir. Nâzırın uygun görmesiyle her yıl şaban ayının ortasında yani berat kandilinde vakıf görevlileri ve ihtiyaç sahiplerine meyve ve tatlı dağıtılması için sekiz yüz Nasırî dirhemi harcanmıştır. Medresede görev yapan müderrisden temizlikçisine kadar her vakıf görevlisinin sağlam bir inanca (ehl-i sünnet) ve güzel ahlaka sahip olması şart koşulmuştur. Medresede ders veren müderris, fukaha ve mütefakkihlerin sayısı yirmiyi geçmemesine dikkat edilmiştir. Bu kısıtlama vakıf gelirinin sınırlı olmasıyla ilgilidir. Eğer vakfın gelirleri artarsa bu sayı yirmi kişiden fazla da olabilirdi.¹³⁶²

3.2.1.11.2. Âdiliyetu's-Suğrâ Medresesi

Dımaşk'ta Bâbu'l-Ferec'in iç kısımlarında yer alan bu medreseyi 656/1258 yılında el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin Ebu Bekir b. Eyyûb'un (ö. 615/1218) kızı Zehra Hatun yaptırmıştır.¹³⁶³ Medresede görevli olarak müderris, muîd, yirmi beş fakîh, imam, müezzin, kapıcı ve hizmetli çalıştırılması gerektiği vakıf şartnamesine yazılmıştır. Zehra Hatun bu medrese için Şam, Halep ve başka yerlerdeki tarım arazileri, dükkân, hamam ve başka gayrimenkulleri de vakfetmiştir.¹³⁶⁴

Memlükler döneminde Mısır ve Suriye bölgelerinde sultan, ümerâ, üst düzey yöneticiler, zengin tâcirler ile bunların eş ve aileleri tarafından yaptırılan medreseler eğitim-öğretim faaliyetlerine büyük katkıda bulunmuştur. Bu medreselerde çok donanımlı hocalar tarafından dersler verilmekteydi. Medreseler bünyesindeki zengin kütüphaneleri sayesinde öğrenciler araştırmalarını buralarda yapıyorlar ve kendilerini daha iyi yetiştiriyorlardı. Bu kütüphaneler sayesinde eğitim-öğretim sadece sınıflara hasredilmemiş oluyor ve aynı zamanda öğrencilerin ufuklarının açılmasına ve onların bireysel olarak gelişmesine de katkı sağlıyordu. Medreselerin sahip olduğu vakıflar sayesinde öğrencilerin her türlü ihtiyaçları giderilmiştir.

¹³⁶¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/307; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 1/792.

¹³⁶² Nuaymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris*, 1/227-228.

¹³⁶³ İbn Tolun, *el-Lema'âtü'l-berkiyye*, 63; Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü's-Şâm*, 6/83.

¹³⁶⁴ Nuaymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris*, 1-278-279.

Bu durum günümüz üniversiteleriyle karşılaştırıldığında üniversitelerin öğrencilere vakıfları aracılığıyla burslar verdikleri, eğitimlerinin bir bölümünü yurt dışında tamamlamaları için onlara maddi destek verdiklerini söyleyebiliriz. Ayrıca öğrencilerin barınma ihtiyaçlarının Kredi ve Yurtlar Kurumu yurtları ile bazı vakıflar tarafından karşılanması da önem arz etmektedir.

3.2.3. Cami ve Mescitlerde Sosyal Hizmetler

Memlükler döneminde cami ve mescitler ibadet etmenin yanında, eğitim-öğretim mekânı ve farklı uygulamaların yapıldığı yerler olarak da kullanılmıştır. Cami ve mescitler ibadet yeri olarak kullanılmanın yanında sosyal hizmet faaliyetleri için de önemli birer mekân olmuştur.

3.2.3.1. İbn Tolun Camii

Kahire'ye yakın bir konumda Katâi denilen merkezde yer alan bu cami, Tolunoğulları'nın kurucusu Ahmed b. Tolun (254-270/868-884) tarafından 265/879 yılında inşa edilmiştir. Bu cami her ne kadar Ahmed b. Tolun döneminde yaptırılmış olsa da 696/1296 yılında Memlük Sultanı Hüsameddin Lâçin (696-698/1296-1299) döneminde harabe haldeyken âdeta yeniden inşa edilmiştir.¹³⁶⁵ Sultan Lâçin bu caminin yanına bir mescit yaptırmış, ilmi faaliyetler cami ile birlikte bu mescit kısmında da devam etmiştir.¹³⁶⁶

Memlükler döneminde İbn Tolun Camii'nde fıkıh, tefsir, hadis, kıraat ve tıp dersleri veriliyordu. Camide tıp derslerinin yanında hasta muayenesi de yapılıyordu.¹³⁶⁷ Buraya görevli olarak müderris, muîd, hatip, imam, müezzin, temizlikçi ve hizmetliler görevlendirilmiştir.¹³⁶⁸

İbn Tolun Camii'nin öğretici kadrosunda zamanla güncellemeler yapılmıştır. 767/1365 yılında Emir Yelboğa el-Ömerî el-Hasekî (ö. 768/1367) bu camide verilen derslerle ilgili bir düzenleme yapmıştır. Burada eğitim gören öğrenciler için yedi Hanefî müderris atamıştır. Talebelerden herbir fakîhe aylık kırk dirhem ve bir irdeb buğday vermiştir. Emir Yelboğa aynı zamanda vakfa ait dükkân, değirmen ve fırın gibi gayrimenkullerin tamirat ve yenilenmelerini de yaptırmıştır.¹³⁶⁹ Bu camide görev yapan hocalara çeşitli mansıplar verilmiştir. Bu mansıplardan bazıları arasında; fıkıh müderrisi, hadis şeyhi, tıp müderrisi ve

¹³⁶⁵ Safedî, *el-Vâfi*, 15/291; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 5/469; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/42-44. Cami'ye kendi malından yirmi bin dinar para harcamıştır. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/42-43.

¹³⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/365.

¹³⁶⁷ Safedî, *Ayânü'l-Asr*, 4/171; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/43; İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/94; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 5/221; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 6/285.

¹³⁶⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/43.

¹³⁶⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/365; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/44.

bu derslerin muîdleri de sayılabilir. Ulemâya sunduğu mansıpların yanında İbn Tolun Camii; farklı alanlardaki ders halkaları¹³⁷⁰ sûfler için dergâh, halkın ibadet mekânı ve yetimler mektebi gibi imkânlarıyla büyük bir külliye görünümündeydi.¹³⁷¹ Bütün bu sayılan özellikleriyle birlikte camide müderrislik yapmak o dönemin en prestijli makamlarındandı.¹³⁷²

Bu camide ilim öğrenenler arasında; talebeler, fakir ve muhtaçlar ile genç-yaşlı, kadın-erkek her kesimden insan vardı. Bu sayılan gruplara gıda ve barınma imkânı sunuluyordu. Sultan Baybars el-Bundukdârî dönemi 662/1262 yılında kuraklık, kıtlık ve pahalılıktan dolayı gıda tedarikinde sıkıntılar yaşanmıştır. Sultan Baybars fakir ve muhtaçların buğday ve diğer gıda ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli tedbirleri almıştır. Bu tedbirlerden biri de İbn Tolun Camii ve Zâviyesinde kalan vakıf görevlilerine günlük yüz irdeb buğday dağıtılmasıdır. Buğday dağıtımıyla birlikte burada kalan fakirlerin her birine yarım dinar ile birlikte yemek de verilmiştir. Bu yardımlar bu yılın ramazan ayına kadar devam etmiştir.¹³⁷³

Camilerde yapılan hayırseverlik örneklerinden biri de ramazan aylarında buralara iftar çadırları kurulmasıydı. İbn Tolun Camii'nde de ramazan aylarında kurulan iftar çadırlarında; fakir, muhtaç ve diğer dezavantajlı gruplar aileleriyle birlikte iftarlarını yaparlardı.¹³⁷⁴ Ramazan aylarında İbn Tolun Camii ve Mısır diyarında kurulan bazı iftar çadırlarında sahur yemeği de verilirdi.¹³⁷⁵

3.2.3.2. Ezher Camii

Kahire'de yer alan caminin yapımına, Fatimî vezir ve komutan Cevher es-Sıkkî tarafından 359/970 yılında başlanmış ve 361/972 yılında tamamlanmıştır.¹³⁷⁶ Bu camide 378/989 yılından itibaren ilk ders halkası oluşturulmuş, cuma günleri cuma namazından ikinci namazına kadar ders işlenmiş ve burada ders veren fukahaya da maaş verilmiştir.¹³⁷⁷ Memlükler dönemi Sultan Baybars el-Bundukdârî zamanında bu caminin gerekli onarım ve tadilatı yapılmıştır.¹³⁷⁸ Sultan Nâsır Muhammed dönemi 702/1303 yılında Mısır'da meydana

¹³⁷⁰ Camilerde oluşan ders halkalarına *tasdir* denilmiştir. Bu görev bir mansıp olarak kabul edilmiş ve bu vazifeyi yerine getirerek camilerde ders veren hocalara aylık maaş verilmiştir. Harun Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulemâ ve Medrese (1154-1260)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 304.

¹³⁷¹ Muhammet Enes Midilli, "Memlükler Döneminde Bir İlim Kurumu: İbn Tolun Camii ve Ulemâya Sunduğu Mansıplar", *İslam Araştırmaları Dergisi* 44 (2020), 65-67.

¹³⁷² Kalkaşendî, *Subhu'l-aşâ*, 4/40.

¹³⁷³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/6.

¹³⁷⁴ Mübârek, *el-Hitatü't-Tevfikıyyetü'l-cedîde*, 4/46.

¹³⁷⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/401, 419; Makrîzî, *el-Hitat*, 2/252.

¹³⁷⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-aşâ*, 3/410; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/51-52; Suyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, 2/237, 251.

¹³⁷⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/51-52.

¹³⁷⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/52-54; Suyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, 2/251; Yunus - Tevfik, *el-Ezher*, 35.

gelen şiddetli depremde cami çok hasar görmüştür. Sultan Nâsır'ın görevlendirdiği Emir Seyfeddin Sâlâr (ö. 710/1311) caminin gerekli onarım ve yenileme işlemlerini yerine getirmiştir.¹³⁷⁹ Bu camide yine Sultan Nâsır Muhammed döneminde 715/1316 yılı ve Sultan Nâsır Hasan dönemi 761/1360 yılında gerekli onarım ve yenileme çalışmaları yapılmıştır. Sultan Nâsır Hasan döneminde bu camiye Müslüman yetim çocukların Kur'an-ı Kerim öğrenmeleri için bir tane mekteb-i sebîl yaptırılmıştır. Ayrıca bu camiye komşu olan fakirlere yemek dağıtılmıştır.¹³⁸⁰ Ezher Camii'nde dini ve pozitif ilimlerle ilgili kitapların bulunduğu bir de kütüphane vardı. Kitap alma imkânı bulamayan fakir ve muhtaçların kütüphanedeki kitaplardan istifade etmelerine öncelik verilirdi.¹³⁸¹

Ezher Camii'nde Fâtımîler döneminden sonra Sultan Baybars el-Bundukdârî döneminde 665/1267 yılında uzun bir aradan sonra ilk cuma namazı kılınmıştır.¹³⁸² Bu camide Şafîiler ve Hanefîler için fıkıh dersleri verilmiş, hadis, tefsir, kıraat, tıp¹³⁸³ ve diğer ilimlerle ilgili ders halkaları da oluşturulmuştur.¹³⁸⁴ Sultan Nâsır Hasan döneminde Hanefîler için de ayrı ders halkaları kurulmuştur. Camide; ders halkaları yanında, vaaz dinleyenler için ders halkaları ve zikir çekenler için halkalar vardı.¹³⁸⁵ Kadınlar da Ezher Camii'nde kurulan ders halkalarına katılabiliyordu.¹³⁸⁶ Ezher Camii'nde dini ilimlerle ilgili dersler sabah erkenden başlayıp öğle vaktine kadar devam ederdi. Tıpla ilgili dersler ise öğle vakti başlayıp ikinci vaktine kadar devam ederdi.¹³⁸⁷

Ezher Camii inşa edildiğinden itibaren yabancılar ve fakirler burada ikamet etmekteydi. Memlûkler döneminde de bu camide kalan fakir ve yabancıların sayısı aynı gün içerisinde yedi yüz elli kişiye kadar ulaştığı oluyordu. Burada kalan yabancılar da fıkıh, hadis, kıraat gibi ders halkalarına, vaaz ve zikir halkalarına katılabiliyorlardı. Hayırseverler bu camiye altın, gümüş gibi menkulleri ve gayrimenkullerini vakfediyorlardı. Bu gelirlerle burada kalanların barınma, yeme-içme, ekmek ve tatlı gibi ihtiyaçları karşılanıyordu. Hayırseverler özellikle dini bayramlar, ramazan ayı ve kandil geceleri gibi önemli gün ve gecelerde daha fazla bağış yapıyorlardı.¹³⁸⁸

¹³⁷⁹ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/56; Yunus - Tevfik, *el-Ezher*, 36.

¹³⁸⁰ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/56.

¹³⁸¹ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 255.

¹³⁸² Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 2/360, 4/166; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/135; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/410; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/55.

¹³⁸³ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, 689; Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 9/147.

¹³⁸⁴ İbn Abdizzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, 277; İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/219; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/55.

¹³⁸⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/135; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/56-57.

¹³⁸⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, 2/260.

¹³⁸⁷ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, 689.

¹³⁸⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/57; Makrîzî, *es-Sülûk*, 6/390. Burada kalanların bir kısmı kalacak yerleri olmadığından ve bir kısım insanlar ise bu mekânın bereketinden istifade edebilmek için camide kalmayı tercih ederdi. Bir kısım insan da yaz ayları ve Ramazan ayı gecelerinde burada kalmanın kendilerini rahatlattığını düşünerek burada

Mısır'ın farklı yerlerinde ve Ezher Camii'nde; ramazan ayı, mevlit kandili ve diğer kandillerde; çeşitli sofralar kurulur burada kalan fakir ve muhtaç kimselere yemek ikram edilirdi. Bu zaman dilimlerinde her kandilde beş rıtl fıstık olmak üzere toplamda yirmi rıtl fıstık dağıtılırdı.¹³⁸⁹ Bazı vakıflar aracılığıyla Ezher Camii'ne komşu olan fakir ve muhtaçlara gerekli yardımlar yapılmıştır. Emir Yeşbek Vakfı Ezher Camisine komşu olan fakirlere günlük yemekler hazırlanarak dağıtmıştır. Bu vakıf aracılığıyla fakir ve muhtaçlara günlük bir rıtl ekmek ve sadaka da verilmiştir.¹³⁹⁰

Ezher Camii, kuraklığın yaşandığı zamanlarda halkın yağmur duası için tercih ettiği mekânlardan biri olmuştur. Sultan Eşref II. Şa'bân dönemi 773/1372 yılında Nil Nehri'nin su seviyesinin düşüklüğünden dolayı burada dua edilmiş ve sonrasında yağın yağmurlarla su seviyesi yükselmiştir.¹³⁹¹

Mısır'da veba ve benzeri salgın hastalıklardan çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Böyle zamanlarda halk cami, medrese, hankâh gibi yerlerde toplanır, Kur'an-ı Kerim ve *Sahih-i Buhari* okurlar sonra da salgının geçmesi için dua ederlerdi. Ezher Camii de böyle durumlarda dua edilen mekânlardan biriydi.¹³⁹²

3.2.3.3. Melik Nâsır Hasan Camii

Bu cami Sultan Hasan Medresesi olarak da bilinmektedir. Kahire'de Birketü'l-fil ile Kal'atü'l-cebel arasında yer alan bu caminin yapımına Sultan Nâsır Hasan 757/1356 yılında başlamıştır. Önemli kısmı Sultan Hasan zamanında yaptırılan bu caminin tamamlanması 764/1363 yılını bulmuştur.¹³⁹³ Cami tamamlandığında Mısır diyarında bunun kadar gösterişli ve ihtişamlı bir binanın varlığına çok nadir rastlandığı kaynaklarda geçmektedir.¹³⁹⁴ Bu külliye'nin müştemilatında cami, medrese, yetimler için mekteb-i sebil ve türbe yer almaktadır. Sultan Nâsır Hasan burası için Mısır ve Şam'daki arazi, bahçe, dükkân, fırın ve değirmen gibi yerler başta olmak üzere çok miktarda gayrimenkulunu vakfetmiştir.¹³⁹⁵

kalmayı tercih ederlerdi. Burada kalanlar o kadar kalabalık olurdu ki bazı zamanlar avlu ve revaklar da dâhil her yer insanlarla dolardı. Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/57-58.

¹³⁸⁹ Makrîzî, *el-Hıtat*, 2/313.

¹³⁹⁰ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 136.

¹³⁹¹ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/10, 507.

¹³⁹² Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/207; İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/354.

¹³⁹³ Safedî, *A'yânü'l-'asr*, 2/247, 249; Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/121-122; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 5/126; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/269; Mübârek, *el-Hıtatü't-Tevfikıyyetü'l-cedîde*, 4/83; Hamza, *el-Hareketü'l-Fikriyye fi Mısır*, 165.

¹³⁹⁴ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/121-122; İbn Şâhin ez-Zâhirî, *Zübde*, 31; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/269; Mübârek, *el-Hıtatü't-Tevfikıyyetü'l-cedîde*, 4/83.

¹³⁹⁵ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/121-122; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/269; Mübârek, *el-Hıtatü't-Tevfikıyyetü'l-cedîde*, 4/83. Sultan Nâsır Hasan bu imaretin yapımına üç yıl kesintisiz olarak devam etmiş önemli kısmı hayattayken tamamlanmıştır. Her gün yirmi bin dirhem/bin miskal altın harcanan bu yapı Mısır diyarının hatta Müslüman

Bu külliyeinin medrese kısmının dört büyük eyvanında dört mezhebe göre fıkıh ve ferâiz dersleri verilmiştir.¹³⁹⁶ Her fıkıh mezhebi adına ders vermesi için birer tane müderris atanmış ve her müderrise yüzer tane öğrenci verilmiştir. Her müderris grubundaki yüz öğrenciden yirmi beşi mütekaddimun (en üst seviye) düzeyinde olup her grubun üç tane de muîd'i vardır. Her fıkıh dersini veren müderrise aylık üç yüz dirhem, muîde yüz dirhem ve fıkıh öğrencilerine ise toplam dört bin iki yüz elli dirhem veriliyor ve her öğrenciye aylık en az yirmi dirhem gelecek şekilde paylaştırılıyordu. Ayrıca nakibe (öğrenci temsilcisi) ise diğer öğrencilerden on dirhem daha fazla veriliyordu. Tefsir müderrisine aylık üç yüz dirhem, bu müderrisle ders gören otuz talebenin her birine on dirhem veriliyordu. Kâtibu'l-gaybe (öğrencilerin devam-devamsızlıkları takip eden sorumlu öğrenci) olarak görevli talebelere de aylık yirmi dirhem veriliyordu.¹³⁹⁷

Külliyeinin medrese kısmında görev yapan her hadis müderrisinin otuz talebesi vardı. Hadis müderrisine aylık üç yüz dirhem ve hadis mukrîsine de kırk dirhem veriliyordu. Hadis talebelerine aylık on'ar dirhem, nakib'e ise yirmi dirhem veriliyordu. Camide ders veren görevlilerden şeyhlere ise aylık üç yüz dirhem ve mukrîlere ise kırk'ar dirhem veriliyordu. Camide cuma günleri Kur'an-ı Kerim ve hadis okunuyor, sonrasında mâdih (öväücü) Hz. Peygamberi, sultanı, ailesini/zürriyetini ve bütün Müslümanları övecek şekilde sözler söylüyor ve dua ediyordu. Mâdih'e aylık kırk dirhem veriliyordu.¹³⁹⁸

Hafız olup sabah namazlarından sonra Kur'an-ı Kerim'i yedi kıraat üzere okuyanlara aylık yüz elli dirhem veriliyordu. Külliyeinin mescid ve medresedeki dört hafız imamına aylık altmış dirhem ve ramazan ayında ise buna ilave olarak kırk dirhem daha veriliyordu. Caminin dönüşümlü görev yapan güzel sesli otuz iki müezzininden her birine aylık elli dirhem ve ramazan ayında ise ilave on altı dirhem daha veriliyordu. Külliyeinin türbesinde gece-gündüz, dönüşümlü Kur'an-ı Kerim okuyan altmış mukrî'den gündüzleri okuyanlara aylık otuz beş dirhem, geceleri okuyanlara ise kırk beş dirhem veriliyordu. Gece-gündüz Kur'an-ı Kerimin düzenli olarak okunup okunmadığını kontrol etmekle sorumlu nâkıb'a ise aylık kırk dirhem veriliyordu. Caminin kible eyvanındaki iki mushaf okuyucusuna aylık elli dirhem; mushafı sabah namazından sonra ve cuma namazlarından önce okunacağı yere götüren, okumalar bittikten sonra tekrar yerine koymakla sorumlu görevliye ise aylık otuz dirhem veriliyordu. Hâzinü'l-kütüb'e aylık yüz dirhem veriliyordu.¹³⁹⁹

beldelerin en görkemli, düzenli ve ihtişamlı yapılarından olmuştur. Sultan Nâsır Hasan: "Sultan bu yapıyı tamamlamaya güç yetiremedi denilmesin diye bütün masrafları ve zorluklarına rağmen bu imareti tamamlamaya çalıştım" demiştir. Bu imareti 764/1363 yılında Tavaşi Beşîr el-Câmedâr tamamlatmıştır. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/121-122.

¹³⁹⁶ Suyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, 2/269; Hasan Bâşa, *Medhal ila'l-asâri'l-İslamiyye* (Kahire: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1990), 131-132.

¹³⁹⁷ Mübârek, *el-Hitatü't-Tevfikıyyetü'l-cedîde*, 4/84.

¹³⁹⁸ Mübârek, *el-Hitatü't-Tevfikıyyetü'l-cedîde*, 4/84.

¹³⁹⁹ Mübârek, *el-Hitatü't-Tevfikıyyetü'l-cedîde*, 4/85.

Türbenin on hizmetlisi, bu mekâna zarar verebilecek kişilerin her türlü fesadına karşı burayı koruyordu. Bütün hizmetlilere aylık bin beş yüz dirhem veriliyordu. Bu hizmetliler arasında; temizlikçi, çöp toplayan, yatılı kalanların yataklarından sorumlu oda görevlisi, vakıf kapkacaklarını koruyan, suibriklerini dolduran ve suyun getirilmesinde görevli kişiler vardı. Yatak ve sergilerden sorumlu cami, medrese ve kubbe kısmında görevli yirmi ferrâş¹⁴⁰⁰ ve bunların iki de reisi vardı. Reislere aylık elliser, ferrâşlara ise kırkar dirhem veriliyordu. Kapıları açma-kapama ve giriş-çıkışları kontrol eden altı kapıcıya aylık iki yüz kırk dirhem veriliyordu.¹⁴⁰¹

Külliyeye içerisinde yer alan mekteb-i sebilde Müslüman yetimlere Kur'an-ı Kerim öğretiliyor ve hüsn-i hat kursu da veriliyordu. Burada öğretici olarak müeddib ve ârifler¹⁴⁰² görev yapıyordu. Mektebdeki her bir öğreticiye yüz yetim çocuk düşüyordu. Müeddiblerin her birine aylık altmış, âriflerin her birine ise kırk dihem veriliyordu. Yetimlerin geçimlerini sağlamaları ve kıyafet ihtiyacını karşılamaları için aylık üç bin dirhem veriliyordu. Yetimler, Kur'an-ı Kerim'i ezberleyip hafız olurlarsa elli dirhem yetime ve elli dirhem de müeddibine veriliyordu. Müeddibe bu para, yetim çocuğun, mürekkep, kalem, tahta ve silgi gibi ihtiyaçlarını karşılaması için veriliyordu. Yetimler büluğ çağına eriştiklerinde bu mektepten ayrılır ve diğer eğitim kurumlarında öğretimlerine devam ederlerdi.¹⁴⁰³

Külliyede hoca, talebe ve vakıf görevlileri hastalandıklarında onları muayene eden biri genel muayene doktoru, diğer ikisi de cerrahî ve göz doktoru olmak üzere üç hekim vardı. Külliye vakfı tarafından genel muayene doktoru ile göz hekimine aylık yüz yirmişer dirhem, cerraha kırk dirhem veriliyordu.¹⁴⁰⁴

Bu külliye vakfı nâzırına aylık bin dirhem, vakıf hesap işlerini yürüten müstevfi'ye dört yüz dirhem, iki şâhide¹⁴⁰⁵ üç yüz dirhem ve hesap işlerini yazmakla görevli *âmil'e*¹⁴⁰⁶ yüz elli

¹⁴⁰⁰ Ferrâş; vakıf binalarında odaların ve ortak kullanılan alanların temizliği, süpürülmesi gibi işleri yürüten hizmetlidir. Devlet Abdullah Abdülkerim, *el-Havânik fî Mısır fi'l-asrayni'l-Eyyübî ve'l-Memlûki* (Mekke: Umm al-Qura University, Doktora Tezi, 2019), 218-220; Saîd, "Hankahâtu Mısır", 1457.

¹⁴⁰¹ Mübârek, *el-Hitatü't-Tevfikıyyetü'l-cedîde*, 4/85.

¹⁴⁰² Müeddib; mekteplerde eğitim-öğretim faaliyetlerinin asıl sorumlusu olan eğitmene denir. Ârif; müeddiplere yardımcı olmak üzere mekteplere tayin edilen yardımcı eğitmene denir. Mekteplerde eğitimciler tarafından, çocuklara Kur'an-ı Kerim ezberi yaptırılır ve yazı yazma öğretilirdi. Müeddib ile ârif, eğitim-öğretim faaliyetlerini beraber yürütürlerdi. İbn Hacer, *İnbâ'u'l-gumr*, 1/293; Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısırî fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 150-152, 167-168.

¹⁴⁰³ Mübârek, *el-Hitatü't-Tevfikıyyetü'l-cedîde*, 4/85.

¹⁴⁰⁴ Mübârek, *el-Hitatü't-Tevfikıyyetü'l-cedîde*, 4/85.

¹⁴⁰⁵ Şâhid, vakıflarda ihtiyaç duyulan malzemeleri tedarik eden ve vakıf hizmetlerinin yerine getirilmesinde gerekli kontrolleri yapan görevlidir. Şâhid aynı zamanda vakıflardaki hesap işlemlerini de yazardı. Memmâtî, *Kavânîn*, 9.

¹⁴⁰⁶ Âmil; zekât, cizye ve vergi toplamakla görevli kişilerden biridir. Aynı zamanda âmil, vakıfların gelir-giderlerini ve hesap işlerini yürütmekle sorumlu görevlilerden biridir. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/44; Makrîzî, *el-Hitat*, 3/391.

dirhem veriliyordu. Vakıf hesaplarını takip edip gelirleri toplayan *şâd*'a¹⁴⁰⁷ aylık yüz dirhem, vakıf mallarını korumak ve gerekli yerlere dağıtımından sorumlu görevlilerden emîn'e yüz dirhem veriliyordu. *Sayrafi*'ye¹⁴⁰⁸ aylık yüz dirhem, vakıf binalarının dış cephelerini korumakla görevli olan *satuhi*'ye ise kırk dirhem veriliyordu. Tuvalet, yol ve açık alanları temizlemek, süpürmek ve toz kalkmasını önlemek için su serpmekle görevli iki kişiden her birine aylık kırkar dirhem veriliyordu. İmaretin her tarafına suyun ulaştırılması için gerekli kova, sünger ve maşraba gibi malzemelerin tedarikini sağlayan görevlilere de ücretleri ödeniyordu. Vakıf tarafından imaretin aydınlatılması için beyaz mum, fitil, yağ, cam fanus ve diğer malzemeler tedarik ediliyor; ramazan ayı, kandil geceleri, sabah ve yatsı namazlarında aydınlatma işi daha titiz bir şekilde yapılıyordu.¹⁴⁰⁹

Külliyeye vakfı tarafından cuma geceleri beş kınar¹⁴¹⁰ koyun eti, on sekiz kınar ekmek, bal, hububat, tanelenmiş nar, yağ ve odun alınıyordu. Ayrıca yemek pişirme ve dağıtma ücreti de karşılanıyor ve yemek hazırlatılıyordu. Hazırlanan bu yemeğin yarısı vakıf görevlilerine, diğer yarısı ise külliyyeye komşu olan fakir, muhtaç ihtiyaç sahibi kişilere dağıtılıyordu.¹⁴¹¹

Külliyeye vakfı tarafından fakir ve muhtaçlara cuma günleri hazırlatılıp dağıtılan yemeklerin benzeri, ramazan ayı, âşure günü ve diğer bazı önemli günlerde de dağıtılıyordu. Ayrıca her yıl ramazan ayında imkânlar ölçüsünde ve vakfiyede belirlenen hususlar göz önünde bulundurularak yirmi üç kınar zeytinyağı ve altmış dört rıtl şeker vakıf görevlilerine dağıtılıyordu.¹⁴¹²

Vakıf tarafından Kurban Bayramlarında iki deve, yirmi sığır ve on baş koç kurban edilir, bu etler vakıf görevlileri, talebeler, fakir ve muhtaçlara dağıtılırdı. Her yıl vakıf tarafından bin gömlek, bin takiyye¹⁴¹³ ve bin tane de ayakkabı talebelere, vakıf görevlilerine, fakir ve muhtaçlara dağıtılıyordu.¹⁴¹⁴

Vakıf yukarıda sayılan tüm giderleri karşıladıktan sonra eğer vakıf kasasında para kalırsa bu kalan para ile mahkûmların hapisane vergileri ödenerek onların haptisten kurtarılmaları

¹⁴⁰⁷ Şâd, mali konuları teftiş etmekle görevli uzman memurlardan biridir. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/462.

¹⁴⁰⁸ Sayrafi; vakıflarda tahsildarlık görevini yerine getiren kişidir. Bu görevlinin vakıfta çalışabilmesi için Müslüman olması şartı vardı. Makrîzî, *el-Hitat*, 3/390-391.

¹⁴⁰⁹ Mübârek, *el-Hitatü't-Tevfikıyyetü'l-cedîde*, 4/85.

¹⁴¹⁰ Kınar, ağırlık ölçüsü birimidir. Mısır'da baharatları tartmak için kullanılmış olan kınar 45 kg'dır. Farklı kınarlar da vardı. Biber için kullanılan 43,456 kg'dı. Kınarı leysi'ye göre bir kınar 62 kg, Kınarı Cervî'ye bir kınar göre 96,7 kg ve Menn Kınarına göre bir kınar 81,4 kg'a denk gelmekteydi. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 5/119; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/512; Hinz, "İslam'da Ölçü Sistemleri", 30-31; Kallek, "Kantar", 24/318-319.

¹⁴¹¹ Mübârek, *el-Hitatü't-Tevfikıyyetü'l-cedîde*, 4/85.

¹⁴¹² Mübârek, *el-Hitatü't-Tevfikıyyetü'l-cedîde*, 4/86.

¹⁴¹³ Takiyye/Kaba/Kapşon; siyah ipekten yapılmış başa giyilen/takılan şey. Baştan aşağı sarkan sarığa benzer kabartma işlemeli/simli hoş görünümlü başörtüsü şeklindeki kıyafettir. Aşırı sıcaklara karşı başı korumak için kullanılırdı. Makrîzî, *es-Sülûk*, 6/16; Bozkurt, "Sarık", 36/152.

¹⁴¹⁴ Mübârek, *el-Hitatü't-Tevfikıyyetü'l-cedîde*, 4/86.

sağlanırdı. Bütün bu masrafları karşıladıktan sonra vakfın parası kalırsa borçluların ödeyemedikleri borçları ödenir ve bu para ile aynı zamanda Müslüman esirlerin kurtuluş akçeleri de ödenerek onların esaretten kurtulmaları sağlanırdı. Ayrıca vakıf gelirlerinden farz olan hac görevini yerine getiremeyen Müslümanların hacca gitmeleri için gerekli maddi destek de verilirdi. Bütün bunların yanında cenazesini kaldıramayacak durumda olan fakir ve muhtaçların cenazeleri yıkanır, kefenlenir ve defin işlemleri yerine getirilirdi. Fakir ve muhtaçların hastaları tedavi ettirilir, aç kalanların yemek ihtiyacı karşılanır ve su ihtiyacını karşılamak için su havuzu, su kanalları ve çeşmeler de yaptırılırdı. Fakir, muhtaç, engelli ve yoksul ev hanımları ile yolculara vakıf nâzırı tarafından muhtaçlık durumlarına göre nakit para, kıyafet, yeme-içme gibi ihtiyaçlarının karşılanmasına da yardımcı olunurdu.¹⁴¹⁵

Başta eğitim-öğretim faaliyetleri olmak üzere, fakir, muhtaç ve diğer dezavantajlı grupların her türlü ihtiyaçlarını karşılayan ve vakıfları da içerisine alan külliye, o dönemin sosyal hizmet kurumları arasında yer almaktadır. Külliye, başta medreseler olmak üzere cami, türbe, mescit, yetimler mektebi ve kütüphane gibi kurumlarda çok sayıda farklı statülerde personel istihdam etmiştir. Bu durum bu kadar insanın geçimini sağlamada onlara yardımcı olan vakıfların iyi bir hayır kurumu olduğunu ve sistemli çalıştırılarak bu işlerin üstesinden geldiğini göstermektedir. Memlûkler döneminde külliye vakıfları aracılığıyla insan hayatının hemen her alanına dokunurken günümüzde bu hizmetler, başta Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı olmak üzere, Gençlik ve Spor Bakanlığı, belediyeler, vakıflar ve çeşitli sivil toplum örgütleri gibi kurumlar bu sosyal hizmet faaliyetlerine destek vermektedirler.

3.2.4. Mekteb-i Sebiller/Dârüleytâmlar

Dârüleytâm, yetimlerin¹⁴¹⁶ eğitim gördüğü yer anlamına gelmekte olup Memlûkler döneminde de Müslüman yetim ve diğer çocukların eğitim-öğretim gördükleri mekân için kullanılmıştır. Yetim ve diğer çocukların eğitim-öğretim gördüğü mekânlar için dârüleytâmın yanında mekteb,¹⁴¹⁷ mekteb-i sebil,¹⁴¹⁸ mektebül'-eytâm,¹⁴¹⁹ küttâb¹⁴²⁰ ve sebil-i küttâb¹⁴²¹ gibi terimler de aynı anlamda kullanılmıştır.

¹⁴¹⁵ Mübârek, *el-Hitatü't-Tevfikıyyetü'l-cedîde*, 4/86; Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısr*, 134, 140-143, 147, 223, 225. Ayrıca Ramazan ayında çok miktarda pasta/kek, hurma ve fındığı borçlulara ve fakirlere dağıtırlardı. Bayram vesilesiyle fakirlerle kaynaşmaya önem verilir ve onların gönülleri alınır. Kurban Bayramlarında diğer kurbanlık hayvanlarla birlikte arvas/bir geyik türü de kesilirdi. Kurbanlık hayvanların ve arvasların etleri yetim, fakir, muhtaç ve vakıf görevlilerine dağıtırdı. Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısr*, 134, 140-143.

¹⁴¹⁶ Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir er-Râzî, *Muhtârü's-Sihâh*, thk. Yusuf Şeyh Muhammed (Beyrut-Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye-ed-Dâru'n-Numuzeciyye, 1420), 348; Ebû'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Hamavî el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr fi garîbi's-Serhi'l-kebîr li'r-Râfi'i* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 2/679; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 34/134.

¹⁴¹⁷ Yûnînî, *Zeylü Mir'âti'z-zamân*, 2/230; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 45/403; Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/448; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 7/121.

İslâm'ın ilk yayılmaya başladığı dönemlerden itibaren küttâb denilen yerlerde okuma-yazma ve Kur'an-ı Kerim öğretimi yapılmaktaydı.¹⁴²² Küttâb ve mektep terimleri birbirlerinin yerine kullanılmıştır. Mektepleri işlevselliği açısından iki gruba ayıranlar vardır. Bunlardan birinci grup, mektepleri sadece okuma-yazma öğretilen mekânlar olarak görürken, diğer bir grup ise, Kur'an-ı Kerim ve İslâm dininin temel esaslarının öğretildiği mekânlar olarak görmektedirler.¹⁴²³ Bu ayrıma karşı çıkıp mekteplerin; okuma-yazma, Kur'an-ı Kerim okuma ve basit hesaplamalar yapma gibi derslerin birlikte öğretildiği mekânlar olduğunu savunanlar da vardır.¹⁴²⁴ Memlûkler döneminde mektepler genellikle iki kısmı da kapsayacak şekilde hem okuma-yazma öğretilen yer hem de Kur'an-ı Kerim okuma ve İslâm dininin esaslarının öğretildiği mekânlar için kullanılmıştır. Yetimler mektebinde de diğer mekteplerde olduğu gibi çocuklara Kur'an-ı Kerim'i okuma ve ezberlemenin yanında, İslâm akidesini öğretme gibi eğitimler de veriliyordu.¹⁴²⁵

Memlûkler döneminde genel olarak mektepler eğitimin ücretli-ücretsiz olması açısından ikiye ayrılıyordu. Birincisi, anne-babaların çocuklarını okula gönderme karşılığında ücret ödedikleri Cevâzü'l-mekâtibi'l-hâssa denilen yerlerdi. Özel okul statüsünde olan bu kurumlarda eğitim-öğretim faaliyetleri öğretmen nezaretinde yürütülürdü. İkinci kısım ise; tüm halka açık mektepler olup sultan, ümerâ, devlet ricali ve zengin tâcirler tarafından yaptırılıp ücretsiz eğitim veren mekânlardı. Buralarda özellikle fakir Müslüman yetim çocukları ve diğerleri de ücretsiz eğitim alırlardı. Bu mekteplerde fakir, muhtaç ve yetim çocukların yanında asker çocukları da eğitim görürdü. İkinci tür mektepler vakıflar aracılığıyla finanse edilirdi. Vakıf tüzüğüne göre yetimlere ayni ve nakdi yardımlar yapılır, müessesenin eğitim ve diğer tüm giderleri vakıf tarafından karşılanırdı.¹⁴²⁶

Memlûkler döneminde mektepler genellikle külliye tarzındaki yapıların içeriğinde yer almıştır. Yanına mektep inşa edilen yapılar arasında bîmâristan, medrese, cami ve hankâh gibi kurumlar vardır.¹⁴²⁷ Mekteplerde öğretici olarak müeddib,¹⁴²⁸ fakîh,¹⁴²⁹ muallim¹⁴³⁰ ve ârif

¹⁴¹⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/181, 33/305; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/279; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 10/126; Suyûtî, *Hüsünü'l-muhâdara*, 2/269.

¹⁴¹⁹ Zehebî, *Mu'cemü's-şüyûh*, 1/102; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/87; Makrîzî, *el-Hıtat*, 2/344, 4/269; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/138.

¹⁴²⁰ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/205, 293.

¹⁴²¹ 774/1373 yılında Emir Olcay el-Yûsufî (ö. 774/1373), bu medresesi'nin yanına sebil-i küttâb yaptırmıştır. Gülşen Baş - Eda Eriş Kızgın, "Batılılaşma Dönemi İstanbul Sebil-i Küttapları", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 10/27 (2023), 294.

¹⁴²² Nebi Bozkurt, "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 5.

¹⁴²³ Atmaca, *Memlûkler Döneminde Halep'te Eğitim-Öğretim Müesseseleri ve Ulemâ*, 90-91.

¹⁴²⁴ Ahmed Emin, *Duhâ'l-İslam* (Kahire: Müessetü Hindawi li Talimi ve's-Sekâfe, 2012), 2/416.

¹⁴²⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/87, 33/154; Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/448; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 10/126; Ali, *el-Kuds fi'l-asri'l-Memlûkî*, 157.

¹⁴²⁶ Ali, *el-Kuds fi'l-asri'l-Memlûkî*, 157; Yiğit, "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketi", 5/749-750.

¹⁴²⁷ Bitişliğine mektep yaptırılan kurumlara örnek olarak; Mısır'da Ezher Camii, Harubiyye Medresesi. Halep'te Şerifiyye Medresesi, Salihîye Medresesi ve Şam'da Çakmakiyye Medreseleri de örnek olarak verilebilir. Kahire'de

gibi eğitimciler görevlendirilirdi.¹⁴³¹ Her mektebe bir müeddib atanır, eğitim müeddib öncülüğünde verilir ve ârifler¹⁴³² de müeddiblere yardımcı olarak eğitim faaliyetine yardımcı olurlardı. Müeddib yerine bazen fakîhin¹⁴³³ atandığı da olurdu. Eğitim-öğretimden sorumlu eğitimcilerin ilim sahibi, güzel ahlaklı, itikadı sağlam ve toplumsal hayatta saygın birer kişi olmasına dikkat edilirdi.¹⁴³⁴

Mekteplerde çocuklara, Kur'an-ı Kerim'i yazma/okuma/ezberlemenin yanında, basit hesap işlemleri de öğretiliyordu.¹⁴³⁵ Bunlarla birlikte mekteplerde çocuklara İslâm dininin beş temel esası, Arapça hattıyla yazma, hadis, şiir ve adâb-ı muâşeret dersleri öğretiliyordu.¹⁴³⁶ Çocuklara gerekli eğitim materyali olan kalem, mürekkep ve yazı tahtası vakıflar tarafından karşılanıyordu. Mekteplerdeki eğitimden amaç sadece Kur'an-ı Kerim okuma, ezberleme ve Arapça yazmadan ibaret değildi.¹⁴³⁷ Bu sayılanların yanında güzel ahlaklı ve sağlam bir karaktere sahip olmaları için de eğitim veriliyordu. Çocukların eğitim-öğretim isteklerinin canlı tutulması, âdâb-ı muâşeret kurallarını öğrenmeleri, anne-babalarına itaatkâr bir evlat

Mansuriye Hastanesi ile Siryakus ve Alaiye Hankâhları örnek olarak gösterilebilir. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/305; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/317; Makrîzî, *el-Hitât*, 4/56, 208-209, 269, 293; İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 3/486; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 3/146, 6/10; Ebû zer el-Halebî, *Künûzü'z-zeheb fî Târîhi Haleb*, 1/440-441; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 3/221; Nuaymî, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris*, 1/375; Bâşa, *Medhal ila'l-asâri'l-İslamiyye*, 130.

¹⁴²⁸ Müeddib; mekteplerdeki başöğretmandir. Müeddibin güzel ahlaklı, iffetli, sağlam itikatlı, şefkatli ve evli olanı tercih edilirdi. Ziyâüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî İbnü'l-Uhuvve, *Me'âlimü'l-kurbe fî talebi'l-hisbe* (Cambridge: Daru'l-funun, ts.), 170.

¹⁴²⁹ Mekteplerde eğitimci olarak fakîhler de vardı. Sultan Mansur Kalavun'un yaptırdığı hastane ve medresenin yakınında inşa ettirdiği mekteb-i sebil'de iki fakih, Müslüman yetim çocuklara eğitim veriyor ve Kur'an-ı Kerim öğretiyordu. Küttâb mualliminin/fakihinin şu özelliklere sahip olması tercih edilirdi; sağlam bir akidesi olmalı, anne-babalar çocuklarını verdikleri muallimin inancının sağlam olup-olmadığını araştırmalı sonra o muallime çocuklarını eğitmesi için vermelidir. Muallim, Kur'an-ı Kerimi okumayı ve yazmayı öğretmeli sonrasında hadisleri öğretmelidir. Düzgün fitratlı, toplumsal hayatın içerisinde gelen, akıllı, namuslu, dindar ve güvenilir biri olmalıdır. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/112; Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'âm*, 101.

¹⁴³⁰ 723/1323 yılında Emir Melik Müeyyed'in yaptırdığı medresenin yanındaki darüleytam'da Kur'an-ı Kerim öğretmesi için muallim görevlendirilmiştir. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/154.

¹⁴³¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/112; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 7/113, 43/309, 51/329; Safedî, *A'yânü'l-'asr*, 1/493; Safedî, *el-Vâfi*, 19/132, 16/207, ; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, 1/224; İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 3/486; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 2/18.

¹⁴³² Mekteplerde eğitimci yapan müeddib ve âriflerin bazı nitelikleri taşıması şart koşulurdu. Çocuklara karşı narin ve güzel ahlaklı olmaları, sertlik ve şiddetten uzak durmaları ve eğitim-öğretimi sevdirmeleri bu şartlardan bazılarıydı. Ârifler ayrıca, fitraten eğitim-öğretime yatkın olmalı, edepli olmalı ve müeddibin olmadığı durumlarda çocukların eğitimiyle ilgilenip eğitimde geri kalmış çocukları diğerlerinin seviyesine kavuşturmalıdır. Çocukların ihtiyaç duyduğu farklı konularda onlara yardımcı olması şart koşulmuştur. İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/293; Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 150-152, 167-168.

¹⁴³³ Bu vakıf vesikasına göre, müeddib veya fakîh, sufilere arasından da seçilebiliyordu. Vakfiyede müeddib veya fakîhin taşıması gereken özellikler şöyle sıralanıyor; itikadı sağlam, hafız, akıllı, iffetli, emaneti koruyan, evli, Kur'an-ı Kerim'i yazmayı öğretebilen, mekteb-i sebil'de yetim çocuklara muallimlik yapabilen vasıfları taşımalıdır. Emin, "Vesikatu vakfi's-Sultan Kayıtbay", 37.

¹⁴³⁴ Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 150-152, 167.

¹⁴³⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/112; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 41/146; Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Mu'cemü's-şüyüh*, thk. Beşar Avad vd. (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2004), 70-71, 366; Makrîzî, *el-Hitât*, 4/56; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/431; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 2/290, 8/220.

¹⁴³⁶ İbnü'l-Uhuvve, *Me'âlimü'l-kurbe*, 171-172; Ali, *el-Kuds fî'l-asri'l-Memlûkî*, 158.

¹⁴³⁷ Ali, *el-Kuds fî'l-asri'l-Memlûkî*, 158.

olarak yetiştirilmeleri eğitimin hedefleri arasında yer almaktaydı.¹⁴³⁸ Ayrıca müeddiblerden, eğitim-öğretim sırasında çocukların bireysel farklılıklarını gözetmesi, çocuğun okuma-yazma öğrenmesi ve yorum yapma gücünü geliştirmesi için gerekli desteği vermesi beklenirdi.¹⁴³⁹ Müeddib aynı zamanda çocukların hastalıklarıyla da ilgilenir, kullandıkları herhangi bir ilaç varsa arkadaşlarına ve ailesine danışarak onu çocuklara verir ve hastalığın seyrini sabah-akşam takip ederdi.¹⁴⁴⁰

Mektebe altı-yedi yaşlarında başlayan çocuklar büluğ çağına erişince onlardan yetimlik sıfatı kalkar ve mektepten ayrılmak durumunda kalırlardı.¹⁴⁴¹ Çocuklara verilen eğitimle büluğ çağına erininceye kadar hafız olması hedeflenirdi. Çocuklar büluğ çağına erişince hafız olamasa da mekteple ilişkisi kesilirdi.¹⁴⁴² Mektepteki çocuklardan zamanında hafızlığını tamamlayanlara büyük bir tören düzenlenir, o çocuklara *İsrafe* diye isimlendirilen bir belge/diploma verilirdi. Diploma töreni için mektep süslenir, israfe'yi hak eden çocuğun kendisi de süslenir, ona altından madalya verilir ve anber sürülürdü. Giydiği ipek kıyafet ve sarığıyla ata veya katıra bindirilir, farklı kesimden insanların bulunduğu alanlarla sıbyan mektebi arasında gezdirilirdi. Yönetim kurulunda şeyh, israfe'yi hafızlık diploması alan öğrenciye takdim eder ve önceden takdir edilen hediye bu çocuğa verilirdi.¹⁴⁴³ Çocuğun mekteple ilişkisinin kesileceği dönem olan büluğ çağını tespit etmek için de doktorlar görevlendirilirdi. Bu doktorlar her ay mektebe gelir çocukları muayene yaparak onların büluğ çağına erip ermediklerini tespit ederlerdi. Büluğ çağına erenlerin zorunlu olarak mekteple ilişkisi kesilirdi. İstisnai bir durum olarak çok zeki olan çocukların mektepte bir müddet daha kalmasına izin verilirdi. Mektepten ayrılmasına karar verilen çocuğun yerine okula gelmek için sırada bekleyen başka bir yetim çocuk alınırdı.¹⁴⁴⁴

Mekteplerde eğitim-öğretim zamanları mektepleri finanse eden vâkıflara göre değişiklik gösterirdi. Cuma günleri dışında haftanın diğer günleri müeddip mektepte olur ve derslerine devam ederdi. Bir de genel olarak herkesin tatil yaptığı günler ve bayram günlerinde eğitime ara verilirdi. Salı ve çarşamba günleri hariç diğer zamanlarda eğitim faaliyetleri günün ilk saatlerinde başlar, özellikle öğle vaktine kadar devam eder, ayrıca ikindi vaktine kadar devam ettiği de olurdu. Salı ve çarşamba günleri eğitim diğer günlere nazaran daha geç vakitte başlardı. Bunların yanında çocuklara; hastalık, fırtına, şiddetli yağmur veya dondurucu soğuklar gibi olumsuz hava şartlarında izin verilirdi.¹⁴⁴⁵

¹⁴³⁸ Ali, *el-Kuds fi'l-asri'l-Memlûkî*, 158-159; Yiğit, "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketi", 5/749-750.

¹⁴³⁹ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 270.

¹⁴⁴⁰ Ali, *el-Kuds fi'l-asri'l-Memlûkî*, 159.

¹⁴⁴¹ İbnü'l-Uhuvve, *Me'âlimü'l-kurbe*, 171-172.

¹⁴⁴² Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri fi Asr Selâtin el-Memâlik*, 169.

¹⁴⁴³ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şerîf*, 2/331-332.

¹⁴⁴⁴ Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri fi Asr Selâtin el-Memâlik*, 169.

¹⁴⁴⁵ Ali, *el-Kuds fi'l-asri'l-Memlûkî*, 160; Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 271-272.

3.2.4.1. Mısır/Kahire Mekteb-i Sebillerinde Sosyal Hizmetler

Mekteb-i sebiller, çocuklara eğitim-öğretim vermenin yanısıra kendilerini finanse eden vakıfları aracılığıyla onların yeme-içme, barınma, kıyafet gibi ihtiyaçlarının karşılanmasına yardımcı oluyordu. Çocuklara sunulan bu imkânlar kurumlar arasında farklılık arz ediyordu.

3.2.4.1.1. Zâhiriye Mekteb-i Sebili

Kahire'de 662/1264 yılında Sultan Baybars el-Bundukdârî tarafından inşa edilen caminin yanına bu mektep de inşa edilmiştir. Bu mektepte okuyan yetim öğrencilerin günlük ihtiyaçları vakıf tarafından karşılanırdı. Burada kalan yetim çocuklara günlük ekme dağıtılır ve içme suyu ihtiyaçları da tedarik edilirdi. Bununla birlikte yazlık ve kışlık kıyafet ihtiyaçları da karşılanırdı. Sultan Baybars Bab-ı Züveyla'nın dışındaki dükkân ve çarşıları burası için vakfetmiştir.¹⁴⁴⁶

3.2.4.1.2. Mansuriye Mekteb-i Sebili

Sultan Mansur Kalavun tarafından Kahire'de 683/1284 yılında yaptırılan bu mektep, hastane ve medrese binalarıyla aynı külliye içerisinde yer alıyordu.¹⁴⁴⁷ Bu mektepte öğrencilere Kur'an-ı Kerim öğretmesi için iki fakih görevlendirilmişti. Burada öğrenci olarak altmış Müslüman yetim çocuk kalıyordu. Buradaki iki fakihden her birine aylık otuz dirhem maaş ve günlük üç rıtl ekme veriliyordu. Buradaki yetimlerin her birine günlük iki rıtl ekme, aynı zamanda yazlık ve kışlık kıyafet de veriliyordu. Bunların yanında çeşitli yardımlarda vakıf tarafından yapılıyordu.¹⁴⁴⁸

3.2.4.1.3. İbn Tolun Mekteb-i Sebili

Mısır ve Kahire arasında bulunan İbn Tolun Camii yanındaki bu mektebi Sultan Selâhaddîn-i Eyyûbî yaptırmıştır. Burada fakir çocuklar ve yetimler Kur'an-ı Kerim öğreniyorlardı. Mektebe vakfedilenler aracılığıyla burada eğitim gören bütün çocukların yeme-içme, barınma ve diğer ihtiyaçları yeterli düzeyde karşılanıyordu.¹⁴⁴⁹ Sultan Hüsameddin Lâçin (696-

¹⁴⁴⁶ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 2/230; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/226; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 7/120-121; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/264; M. Yamin Oleh, "el-Evkâfu'l-İslamiyye Eseruha ve Devruha fi'l-Muctemai'l-İslamî", *Mazahib* 13 (2014), 7.

¹⁴⁴⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/106; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/269.

¹⁴⁴⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/112-113; İbnu'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, 8/9-10; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/269; Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/24; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 10/126; Oleh, "el-Evkâfu'l-İslamiyye Eseruha", 7.

¹⁴⁴⁹ İbn Cübeyr, *Rihletu İbn Cübeyr*, 1/25.

698/1296-1299) tarafından İbn Tolun Camii vakıfları satın alınarak tekrar restore edilmiştir. Sultan Lâçin buranın mekteb-i sebilini de tekrar yaptırmış ve burada kalan çocukların yeme-içme, barınma ve diğer ihtiyaçları yeterli düzeyde karşılamıştır.¹⁴⁵⁰

3.2.4.1.4. Hicâziye Mekteb-i Sebili

Kahire’de yer alan bu mektebi, Hicâziye Medresesi’nin yanına Sultan Nâsır Muhammed’in kızı Hond Tatar el-Hicâziye (ö. 802/1399) yaptırmıştır. Burada eğitim gören yetimlerin her birine günlük beş ekmek ve belli bir miktar dirhem veriliyordu. Bu mektep ve medresede kalanlara yazlık ve kışlık kıyafet veriliyor, Kurban Bayramlarında et, ramazan ayında da çeşitli yemekler ikram ediliyordu.¹⁴⁵¹

3.2.4.1.5. Yunus Hankâhı Mekteb-i Sebili

Kahire’de yer alan bu mekteb Emir Yunus Nevruzî (ö. 791/1389)¹⁴⁵² tarafından yaptırılmıştır. Yunus Hankâhı’nı da kendisi yaptırmış olup bu hankâhın yakınına Müslüman yetim çocukların Kur’an-ı Kerim öğrenmeleri için bu mekteb-i sebili yaptırmıştır. Nil’den buraya su getirmek için sarnıç da yaptırmıştır.¹⁴⁵³

3.2.4.1.6. Alâiye Hankâhı Mekteb-i Sebili

Kahire’de yer alan bu mektebi ve hankâhı 730/1330 yılında Emir Alaeddin Moğoltay el-Cemâlî (ö. 732/1332) yaptırmıştır.¹⁴⁵⁴ Mekteb-i sebile yirmi yetim çocuk almış, her birine günlük bir dirhem, aylık üç buçuk dirhem artı çeyrek dirhem vermiştir. Aynı zamanda her bir yetim çocuğa yazlık ve kışlık kıyafetler verilmiştir. Bunlarla birlikte bir de bu çocuklar hastalandıklarında ilaç almaları ve yazı yazmada kullandıkları mürekkeplerini temin etmeleri için her birine aylık bir buçuk dirhem verilmiştir. Hankâh ve mektepte kalanlara Kurban Bayramı için yüz dirhem ve ayrıca ramazan ayında tatlı için elli dirhem verilirdi. Bununla birlikte yine bu aya özel ilaveten zeytinyağı verilirdi. Hankâh ve mektebin temizliği,

¹⁴⁵⁰ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/43; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/279.

¹⁴⁵¹ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/231; Oleh, “el-Evkâfu’l-İslamiyye Eseruha”, 8.

¹⁴⁵² Emir Şerafeddin Yunus en-Nevrûzî ed-Devâdârî, Haleb emirlerinden Emir Cercâyî’nin memlûklerindedir. Tablhâne emirliği, emir-i kebirlik ve devâdârlık gibi en üst düzey devlet yöneticiliklerinde görev yapmıştır. Sultan Berkuk dönemi emîr-ü kebirlerindedir. Fakirleri sever ve onların derdiyle dertlenirdi. Ulemâyâya, fukahaya ve ilme önem verirdi. İlim adamlarına ikramda bulunmayı severdi. Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 6/199; Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/82, 124, 273; İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 6/264; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, 11/184.

¹⁴⁵³ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/300-301.

¹⁴⁵⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 33/304; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/133; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, 9/96.

aydınlatılması, ısınması, suyun getirilmesi ve ayrıca diğer masrafları da vakıf tarafından karşılanırdı.¹⁴⁵⁵

3.2.4.2. Dımaşk ve Kudüs Mekteb-i Sebillerinde Sosyal Hizmetler

3.2.4.2.1. Dımaşk'ta yer alan el-Beknesî Mekteb-i Sebili

Bâbu Kal'ati Dımaşk'ta yer alan bu mektebi, Dımaşk Tabılhane ümerâsından Tavaşî Zahireddin Muhtar el-Beknesî (ö. 716/1316) yaptırmıştır. Burda kalan çocukların yeme-içme, barınma ve kıyafet ihtiyaçlarını karşılamış, onlara aylık burs da vermiştir. Kendisi yetimleri imtihan eder, onlarla ilgilenir, onların sevinç ve üzüntülerini paylaşırdı.¹⁴⁵⁶

3.2.4.2.2. Tenkiziye Mekteb-i Sebili

Sultan Nâsır Muhammed dönemi ümerâsından Şam Nâibi Emir Tenkiz (ö. 740/1340) Kudüs'te 729/1329 yılında Tenkiziye Medresesini yaptırmıştır. Mescid-i Aksâ'nın batı kısmında yer alan bu medreseyle birlikte aynı külliye içerisinde sûfler için bir hankâh, kadınlar için bir ribât ve bu mekteb-i sebili yaptırmıştır. Ayrıca bu külliyenin içerisine bir dârülkur'an, bir dârülhadîs, iki tane hamam ve bir de havuz yaptırmıştır.¹⁴⁵⁷ Tenkiziye Medresesi iki katlı olarak inşa edilmiş olup mekteb-i sebil kısmı ikinci katta yer almaktaydı.¹⁴⁵⁸

3.2.4.2.3. Mencikiye Mekteb-i Sebili

Kudüs'te Mesci-i Aksâ'nın batı kısmındaki bu mektep, medrese ve hankâhı da olan külliyenin içerisinde yer almakta olup Emir Mencik el-Yûsufî (ö. 776/1375) tarafından 761/1360 yılında yaptırılmıştır.¹⁴⁵⁹ Müslüman fakir yetim on çocuk bu mektebe yerleştirilmiş ve iyi bir eğitim almalarına yardımcı olunmuştur. Eğitimle birlikte bu çocukların kıyafet ihtiyaçları da

¹⁴⁵⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/305-306.

¹⁴⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/89.

¹⁴⁵⁷ Hijjîh, "el-Medresetu't-Tenkiziye fi'l-Kuds: Numuzecen li İdâreti'l-Medâris ve Evkâfihâ fi'l-Asri'l-Memluki (730/1329)", 84-85; Zubeyde Muhammed 'Atâ, *Kitâbu arubetu'l-Kudsi min vâkiin vesâiki'l-evkâfi'l-mukaddesiyye* (Aynun li'd-Dirâseti ve'l-Buhûsi'l-İnsâniyyeti ve'l-İctimâiyye, 1427), 113.

¹⁴⁵⁸ Hijjîh, "el-Medresetu't-Tenkiziye fi'l-Kuds: Numuzecen li İdâreti'l-Medâris ve Evkâfihâ fi'l-Asri'l-Memluki (730/1329)", 86.

¹⁴⁵⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/308. Emir Mencik aynı külliye içerisinde medrese, hankâh ve mekteb-i sebil yaptırmıştır. Mencik hayırseverliğiyle tanınan, bol sadaka veren biriydi. Bunların yanında yol, kaldırım, su kanalı yaptırmış ve kemerleri de tamir etmiştir. Aynı zamanda ilim ehline değer veren ve onlarla zaman geçirmeyi de seven biriydi. Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/37; Ata', *Kitâbu Arubetu'l-Kudsi min Vâkiin Vesâiki'l-Evkâfi'l-Mukaddesiyye*, 134.

karşılanmış onlara oldukça iyilik ve bağış yapılmıştır. Emir Mencik el-Yûsufi, Gazze'ye bağlı Vadi Köyü'nü bu kurumun ihtiyaçlarının karşılanması için vakfetmiştir.¹⁴⁶⁰

Müeddibler, eğitim-öğretim faaliyetleri esnasında zengin-fakir çocuklar arasında bir ayırım yapılmamasına dikkat ederlerdi. Çocukların mekteplerine gelirken yanlarında yiyecek ve para getirmelerine izin verilmezdi. Çünkü bu durumda fakir çocuklar aynı imkânlarla sahip olmadıklarından mahcup duruma düşebilirdi.¹⁴⁶¹ Ayrıca Hıristiyan ve Yahudi çocuklarının eğitim almaları için de vakıflar kurulmuştur. Bu vakıflar aracılığıyla fakir ve muhtaç ehl-i zimmî çocuklarına ücretsiz eğitim verilmiştir.¹⁴⁶²

Vakıflar, dârüleytamlarda yetim çocukların karakterli bireyler olarak yetiştirilmesine önem vermişlerdir. Bu çocukların medrese eğitimleri sırasında da onları destekleyerek hem ahlaki hem de ilmi yönden daha iyi yetiştirilmelerine katkıda bulunmuştur. Bu gençler içerisinde kimileri kendisini ilmi yönden iyi yetiştirerek müderrislik makamına ulaşmış ve çok sayıda eser telif etmiştir. Bunlar içerisinde yer alan ve yetim olarak büyüyen İbn Hacer el-Askalanî, darüleytamda iyi bir eğitim almaya başlamış ve daha sonra medreselerde eğitimini en iyi şekilde tamamlamıştır. Bundan sonra da eğitim-öğretim faaliyetlerine devam ederek yaklaşık yüz yetmiş eser telif etmiştir. Bu başarılarıyla ilmi eser telifinde iyi bir seviyeye ulaşmış, ilmin zirvesine çıkmış en güzel örneklerden biridir. Günümüzde yetim çocukların eğitimi için Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından desteklenen yetiştirme yurtlarında 13-18 yaş arası korunmaya muhtaç çocuklar, bu yurtlarda kalarak eğitim-öğretimlerine devlet desteğiyle devam etmektedir. Bu devlet desteği onların bir meslek sahibi olmalarına kadar devam etmektedir.

3.3.1. Yaygın Eğitim Kurumları: Hankâh, Zâviye, Ribât

Yaygın eğitim; genellikle örgün eğitimi desteklemek amacıyla yapılan ve hayat boyu öğrenmeyi esas alan bir eğitim-öğretim sürecini ifade etmek için kullanılmaktadır. Yaygın eğitimde belirli bir mekân, program, müfredat veya formal yapı zorunluluğu yoktur. Hayat boyu her yaş grubunu eğitmeyi amaçlar.¹⁴⁶³ Memlûkler döneminde yaygın öğretim kurumları tarifine uyan ve o formata benzer kurumlar olarak hankâh, zâviye ve ribâtlar yer almaktadır. Bu kurumlarda verilen eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanında fakir, muhtaç, yaşlı, kadın ve çocuk gibi dezavantajlı gruplara verilen sosyal hizmet faaliyetleri de konumuz açısından önem arz etmektedir.

¹⁴⁶⁰ Ata', *Kitâbu Arubetu'l-Kudsi min Vâkiin Vesâiki'l-Evkâfi'l-Mukaddesiyye*, 134.

¹⁴⁶¹ Ali, *el-Kuds fi'l-asri'l-Memlûkî*, 158.

¹⁴⁶² Ali, *el-Kuds fi'l-asri'l-Memlûkî*, 161.

¹⁴⁶³ Güneş, "Örgün ve Yaygın Eğitim", 7446.

Hankâh; aslı hangâh şeklinde Farsça bir kelime olup ev, han, hane gibi anlamlara gelmektedir. Hongâh/Hovengâh şeklinde de yazılıp, sultanların yemek yediği yer anlamında kullanıldığını ifade edenler de vardır.¹⁴⁶⁴ Arapçaya hankâh olarak geçmiş ve genellikle tasavvufla ilgili bir terim olarak kullanılmıştır. Dindar sûflerin kaldığı han/mekân/zikir meclisi gibi anlamları ifade etmektedir.¹⁴⁶⁵ Ribât ve zâviyelerle benzer yönleri de olan hankâhlar; inzivaya çekilme mekânı, ruhsal arınma yeri, zikir ve ibadet mekânı ve aynı zamanda dini ilimlerin öğretildiği mekânlardır.¹⁴⁶⁶ Çoğulu havânik/hankâhât/hankâvât¹⁴⁶⁷ şeklinde yazılan hankâhın mekân olarak Müslümanlar arasında ilk nerede ve ne zaman yapıldığı konusunda farklı bilgiler vardır. İlk hankâhın Filistin Remle'de,¹⁴⁶⁸ Basra'da¹⁴⁶⁹ inşa edildiği sonrasında Bağdat, Nişabur, Hemedan, Kudüs ve diğer Müslüman beldelerde hankâhların yapıldığı ifade edilmektedir.¹⁴⁷⁰ Memlük tarihçisi Makrîzî (ö. 845/1442) ise ilk hankâhın Zeyd b. Sûhân b. Sabre tarafında IV/X. yüzyılda Basra'da yaptırıldığını ifade etmektedir.¹⁴⁷¹ Mısır bölgesinde yapılan ilk hankâh ise Sa'îdü's-Sü'adâ (Salahiyye) Hankâhıdır. Sultan Selâhaddîn-i Eyyûbî (ö. 589/1193) daha önce farklı amaçlar için kullanılan bu mekânı 569/1174 yılında sûfler için hankâh formatına çevirmiştir.¹⁴⁷²

Hankâhlar ilk yapıldığı dönemlerde sûfler için ibadet ve zikir mekânı olarak daha sade bir yapıdayken sonraları daha kompleks bir yapıya dönüşmüştür. Selçuklular, Eyyûbîler¹⁴⁷³ ve

¹⁴⁶⁴ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/280.

¹⁴⁶⁵ Ebü'l-Berekât Şerefüddîn el-Mübârek b. Ahmed b. el-Mübârek el-Lahmî el-Erbîlî İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu İrbil (Nebâhatü'l-beledi'l-hâmil bi-men veredehû mine'l-emâsil)*, thk. Sâmî İbn Seyyid Hamâses- Sakkâr (Irak: Daru'r-Reşid li'n-Neşr, 1980), 1/502; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 36/374.

¹⁴⁶⁶ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'iş-şerîf*, 3/185; Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/54; Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/280-282, 302; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/256; Mübârek, *el-Hıtatü't-Tevfîkiyyetü'l-cedîde*, 6/48.

¹⁴⁶⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 30/363; Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/54; İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 5/233; Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/280; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/256.

¹⁴⁶⁸ Bu hankâhın Hıristiyan bir emir tarafından yaptırıldığı ifade edilmektedir. Yapılmasına neden olan hadise olarak şu anlatılır; bu emir avlanırken iki kişinin yiyeceklerini birbiriyle paylaştıklarını görür. Bu iki kişi birlerine çok iyi davranmaktadır. Emir bu kişilerin kimler olduğunu sorar. Bu kişilerin derviş oldukları söylenince Hıristiyan emir de hankâh yapmaya karar verir ve yapar. Herevi, bu hankâhın ne zaman yapıldığı hakkında bir tarih vermez. Ebü İsmâil Abdullah b. Muhammed b. Alî el-Ensârî el-Herevî, *Tabakâtü's-süfiyye*, thk. Muhammed Sürûr Mevlâyî (Tahran: İntişârât Tus, 1362), 8; Süleyman Uludağ, "Hankâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/43.

¹⁴⁶⁹ İbn Teymiye (ö. 728/1328), ilk hankâhın Düveyre Sufi Hankâhı olarak Basra bölgesinde Abdolvâhid b. Zeyd (ö. 177/793) ve onun ashâbı tarafından yapıldığını ifade etmektedir. Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecciddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiye, *Mecmûu Fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed İbn Kâsım (Medine/Suudi Arabistan: Mecmaü'l-Melik Fahd li-Tibaati'l-Mushafi's-Şerif, 1416), 11/6.

¹⁴⁷⁰ Uludağ, "Hankâh", 16/43-44.

¹⁴⁷¹ Zeyd b. Sûhân, bu hankâhı yaptırdıktan sonra tarım ve ticaret gibi bir meşguliyeti olmayan ve kendini ibadet hayatına vermek isteyenleri bu hankâh içerisinde yaptırdığı odalara yerleştirmiştir. Onların yeme-içme, kıyafet gibi temel ihtiyaçlarını karşılamıştır. Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/280-282.

¹⁴⁷² Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/417; İbn Zahîre, *Fezâ'ilü'l-bâhire*, 188. Fâtımiler döneminde burası Sa'îdü's-Sü'adâ olarak kullanılıyordu. Selâhaddîn-i Eyyûbî burayı hem saray hem de hankâh yapmış ve buradaki odalara sufileri yerleştirmiştir. Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/282.

¹⁴⁷³ Selâhaddin Eyyûbî'nin Mısır naibi, kumandanı ve mühendisi Bahâeddin Karakuş, Suriye ve Mısır bölgelerinde çok sayıda yapı inşasında mühendis olarak görev yapmıştır. Mısır'da Nil Nehri üzerine köprüler yapma, su

Memlûklerde sultan, ümerâ, devlet erkânı ve zengin tâcirler gibi maddi durumu iyi olanlar hankâh yaptırmışlardır. Dolayısıyla toplumun en itibarlı kişilerinin hankâh yaptırmalarıyla birlikte bu binalar genellikle türbe, cami, mescit ve bazen de medreseyi de içine alacak imâretlere dönüşmüştür.¹⁴⁷⁴ Memlûkler döneminde hankâhların sayısıyla ilgili olarak Makrizî, *Hitat* adlı eserinde Mısır ve Kahire’de yirmi iki hankâh hakkında bilgi vermiştir.¹⁴⁷⁵ Sultan, ümerâ ve devlet erkânının Kahire ve Dimaşk’ta otuz beş hankâh yaptırdıkları da ifade edilmektedir.¹⁴⁷⁶ Bu kadar çok sayıda hankâh yaptırmakla sultan ve ümerâ bir taraftan merkezi otoriteye bağlılığı artırmayı hedeflerken, diğer taraftan da ibadet, sevap kazanma, dua alma ve bu sayede bağışlanmayı ummuşlardır.¹⁴⁷⁷ Bunlarla birlikte Şia ve Kerrâmiye¹⁴⁷⁸ gibi sünni akideye ters düşen Şii grupların etkisini en aza indirip ehl-i sünnet düşüncesini yaymayı hedeflemişlerdir.¹⁴⁷⁹ Aynı zamanda hankâhlar, zikir meclislerini yönetenler, buralarda ders verenler ve hankâhlarda görev yapanlar için geçimlerini sağlama aracı olmuştur.¹⁴⁸⁰

Hankâhlarda genellikle sûfiler ve farklı yerlerden Mısır’a gelen yabancılar kalmaktaydı. Bunların yanında hankâhlarda görevliler de burada kalırlardı. Hankâhlarda görev yapanlar arasında en kıdemlilerden birisi şeyhüşşüyûhdur.¹⁴⁸¹ Hankâhlarla ilgili meşîhatüşşüyûh görevi ise, Mısır ve Suriye bölgelerindeki hankâhların en kıdemli şeyhlerini ifade etmek için

havuzları, ribât, medrese gibi kurumlar inşa etmenin yanında Kal’atü’l-cebel’in inşasını da o yapmıştır. Nadir Karakuş, “Selâhaddin-i Eyyûbî’nin Mühendisi: Bahâeddin Karakuş”, *Rize İlahiyat Dergisi* 24 (2023), 60.

¹⁴⁷⁴ el-Hace, *Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun ve Nizâmu’l-Vakfi fi Ahdihi*, 134. Hankâhlar fonksiyonlarına göre üç grupta ele alınmıştır. Birinci kısım türbe ve hankâh; ikinci kısım türbe, hankâh ve mescit; üçüncü kısım türbe, hankâh, mescit ve cuma hutbesi okunan cami şeklinde olup bunlar içerisinde en kapsamlı olanı üçüncüsüdür. Bazen bu yapılara medrese de eklendiği olmuştur. 726/1326 yılında tamamlanan Bektemir Hankâhında, kitapların olduğu kütüphanesi ve farklı alet edavatları da vardı. Hankâhlarda mescit, cami, minber ve minare olanlarda beş vakit namaz ve cuma namazları kılınıyordu. Mehmet Ali Beyhan, “Leonor Fernandes, The Evolution of a Sufi Institution in Mamluk Egypt: The Khanqah (Memlûk Mısır’ında Bir Sûfi Müessesesi’nin İnkişafı: Han-kah), Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1988.”, *Journal of Turkology* 20 (1997), 481-482; Ahmet Turan Yüksel, “Memlûklar Dönemi Mısır’da Bir Tasavvufi Kurumun Gelişimi: Hankâh” (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi: Osmanlı Araştırmaları XIII, 1993), 13/259; Homerin, “Sûfiler ve Tasavvuf Aleyhtarları”, 98.

¹⁴⁷⁵ Makrizî, *el-Hitat*, 4/282-301.

¹⁴⁷⁶ Thomas Emil Homerin, “Müslüman Ruhları Korumak: Memlûk Topraklarında Hangâh ve Sûfilerin Vazifesi”, çev. Hediye SümeYra Korkmaz, *Mamluk Studies Review* 4 (2022), 104.

¹⁴⁷⁷ Yüksel, “Mısır’da Bir Tasavvufi Kurum”, 13/260; Beyhan, “Memlûk Mısır’ında Bir Sûfi Müessesesi’nin İnkişafı: Han-kah”, 483; Homerin, “Hangâh ve Sûfilerin Vazifesi”, 107.

¹⁴⁷⁸ III./IX. Yüzyıllarda Mâverâünnehir, Horasan bölgelerinde ortaya çıkmış itikadi bir mezheptir. Allah’ı yarattıklarına, yarattıklarını da Allah’a benzetmektedirler. Sönmez Kutlu, “Kerrâmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 294-296.

¹⁴⁷⁹ Makrizî, *el-Hitat*, 4200; Âşûr, *el-Mücteme’ el-Mısri fi Asr Selâtin el-Memâlik*, 159; Mübârek, *el-Hitatü’t-Tevfikıyyetü’l-cedide*, 6/48.

¹⁴⁸⁰ Makrizî, *el-Hitat*, 4/199, 282; Âşûr, *el-Mücteme’ el-Mısri fi Asr Selâtin el-Memâlik*, 189; Yüksel, “Mısır’da Bir Tasavvufi Kurum”, 13/260; Beyhan, “Memlûk Mısır’ında Bir Sûfi Müessesesi’nin İnkişafı: Han-kah”, 483; Homerin, “Hangâh ve Sûfilerin Vazifesi”, 105.

¹⁴⁸¹ Şeyhüşşüyûh, Kahire ve Dimaşk gibi bulunduğu bölgelerin hankâhlarından sorumlu olan şeyhtir. En kıdemlilerden olduğu için ataması ebvab-ı sultaniye divanından yapılırdı. Bulduğu bölgenin sufi vakıflarından da sorumlu/yetkili görevlidir. Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 12/409; Muhammed Kürd Ali, *Hitatü’s-Şam*, 6/32.

kullanılan bir mansıptır.¹⁴⁸² Bunların yanında bu kurumlarda hankâh şeyhi,¹⁴⁸³ tabip,¹⁴⁸⁴ imam, hatîb, müezzin, müderris, hâzinü'l-kütüb, kurrâ ve kâtibü'l-gaybe gibi görevliler de vardı.¹⁴⁸⁵ Bu görevlilerin yanı sıra hizmetli sınıfında yer alan vakkâd, bevvâb, ferrâş, tabbâh, buhr, sâki, hâdimu tavâşî ve bunlardan başka çalışanlar da vardı.¹⁴⁸⁶

Hankâhların asıl yerlileri tarikat ehli sûfler olup bu kimseler genellikle maddi durumları iyi olmayan kişilerdir. Buradaki muhtaç sûflerin yeme-içme, barınma ve kıyafet ihtiyaçları hankâh vakıfları tarafından karşılanmaktadır. Hankâhlarda sûflerin neler yapmaları gerektiği ile ilgili olarak şunlar söylenebilir; ev sahibi olarak sûfler, hankâh şeyhi önderliğinde günlük ibadetlerini yerine getirir, zikir meclislerine katılır ve dünya nimetlerine karşı nefislerini arındırmaya gayret ederlerdi. Buradaki odalarında inzivaya çekilerek nefis terbiyesi yaparlardı.¹⁴⁸⁷ Bunların yanında hankâhlarda Mısır'a değişik ülkelerden gelen âlim, fakih ve müderris gibi ilim adamları kısa veya uzun süreli olarak kalırlardı. Âlimlerin dışında Mısır'a farklı ülkelerden gelen veya Mısır, Kahire ve yakın yerlerde olup kenar mahallelerden gelenler de bu hankâhlarda kalırlardı.¹⁴⁸⁸

¹⁴⁸² Meşihatüşşüyûh en kıdemli sufi yöneticiler için kullanılan bir mansıptır. Bu unvan ilk olarak Saidü's-suedâ/Salahiyye Hankâhı sorumlusu için kullanılmıştır. Sonraları hankâh şeyhleri, Mısır ve Suriye sufleri sorumluları için de kullanılmıştır. Bu yönetici, bulunduğu bölgedeki suflerin sorunlarıyla ilgilenir ve problemlerini çözüme kavuştururdu. Sufi vakıflarından da sorumluydu. Şeyhü's-şüyûhla eş değer bir görev olup atamaları genellikle sultan veya vekilleri tarafından yapılırdı. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 32/18; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/418, 14/67; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/39, 200, 11/364-365, 12/5; İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 4/18; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 14/344; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/543, 2/260.

¹⁴⁸³ Hankâh şeyhi, sorumlu olduğu hankâhın en üst düzey sorumlusudur. Hankâh şeyhinin, sufi cemaati arasından ve tasavvuf erbabı kişilerden seçilmesi şart koşulurdu. Hankâh vakfının gelirleri dağıtılırken, hankâhta kalan sufler arasında en fakir ve en ihtiyaçlı olanlarına daha çok pay ayrılırdı. Daha sonra ise, yabancı/şehir dışardan gelen sufilere pay ayrılırdı. Safedî, *A'yânü'l-'asr*, 3/268; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmî*, 11/262; Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısırî fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 189; Devlet, *el-Havânik fî Mısır fî'l-asraynî'l-Eyyûbî ve'l-Memlûkî*, 212.

¹⁴⁸⁴ Saîdü's-suedâ/Salahiyye Hankâhı ve Nâsiriye/Siryâkus Hankâhlarında tabip, cerrah, göz doktoru ve tıbbi şurup ve ilaçları hazırlayan eczacı olmak üzere sağlık hizmetleri heyeti vardı. Bu tıbbi heyet hankâhta kalan şeyh ve suflerin sağlık durumlarıyla ilgilenirlerdi. Bazı hankâh vakıfları tabiplere aylık beş yüz dirhem veriyorlardı. Makrîzî, *el-Hitât*, 4/295; Saîd, "Hankâhâtu Mısır", 1459; Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısırî fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 190.

¹⁴⁸⁵ İmam; hankâhın mescid kısmında namazları kıldırmakla görevlidir. Hatib; Cuma namazı kılınan hankâhlarda cuma günleri, kandil geceleri, dini bayramlar vb. önemli günlerde vaaz veren görevlidir. Müezzin; ezan okumak ve kamet getirmekle görevli kişidir. Esâtizü'l-müderrisin; ders verilen hankâhlarda hadis, tefsir, fıkıh gibi dini ilimleri veya tıp ilmini okutmakla sorumlu hocalardır. Hâzinü'l-kütüb; hankâh kütüphanelerinden sorumlu kişidir. Kurrâ; Kur'an-ı Kerim öğretmek ve okumakla görevli, özellikle de hankâhların türbe kısımlarında daimî Kur'an-ı Kerim okumakla görevli kişilerdir. Kâtibü'l-gaybe; hankâh'ta kalan suflerin devam-devamsızlıklarını kontrol edip bu konulardan sorumlu görevlidir. Abdülkerim, *el-Havânik fî Mısır*, 213-217; Saîd, "Hankâhâtu Mısır", 1457.

¹⁴⁸⁶ Vakkâd; hankâhın kandillerinin yakılması, yağlarının tamamlanması, camlarının takılması, aydınlanma ve ısınma ile ilgili sorumlulukları yerine getirirdi. Bevvâb; kapılardan sorumlu görevli olup giriş-çıkışları kontrol ederdi. Ferrâş; hankâh odaları ve ortak kullanılan alanların temizliği, süpürülmesi gibi işleri yürütürdü. Tabbâh; aşçı. Buhr; hankâhın ortak alanlarının ve ibadet edilen mekânlarının tütsülenmesinden sorumlu kişidir. Sâki; su dağıtma, ibriklere su doldurma, sarnıçlardaki suyun içilecek alanlara getirilmesinden sorumlu kişilerdir. Tavâşî; özellikle türbe kısmındaki hizmetlerden sorumlu kişidir. Abdülkerim, *el-Havânik fî Mısır*, 218-220; Saîd, "Hankâhâtu Mısır", 1457.

¹⁴⁸⁷ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 3/485; İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/331; Makrîzî, *el-Hitât*, 4/284, 295; Mübârek, *el-Hitâtü't-Tevfîkiyyetü'l-cedîde*, 6/48; Saîd, "Hankâhâtu Mısır", 1456.

¹⁴⁸⁸ Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am*, 125; Hediye Sümeýra Korkmaz, *Mısır'daki İlk Hangâh: Saîdü's-Süedâ* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 66-69. Bazı vakıf vesikalarında

Hankâhlarda; ibadet, zikir, Kur'an-ı Kerim okuma, dua merâsimleri yapma ve diğer faaliyetlerin yanında dini ve akli ilimler de verilirdi. Tasavvuf erbabı şeyhler ve sûfler bu mekânlarda hem ibadet ile hem de ilimle meşgul olurlardı. Şeyhler, sûflere tasavvuf elbisesi giydirmiş; dini, ahlaki ve ilmi konularda sûflerin kendilerini geliştirmelerine yardımcı olmuşlardır. Ayrıca tasavvuf erbabı kadınların kaldığı hankâhlar da vardı.¹⁴⁸⁹ İlmî faaliyetler her hankâhta olmayıp bazı hankâhlarda vardı. İlmî faaliyetlerin yapıldığı hankâhlarda fıkıh, tefsir, hadis, kıraat ve tasavvuf gibi dini ilimler öğretilirdi. Bunun yanında hüsn-i hat, Kur'an-ı Kerim ezberleme, basit hesap yapma gibi dersler de verilirdi.¹⁴⁹⁰ Hankâhlarda kitap okumak ve araştırma yapmak isteyenler için kütüphaneler de vardı.¹⁴⁹¹

Dönemin ünlü seyyahlarından biri olan İbn Battûta (ö. 770/1368-69) seyahatleri esnasında kaldığı hankâhlarla ilgili izlenimleri hakkında önemli bilgiler vermiştir. O, Mısır'daki hankâhlarla ilgili olarak şunları söylemiştir:

Mısır'da emirler hankâh yaptırmak için âdeti birbirleriyle yarışıyorlardı. Her bir hankâhta belirli bir sûfî grup kalıyordu ve bunlar arasında Acemler çoğunluktaydı. Hankâhlarda kalan sûflere sabah-akşam iki öğün yemek verilir, biri diğerinin yemeğine ortak olmaz, herkes kendi kabından yerdi. Hankâhta kalanlara yazlık ve kışlık kıyafet de verilirdi. Aylık yirmi ile otuz dirhem arasında bir harçlık verilirdi. Cuma geceleri tatlı dağıtılır, elbiselerini yıkamaları için sabun verilir, hamama giriş ücretleri de karşılanırdı. İkâmet edenlere aydınlatmada kullanmaları için kandil yağı verilirdi. Burada kalanlar bekârdı ve evliler için ayrı hankâhlar vardı. Burada kalanların beş vakit namaza katılmaları ve hankâhta geceleyin kalmaları zorunludur. Her sûfî kendi seccadesinde sabah namazını kılar ve namazdan sonra Fetih, Mülk ve Nebe sûrelerini okurdu. Sonra Kur'an-ı Kerimden cüzleri kendi aralarında paylaşarak okur ve hatim yaparlardı. İkinci namazlarından sonra da benzer şeyler yaparlardı. Onların misafir karşılama âdetlerinden biri de şudur: Hankâhın kapısına gelen yabancı kişi, belinde kuşağı sıkıca bağlanmış, omuzunda bir seccade taşıyan, sağ elinde baston ve sol elinde de bir ibrik tutar bir şekilde dururdu. Hankâhın kapıcısı, hankâha dışarıdan yabancı birisinin geldiğini hizmetkâra bildirirdi. Ardından hizmetkâr dışarı çıkar ve ona hangi ülkeden geldiğini, yolculuk sırasında hangi hankâhlarda kaldığını ve hangi şeyhe bağlı

hankâhlarda kimlerin kalacağı yazılıdır. Baybars el-Çâşnigîr Vakfı Vesikasında hankâhta kimlerin kalacağıyla ilgili şunlar yazılıdır; sufler, tasavvuf şeyhleri, orta yaşlılar, buluş çağına ermiş Acem ve Arap gençleri, farklı toplumsal sınıf ve mezheplerden olan Habeşliler, Kahire ve Mısır halkından olup edep ve ahlak sahibi insanlar bu mekânlarda kalabilirdi. Mısır ve Kahire'nin kenar mahalleleri, uzak beldelerden gelenler de buralarda kalabilirdi. Bekârların buralarda kalmasına öncelik verilirdi. Çünkü onlar, hankâhta ibadetlere ve diğer programlara daha rahat katılır ve akşamları yatılı kalırdı. İbn Battûta, Rihletü İbn Battûta, 1/204; Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 210.

¹⁴⁸⁹ Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısırî fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 183-186.

¹⁴⁹⁰ Saîd, "Hankâhâtü Mısır", 1457.

¹⁴⁹¹ İbn Hacer, *İnbâ'ül-gumr*, 1/246.

olduğunu sorardı. Eğer söylediklerinin doğru olduğu anlaşılırsa, onu hankâha alır, uygun bir yere seccade serer ve abdest alması için uygun bir yer gösterirdi. Misafir abdestini tazeleyip, seccadesine dönerek belindeki kuşağı çözer ve iki rekât namaz kılardı. Ardından şeyh ve orada bulunanlarla tokalaşır ve onlarla birlikte otururdu.¹⁴⁹² Onların alışkanlıklarından biri de, Cuma günü olduğunda, hizmetkârın tüm seccadeleri alıp onları camiye götürmesidir. Orada her birinin seccadesini serer ve sûfiler şeyhleriyle birlikte camiye giderlerdi. Her biri kendi seccadesinin üzerinde namazını kılar, namazdan sonra alışkanlıkları gereği birlikte Kur'an-ı Kerim okurlardı. Sonra hep beraber şeyhleriyle birlikte hankâha dönerlerdi.¹⁴⁹³

3.3.1.1. Hankâhlarda Sosyal Hizmetler

3.3.1.1.1. Salahiyye/ Saîdü's-Süedâ Hankâhı

Fâtımîler döneminde Dar-ı Saîd es-Süedâ adındaki bir yerin Sultan Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından 569/1173 yılında hankâha çevrilmesiyle oluşmuş bir mekândır. Selâhaddîn-i Eyyûbî Kahire'de yer alan bu mekânı aynı zamanda hilafet sarayı olarak da kullanmıştır.¹⁴⁹⁴ Bu hankâha uzak yerlerden gelen sûfleri yerleştirmiş, onların ekme, et ve yemek ihtiyaçlarını karşılamış ve temizlikleri için de bir hamam yaptırmıştır. Burada kalanların sayısı üç yüz kişiden yedi yüz kişiye kadar çıkabiliyordu.¹⁴⁹⁵ Mısır bölgesinin ilk hankâhı olan bu mekân mutasavvufalara ev sahipliği yapabilmiş bir müessese olup 805/1403 yılına kadar hizmet vermeye devam etmiştir. Sultan Selâhaddîn ayrıca hankâhta kalan sûflerin öldüklerinde yirmi dirhem ve daha az miras bırakmaları halinde bu paraların hankâhtaki diğer fakirlere dağıtılmasını da şart koşmuştur. Yolculuğa çıkacak sûflerin yol masraflarının da hankâh vakfî tarafından karşılanması şart koşulmuştur.¹⁴⁹⁶ Bunlara ilavete hankâhta kalanlar, farz olan hac görevini yapmak isterlerse onların hac masrafları da vakıf tarafından karşılanırdı.¹⁴⁹⁷

Memlûkler döneminde halk, Mısır'ın farklı yerlerinden cuma günleri Kahire'ye gelerek burada kalan sûfleri görmek isterlerdi. Cuma namazını hankâhın yakınındaki Hâkimî Camii'nde kılarlardı. Sûflere yönelik bu davranışlarının nedeni sûflerin hayır ve bereketini müşahede etmek onların ibadet ve zikirlerini gözlemlemektir. Cuma günüyle ilgili hankâhdaki

¹⁴⁹² İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/204.

¹⁴⁹³ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/205.

¹⁴⁹⁴ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/282. Son Fatımî halifesi Âdîd-Lidînilâh (ö. 567/1171) ölümüyle birlikte Selâhaddîn-i Eyyûbî yönetime hâkim olmuş Eyyûbîleri kurmuş ve burayı devleti yönettiği sarayı haline getirmiştir. Buranın yanına da Salahiyye Hankâhını tesis etmiştir. Bu hankâh için Kahire, Dehmir ve Behnesâ gibi yerlerde çok miktarda gayrimenkulunu vakfetmiştir. Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/281-283.

¹⁴⁹⁵ İbn Zahîre, *Fezâ'ilü'l-bâhire*, 188.

¹⁴⁹⁶ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/282.

¹⁴⁹⁷ Saîd, "Hankâhâtü Mısır", 1459.

bu durumlar 797/1395 yılında hankâhın nâzırlığını Emir Yelboğa es-Selimî'nin (ö. 810/1408)¹⁴⁹⁸ üstlenmesine kadar devam etmiştir. Sultan Berkuk döneminde bu hankâh'ta yaklaşık üç yüz erkek sûfi kalyordu. Sûflerin her birine günlük üç rıtl ekmek, haşlanmış et ve aylık olarak tatlı da dağıtılıyordu. Elbiselerini yıkamaları için her birine sabun ve yıllık kıyafet ihtiyaçlarını karşılamaları için de her birine kırk dirhem veriliyordu. Mısır'ın farklı bölgelerinden ve Kahire'nin uzak yerlerinden gelenler de bu hankâh'ta kalırdı.¹⁴⁹⁹ 797/1395 yılında Emir Yelboğa es-Selimî maddi durumu durumu iyi olmayan fakir ve muhtaçların bu hankâhta kalabilmeleri gerektiğini vakfiyesine yazdırmıştır.¹⁵⁰⁰

Bazı hankâhlarda sağlık hizmetleri de verilirdi. Bu hankâhlardan biri de Salahıyye Hankâhıdır. Bu hankâhta, tabîb, cerrâh ve göz doktoru ile birlikte hastalar için ilaç hazırlayan eczacı da vardı. Bu sağlık heyeti hankâhta kalan şeyh ve sûflerin sağlık durumlarıyla ilgilenirdi.¹⁵⁰¹ Hankâhta kalanların kitap okumaları, kitap nüshası yazıp çoğaltmaları ve araştırma yapmaları için kütüphanesi de vardı.¹⁵⁰² Bu hankâha ait yukarıda sayılanların dışında başka mekânlar da vardı. 725/1325 yılında Sultan Nâsır Muhammed tarafından sufilerin defnedilmesi için bir kabristan tahsis edilmiştir.¹⁵⁰³

3.3.1.1.2. Rükneddin Baybars Hankâhı

Kahire'de yer alan bu hankâhın yapımına 706/1306 yılında Sultan Baybars el-Çaşnigîr tarafından başlanmış 709/1309 yılında da tamamlanmıştır.¹⁵⁰⁴ Bu bina Kahire'nin en sağlam ve en gösterişli yapılarından birisiydi. Bu hankâhın yanına Sultan Baybars el-Çaşnigîr tarafından bir ribât bir de türbe yaptırılmıştır. 709/1309 yılında hankâhın tamamlanmasıyla buraya dört yüz sûfi yerleştirilmiştir.¹⁵⁰⁵ Hankâh ve ribâтта kalan herkese günlük et, üç ekmek, yemek ve tatlı dağıtılmıştır. Hankâh şeyhi için bu miktar biraz daha artırılarak verilmiştir. Bütün bunlara ilaveten sufilere elbiselerini yıkamaları için aylık iki buçuk dirhem, hamama gitmeleri için de aylık bir dirhem verilmiştir.¹⁵⁰⁶ Sultan Baybars, Dımaşk'tan çok miktarda

¹⁴⁹⁸ Emir Selimî; aşerât emirliği, Şeyhu Hankâhı nâzırlığı ve üstâdüddârlık gibi önemli görevler icra etmiş ve özellikle de Sultan Berkuk döneminde öne çıkan emirlerden olmuştur. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/507; Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/438, 457, 6/91; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 12/104.

¹⁴⁹⁹ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/283.

¹⁵⁰⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/372.

¹⁵⁰¹ Saîd, "Hankâhâtu Mısır", 1459.

¹⁵⁰² İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/246.

¹⁵⁰³ Sehâvî, *Tuhfetü'l-Ahbâb*, 32. 725/1325 yılında Sultan Nâsır Muhammed, Müslümanların mezarlıklarıyla ilgili bazı düzenlemeler yaptırmıştır. Bunlardan biri de sufiler için Karafe bölgesinde Salahıyye Hankâhı yakınındaki iki feddanlık alanı duvarlarla çevreleyerek bu alanı kabristanlık yapmasıdır. Sufilerden başkasının cenaze defnetmesine izin verilmeyerek burası sufi kabristanlığı olarak kullanılmıştır. Sehâvî, *Tuhfetü'l-Ahbâb*, 31-32.

¹⁵⁰⁴ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/346; Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/285.

¹⁵⁰⁵ Safedî, *el-Vâfi*, 10/218; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/501; Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/285; el-Hace, *Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun ve Nizâmu'l-Vakfi fi Ahdihi*, 134.

araziyi, Kahire’de çarşı ve dükkânları, Mısır’ın Vechü’l-Bahrî ve Saîd Bölgelerinin cizye gelirlerini bu hankâha vakfetmiştir.¹⁵⁰⁷

Sultan Eşref II. Şaban b. Hüseyin dönemi 776/1374 yılındaki kuraklık ve kıtlıktan dolayı bu hankâhta yemek verilemedi. Yemek bedeli olarak burada kalanların her birine yedi dirhem ve yanında ekmek de verilmiştir. Ayrıca hankâhta daimî kalanların dışında askerler, fakîhler, ilim adamları, hayırsever kişiler, ayakkabıcılar ve halktan bir kısım insanlar ile çocuklar da burada kalabiliyordu.¹⁵⁰⁸

Hankâhlar ilim, ibadet ve zikir mekânları olması hasebiyle buralarda çok sayıda insan bir arada kalıyordu. Sultan Baybars el-Çâşnigîr de 709/1309 yılında yaptırdığı hankâhında vakıf vesikasına, hastalanan sûfilere tedavi etmesi için göz ve dâhiliye doktoru bulundurma zorunluğu koydurmuştur. Ayrıca hankâhta vefat edenlerin cenazelerinin yıkanması, kefenlenmesi ve defin işlemlerinin yerine getirilmesi için gerekli düzenlemeleri de yaptırmıştır.¹⁵⁰⁹

3.3.1.1.3. Sıryakus/Nâsıriye Hankâhı

Kahire’nin dış taraflarında Şimâliye bölgesinde yer alan bu hankâhı Sultan Nâsır Muhammed 723-725/1323-1325 yılları arasında yaptırmıştır. Kahire’nin dışında yer alan bu büyük hankâh sûfî müritler ile fakir ve muhtaçların da sığındığı bir yer olmuştur. Hankâh binası, dış cephesinin beyaz rengi, göz alıcı alçı süslemeleri ve tezyinatıyla eşsiz bir görünüme sahipti.¹⁵¹⁰ Sultan Nâsır Muhammed hankâhın yanına cuma namazı kılınması için bir mescit ve ayrıca ribât, mutfak ve hamam da yaptırmıştır. Hankâhda yüz sûfînin rahatlıkla kalıp inzivaya çekilebileceği her birine ait birer oda vardı. Bu sayılanlara ilaveten hankâha gelen misafirlerin kalabileceği odalar da vardı.¹⁵¹¹ Sultan Nâsır Muhammed bu hankâhın yapımını tamamladıktan sonra buraya yüz sûfî yerleştirmiştir. Hankâhın açılışında büyük bir tören düzenlenmiş ümerâ, ulemâ, kadılar ve halktan çok sayıda insan bu törene katılmıştır. Açılıştaki büyük sofralar kurulmuş, katlımcılara yemek ikramı yapılmış, halktan fakir ve muhtaçlar da

¹⁵⁰⁶ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/285; Emin, *el-Evkaf ve’l Hayatü’l-İctimaiyye fi Mısır*, 219.

¹⁵⁰⁷ 709 yılında buradaki ribâta da bu bölgede oturanların evlatları ve askerlerden yüz kişi yerleştirilmiştir. Sultan Nâsır Muhammed b. Kalavun, 710/1310 yılında sultan olunca önceki Sultan Baybars el-Çâşnigîr’le aralarındaki problemlerden dolayı bu hankâhı kapattırmıştır. Sultan Nâsır Muhammed, Baybars el-Çâşnigîr’i yakalattırılıp öldürmüştü ve bu olayla bağlantılı siyasi hadiseleri kontrol altına almak için hankâhı kapatmıştır. Buraya vakfedilen şeylere de el koymuştur. 726/1326 yılında hankâhı tekrar açmış ve oraya vakfedilen mallar iade etmiştir. Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/285; el-Hace, *Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun ve Nizâmu’l-Vakfi fi Ahdihi*, 134.

¹⁵⁰⁸ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/286.

¹⁵⁰⁹ Emin, *el-Evkaf ve’l Hayatü’l-İctimaiyye fi Mısır*, 174.

¹⁵¹⁰ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/212; Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/ 294; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, 9/79.

¹⁵¹¹ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/294; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, 9/79.

bu yemek ikramına katılmışlardır.¹⁵¹² Ayrıca açılışta yapılan hadis dersine Sultan Nâsır Muhammed de katılmış ve hocalara icazetlerini vermiştir. Hankâha şeyh atamış ve bu şeyh, şeyhüşşüyûh unvanını kullanmıştır. Ümerâ ve ulemâ açılış sırasında, açılışa katılan insanlar ile hankâh ve zâviyede kalan fakirlere altmış bin dirhem dağıtmıştır.¹⁵¹³ Ayrıca bu hankâhın ribât kısmında hadis, tefsir, usul, Arapça ve değişik dersler veriliyordu. Sultan'ın derslere katıldığı zamanlar da olurdu.¹⁵¹⁴ Hankâh bütün bu güzel özelliklerinden dolayı insanları cezbetmiş ve onları hankâhın etrafına ev yapıp yerleşmeye teşvik etmiştir. Zaman içerisinde hankâhın bulunduğu yer; ev, dükkân ve hamam gibi yapılarla dolup taşmıştır. Hankâhın olduğu bu mekâna yakın esnaftan vergi alınmamıştır.¹⁵¹⁵

Hankâhın geniş alanı içerisinde iki tane de ribât vardı. Hankâh yol güzergâhı üzerinde yer alıyordu. Dolayısıyla hankâhda gelen misafirlerin, yolculuk esnasında konaklamak isteyen ve kalacak yeri olmayan sûfi ve fakirlerin ikamet etmesi için de yerler yapılmıştır. Konaklamak için gelenler ancak üç gün misafir edilirdi. Bu hankâh ve ribâtta; mutfak, kiler, tıbbi malzemelerin saklanması için bir ecza deposu, hamamlar, abdest alma yerleri, tatlı su içme yerleri ve genişçe de bir salon vardı.¹⁵¹⁶

Bu hankâhta kalan her sûfi için günlük dört rıtl ekmek ve bir rıtl da koyun eti pişirilerek verilirdi. Her sûfiye aylık kırk dirhem gümüş ve iki dinar verilirdi. Yine her sûfiye aylık bir rıtl tatlı, iki rıtl zeytinyağı ve bir bu kadar da sabun verilirdi. Yıllık her sûfiye kıyafet alması için para verilirdi. Ramazan ayı, bayram günleri, kandil geceleri ve âşûrâ günleri gibi özel günlerde yukarıda sayılanlara ilave olarak daha fazlası verilirdi. Meyve hasadı zamanı geldiğinde sûfilerin kendilerine meyve satın almaları için belli bir miktar para verilirdi. Hankâhın deposunda hankâhda kalanlar için şeker, ilaç ve çeşitli içecekler bulunurdu.¹⁵¹⁷

¹⁵¹² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/184; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/294; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/113; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/84.

¹⁵¹³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/184; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/294; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/113.

¹⁵¹⁴ İbnu'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, 8/46.

¹⁵¹⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/294. Sultan Nâsır Muhammed'in yaptırmışından dolayı bu hankâha, Nasıriye Kalavun Hankâhı da denir. Hankâhın alanına avlular ve su havuzları da yaptırmıştır. Sultan Nâsır Muhammed'in hankâhı yaptırmaya nedeniyle ilgili şu rivayet aktarılır; av için çıktığı bir zamanda hankâhın olduğu mekânda karnında şiddetli bir ağrı olmuştu. O da eğer bu hastalığı geçerse bu mekânda Allah'a ibadet edilecek bir bina yapacağını vaat etmişti. Avdan dönünce hastalığı geçinceye kadar dinlenmiş, iyileşince de bir grup mühendisle hankâhın bulunduğu alana gitmiş ve hankâhın planını Siryakus Bölgesinde ki bir millik alana çizdirmiştir. Yüz sufinin kalması için yüz küçük kulübe yaptırarak hankâhı tamamlattır. Hankâh Mısır diyarının en tanınmış ve şöhreti bilinen kurumlarından. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/293-295.

¹⁵¹⁶ Saîd, "Hankâhâtü Mısır", 1460; Hankâhta namazlar kılınır, zikir ve tesbih çekilir, Ramazan ayı boyunca sabah ve ikindi namazlarından sonra Kur'an-ı Kerim okunurdu. Hankâhın yanına bir mescit yapılmıştır. Cuma namazları burada kılınır. Hankâhın yanındaki ribâtta üç kısım vardır. Bunların birinci kısmında altmış oda vardı. Buralarda hankâha gelen fakirler kalıyordu. Ribâtın kalan iki kısmında yirmi birer tane oda olup/üç kısmın toplamında yüz iki oda vardı. Buralarda da hankâhta daimî ikamet eden sufiler kalıyordu. Emin, *el-Evkaf ve'l-Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 218.

¹⁵¹⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/184; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/294-295; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/80; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/182.

Sağlık hizmeti verilen hankâhlar arasında yer alan Nasiriye Hankâhında göz ve dâhiliye doktorları bulunur ve hankâhta hastalananları tedavi ederlerdi. Hankâhta ayrıca ilaç ve şurupların yapıldığı bir de eczane vardı.¹⁵¹⁸ Hankâhın şehir dışında yer almasının sağlık açısından ayrı bir önemi vardı. Hankahın sağlık açısından önemi ise salgın hastalık dönemlerinde sultan, ümerâ ve devlet ricalinin toplumdan uzak bir yerde kalmalarına imkân sağlamasıdır. Bu duruma bir örnek vermek gerekirse, Sultan Nâsır Hasan 749/1349 yılındaki vebadan dolayı bu hankâhda kalmıştır. Veba salgını devam ettiğinden Sultan Hasan ve bir kısım ümerâ burada kalarak bir nevi kendilerini karantinaya almışlardır.¹⁵¹⁹

Temizlik konusu insan sağlığı açısından önemli olduğundan insanların vücut bakım ve temizliğini düzenli olarak yapmaları önem arz etmektedir. Bu bağlamda insanların saçlarını düzenli olarak traş ettirebilmesi için hankahlarda bir berber bulundurulmuştur. Hankâh berberi saç kesimi yapmanın yanında masaj yaptırmak isteyenler olursa onlara masaj da yapardı. Bu hizmetler sunularak hankâhtaki sûfilerin bütün ihtiyaçlarının karşılanması hedeflenmiştir. İhtiyaçları karşılanan sûfiler kendilerini ibadete verir ve tasavvufla ilgili görevlerini tam olarak yerine getirmeye gayret ederlerdi. Bu hankâhda kadınlar da kaldığı için onların ihtiyaç duyduğu şeylerin yerine getirilmesine önem verilmiştir. Bu hizmetlere bir örnek olarak, 799/1397 yılında hankâh içerisinde kadınların hizmetine sunulmak için bir hamamın onarımı tamamlanarak işler hale getirilmiştir. 806/1404 yılına kadar buradaki hizmetler düzenli bir şekilde devam etmiştir.¹⁵²⁰

3.3.1.1.4. Alâiye Hankâhı

Kahirede yer alan bu hankahı Üsteddâr Emir Alâeddin Moğoltay el-Cemalî (ö. 732/1332) 730/1330 yılında yaptırmıştır. Bu kurumun meşihatlık makamına atama yapılarak bu hankâhta dersler verilmeye başlanmıştır.¹⁵²¹ Sabah yapılan ilk derste Hanefî fıkhı okutulurken eğitime başlanması şart koşulmuştur. İkinci namazlarından sonra sûfî cemaati, hocalarıyla beraber oturur, sohbet ederlerdi. Meşihatlık makamını yürüten ve ders veren hocaya aylık altmış dirhem, ilaveten ekmek ve et almaları için kırk dirhem veriliyordu. Hankâhta yirmi sûfî kalyordu. Derslere katılan sûfilerin her birine aylık yirmi bir dirhem maaş, yedi buçuk dirhem bağış, ekmek için altı dirhem ve et için de yedi buçuk dirhem veriliyordu. Derslerde eğitim-öğretim açısından ileri seviyede olan on bir öğrencinin her birine bu verilenlere ilave olarak aylık on dirhem, eğitim-öğretimin başlangıç seviyesinde olan öğrencilere ise

¹⁵¹⁸ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/295.

¹⁵¹⁹ Memlûk sultanları 747/1347 yılından itibaren her yıl eylül-ekim-kasım-aralık aylarında ortalama on beş günü geçmeyecek şekilde bu hankâhta kalırlardı. 749/1349 yılındaki vebadan dolayı Sultan Hasan daha fazla kalmıştır. Atmaca, *Kara Veba Memlûkler'de Salgın ve Toplum (748/1348-1349)*, 75.

¹⁵²⁰ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/294-295. Bu hankahda saçını kestirmek isteyenler masaj da yaptırmak isterlerse "berber banyosu paketi" diye bir paket vardı. Bu paketteki tariye göre ikisi bir arada olduğu için daha hesaplı olurdu. Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/295.

¹⁵²¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/304.

seviyelerine göre fazladan üç ile on dirhem arasında veriliyordu. Bu hankâhda imama aylık otuz dirhem, müezzinlere kırkar dirhem, muîde on dirhem, türbe hizmetçilerine toplam elli dirhem, ferrâşa yirmi dirhem, güneş saati işlerini yürütene on dirhem, kapıcı ile kayyımaya yirmişer dirhem ve hayvan sürücülerine de yirmi dirhem veriliyordu. Ayrıca hankâhın yakıtı için elli rıtl yağ veriliyordu. Hankâhın türbesine defnedilenler için daima Kur'an-ı Kerim okuyan on kurra'ya aylık onar dirhem veriliyordu.¹⁵²² Kuyudan su çekilmesi işlemleri ve sarnıçların tatlı su ile doldurması için belli bir miktar para ayrılıyordu. Hankâhta kalan sûflere Kurban Bayramlarında yüz dirhem, ramazan ayında tatlı için elli dirhem veriliyordu. Ramazan ayında kandillerin yakılması için de yüz dirhem ayrılıyordu. Vâkîf buraya çok miktarda mal vakfetmiştir.¹⁵²³

3.3.1.1.5. Nûrî Hastanesi Hankâhı

Bu hankâh Şam'daki Nurî Hastanesi yakınına Eyyûbi Meliki el-Kâmil Muhammed bin el-Âdil'in (ö. 635/1238) kızı Fatma Hatun (ö. 656/1258) tarafından yaptırılmıştır. Bu hankâhın üzerinde şu ibare yazılıydı:

"Bu hankâh; fakir kadınların ikâmet etmeleri, beş vakit namazını kılmaları ve gecelemeleri için Fatma bint el-Kâmil Muhammed b. el-Âdil b. Ebu Bekir b. Eyyûb tarafından vakfedilmiştir." Hankâh için çok mal vakfedilmiştir.¹⁵²⁴

3.3.1.1.6. Basitiye Hankâhı

Kudüs'te yer alan bu hankâhı Kadı Zeyneddin Abdulbasit b. Halil (ö. 854/1451)¹⁵²⁵ yetimler için yaptırmış ve on yetimi buraya yerleştirmiştir. Hankâh'ta yetimleri terbiye eden müeddibe elli dirhem, ayrıca Kur'an-ı Kerim öğreticileri ve hafızlara da aylık ellişer dirhem, her yetim için ise on beş dirhem verilmekteydi. Hankâhtaki yetimlere otuz dirhemlik kıyafet yardımı yapılır, bunlara ilaveten hankâhta kalanların ve fakirlerin su ihtiyaçları da karşılanırdı. Burada kalan on yetim için Kudüs'e bağlı Sur Bahir Köyü vakfedilmiştir.¹⁵²⁶

¹⁵²² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/305.

¹⁵²³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/305-306. Bu hankâhda sarnıçlarda su çekmek için su çarkını öküzlerle döndürüyorlardı. Bu öküzlerin yemleri için gerekli masraflar ve diğer su çıkarma işlemi için kullanılan kova vb. malzemeler için de belli bir miktar para ayrılıyordu. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/306.

¹⁵²⁴ Ebû zer el-Halebî, *Künûzü'z-zeheb fî Târîhi Haleb*, 1/402; el-Gazzî, *Nehrü'z-zeheb*, 2/54.

¹⁵²⁵ Kadı Zeyneddin Abdulbasit b. Halil; nâzîru'l-ceşlik, nâzîru'l-hizâne, nâzîru'l-kisve ve nâzîru'l-havânik görevlerini yerine getirmiştir. Basiti Camii ve Medresesi'ni yaptırmış, bunun yanında başka müesseseler de yaptırmıştır. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/146-147; İbn Hacer, *İnbâ'u'l-gumr*, 3/249; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 14/105, 15/552; Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 2/111; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/39, 189.

¹⁵²⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/146-147; Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 2/111-112; Ata', *Kitâbu Arubetu'l-Kudsi min Vâkiin Vesâiki'l-Evkâfi'l-Mukaddesiyye*, 130.

3.3.1.2. Ribâtlarda Sosyal Hizmetler

Ribât; sınırlarda nöbet tutmak, cihat için at beslemek, düşmana karşı mücadelede sebat göstermek gibi anlamlara gelmektedir.¹⁵²⁷ Ribâtlar başlangıçta kara sınırları ve deniz sahillerini düşman saldırılarından korumak, sınırlarda düşman saldırılarına karşı müstahkem mevkiiler yapmak için inşa edilmiştir.¹⁵²⁸ Buralarda cihat için at beslenir, savaş talimleri yapılır ve düzenli olarak nöbet tutulurdu. Zamanla bu müesseselerin fonksiyonlarında değişiklikler olmuştur.¹⁵²⁹ Ribatlar, ticaret güzergâhlarında yolcuların konakladığı yer, ülke veya şehir dışından gelenlerin kalacakları mekânlar olmuştur. Özellikle tasavvufun yaygınlaşmasından sonra buralar tarikat ehli sûfilerin de ibadet yerleri, zikir meclisleri ve konakladıkları mekânlar haline gelmiştir.¹⁵³⁰ Memlûkler dönemine gelince birbirlerine yakın fonksiyonlar icra ettiklerinden dolayı hankâh, zâviye ve ribâtların çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmektedir.¹⁵³¹

Tasavvufi akımların yaygınlaşmasıyla birlikte Memlûk sultan ve ümerâsı başta olmak üzere maddi durumu iyi olanlar Mısır, Suriye ve Hicaz bölgelerinde çok sayıda hankâh, zâviye ve ribât yaptırmışlardır. Bu kurumlara çok miktarda mal/mülk vakfederek tasavvufun kurumsallaşmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu müesseselerde tasavvuf erbabı şeyh ve sûfiler hem ibadetlerini yerine getirmiş hem de ilimle uğraşmışlardır. Şeyhler, bu kurumlarda kalan sûfi ve diğer kişilerin dini, ahlaki ve ilmi konularda kendilerini geliştirmelerine yardımcı olmuşlardır. Tasavvufun yaygınlaşmasıyla birlikte bu kurumlar, burada kalanlarda hatalarından dolayı pişman olma ve nefsin terbiye etme duygularını daha da geliştirmiştir. Dolayısıyla bu kurumlar, daha itaatkâkâr bir topluluğun oluşmasına da katkı sağlamıştır. Bunların neticesinde buralarda, sultan ve yönetime karşı daha kolay yönetilebilir bir halk kitlesinin oluştuğu söylenebilir.¹⁵³²

¹⁵²⁷ Râzî, *Muhtârü's-Sihâh*, 1/116; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 7/302. Ribât; düşmanla savaşmak amacıyla cihat edenlerin kaldıkları yer anlamına gelmektedir. Bunun yanında ribât; düşmanla mücadele etmek için at beslenen yer, sınır boylarında düşmanla mücadele için at hazırlamak, her an düşmanla mücadele için hazır kıta beklenilecek yer anlamlarına da gelmektedir. Aslında ribât; sahibini günahattan alıkoyan davranışlar, iyiliğe ve hayra yönlendiren davranışların birleşimi için de kullanılmaktadır. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 1/84; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 2/3; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/145; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/120; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 19/300-303.

¹⁵²⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 1/354; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/145; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/418.

¹⁵²⁹ Râzî, *Muhtârü's-Sihâh*, 1/116; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 1/84; İsmail Yiğit, "Ribât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/76-77.

¹⁵³⁰ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 1/82; Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/54; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/339; Ebû zer el-Halebî, *Künûzü'z-zeheb fî Târîhi Haleb*, 1/384; Yiğit, "Ribât", 35/77-78.

¹⁵³¹ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 3/185; Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/54; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/280-282, 302; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/256; Mübârek, *el-Hitatü't-Tevfikîyyetü'l-cedîde*, 6/48.

¹⁵³² Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, 9/391; Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 3/423, 429, 485, 529; İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/204-205; Zekî Mübârek, *et-Tasavvufü'l-İslâmî fî'l-edeb ve'l-ahlâk*, 35; Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısırî fî Asr Selâtin el-Memâlik*, 179-180, 183-184.

Ribâtlarda genellikle tarikat ehli sûfiler, kalacak yeri olmayanlar, yolcular, kadınlar, erkekler, ailesi olmayanlar, yetim kız ve erkek çocukları, yaşlılar ve dul/boşanmış kadınlar kalırdı.¹⁵³³

Ribatların bazılarında eğitim-öğretim faaliyetleri de yapılırdı. Ribatlarda Kur'an-ı Kerim, fıkıh ve hadis dersleri gibi dini ilimler ağırlıklı olarak verilirdi.¹⁵³⁴ İbn Battuta'nın (ö. 769/1368) 726/1326 yılında hac yolculuğu esnasında yanında kaldığı İmam Mücevvid Burhaneddin İbrahim iyi bir Kur'an okuyucusuydu. Aynı zamanda Mekke'deki Sidre Ribâtı'nda yetim çocuklara Kur'an-ı Kerim öğretiyordu. Yetimlerin kalacakları yerleri ayarlıyor, onların kıyafet ihtiyaçlarını karşılıyor ve yetimlerin geçimleriyle de ilgileniyordu.¹⁵³⁵ Arafat b. Ömer b. Ebu Bekir'in kızı Aişe (ö. 880/1476) dönemin hocalarından dersler almış ve Ümmü Zeyni b. Mezher Ribâtı'nda talebelere ders vermiştir.¹⁵³⁶

Memlükler döneminde sadece kadınların kaldığı ribâtlar da vardı. Bu tarz ribâtlardan birini Sultan Baybars el-Çâşniğir 709/1309 yılında yaptırmıştır. Bu ribât, yaptırdığı hankâhının hemen yanında yer almaktaydı. Ribâtta dul ve boşanmış kadınlar kalmaktaydı. Kadınlar için yaptırılan diğer ribâtlar arasında; Sultan Seyfeddin İnal'ın (857-865/1453-1461) hanımı Zeyneb'in yaptırdığı Ribât ve Bağdadiyye Ribâtı¹⁵³⁷ vardı ki, bu ribâtta dul kadınlar ve ilim öğrenmek isteyen kadınlar kalırdı.¹⁵³⁸ Bunların yanında Eşrâf Ribâtı, Endülüs ve Hicâziye ribâtları da kadınların kaldığı mekânlardan bazılarıydı.¹⁵³⁹

Kadınların kaldığı ribâtlarda şeyhalık (yöneticilik) görevini, kadınların yerine getirdiği ribâtlar da vardı. Kadı el-Feyyum Muhibbuddin b. Kerimüddin'in kızı Hacer (ö. 872/1468) Mekke'nin aşağı kısımlarında yer alan Zâhiriye Ribâtında şeyhalık yapmıştır.¹⁵⁴⁰ Abdullah'ın

¹⁵³³ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/302; Sehâvî, *Tuhfetü'l-Ahbâb*, 179-180; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/256. Ribâtlar, yetim kız ve erkek çocukların büyütüldüğü ve ailesi olmayanların sığındığı mekânlar olarak da kullanılmaktadır. Kadınlara ait ribâtlarda yaşlı ve dul kadınlar kalıyordu. Ribâtlarda önemli kişilerin defnedildiği türbe alanları da vardı. Ribâtları, genellikle bir erkek yaptırıyor o kişi vefat ettikten sonra kızına veya hanımına devrediyordu. Dolayısıyla buralar kızlarının veya hanımlarının adıyla biliniyordu. Bu kadınlar sufi hırkası da giyerlerdi. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/302; Rızık, *Hankavâtu's-sufiyye*, 100.

¹⁵³⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/303.

¹⁵³⁵ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/391.

¹⁵³⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/75.

¹⁵³⁷ Bağdadiyye Ribâtı, Derbu'l-asfer'in içerisinde Baybars Hankâhı'nın karşısındadır. Bu ribâtı Sultan Zahir Baybars el-Bundukdârî'nin kızı es-Sittü'l-Celile Tidkâr Bay Hatun 684/1286 yılında yaptırmıştır. Ribâtın şeyhası, Ebû'l-Berekât'in kızı Zeynep es-Saliha idi. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/333.

¹⁵³⁸ Rızık, *Hankavâtu's-sufiyye*, 1/100.

¹⁵³⁹ Eşrâfiye Ribâtı; Kahire'ye yakın Karafe Camii yakınlarında yer alan bu ribâtı Ebubekir Muhammed b. Ali Mâdrânî yaptırmıştır. Burayı eşrâf kadınlara vakfetmiştir. Endülüs Ribâtı; Halife Âmir Biahkâmillâh Ebû Alî el-Mansûr b. el-Mûsta'î'nin (ö. 524/1130) kızı Cihetu Meknun 526/1132 yılında Kahire'nin Karafe semtinde Endülüs Mescidi'ni ve yanına da yaşlı ve dul kadınların kalması için bir ribât yaptırmıştır. Hicaziyye Ribâtı: Vezir Ali b. Ahmed el-Cercerâyî yaptırmış ve kızı Hicaziyye'ye vakfetmiştir. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/33-334, 345.

¹⁵⁴⁰ Kerimüddin'in kızı Hacer, 790/1388 yılında Kahire'de doğmuştur. Kadınlara hayırlı olma ve iffetini korumaya ilgili vaazlar vermiştir. İhtiyacı olan Mekkeli kadınlara ebelik de yapmıştır. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/114.

kızı Şeyha Hüccâb Saliha (ö. 725/1325) Bağdadiyye Ribâtı'nda şeyhalık yapmıştır.¹⁵⁴¹ Bunlardan başka da ribâtlarda şeyhalık yapan kadınlar vardı.¹⁵⁴²

Mısır ve Suriye bölgelerinde çok sayıda ribât olduğu kaynaklarda geçmektedir.¹⁵⁴³ Makrîzî Mısır/Kahire'de on iki tane ribât olduğunu; bu ribâtları kimlerin yaptırdığı, ribâtlarda hangi faaliyetlerin yapıldığı ve buralarda kimlerin kaldığı gibi hususlar hakkında bilgi vermiştir.¹⁵⁴⁴ Nuaymî de Dimaşk'taki yirmi dört ribâtla ilgili; bu müesseseleri kimlerin yaptırdığı, kuruluş tarihleri, fonksiyonları ve buralarda hangi grupların kaldığı gibi konular hakkında bilgi vermiştir.¹⁵⁴⁵ Bu ribâtlar içerisinde farklı özellikleriyle öne çıkanlardan bazıları şunlardır:

3.3.1.2.1. es-Sâhib Ribâtı

Kahire'de Birketü'l-Habş yolu üzerindeki bu ribâtı 668/1270 yılında Vezir Bahaeddin Ali b. Muhammed b. Selim b. Hinna'nın (ö. 677/1279) oğlu yaptırmıştır. Mısır'daki gayrimenkullerden bir kısmını burası için vakfetmiştir. Evli olmayan ve herhangi bir mala sahip olmayan on fakirin ribâtta kalmasını şart koşturmuştur.¹⁵⁴⁶

3.3.1.2.2. Bağdadiyye Ribâtı

Kahire'de yer alan bu ribâtı 684/1286 yılında Sultan Baybars el-Bundukdârî'nin kızı es-Sittü'l-Celile Tidkâr Bay Hatun yaptırmıştır. Bu ribâtta; boşanmış, kocası tarafından terkedilmiş, evden kovulmuş ve dul kalmış kadınlar kocalarına dönünceye kadar kalıyorlardı. Bu ribâtta özellikle Mısır ve Dimaşklı kadınlar daha fazla kalıyordu. Burada kalanlar fıkıh dersleri alır, vaaz dinler, tasavvuf ile ilgili görevlerini yerine getirir ve ibadetlerini düzenli olarak yaparlardı. Burada kalanlara hizmet eden bayan görevliler vardı. Bu görevliler; ribâtın kullanım alanlarındaki yoğunluğu ayarlar, suibriğini sırayla kullandırıyorlardı. Yanlış yapanları gördüklerinde onları uyarıyorlardı.¹⁵⁴⁷

¹⁵⁴¹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/103; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/266.

¹⁵⁴² Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/362; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 12/142. el-Mısıriyye'nin kızı Tüccar/Tecar, Mekke'deki Zahirîye Ribâtı'nın şeyhalığını yapmıştır. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/16.

¹⁵⁴³ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1/548-549; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 7/181.

¹⁵⁴⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/302-306.

¹⁵⁴⁵ Nuaymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris*, 2/150-152.

¹⁵⁴⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/302.

¹⁵⁴⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/303; İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/480. Tidkâr Bay Hatun, bu ribâtı Ebu'l-Berekât'ın kızı Zeynep es-Saliha anısına yaptırmıştır. İnsanlar bu ribât için Revaku'l-Bağdadiyye de diyorlardı. Ribât şeyhası Ebu'l-Berekât'ın kızı Zeynet es-Saliha, Bintü'l-Bağdadiyye diye tanınırdı. Ribât şeyhaları da ribâtta kalıyordu. Ribâtta şeyha olarak kalanlardan biri de Abbas el Bağdadiyye kızı eş-Şeyhiye es-Saliha Ümmü Zeyneb Fatıma (ö. 714/1314) idi. Fakih ve ilim sahibi biri olup kulluk görevini iyi yapan, vaaz eden, Allah korkusu olan iyiliği emreden biriydi. Mısır ve Dimaşk'tan birçok kadın bu hanımın ilminden faydalanmıştır. İnsanların gönüllerinde kabul gören biriydi. Ondan sonra bu ribâtta şeyhalık yapan her kadın için Bağdadiyye denilmiştir. Makrîzî, *es-*

3.3.1.2.3. Efrem Ribâtı

Kahire'de halkın en güzel mesire yerlerinden olan Sefhi'l-Cürf'ta yer alan bu ribâtı 663/1265 yılında Emir İzzeddin Aybek el-Efrem (ö. 695/1295) yaptırmıştır.¹⁵⁴⁸ Burada bir şeyh, bir imam ve sûfiler kalmaktaydı. Cuma ve bayram günlerinde hutbe verilmesi için bir de minber yaptırılmıştır. el-Efrem, ribâta kalanların ihtiyaçlarının karşılanması için çok mal vakfetmiştir.¹⁵⁴⁹

3.3.1.2.4. Alâiye Ribâtı

Mısır dışında Halîcü'l-kebîr'in doğusunda yer alan bu ribâtı Bedreddin Lü'lü'nün oğlu Melik Alâeddin Ebü'l-Hasan Ali (ö. 731/1331) yaptırmıştır.¹⁵⁵⁰ Ribâtın yakınında hamam ve değirmen de vardı.¹⁵⁵¹ Ribâta haftada bir fakihler, şeyhler ve kurrallar gelir ve burada kalırlardı.¹⁵⁵² Ribâtta bulunan şeyh ve diğer kalanların uzlete çekilebilmesi için tecrit odaları yaptırılmıştır.¹⁵⁵³

3.3.1.2.5. el-Asar Ribâtı

Mısır dışında Fustat'ın güneyinde Birketü'l-Habs'da yer alan bu ribâtı es-Sâhib Bahaeddin Ali b. Hinna'nın oğlu es-Sahib Taceddin b. Sahib Fahreddin yaptırmıştır.¹⁵⁵⁴ Fakîh İzzeddin b. Miskin'in oraya atanmasını da vasiyet etmiştir. Ribât insanlar için toplanma yeri idi. Nil Nehri'nin kıyısında olması hasebiyle bu ribâta kalanlar nehir suyunun akış sesinin yankılanması ve dinginliği sayesinde huzur bulurdu. Sultan Eşref Şaban b. Hüseyin b. Muhammed (764-778/1363-1376) iktidarı döneminde ribâta bir müderris tayin ederek Şafîî Fıkhi ile ilgili derslerin verilmesini sağlamıştır. Ribâta atanan bu müderrisin çok sayıda talebesi vardı. Sultan Zahir Berkuk döneminde ribata birçok arazi vakfedilmiştir. Ribâta

Sülûk, 5/362; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/103; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 9/266, 12/142; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12/16.

¹⁵⁴⁸ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/306.

¹⁵⁴⁹ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/306.

¹⁵⁵⁰ Alâiye Ribâtı'nın yakınına bir de mescit yaptırmıştır. Bu mescide miad, kurrâ ve imam görevlendirmiştir. Curuf bölgesindeki bahçelerini, bunların yakınında kendisine ait bütün çarşıları ve hamamları ribât için vakfetmiştir. Babu's-Şam'da bulunan Bilbis Şehrinde kendisine ait on altı oteli, üç hamamı Şira bölgesinde bulunan bütün bahçelerini, ribâtın yakınında bulunan ikinci hamamı ve ribâta yakın civardaki bütün değirmenlerini ribât için vakfetmiştir. İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntisâr*, 102; Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/306-307.

¹⁵⁵¹ Ribâtı yaptıran Alâeddin Ebü'l-Hasan Ali 657/1259 yılında doğmuştur. Burası el-Muvasıla Hankâhı diye de bilinmektedir. Ribâta bir de türbe yaptırmıştır. Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/306-307.

¹⁵⁵² Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/307.

¹⁵⁵³ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntisâr*, 102.

¹⁵⁵⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/392; Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/305; Suyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, 2/273.

ulaşmayı kolaylaştırmak amacıyla Nil'in üzerine köprü yapılmıştır. Ribâtın kütüphanesinde çok sayıda kitap vardı.¹⁵⁵⁵

3.3.1.2.6. Emir Tenkiz Ribâtı

Kudüs'de yer alan ribâtı Şam Naibi Emir Seyfeddin Tenkiz (ö. 740/1340) 740/1339 yılında yaptırmıştır. Ribât Emir Tenkiz'in Kudüste yaptırdığı medresenin ikinci katında yer almaktaydı.¹⁵⁵⁶ Vâkıf tarafından ribâtta on iki Müslüman, fakir, salih, yaşlı ve dul kadının kalabileceği belirtilmiş olup daha çok yaşlı ve fakir kadınlar ribâtta kalmıştır. Bu kadınların kimler olacağı belirlenirken; Kudüs'teki yerli fakir kadınlara nazaran Kudüs'e dışarıdan gelen yabancı fakir kadınlara öncelik verilirdi. Burada ikâmet edenler beş vakit namazlarını ve ramazan aylarında teravîh namazlarını güven içerisinde kılarlardı. Ribâtta her gün sabah namazlarından sonra kandiller yakılır, kadınlar toplanır, İhlas, Muavvizeteyn ve Fatihâ sûrelerini okur, Allah'ı zikreder ve Hz. Peygambere salavat getirirlerdi. Bu zikirlerin akabinde, Sultan Nâsır Muhammed, Emir Tenkiz ve emirin zürriyetine Allah'ın onları bağışlaması için dua ederlerdi. Ribâtın kadın şeyhasına aylık yirmi dirhem gümüş ve günlük yarım rıtl ekmek verilirdi. Kapı görevlisine aylık on dirhem ve günlük yarım rıtl ekmek verilirdi. On fakir ve yaşlı kadından her birine aylık yedi buçuk dirhem ve günlük üç rıtl ekmek verilirdi. Nâzır, ribâtta daimi kalanları Kudüs'ten gelen fakir on kadınla sınırlandırır. Bunlara ilaveten ribâtta temizlik görevlileri, kadınlar ribâtının tefrişatını yapar, ribâtın temizlenmesi, yıkanması, süpürülmesi, abdest/gusül abdesti alınma işlerini organize ederdi. Vakkâdlar, lambaların yağlarının kontrol edilmesi ve aydınlatma işlerine bakarlardı.¹⁵⁵⁷

3.3.1.2.7. Mansuriye Ribâtı

Kudüs'te yer alan bu ribâtı 681/1282 yılında Sultan Mansur Kalavun yaptırmıştır. Burayı Kudüs'ü ziyaret edenler ve fakirler kalsın diye yaptırmıştır. Burası için çok miktarda mal/mülk vakfetmiştir. Buraya gelenlere yemekler ikram edilir, beden ve ruhlarının

¹⁵⁵⁵ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/305-306.

¹⁵⁵⁶ Hijjîh, "el-Medresetu't-Tenkiziye fi'l-Kuds: Numuzecen li İdâreti'l-Medâris ve Evkâfihâ fi'l-Asri'l-Memluki (730/1329)", 86, 96-99, 113. Bu medrese iki katlı olarak yapılmıştır. Medresede yirmi iki oda vardı. Bunlardan on bir oda aşağı katta olup buralarda Hanefî fakihler kalıyordu. Yukarıdaki odalarda sufiler kalıyordu. Birinci katta dârülhadîs, mescit ve kütüphane vardı. Fukaha, talebe ve medresenin diğer işlerini yürüten hizmetli ve görevlilerden burada kalanlar için odalar vardı. İkinci katta sufi hankâhı, mescid ve burada kalanların ikamet ettiği odalar vardı. İkinci katta bunlara ilaveten dârüleytam vardı. Kadınlar ribâtı çatı katındaydı. Bu imâretin içeriğinde hamam ve abdest alma yeri de vardı. Hijjîh, "el-Medresetu't-Tenkiziye fi'l-Kuds: Numuzecen li İdâreti'l-Medâris ve Evkâfihâ fi'l-Asri'l-Memluki (730/1329)", 86, 96, 113.

¹⁵⁵⁷ 'Atâ, *Arûbetu'l-Kuds*, 85-86. Emir Tenkiz mescit, medrese ve kadınların kalmaları için de bir ribât yaptırmıştır. Ribâta vakıflar tahsis etmiştir. Ribâtta dul ve ihtiyaçlı kadınlara çeşitli maddi yardımlar yapılmıştır. Ribâta her yıl çuvalarla buğday bahşedilmiştir. Hijjîh, "el-Medresetu't-Tenkiziye fi'l-Kuds: Numuzecen li İdâreti'l-Medâris ve Evkâfihâ fi'l-Asri'l-Memluki (730/1329)", 96-99.

dinleneceği etkinlikler yapılırdı. Ayrıca burada cihada hazırlanan askerler de kalırdı. Ribatta kalanlar, cihada hazırlanan askerler için dua ederlerdi.¹⁵⁵⁸

3.3.1.2.8. Mansuriye Medrese ve Ribâtı

Kudüs'te yeralan bu ribâtı 770/1368 yılında İbrahim en-Nasırî en-Nüzûlî yaptırmıştır. Kudüs'teki yirmi fakih buraya yerleştirilmiştir. Vâkîfın vefatından sonra Kudüs'e dışarıdan gelenlerin ribâta yerleştirilmesi şart koşulmuştur. Burada talebelere sadaka dağıtılmış, bağışlar yapılmış ve aylık belirli bir ücret de verilmiştir. Kadılar da ribâta kalan talebelere bağış olarak belirlenen aylık ücretin ödenmesi işlerini takip etmişlerdir. Talebelere, yukarıda sayılanlara ilave olarak günlük bir rıtl ekme verilmiştir. Ribâta bağış yapanlara düzenli olarak dua edilirdi.¹⁵⁵⁹

3.3.1.2.9. Emir Dekiz/Dokuz Ribâtı

Kudüs'te yer alan bu ribâtı Emir Dekiz 730/1329 yılında kadınlar için yaptırmıştır. Ribâta tarikat ehli sûfî kadınlar ile dul ve boşanmış kadınlar kalır, şeyhaları önderliğinde ibadet ve zikirlerini yerine getirirlerdi. Ribâta kalan kadınlar uzun müddet tasavvufî faaliyetlere devam etmişlerdir. Burada kalanların ihtiyaçlarının karşılanması için ribâta vakıflar tahsis edilmiştir.¹⁵⁶⁰

3.3.1.3. Zâviyelerde Sosyal Hizmetler

Zâviye; toplanmak, men etmek, köşe, aç ve küçük tekke gibi anlamlara gelmektedir. Arapça bir kelime olan z-v-y'nin çoğulu zevâyâ şeklindedir.¹⁵⁶¹ Terim olarak zâviye; herhangi bir tarikata bağlı sûfilerin kendi şeyhleri önderliğinde kaldıkları mekân,¹⁵⁶² ilim ehli ve ibadet edenlerin bir araya geldikleri kurumlar için kullanılmaktadır.¹⁵⁶³ Bunların yanında zâviye; yolculara, kalacak yeri olmayan fakir ve muhtaçlara yeme-içme ve barınma imkânları sunan

¹⁵⁵⁸ Ahmed Samih el-Halidi, *el-Meâhidu'l-Mısriyye fi Beyti'l-Makdis* (Kahire: Müessetün handeviyün li't-tâlim ve's-sakâfeti, 2012), 8.

¹⁵⁵⁹ 'Atâ, *Arûbetu'l-Kuds*, 131.

¹⁵⁶⁰ Buraya vakfedilenler arasında Ayn Kabniye Köyündeki Küçük Muhakire Hamamı, medrese yakınındaki dükkânlar ve Katanin Çarşısı ve ribâta yakın Hakirhan, Kabanin'de Daru İbn Ebu Şerife'de elde edilen gelirler de vardı. 'Atâ, *Arûbetu'l-Kuds*, 85, 131.

¹⁵⁶¹ Râzî, *Muhtârü's-Sihâh*, 1/239; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 10/322, 11/237, 12/632; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1/204; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 6/186; Ahmet Yaşar Ocak - Suraiya Faruqi, "Zâviye", *MEB İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1986), 13/468.

¹⁵⁶² İbn Cübeyr, bu anlamıyla hankâh ile zâviyenin aynı foksiyonları yerine getirdiğini ifade etmektedir. İbn Cübeyr, *Rihletu İbn Cübeyr*, 1/218.

¹⁵⁶³ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 17/455.

müesseselerdir.¹⁵⁶⁴ Kaynaklarda hankâh, ribât ile zâviyenin birbirlerine yakın kurumlar olduğu ve benzer anlamları ifade ettikleri vurgulanmaktadır. Bu durum bu gibi kurumların işlevlerinin birbirlerine yakın olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁵⁶⁵

Zâviyeler; sûfiler ve diğer kalanlar için bir ibadet etme yeri, itikâfa girilen mekân ve ilim öğrenilen kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı zâviyelerde fıkıh, hadis, tıp ve diğer ilimlerle ilgili derslerin verilmesinin yanında çeşitli dini konularda da vaazlar verilirdi.¹⁵⁶⁶ Genellikle şehir dışında sahrada ve dağ eteklerinde inşa edilen bu yapılar, kendini ibadete verenlerin, yoldan geçenlerin ve sûfilerin uzlete çekildikleri yerler olarak bilinmektedir. Bunların yanında zâviyeler, ticaret yolları ve hac yolu güzergâhı gibi yerlere de yapılmıştır.¹⁵⁶⁷ Zaviyelerin bu işlevlerinin yanında askeri amaçlar için de kullanıldığı dönemler olmuştur. Örneğin, suğur şehirlerinden olan İskenderiye gibi yerlerde savaşa hazırlık için asker, silah ile çeşitli cephane ve mühimmatın bulundurulduğu yerlerdir.¹⁵⁶⁸

Zâviyeler, genellikle sûfilere, yolculara ve kalacak yeri olmayan dezavantajlı gruplara hizmet vermenin yanında toplumsal hayata yönelik başka görevleri de yerine getirirdi. Sosyal yönü ağırlıklı olan zâviyeler, mahalle ve köylerde insanların problemlerini halletmek için bir çözüm yeri olmuştur. Zâviyelerde oluşturulan barış ve kardeşlik ikliminde problemler çözülür, kavgalı insanlar barıştırılarak aralarındaki husumet giderilir ve halkın kaynaşmasına da vesile olurdu.¹⁵⁶⁹ Zaviyeler yukarıda sayılan hizmetlerin yanında; engelli, yaşlı, körler ile bunların eş ve çocuklarının ailece birlikte kaldığı yerlerdir. Çok sayıda engelli insanın kaldığı zâviyeler de vardı. Bunlardan birinde otuz a'mâ'nın kaldığı ifade edilmektedir.¹⁵⁷⁰

Zaviyeler kendi vakıfları aracılığıyla burada kalan dezavantajlı grupların yeme-içme, barınma ve kıyafet gibi ihtiyaçlarını karşılardı. Zâviyelerde kalanlara günlük iki öğün yemek verilirdi. Yemekler herkese kendi tabaklarında doyacakları kadar verilirdi. Burada kalanlara yazlık ve kışlık kıyafet dağıtılır, otuz dirhem maaş verilirdi. Bunların yanında her cuma gecesi helva dağıtılır, kıyafetlerini yıkamaları için sabun ve kendilerine ait bir de seccade verilirdi.¹⁵⁷¹

¹⁵⁶⁴ Ocağ - Faruqhi, "Zâviye", 13/468; Ali Kozan, "Urfa'da Memlûk ve Eyyübilerden Osmanlı'ya İntikal Eden Zâviyeler ve Vakıfları", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı (2023), 140.

¹⁵⁶⁵ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/204-205, 5/233.

¹⁵⁶⁶ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntisâr*, 100. Mısır'da Atîk Camii yakınındaki Haşâbiye Zâviyesinde Şafi fikhî dersleri verilir ve zâviye sakinlerine vaazlar dinletilirdi. Mecdiyye Zâviyesi de fikhî dersleri verilen yerlerdendi. Sâhibiyye Tâciyye Zâviyesinde Şafi ve Maliki fikhî dersleri verilirdi. Bu zâviyeye otel, değirmen, dükkânlar ve fırın vakfedilmiştir. Kemâliye Zâviyesi de fikhî dersleri verilen yerlerdendi. Cabirî Zâviyesinde hadis, tıp ve diğer ilimlerle ilgili dersler verilir ve vaaz dinletilirdi. Makrîzî, *el-Hitât*, 4/313.

¹⁵⁶⁷ Sübkî, *Mu'îdü'n-nî'am*, 126; Saîd, "Hankahâtu Mısır", 1456-1459.

¹⁵⁶⁸ Saîd, "Hankahâtu Mısır", 1458-1459.

¹⁵⁶⁹ Zekî Mübârek, *et-Tasavvufü'l-İslâmî fi'l-edeb ve'l-ahlâk*, 356.

¹⁵⁷⁰ Zekî Mübârek, *et-Tasavvufü'l-İslâmî fi'l-edeb ve'l-ahlâk*, 357.

¹⁵⁷¹ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/205; Saîd, "Hankahâtu Mısır", 1458.

Zâviye vakıfları, bu kurumlarda kalanların yeme-içme ve kalacak yer ihtiyaçlarını karşılamanın yanında farklı imkânlar da sunmaktadır. Zâviyeler; kalanlara bazen hediyeler verir, sadaka dağıtır, fakir ve muhtaçlara yardım ettikleri gibi bunların evlatlarına da yardım ederlerdi. Bazı zâviyeler ikâmet edenlerine ekmek verirken bazı zâviyeler de etli yemekler, sepetle incir ve üzüm de ikram ederlerdi. Bunların yanında her yıl zâviyeler için hazırlanan on kantar bal ve hurma, üç yüz irdeb buğday ve iki bin kavun/karpuz buralarda kalanlara yıl boyunca verilirdi.¹⁵⁷²

Zâviyelerin olumlu yönleri yanında bazı olumsuz tarafları da vardı. Olumsuz yönlerinden biri, bazı insanların buralarda görev yapan şeyhlere olağanüstülükler atfetmeleridir. Zaviye içerisinde yer alan şeyh mezarlarının yanında dua ettiklerinde bu duanın daha çok kabul olunacağı, adak kurbanlarını burada keserlerse daha çok sevap kazanacakları gibi batıl inançlarla buralara kutsallık atfederlerdi. Böylece bazı insanlar bu türbe ve mezarlarda mucizevi olaylar bekler hale gelmişlerdir.¹⁵⁷³

Zaviyelerde kalan insanların burada türbesi olan şeyhlere olağanüstülükler atfetmeleri daha çok onların dini ve pozitif ilimlerde yeterli seviyeye sahip olmamalarından kaynaklanmaktadır. Bu durumun benzeri günümüzde de avamın bazı türbelere olağanüstülükler atfetmeleri şeklinde görülmektedir.

Zâviyelerin iş ve işleyişlerinden sorumlu yönetici, memur ve hizmetlileri de vardı. Buradaki görevliler bir hiyerarşi içerisinde sorumluluklarını yerine getirirlerdi. Buradaki görevliler arasında; şeyhlikten şeyhü's-şüyûhluğa yükselene kadar şeyhler, nâzır, müezzin, tabip, eczacı, aşçı, fırıncı vb. vardı. Ayrıca hamam sorumlusu, hizmetliler, bekçi, kapıcı, bütün mekânın aydınlatılmasından sorumlu vakkad ve diğer görevliler de vardı.¹⁵⁷⁴

Zâviyelerin hicri ikinci veya dördüncü asırda yapılmaya başladığıyla ilgili farklı görüşler vardır. Zâviyelerin Hz. Muhammed dönemindeki suffa'dan esinlenerek yapıldığı ile ilgili bazı rivayetler de kaynaklarda geçmektedir.¹⁵⁷⁵ Memlûkler döneminde Mısır, Suriye, Hicaz ve Filistin bölgelerinde çok sayıda zâviye yaptırılmıştır.¹⁵⁷⁶ Bu dönemde ümerâ zâviye yapma konusunda âdeta birbirleriyle yarışmışlardır. Mısır'daki bazı zâviyelerde belirli sûff gruplar kalıyordu ve bunlar genellikle Acemlerden oluşuyordu.¹⁵⁷⁷ Makrizî, Kahire'de yirmi altı zâviye hakkında bilgi verirken¹⁵⁷⁸ Nuaymî de Dımaşk'taki yirmi altı zâviye hakkında bilgi

¹⁵⁷² Zekî Mübârek, *et-Tasavvufü'l-İslâmî fi'l-edeb ve'l-ahlâk*, 358-359.

¹⁵⁷³ Makrizî, *el-Hitat*, 4/314.

¹⁵⁷⁴ Saîd, "Hankâhâtu Mısır", 1457.

¹⁵⁷⁵ Makrizî, *el-Hitat*, 4/280-282; Ocak - Faruqi, "Zâviye", 13/468.

¹⁵⁷⁶ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1/548-549; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 7/181.

¹⁵⁷⁷ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/204.

¹⁵⁷⁸ Makrizî, *el-Hitat*, 4/307-316.

vermiştir.¹⁵⁷⁹ Bu zâviyelerden kendine has özellikleriyle diğerlerinden farklı olanlar arasında şunları sayabiliriz.

3.3.1.3.1. Şeyh Hızır Zâviyesi

Kahire'de yer alan bu zâviyeyi Sultan Baybars el-Bundukdârî, kendi şeyhi Şeyh Hızır b. Ebubekir (ö. 676/1277) adına yaptırmıştır.¹⁵⁸⁰ Sultan bu zâviye için yıllık geliri otuz bin dirhemden fazla olan arazilerini vakfetmiştir. Ayrıca Şeyh Hızır anısına Kudüs, Dımaşk, Ba'lebek, Hama ve Hıms'ta birer zâviye daha yaptırmıştır. Bu bölgelerdeki bütün fakirleri bu zâviyelerde toplamış ve onların ihtiyaçlarını karşılamak için vakıflar tahsis etmiştir. Sultan Baybars'ın saltanatı döneminde zaviyelere yaptığı harcamalardan kimse hesap soramamıştır. Çünkü Sultan Baybars'ın fakirlerin ihtiyaçlarını karşılama konusundaki hassasiyeti herkes tarafından takdir edilmekteydi.¹⁵⁸¹

3.3.1.3.2. Huddam Zâviyesi

Kahire'de yer alan bu zâviye et-Tavâşî Bilal el-Ferrâcî tarafından 647/1249 yılında yaptırılmıştır. Zâviyeyi Habeş askerlerine hizmet etmesi için yaptırmış ve burası için bir kısım araziler vakfetmiştir.¹⁵⁸²

3.3.1.3.3. Takıyyüddin Zâviyesi

Kahire'de Kal'atü'l-cebel'in aşağısında yer alan bu zâviyeyi Sultan Nâsır Muhammed 720/1320 yılından sonra yaptırmıştır.¹⁵⁸³ Zâviyeyi devlet ricali katında saygın bir konumda olan Şeyh Takıyyüddin Receb b. Eşyerek el-Acemî'nin kalması için yaptırmıştır. Zâviye Kahire'de Acem fakirlerinin kaldığı yerlerden biriydi.¹⁵⁸⁴

¹⁵⁷⁹ Nuaymî, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris*, 2/153-174.

¹⁵⁸⁰ Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 8/270; Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/307.

¹⁵⁸¹ Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 8/270.

¹⁵⁸² Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/310.

¹⁵⁸³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2/500.

¹⁵⁸⁴ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/310.

3.3.1.3.4. Kalenderiye Zâviyesi

Kahire'de Babu'n-Nasr'ın dış kısmında yer alan bu zâviyeyi Şeyh Hasan el-Cevâlikî el-Kalenderî (ö. 722/1322) yaptırmıştır.¹⁵⁸⁵ Kalenderiye Tarikatına ait bir zâviye olup kendilerini melâmetî grup olarak da adlandırmışlardır. Şeyh Hasan Kalenderî, Acem sûflerinden biridir. Şeyh Hasan, Sultan Âdil Ketboğa döneminde Mısır'a gelmiş ve burada bir zâviye yaptırmıştır. Zâviyede bir şeyhle birlikte çok sayıda Kalenderî sûfi de kalıyordu.¹⁵⁸⁶

3.3.1.3.5. Cabirî Zâviyesi

Kahire'de Bâbu'n-nasr'ın dış kısmında yer alan bu zâviye, İbrahim b. Midâd b. Şeddâd Şeyh Burhaneddin el-Câbirî'ye (ö. 687/1288)¹⁵⁸⁷ nispet edilmektedir. Şeyh Burhaneddin el-Câbirî itikadı sağlam bir vâiz idi. İnsanlar onun vaazlarını dinlemek için bu zâviyeye gelirlerdi. Şeyh Burhaneddin de gelenlere vaaz eder, ayrıca hadis, tıp ve diğer ilimlerle ilgili dersler de verirdi. O'nun vaaz ve derslerini takip eden çok sayıda insan vardı.¹⁵⁸⁸

3.3.1.3.6. el-Hımsî Zâviyesi

Kahire'nin dış kısmında yer alan bu zâviye Nâsriye emirlerinden Emir Nasıruddin Muhammed (Tîkûş b. Emir Fahreddin Tanboğa el-Hımsî diye tanınır) tarafından yaptırılmıştır. Bu zâviyede buranın şeyhi ile birlikte on fakir sûfi de kalmaktadır. Burası için farklı yerlerdeki araziler vakfedilmiştir.¹⁵⁸⁹

¹⁵⁸⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/56; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/311.

¹⁵⁸⁶ Kalenderiler farz ibadetleri yerine getirirken bazen kendilerine göre küçük değişiklikler yapar, farzların dışında nafile ibadetlere pek önem vermezlerdi. Dünya nimetlerinden faydalanır, kendi nefislerini doyururlardı. Dinin tanıdığı bütün kolaylıklardan faydalanır, zâhidâne bir hayatı çok da önemsemezlerdi. Melâmetîler ile Kalenderîlerin birbirlerine yakın görüşleri olmasına rağmen farklı görüşleri de vardır. Aralarındaki farklar; Melâmetîler ibadetlerini gizlemeye çalışırken, Kalenderiler alışkanlıkları ve gelenekleri yıkmakla uğraşır. Melâmetîler, iyilik ve hayır yollarına sıkıca bağlı kalır ve bunları fazilet olarak kabul eder, yaptığı ibadetleri ve ruh halini gizlerdi. Halkın içerisinde olmayı sever, manevi halini kimseye fark ettirmemeye önem verirdi. Buna rağmen, o farz ibadetleri yerine getirir, daha fazla ibadet etmeyi arzulardı. Kalenderiler ise hiçbir şekilde belirli bir dış görünüme bağlı kalmaz ve toplumun kendilerinin durumu hakkındaki görüşlerini önemsemez, nasıl bilindiğine aldırmazdı. Sadece kalp temizliğine ve iç huzuruna odaklanırdı, çünkü bu onun gerçek sermayesidir. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/311.

¹⁵⁸⁷ Şeyh Buhaneddin yaklaşık seksen yaşlarında ölmüştür. Şafi fıkhı, hadis, tıp ve diğer ilimlerle ilgili dersler almıştır. Şairlik yönü de çok güçlüydü. Vaazlarını takip eden önemli bir halk kitlesi vardı. Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 1/49-50; Safedî, *el-Vâfi*, 6/95-96; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 8/123-124; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/367-368; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/56.

¹⁵⁸⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/313; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 7/374, 377.

¹⁵⁸⁹ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/312-313. Emir Nasıruddin Muhammed'in babası, Sultan Baybars el Bundukdârî'nin ümerâsındandır. 709/1309 yılında zâviye yakınındaki birçok gayrimenkulü, Birun Köyü hisselerini, Şam sahilinde yer alan arazilerinden bir kısmını ve bunların dışındaki başka yerleri bu zâviye için vakfetmişti. Makrîzî, *el-Hitat*, 4/313.

3.3.1.3.7. Adeviyye Zâviyesi

Mısır Karafesin’de yer alan bu zâviye, Şeyh Adeviyye b. Müsafir b. İsmail b. Musa b. Mervan b. Hasan b. Mervan’a nispet edilmiştir.¹⁵⁹⁰ Şeyh Adeviyye’den sonra Sultan Eşref Halil döneminde Şeyh Zeyneddin bir dönem bu zâviyenin şeyhi olmuştur. Zeyneddin, zâviye’de kalanlar ve bu bölgedeki Kürt halkı tarafından sevilmiş ve belirli bir taraftar kitlesi toplamıştı. Sultan Halil de şeyh ve taraftarlarının isyan etmesinden endişelenerek onları (Şeyh Zeyneddin ile eş-Şihab Mahmud’u) huzuruna getirtmişti. Sultana bağlılık yemini ettiklerinde Sultan Eşref Halil, onlara çok güzel hediyeler ile Şeyh Zeyneddin’e on beş bin dirhem vermişti. Sultan Nâsır Muhammed döneminde zâviye şeyhi olan Şeyh İzzeddin de benzer vaatlerle kendine bağlı müridleri aracılığı ile devlet yönetimini ele geçireceğine dair dedikodular yaydımıştı. Sultan Nâsır Muhammed gerekli tedbirleri almış ve Şeyh Zeyneddin’i 733/1333 yılında ölünceye kadar hapsedmiş, Şeyh İzzeddin’i ise pasif bir konuma düşürerek çıkabilecek muhtemel bir isyanın önüne geçmiştir.¹⁵⁹¹

3.3.1.3.8. Yûnusiye Zâviyesi

Dımaşk’ın kuzey kısımlarında İzziyyetü’l-Berrâniye Medresesi civarında yer alan bu zâviye Şeyh Yûnus b. Yusuf b. Musâide eş-Şeybanî’ye (ö. 619/1223) nispet edilmiştir. Burası Yûnusî Tarikatı mensuplarının kaldığı yerler arasında gelmektedir.¹⁵⁹²

3.3.1.3.9. Selâmiye Zâviyesi

Kudüs’te yer alan bu zâviyeyi Şeyh Mecdüddin Abdümelik b. Ebi Bekir el-Mevsilî inşa etmiştir. Zâviyede Kur’an okumaya yardımcı olan kurrallar, şeyhu’l-hafıza yardımcı olan yedi kişilik küttâb ve Kur’an öğreten altı kişilik bir ekip yer alıyordu. Zâviye şeyhi için on beş dirhem ve ilave olarak yedi buçuk dirhem ve receb, şaban ve ramazan aylarında Buhari okuyan muhaddis için de yirmi dirhem veriliyordu. Vakıf gelirlerinin üçte biri fakirlere, kalan

¹⁵⁹⁰ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/315.

¹⁵⁹¹ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/315. Her bölgeden Kürtler, Şeyh Zeyneddin’e uğrar ona mal getirirlerdi. Her bölgeden kendisine bağlı Kürtlerle Sultan Eşref Halil’e karşı isyan etmek istemiştir. Sonra Şeyh Zeyneddin’in yerine Şeyh İzzeddin geçmiştir. Sultan Nâsır Muhammed döneminde de Şeyh İzzeddin adamlarına ülke yönetimine vekâlet edeceğine vaat etmiştir. Bu haberler Sultan Nâsır Muhammed b. Kalavun’a ulaşınca Sultan Nâsır, Şam Naibi Emir Tenkiz’den haberlerin doğru olup olmadığını araştırmasını istemiştir. Sonrasında Sultan Nâsır Adeviyye Zâviyesinde kim varsa tutuklatmıştır. Bu arada Şeyh de farklı dedikodular yayıyor farklı haberler etrafta dolaşıyordu. Şeyh taraftarlarının Mısır saltanatını ve Yemen melikliğini istedikleri söyleniyordu. Sultan Nâsır onların isyana kalkışmalarından endişelenmişti ve Emir Tenkiz’e Şeyh İzzeddin’in yakalamasını emretmişti. Sultan Nâsır, Şeyh İzzeddin’i 733/1333 yılında ölünceye kadar hapsedmiştir. Kürtleri dağıtmış ve gerekli önlemleri almıştı. Eğer gerekli önlemler alınmasa neredeyse kriz çıkacaktı. Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/315-316.

¹⁵⁹² Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 32/138; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 44/471-472; Ömerî, *Mesâlikü’l-epsâr*, 8/219; Nuaymî, *ed-Dâris fî târîhi’l-medâris*, 2/166-167; Muhammed Kürd Ali, *Hitatü’ş-Şâm*, 6/138, 149.

iki pay ise evli olmamak kaydıyla vâkıfın ailesi ve soyuna ayrılıyordu. Kudüs'te Hayfa köyünde karpuz tarlası ve Kudüs Salahiyye'de incir bahçeleri bu zâviye için vakfedilmiştir.¹⁵⁹³

3.3.1.4. Hankâh, Zâviye ve Ribâtlar: Memlûkler Döneminde Dezavantajlı Gruplara Yardım

Memlûkler döneminde hankâh, ribât ve zâviyelerde, dezavantajlı gruplara yönelik olarak; sultan, ümerâ ve maddi durumu iyi olanların değişik vesilelerle yaptıkları bağışlar vardı. Bu bağışlar; ramazan ayı, Ramazan ve Kurban Bayramı günleri, kandil geceleri, âşûrâ günü gibi dini açıdan önem verilen gün ve gecelerde daha çok yapılırdı. Bu zaman dilimlerinin başında ramazan ayı geliyordu. Örnek olarak Sultan Berkuk (784-801/1382-1399) bütün ramazan aylarında her gün yirmi beş sığır kestirir, etini pişirtir ve bu kurumlara da dağıtırdı. Bunun yanında ihtiyaç sahiplerine binlerce ekmek dağıtırdı. Sultan Berkuk tarafından, cami, mescit, ribât ve zâviyelerde kalanlar ile mahkûmlardan her kişi için bir rıtl pişmiş et ve üç ekmek dağıtırdı. Ayrıca her zâviyeye elli rıtl koyun eti ve her gün çok sayıda ekmek verilirdi.¹⁵⁹⁴

Kurban Bayramlarında kesilen kurbanlar hankâh, zâviye ve ribât gibi kurumlarda kalanlara dağıtırdı. Vakıf gelirleriyle kurbanlık deve, camız, sığır ve koyun satın alınırdu. Bu kurbanlar genellikle medrese, hankâh ve camilerin karşısında kesilir, etleri; vakıf görevlilerine, borçlulara, vakfa komşu fakirlere ve yolculara dağıtırdı. Sultan Hasan Vakfı vesikasına göre; vakıf gelirlerinden Kurban Bayramlarında yirmi keçi/koç/deve kesilir ve etleri iki kısma ayrılırdı. İlk yarısı, vakıf mekânlarında kalanlara, talebe ve nâzır'ın uygun gördüğü vakıf görevlilerine dağıtırdı. Diğer yarısı ise; yetim, müeddib, ârif, fakir, vakfa komşu olan düşkünler ve bunların dışındakilere dağıtırdı.¹⁵⁹⁵ Sultan Berkuk 799/1397 yılındaki Kurban Bayramında Kal'atü'l-cebel'in avlusunda ümerâ, devlet erkânı, kadı, âyân ve sultaniye memlûklerine kurbanlık hayvan dağıtmıştır. Bunların yanında hayır yapmak düşüncesiyle her yıl Kurban Bayramlarında cami, medrese, hankâh, türbe ve zâviyelerde kalanlara, bunlarla birlikte evlerinde kalıp ihtiyaç sahibi olduklarını gizleyen insanlara da kurban eti dağıtırdı.¹⁵⁹⁶

Sultan, ümerâ, âyân ve aileleri hastalıktan kurtuldukları zamanlarda hankâh, zâviye ve ribât gibi kurumlarda kalanlara sadaka dağıtır ve çeşitli bağışlarda bulunurlardı. 740/1339 yılında Emir Yelboğa el-Yahyâvî'nin (ö. 748/1347) hastalıktan kurtulması dolayısıyla sofralar kuruldu. Hankâhlarda kalan sûflerin tamamı, zâviyelerde kalanlar ve hayır yapılmasına ihtiyaç duyulan gruplar da bu sofraya davet edilerek onlara yiyecek, içecek ve tatlı ikram edildi. Bunun yanında Sultan Nâsır Muhammed beytül mâldan otuz bin dirhem ihtiyaç

¹⁵⁹³ Ata', *Kitâbu Arubetu'l-Kudsi min Vâkiin Vesâiki'l-Evkâfi'l-Mukaddesiyye*, 129-130.

¹⁵⁹⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/446; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 12/109.

¹⁵⁹⁵ Emin, *el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır*, 143.

¹⁵⁹⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 6/65.

sahiplerine dağıtmıştır. Sultan, hapisanedeki Müslüman mahkûmları da serbest bırakmıştır.¹⁵⁹⁷ Kuraklıktan sonra yağmurun yağması, yaygın bir hastalık olan vebanın sona ermesi gibi durumlar için şükür amaçlı olarak bu kurumlarda kalanlara çeşitli bağışlar yapılmıştır.¹⁵⁹⁸

Kuraklık, kıtlık ve pahalılık dönemlerinde hankâh, zâviye ve ribât gibi kurumlarda kalanlara yiyecek-içecek dağıtılmış, çeşitli yardımlar da yapılmıştır. Sultan Zâhir Berkuk dönemi 791/1389 ve 798/1396 yıllarında yaşanan kuraklık ve kıtlık nedeniyle gıda fiyatları çok fazla artmıştı. İnsanlar yedi gün ekmek bulamamış, suyu ise ancak Ezher Camii'ndeki çeşmeden içebilmişlerdi. Bu durum karşısında Sultan Berkuk yirmi irdeb buğdaydan ekmek yaptırarak Mısır, Kahire ve Karafe'deki fakir halka ve hapisanedeki mahkûmlara dağıtmıştır.¹⁵⁹⁹

Sultan, ümerâ ve devlet ricalinin ölümlerinde bazı hankâh, zâviye ve ribât gibi kurumlarda taziye çadırı kurulup vefat eden kişinin hayrına yemek verme âdeti vardı. 676/1277 yılında Sultan Baybars'ın ölümü ve 677/1278 yılında vefatının birinci yıl dönümünde Karafe'de sofralar kuruldu. Burada pişen yemekler zâviyelere de dağıtıldı. İbn Tolun Camii, Zahiriye Camii, Zahiriye ve Salihie Medreseleri, Kamiliye Dârülhadîsi gibi yerlerde sofralar kuruldu ve halka yemek ikram edildi. İkrâm edilen yemekleri fakir ve muhtaçlar da dâhil taziyeye gelen herkes yedi.¹⁶⁰⁰

Sultan, ümerâ ve zengin kişiler medrese, zâviye, ribât ve hankâh gibi müesseseler inşa ettiklerinde buralarda Kur'an-ı Kerim hatimleri yaptırmışlardır. Bu hatimlerden sonra, fakir ve muhtaç olan insanlara sadaka ve kıyafet dağıtmışlardır. Sultan Eşref Halil 2 Mart 1291 tarihinde babası Sultan Seyfeddin Kalavun'un türbesini ziyaret etmiş ve kendi yaptırdığı medresede hatim programı yaptırmıştır. Hatim bittikten sonra fakirlere, hankâh, zâviye ve ribâtlarda kalanlara bol miktarda sadaka ve kıyafet dağıtmıştır.¹⁶⁰¹

Memlükler döneminde kurumsal sosyal hizmetlerle sağlık, eğitim, sosyal ve kültürel alanlar gibi farklı dallarda çeşitli faaliyetler yapılmıştır. Toplumdaki fakir, muhtaç, yetim, çocuk, kadın, engelli, yaşlı, mülteci gibi maddi-manevi desteğe muhtaç olan dezavantajlı gruplar sosyal hizmet faaliyetleriyle desteklenmiştir. Bu grupların eğitim, sağlık, yeme-içme, barınma, kıyafet gibi ihtiyaçları vakıflar tarafından ücretsiz olarak karşılanmıştır.

¹⁵⁹⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/278.

¹⁵⁹⁸ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 3/199.

¹⁵⁹⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/384; İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 1/507. Buğday fiyat artışlarında etkisi olduğu gerekçesiyle vali birkaç fırıncıyı çivileyerek cezalandırmıştır. Makrîzî, *es-Sülûk*, 5/384.

¹⁶⁰⁰ Yûnî'nî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, 3/247; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 30/367.

¹⁶⁰¹ Şeşen, *Sultan Kalavun ve Oğlu el-Melikü'l-Eşref Devri (1279-1293)*, 82.

SONUÇ

İslâm, müntesipleri olan Müslümanların hem dünya hem de ahirette mutlu olabilmeleri için bireysel yardımlaşma ve toplumsal dayanışmaya önem veren bir dindir. Hz. Peygamber kendi döneminde gerek söz gerekse uygulamaları ile Müslümanların maddi ve manevi problemlerini çözmeye çalışmıştır. Kendisi yapmış olduğu sadaka-i câriye, sadaka-i fitır ve zekât gibi uygulamalarla sosyal hizmetlerin âdeta temelini atmıştır.

İslâm dünyasında ilk kez Hz. Peygamber dönemiyle başlayan sosyal hizmet faaliyetleri daha sonra Hulefâ-i Râşidin dönemi, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Zengîler ve Eyyûbîler dönemlerinde de devam etmiştir. Memlûkler ise kendi dönemlerine kadar devam etmiş olan sosyal hizmet faaliyetlerini daha da kurumsallaştırarak devam ettirmişlerdir. Memlûkler kendi dönemlerinde sosyal hizmet faaliyetlerini sadaka-i câriye, sadaka-i fitır, zekât ve sistematik hale getirerek kurumsallaştırdıkları vakıflar aracılığıyla yürütmeye çalışmışlardır.

Memlûkler döneminde sadaka-i câriye ile insanların ihtiyaçlarını karşılamak için halkın her kesimine ulaşılmaya çalışılmıştır. Sadaka-i câriye kurumsal olarak vakıflar aracılığıyla verilmiştir. Sadaka-i câriye vesilesiyle toplumda yardımlaşma ve dayanışma duyguları gelişmiştir.

Diğer Müslüman devletlerde olduğu gibi Memlûklerde de zekât müessesesi, sosyal hizmetlerin en önemli unsurlarından biri olmuştur. Bu dönemde zekât, ya zekât vermekle mükellef olan zengin kişiler tarafından fakir ve muhtaçlara verilmiş ya da devlet eliyle dağıtılmıştır. Zekât mükellefi olup da zekât vermek istemeyenlere karşı devlet gerekli tedbirleri alarak ilgili mükelleflerden zekâtları toplatıp fakir, düşkün ve muhtaçlara dağıtmıştır.

Bu dönemde tarım arazileri askeri ikta sistemine göre dağıtıldığı için farklı bir uygulama dikkat çekmektedir. Memlûkler askeri ikta sistemiyle yönetilen bir devlet olduklarından bu sistemde Mısır ve Suriye'deki ekilebilir tarım arazileri yirmi dört parçaya bölünmekteydi. Bu araziler sultan başta olmak üzere, ümerâ ve ecnâdu'l-halka askerleri arasında paylaştırılırdı. Bu dönemde ikta sahibi olup maddi durumu en iyi olan yönetici elit kesim de zekâtlarını; fakir, muhtaç, engelli, yetim, yaşlı ve dul kadınlar gibi dezavantajlı gruplara vermişlerdir. Bu sayılan ihtiyaç sahibi insanlar, zekât almak suretiyle temel gereksinimlerini karşılamış ve bu vesileyle toplumda dilencilik en asgari düzeye inmiştir. Böylece zekât sayesinde toplumda yardımlaşma, dayanışma ve kaynaşma duyguları en üst düzeye çıktığı söylenebilir.

Bahrî Memlûkler döneminde sosyal hizmet faaliyetlerinin en önemli kaynaklarının başında vakıflar gelmekteydi. Vakıf kurumunun tarihi geçmişi çok eskiye dayanmaktadır. Bu kurum sadece Müslüman toplumlarda görülmeyip farklı uygulamaları ile diğer toplumlarda da

görülmüştür. Fakat bu kurum tarihin hiçbir döneminde Müslüman toplumlardaki kadar güçlü ve etkili olmamış ve İslâm Medeniyetindeki kadar sistemli hale getirilememiştir.

Bahrî Memlûkler döneminde vakıflar sosyal hizmetler kapsamında dezavantajlı gruplar arasında yar alan; fakir, düşkün, muhtaç, çocuk, yetim, kadın, yolcu, mahkûm, esir ve öğrenci gibi gruplara gerekli maddi-manevi yardımları yapmışlardır. Sosyal hizmet faaliyetleri kapsamında, bu gruplara yiyecek, içecek temin etme, barınacak yer ayarlama ve yazlık-kışlık kıyafet tedarik etme hususunda gerekli desteği sağlamışlardır. Bu sayılanların yanında sosyal hizmet kapsamında eğitim faaliyetleri de desteklenmiş, böylece yöneten-yönetilen, zengin-fakir, eğitilmiş-eğitimsiz insanlar arasında bağlar güçlenmiş olmaktadır. Bu durum toplumun değişik katmanları arasında yardımlaşma, kaynaşma ve dayanışma ruhunun canlı tutulmasına da yardımcı olmaktadır.

Memlûkler döneminde vakıfların sayısı ve vakıflara bağışlanan mal, mülk ve para miktarı oldukça fazlaydı. Bu yapılan bağışların siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik ve dini nedenleri vardı. Vakıfların kuruluş amaçlarının başında dini sebepler gelmiş ve asıl amaç dezavantajlı gruplara yardım ederek Allah'ın rızasını kazanmak hedeflenmiştir. Vakıfların kurulmasında dini sebeplerin yanında siyasi nedenler de önemlidir. Siyasi nedenler arasında; ülke dışından Mısır'a köle olarak getirilen bu memlûkler iyi bir dini ve askeri eğitimden geçirildikten sonra sultanlığa kadar yükselebiliyordu. İşte bu sultanlık mertebesine ulaşan memlûkler, kendi köle asıllı olduklarını unutturmak için çeşitli vakıflar kurarak halkın gönlünü kazanmak istemişlerdir. Ekonomi ile ilgili olan sebep ise, yönetimdeki sultan ve ümerâ statüsündeki memlûklerin sahip oldukları malları devletin müsaderesinden korumak için vakıf kurmak suretiyle bu malları koruma altına almak istemeleridir.

Memlûkler döneminde vakıfların sosyal hizmet faaliyetlerine çok fazla olumlu katkılarının yanında birtakım olumsuzluklara da neden olduğu söylenebilir. Vakıflara ayrılan arazi bazı dönemler çok fazla miktarlara ulaşmıştır. Bu kadar fazla miktardaki arazinin vakıflara tahsis edilmesi sonucunda vakıfların sosyal hizmet alanları oldukça genişlemiştir. Bu durum bazı insanları, vakıfların yapmış olduğu çeşitli yardımlar sayesinde hayatlarını çalışmadan başkalarının sırtından geçinmeye alıştırmış ve böylece bu insanları tembelleğe sevk etmiştir. Başka bir sakınca ise, devletin kendi ikta arazisini çeşitli vakıflara tahsis etmesi sonucu ikta arazilerinin miktarı azalmış ve devlet bu arazilerden vergi alamaz olmuştur. Dolayısıyla bu durum beytül-mâl gelirlerinin azalmasına ve böylece sosyal hizmet faaliyetlerinin aksamasına neden olmuştur. Başka bir sakınca da çok miktarda araziye sahip olan vakıfların buraları yeterince ekip biçmedikleri zamanlarda bu arazilerin atıl kalmasına neden olmalarıdır. Bu durum tarımdan elde edilen gelirin düşmesine ve dolayısıyla vakıfların yapacağı yardımların istenilen seviyede yapılamamasına neden olmuştur.

Memlûkler döneminde vakıflar aracılığıyla insan hayatının neredeyse her alanını ilgilendiren konularda dezavantajlı gruplara maddi yardımlar yapılmıştır. Günümüzde vakıflar, ihtiyaç sahiplerine gıda yardımı, barınma, eğitim bursları ve sağlık hizmetleri gibi farklı alanlarda

hizmet sunmaktadır. Özellikle de çocuklar ve yaşlılar gibi gruplara yönelik sosyal hizmetlerde vakıflar önemli bir rol oynamaktadır. Eğitim vakıfları, burslar ve çeşitli kültürel etkinlikler ile halkın farklı kesimlerine ulaşmaktadır.

Aile, her toplumun temel taşı olup hem birey hem toplum açısından en önemli kurumdur. Memlûklerde, anne, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile tipi olduğu gibi geniş aile tipine sahip bir aile yapısı da vardı. Bireylerin ilk eğitim yeri olan aile, toplumların kültür, örf-adet, gelenek-görenekleri ile dini değerleri ve temel eğitim konuları gibi hususları öğrendikleri bir kurumdur.

Memlûkler döneminde dezavantajlı gruplar arasında yer alan engelli insanların hayatlarını kolaylaştıracak bazı tedbirler alınmıştır. Bu tedbirlerden biri de görme engelli insanların evlerine, camiye ve diğer yerlere gidiş-gelişlerini kolaylaştırmak amacıyla onların geçtiği yollar üzerinde bulunan dar geçit ve kapı tarzı engellerin mümkün olduğunca kaldırılmasıdır. Başka bir tedbir ise görme ve zihinsel engelli bireylerin nafakalarını karşılama görevi babaya veya vâsiye verilmiştir.

Engellilere karşı halkın sabırlı ve hoşgörülü olmaları toplumsal bilincin oluşmasına ve onlara yardımcı olma konusundaki hassasiyetini göstermektedir. Bu durum ise engelli insanların topluma rehabilite edilmelerine yardımcı olmuştur. Böylece onların toplumdan dışlanmadan daha huzurlu bir şekilde hayat sürmelerine katkıda bulunmuştur.

Memlûkler, engelli insanların farklı iş ve meslekleri yapmalarına mani olmamış, aksine onların farklı türden mesleklerde çalışmalarına imkân tanıyarak kendi geçimlerini sağlamalarına ve insan onuruna yakışır bir hayat sürmelerine yardımcı olmuşlardır. Engelliler için Memlûkler döneminde pozitif bir ayrımcılık yapılarak bazı görevlerde onlara öncelik verilmiştir.

Bahrî Memlûkler döneminde engellilere yönelik bu iyileştirme çalışmalarının daha gelişmişini günümüz Türkiye'sinde görmekteyiz. Günümüzde engelli bireylerin rahatça hareket edebilmelerine yönelik olarak ülkemizde, kaldırımların onlar için uygun hale getirilmesi, toplu taşıma araçlarında engelli rampaları bulundurulması, asansör ve yürüyen merdivenlerin engellilere uygun olması gibi fiziksel iyileştirmeler yapılmıştır. Bunların yanında gerek Türkiye gerekse diğer devletlerde engelli bireylerin çalışma hayatına katılımlarını destekleyen yasalar bulunmaktadır. Ülkemizde kamu ve özel sektörde engelli bireylerin istihdam edilmesi için kotalar belirlenmiş, engelli istihdamı yasalarla zorunlu hale getirilmiştir. Devlet, engellilerin iş bulmalarını kolaylaştırmak için çeşitli teşvikler sunmuştur.

Bahrî Memlûkler dönemi öncesi ve sonrasında veba gibi salgın hastalık, savaş, kuraklık, kıtlık ve deprem gibi doğal afetler nedeniyle çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Bu tür olağanüstü durumlar yüzünden o dönemde çok sayıda çocuk yetim kalmıştır. Yetim kalan çocuklara devlet ve toplum sahip çıkmış ve onların yeme-içme, barınma ve kıyafet gibi ihtiyaçlarını karşılayarak eğitimleriyle de ilgilenmişlerdir.

Devlet ve toplum tarafından yetime şefkat eli uzatılmış, onların kalbi dahi incitilmemiş ve onlara çeşitli hediyeler alınarak sağlıklı ve mutlu bir şekilde hayat sürmeleri için gereken şeyler en iyi şekilde yapılmaya çalışılmıştır. Yetim çocuklara sahip çıkmayla ilgili en güzel örneklerden biri dönemin meşhur hadis âlimi ve tarihçilerinden olan ve yetim olarak büyüyen İbn Hacer el-Askalânî'dir.

Memlûkler döneminde yetim mallarının gelişi güzel harcanmaması, en güzel şekilde muhafaza edilmesi ve yetimlerin rızası dışında kullanılmaması için devlet tarafından gerekli tedbirler alınmıştır. Yetim malları ile onların diğer hak ve hukuklarının korunması için yetimlere vâsiler tayin edilmiştir. Vakıflardaki yetim mallarının korunması görevi nâzıru'l-eytamlara verilmiş ve bu görevliler vakıflardaki yetim mallarını her türlü zarara karşı korumakla sorumlu tutulmuşlardır.

Devlet, yetim ve diğer çocukların eğitim-öğretimleriyle ilgilenmiş, çocukların karakterli birer birey olarak yetiştirilmeleri için de gerekli önlemleri almıştır. Bu önlemlerden biri de çocuk istismarına karşı onları korumak olmuştur. Toplumda çocuklara karşı cinsel istismarda bulunanlar, en ağır şekilde cezalandırılmıştır. Bu cezalandırmalar değişik şekillerde olmuş ve genellikle de ölümlerle sonuçlanmıştır.

Bahrî Memlûkler döneminde kadınlar toplumsal hayatın neredeyse her alanında yer alıp saygın bir konumdaydılar. Bu dönemde kadınlar hayırseverlikleri, ilim tahsiliyle uğraşmaları, ticari hayatta yer almaları ve değişik kurumlarda yöneticilik yapmaları gibi konularda etkin rol oynamışlardır. Bunun yanında boşanmış, kocası tarafından terkedilmiş veya kocası ölüp dul kalmış kadınlar, Memlûk toplumunda dışlanmamış ve bu kadınların başkalarıyla evlilik yapmak suretiyle hayatlarına devam etmeleri de yadırganmamıştır. Dul kalıp başkalarıyla evlenmek istemeyen kadınlara ise devlet ve vakıflar sahip çıkmıştır. Bu kapsamda kadınlar için vakıflar tarafından inşa edilen hankâh, ribât ve zâviye gibi kurumlar onlar için bir sığınma yeri olmuştur. Bu kurumlardan bazıları sadece dul kadınlara tahsis edilmiş olup onların yeme, içme, barınma, eğitim ve ibadet etme gibi ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde tasarlanmıştır.

Mısır ve Suriye başta olmak üzere Mekke, Medine ve Kudüs bölgesinde yaşayan dul kadınlara ve muhtaçlara vakıf ve hayırsever insanlar tarafından gıda ve her türlü kıyafet yardımı yapılmıştır. Bu vakıflar aracılığıyla dul kadınlara, fakirlere, yetimlere ve diğer muhtaçlara bolca sadaka da dağıtılmıştır. Dezavantajlı gruplara yapılan bu yardımların gizli olarak yapılmasına ve bu sayede onların onurlarının korunmasına da dikkat edilmiştir.

Memlûkler döneminde savaşlar ve farklı nedenlerle esir düşenlerin esaretten kurtarılması için birtakım yöntemler kullanılmıştır. Bu yöntemlerin başında Müslüman esirlerin kurtuluş fidyelerinin ödenmesi amacıyla birtakım vakıfların kurulması gelmektedir. Bu dezavantajlı gruplar içerisinde yer alan esirleri sultan, ümerâ ve zengin tâcirler başta olmak üzere maddi

durumu iyi olan kimseler kurdukları vakıflar aracılığıyla onların fidyelerini ödeyerek düşman elinden kurtulmalarını sağlamışlardır.

Müslümanlar tarafından savaşlar ve farklı sebeplerden dolayı ele geçirilen erkek, kadın, çocuk ve yaşlı gayri müslim esirler Mısır'a getirilirdi. Bu esirlerden en yetenekli olanlar saraya alınır ve orada görevlendirilir, geriye kalanlar ise Mısırlı ailelere dağıtılırdı. Bu esirlerden erkek ve kadınlara yeteneklerine göre bir sanat alanında eğitim verilirdi. Esir edilenler sanat erbâbıysa genellikle sanatlarını icra etmelerine izin verilirdi. Devlet tarafından çalıştırılan esirler çalıştırıldıkları işlere göre değişen miktarlarda aylık maaş da alırdı. Esir çocuklara ise okuma-yazma ve okçuluk gibi konularda eğitim verilirdi.

Bahrî Memlûkler döneminde sosyal hizmetler kapsamında hapisanedeki mahkûmların yeme-içme ve kıyafet gibi ihtiyaçları karşılanmaktaydı. Bahrî Memlûkler döneminde yöneticiler, mahkûmların hapis hayatını kolaylaştırmak için onların aile ve yakın akrabalarıyla görüşmelerine izin vermişlerdir. Bu durum mahkûmların psikolojilerinin düzelmesine ve cezalarını tamamladıktan sonra toplumsal hayata uyum sağlamalarına yardımcı olmuştur. Ayrıca onların namaz ve oruç gibi ibadetlerini yerine getirmelerine, ilimle uğraşmalarına ve hapisanede iyi vakit geçirmeleri adına satranç gibi oyunlar oynamalarına da izin verilmiştir. Sultanlar çok nadir de olsa bazen genel af ilan ederek hapisanede mahkûmları serbest bırakmışlardır.

Memlûklerde mahkûmlara bu haklar verilirken günümüzde Türkiye'de cezaevlerinde mahkûmların temel ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmaktadır. Ceza ve İnfaz Kanunu ve ilgili yönetmeliklere göre, mahkûmların yiyecek, içecek, sağlık ve hijyen gibi ihtiyaçları düzenli olarak sağlanmaktadır. Mahkûmlar için ayrıca psikolojik destek ve rehabilitasyon hizmetleri sunulmakta olup, cezaevlerinde de mahkûmlara eğitim, mesleki beceri geliştirme ve kültürel etkinliklere katılma imkânı sunulmaktadır. Cezaevlerinde çeşitli eğitim kursları düzenlenmekte, özellikle okuma-yazma kursları, meslek edinme kursları ve sanat faaliyetleri yapılmaktadır.

Orta Çağ'da Ortadoğu'nun güçlü Müslüman Türk devletlerinden biri olan Memlûkler Moğol ve Haçlı baskısından kaçan tüm mültecilerin âdeta sığınacağı ülke olmuştur. Haçlı ve Moğol saldırılarından etkilenen ulemâ ve diğer milletlere ait insanlar Memlûklerin hâkimiyetinde olan Mısır ve Suriye bölgelerine gelip yerleşmişlerdir. Memlûkler de gelen bu insanlara kucak açmış ve onlara yardımcı olmuştur. Memlûk Ülkesine sığınan çok sayıda mültecinin yeme-içme, barınma ve kıyafet gibi temel ihtiyaçları sultan, ümerâ ve zenginler ile vakıflar tarafından karşılanmıştır.

Memlûk devletine sığınan mültecilerin hepsi ülkelerinden bir tehdit sonucu kaçarak gelmemiş, bunlardan bir kısmı kendi ülkesinde iş imkânı bulamadığı veya burada daha iyi bir eğitim alıp refah seviyesini yükselterek iyi bir hayat standardına kavuşmak için gelmiştir. Bu gelenleri devlet, onların yeteneklerine göre çeşitli meslek dalları arasında yer alan emirlik

görevi yanında, kadılık, hekimlik, müderrislik ve nâzırlık gibi çeşitli görevlerde istihdam etmiştir. Ayrıca bu gelen mültecilerin büyük bir kısmı ise, bağ-bahçe işleri ile farklı hizmet alanlarında işçi olarak çalıştırılmışlardır.

Sosyal hizmet faaliyetlerinin temelini oluşturan kurumların başında hastaneler gelmektedir. Memlûkler dönemi hastaneleri, sağlık hizmetlerini vakıflar aracılığıyla vermekteydi. Sultan, ümerâ ve üst düzey devlet yöneticileri ile zenginler çeşitli vakıflar kurarak, hastaneler inşa etmiş ve sağlık hizmetlerini daha kurumsal bir hale getirmişlerdir. Hastaneler yaşlı-genç, zengin-fakir ve hür-köle ayrımı yapmaksızın her kesimden insana sağlık hizmeti sunmuştur. Memlûkler dönemi hastanelerinde kadın ve erkekler ayrı ayrı yerlerde muayene ve tedavi edilmekteydi. Hastaneler genellikle dâhiliye, ortopedi, cerrahi ve göz poliklinikleri şeklinde hizmet vermekteydi. Ayrıca akıl hastalarının tedavi edildiği bölümler de vardı. Bu dönemde hastaların tedavisinde tıbbi tedavi yöntemlerinin yanında müzikle tedavi gibi alternatif tıp yöntemleri de uygulanmıştır.

Polikliniğe gelen hasta uzman bir doktor tarafından muayene edilirken kendi branşının dışında hastada farklı herhangi bir semptomla rastlarsa bu durumu hastanedeki diğer branşlardaki uzman hekimlerle görüşerek kendi aralarında bir fikir teatisinde bulunur ve tedavi yöntemini ona göre belirlerlerdi. Hastanedeki doktorlar, günün her saatinde sağlık hizmetleri sunar ve geceleri dönüşümlü olarak nöbete kalırlardı. Bahrî Memlûkler döneminde hastaneye gelemeyecek durumda olanlara, evde bakım hizmeti doktorlar nezaretin verilirdi. Hastanede verilen sağlık hizmetlerinin benzeri evde bakım hizmeti alan hastalara da verilirdi.

Memlûkler dönemi vakıflar tarafından finanse edilen sağlık hizmetlerine karşılık Türkiye’de hastaneler devlet, özel sektör ve üniversiteler tarafından işletilmektedir. Sağlık hizmetleri devlet tarafından büyük ölçüde sunulmakta olup, Sağlık Bakanlığı ve bağlı kuruluşlar aracılığıyla hastaneler yönetilmektedir. Türkiye’de sağlık hizmetleri ücretsiz ya da düşük maliyetli olarak sunulmaktadır, ancak bazı özel hastanelerde ücretli hizmetler de bulunmaktadır. Sağlık Bakanlığı’nın sağladığı evde sağlık hizmetleri kapsamında, özellikle yaşlı ve engelli bireyler için evde bakım ve tedavi hizmetleri sağlanmaktadır. XXI. yüzyılda modern tıbbın gelişmesi, teknoloji ve uzmanlaşmanın artmasıyla sağlık hizmetleri bugün çok daha geniş kapsamlı, bilimsel ve etkili bir şekilde sunulmaktadır.

Bahrî Memlûkler döneminde gerek örgün eğitime gerekse yaygın eğitime büyük önem verilmiştir. Bu dönemde mektepler temel eğitim kurumları olup yetim ve diğer çocukların eğitimleri burada verilmiştir. Eğitim-öğretim faaliyetlerinin yapıldığı kurumların başında medreseler gelmektedir. En önemli öğretim kurumlarının başında gelen medreseler Memlûkler döneminde çok sistemli bir şekilde çalışmaktaydı. Medreselerde görev yapan hocaların maaşları, öğrencilerin bursları, öğrencilerin yeme-içme, barınma ve kıyafet gibi ihtiyaçları vakıflar tarafından karşılanmaktaydı.

Bahrî Memlûkler döneminde örgün eğitimin yanında yaygın eğitim ise hankâh, zâviye ve ribatlar aracılığıyla verilirdi. Bu kurumlarda her yaştan kadın ve erkeğe dini konular ağırlıklı olmak üzere çeşitli dersler verilirdi. Eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanında fakir, muhtaç, yaşlı ve dul kadın gibi dezavantajlı grupların yeme-içme, barınma ve kıyafet gibi ihtiyaçları bu kurumların vakıfları tarafından karşılanırdı.

Ülkemizde örgün eğitim kurumları, devlet okulları, özel okullar ve üniversiteler şeklinde çeşitlenmiştir. İmam Hatip okulları, özellikle dini eğitim veren okullar olarak o dönemdeki medreselere benzer bir işlev görmektedir. Devlet okulları, öğrencilere ücretsiz eğitim sunmakta ve çocukların temel ihtiyaçları olan yemek, kıyafet vb. şeyler için sosyal destek mekanizmaları bulunmaktadır, ancak medreselerdeki gibi tamamen vakıf finansmanına dayalı bir model söz konusu değildir.

Tez çalışmamızda konuyu sosyal hizmet faaliyetleri kapsamında dezavantajlı gruplar içerisinde yer alan; kadın, yetim, fakir, engelli, yaşlı, esir, mahkûm ve mültecilerle sınırlandırmaya çalıştık. Zaman olarak da Bahrî ve Burcî Memlûkler dönemi geniş bir zaman dilimini kapsadığından biz bu çalışmamızı Bahrî Memlûkler dönemiyle sınırlandırdık.

Bu tezimiz Bahrî Memlûklerde Sosyal Hizmetler konusunda ilk çalışma olması hasebiyle konuyu her yönüyle mükemmel bir şekilde ele alıp incelediğimizi iddia edemeyiz. Bu konuda dönemin ana kaynaklarını esas aldığımızdan kaynaklarda konumuzla ilgili bulabildiğimiz verileri almaya çalıştık. Sosyal hizmet terimi daha çok günümüze ait olduğundan geçmiş dönemlerde sosyal hizmet alanında yapılan faaliyetleri bugüne tam olarak aktarmamız birtakım zorlukları da beraberinde getirmektedir. Sosyal hizmetler insan hayatının neredeyse her alanına dokunmaktadır. Memlûk dönemi kaynaklarında sosyal hizmetlerle ilgili bilgiler sınırlı ve kaynaklarda da sistematik bir şekilde verilmemiştir. Biz o dönemde sosyal hizmetlerle ilgili geçen konulara dair bilgileri daha sistematik hale getirmeye çalıştık. Bu yaptığımız çalışmanın bundan sonra sosyal hizmet faaliyetleri ile ilgili yapılacak çalışmalara ışık tutmasını temenni etmekteyiz.

KAYNAKÇA

Abdülkerim, Devlet Abdullah. *el-Havânik fi Mısr fi'l-asrayni'l-Eyyûbî ve'l-Memlûkî*. Mekke: Umm al-Qura University, Doktora Tezi, 2019.

Abdürrâzık, Ahmed. *el-Mer'e fi Asri'l-Memlûkiyye*. Kahire: el-Hey'etü'l Mısrıyyetü'l-Amme li'l Kitâb, 1999.

Afîfî, Muhammed Nâsır Muhammed. "Dirâsetun eseriyyetun mimâriyyetun li vekâleti's-Sultan Eşref Kayıtbay ve mulhikâtuhâ bi's-seruciyyeti bi'l-Kâhire 890/1485". *Mecelletu'l-ittihadi'l-a'mm li'l-eseriyyine'l-Arab* 23/2 (2022).

Ağır, Abdullah Mesut. *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Memlûk Türk Devleti*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.

Ağır, Abdullah Mesut. "Mandeville Seyahatnamesi ve Bunda Geçen Memlûk Türk Devleti ile İlgili Kayıtlar". *Doç. Dr. Samira Kortantamer Armağanı*. ed. Abdullah Mesut Ağır - Ahmet Özturhan. 19-36. Ankara: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2019.

Ağır, Abdullah Mesut. *Memlûklarda Ticaret*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2015.

Akgündüz, Ahmet. *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Akgündüz, Ahmet. "İcâreteyn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/389-391. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Akgündüz, Ahmet. "İrsadi Vakıf". *İslam Ansiklopedisi*. 22/448-450. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Akkâvî, Ruhâb Hıdır. *el-Mûcez fi Târîhi't-Tıb inde'l-Arab*. Beyrut: Daru'l-Menahil, 1995.

Akkuş Yiğit, Fatma. "Emir ve Devlet: Dımaşk Nâibi Emir Tengiz'in Hayatı". *Gazi Türkiyat* 14 (2014), 127-144.

Akkuş Yiğit, Fatma. "İktidar ve İzdivaç: Memlûk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 49 (2016), 103-120.

Akkuş Yiğit, Fatma. "Memlûk Devleti'nde Veraset Usûlü Yok Mudur?" 7/299-316. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.

Ali, Ali Seyyid. *el-Kuds fi'l-asri'l-Memlûkî*. Kahire: Daru'l-fıkr, 1986.

Alptekin, Çoşkun. "Begteginliler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/342-344. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Altıkulaç, Tayyar. "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/455-457. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Âlûsî, Ebü'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh b. Mahmûd. *Gâyetü'l-emânî fi'r-red 'ale'n-Nebhânî*. thk. Ebu Abdillâh ed-Dâni b. Münir Âli Zehevî. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-rüşd/Mektebetü'l-Arabiyyeti's-Suudiyye, 1. Basım, 1422.

'Anâkire, Muhammed. *el-Medâris fi Mısır fi asri Devleti'l-Memâlik*. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ, 2015.

Anakire, Muhammed Mahmud - Rafi's-Şeria, Avdet. "Vesîkatun istibdalun min asri Devleti'l-Memâlik'i-Çerâkise". *Jartsjournalekbeg/Mecelletu külliyeti'l-edeb Camiatu Kahire* 78/5 (2018), 1-67.

Arif, Arif Paşa. *Târîhu'l-Kuds*. Mısır: Daru'l-mearif, 1951.

Aşan, Muhammet Beşir - Yuvalı, Abdulkadir. "Memluklu Döneminde Türklerin Haremeyn ile olan İlişkileri". *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2011), 37-43.

Âşûr, Saîd Abdülfettâh. *el-'Asru'l-Memâlikî fi Mısır ve's- Şâm*. Kahire: Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 2. Basım, 1976.

Âşûr, Saîd Abdülfettâh. *el-Mücteme' el-Misrî fi Asr Selâtin el-Memâlik*. Kahire: Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1992.

Ata', Zebide Muhammed. *Kitâbu arubetu'l-Kudsi min vâkiin vesâiki'l-evkâfi'l-mukaddesiyye*. Aynun li'd-diraseti ve'l-buhusi'l-insaniyyeti ve'l-ictimâiyyeti, 1427.

Atmaca, Esra. *Kara Veba Memlükler'de Salgın ve Toplum (748/1348-1349)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2021.

Atmaca, Esra. *Memlükler Döneminde Halep'te Eğitim-Öğretim Müesseseleri ve Ulemâ*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Atmaca, Esra. "Memlükler Dönemi Tarih Yazımına Bir Örnek: Ebû Zer Sıbt İbnü'l-Acemî (ö. 884/1480) Ve Künûzü'z-Zeheb Fî Târîhi Haleb Adlı Eseri". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2021), 12-35.

Ayalon, David. "Memlük Devletinde Kölelik Sistemi". çev. Samira Kortantamer. *Tarih İncelemeri Dergisi* 4/1 (1989), 211-247.

Ayalon, David. *Memlük Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*. çev. Abdullah Mesut Ağır. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

Ayalon, David. "The Wafidiya in the Mamluk Kingdom". *Islamic Culture* 25/1-4 (1951), 89-104.

Ayaz, Fatih Yahya. "Memlükler Döneminde Vezirlerin Görevleri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2006), 141-180.

Ayaz, Fatih Yahya. "Türk Memlükler Döneminde Mısır Halkının Siyasî Olaylara Karşı Tutumu". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2007), 45-94.

Ayaz, Fatih Yahya. "Sır Kâtibi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/116-117. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Ayaz, Fatih Yahya. *Memlükler Döneminde Vezirlik 1250-1517*. İSAM Yayınları, 2009.

- Ayaz, Fatih Yahya. *Memlûkler'de Tarih ve Tarihçiler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Ayaz, Fatih Yahya. *Memlûkler*. Ankara: İSAM Yayınları, 2020.
- Aydın, Durmuş. "Dünyada Sosyal Hizmetin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Uluslararası Sosyal Hizmet". *Sosyal Hizmet Tarihi*. ed. Recep Çelik. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Aydın, Mehmet Akif. "Aile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/196-200. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-. *İkdü'l-cümân fi târîhi ehli'z-zamân*. thk. Muhammed Muhammed Emin. 9 Cilt. Kahire: Daru'l-kutubi'l-vesâiki'-kavmiyye, 1431.
- Azb, Halid. *Esvâr ve Kal'atü Selâhaddin*. Kahire: Daru Zehrai's-Şark, ts.
- Bal, Mehmet Suat. "Türkiye Selçuklu Devleti'ndeki sosyal kurumların teşekkülünde rol oynayan kişilerin siyasi ve ekonomik durumları". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35/59 (2016), 21-42.
- Baş, Gülşen - Eriş Kızgın, Eda. "Batılılaşma Dönemi İstanbul Sebil-i Küttapları". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 10/27 (2023), 293-327.
- Bâşa, Hasan. *Medhal ila'l-asâri'l-İslamiyye*. Kahire: Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1990.
- Bayhan, Ahmet Ali. "Eyyubiler Devrinden Günümüze Kahire Kalesi'nin Mimari Gelişimi ve Önemi". *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2017), 121-132.
- Behrens-Abouseif, Doris. "Kalavun Külliyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/228-229. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Bek, Ahmed İsâ. *Tarih-i Bîmâristânhâ der-İslâm*. 1 Cilt. Beyrut/Lübnan: Daru'r-Raidi'l-Arabi, 1401.
- Beksaç, Engin. "Nüreddin Zengî Bîmâristanı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/262-263. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Belevî, Ebü'l-Beka Alemüddîn Hâlid b. İsâ b. Ahmed Sâih, Hasan. *Tâcü'l-mefrik fi tahliyeti 'ulemâ'i'l-meşrik*. İşrafu'l-lecneti'l-müştereketi li neşri't-turasi'l-İslami beyne'l-memleketi'l-mağribiyyeti ve devleti'l-imareti'l-Arabiyyeti'l-müttehideti, ts.
- Berkey, Jonathan. "Culture and Society during the late Middle Ages". ed. Carl F. Petry. Cambridge: The Cambridge History of Egypt, 2006.
- Berkey, Jonathan P. "Mamluk Religious Policy". *Mamluk Studies Review* 13/2 (2009), 7-22. <https://doi.org/10.6082/M1DZ06FH>.
- Berkey, Jonathan. *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*. çev. İsmail Eriş. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Berki, Ali Himmet. *Vakıflar Dergisi*. "Hukuki ve ictimai bakımdan vakıf" 5 (1962), 9-13.
- Berki, Şakir. "Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri". *Vakıflar Dergisi* 9 (2006), 1-12.

- Beyhan, Mehmet Ali. "Leonor Fernandes, The Evolution of a Sufi Institution in Mamluk Egypt: The Khanqah (Memlûk Mısır'ında Bir Sûfî Müessesesi'nin İnkişafı: Han-kah), Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1988." *Türkiyat Mecmuası* 20 (1997), 479-484.
- Bozkurt, Nebi. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/323-327. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Bozkurt, Nebi. "Mektep". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5-6. TDV Yayınları, 2004.
- Bozkurt, Nebi. "Sarık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/152-154. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Buharalı, Eşref. "Üç Türk Hükümdarının Yaptırdığı Üç Sağlık Kurumu; Tolunoğulları, Zengîler ve Memlûklerde Sağlık Hizmetleri". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 25/40 (2006), 29-39.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'ü'l-müsnedu's-sahîh/Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Zühêyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Daru tavku'n-necat, 1422.
- Buzpınar, Ş. Tufan. "Surre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/567-569. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Cerces, Mecdî. "Mersumun li's-Sultan Ğavri/Deyru'l-Berâmus ve sırâu havli memleketi'n-nehâriyye". *Open Edition Journals/Annales İslamologiques* 53 (2019), 325-346.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melayin, 1407.
- Cezîrî, Zeynüddîn Abdülkadir b. Muhammed b. Abdilkadir el-Ensârî el-Hanbelî. *Dürerü'l-ferâ'idü'l-munazzama fî ahbâri'l-hâc ve tarîkı Mekketel-mu'azzama*. thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-kutubu'l-ilmîyye, 1. Basım, 1422.
- Cündî, Ziyâüddîn Ebü'l-Mevedde (Ebü's-Safâ, Ebü'z-Ziyâ) Halîl b. İshâk b. Mûsâ. *Muhtasarü'l-'Allâme Halîl fî fıkhi'l-İmâm Mâlik*. thk. Ahmed Cad. 1 Cilt. Kahire: Daru'l-hadis, 1426.
- Çağatay, Neşet. "Vakıf ve Tarihi Gelişimi". *Vakıf Haftası Dergisi* 1 (1984), 18-20.
- Çakır, Ömer Faruk. *Memlûk Devleti'nde Merkezîyetçi Yapının Oluşumu (1250-1341)*. İstanbul: Kriter Yayınevi, 1. Basım, 2021.
- Çelik, Recep. "Selçuklu'da Bir Sosyal Hizmet Kurumu Örneği: Kayseri Gevher Nesibe Şifahanesi". *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 7/15 (2017), 158-164.
- Çelik, Yılmaz. "Asr-ı Saâdet'te Kimsesiz Çocuklara Yönelik Sosyal Hizmetler". *İSTEM* 28 (2016), 369-388.
- Çelik, Yılmaz. "Asr-ı Saâdet'te Aile Kurumuna Yönelik Sosyal Hizmetler". *İSTEM* 127 (2016), 123-144.
- Çelik, Yılmaz. *Hz. Peygamber Dönemi İnsana Yönelik Sosyal Hizmetler*. Konya: Necemettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Çelik, Yılmaz. *İslâm'da Sosyal Hizmetler Hz. Peygamber Dönemi*. Konya: Çizgi Kitabevi, 1. Basım, 2017.

Çelik, Yılmaz. "Râşid Halifeler Döneminde Askerî Sosyal Hizmetler". *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/8 (2017), 375-390.

Çelik, Yılmaz. "Emevî Hailesi Ömer b. Abdülaziz'in Sosyal Hizmet Uygulamaları". *Dergiabant (Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 7/14 (2019), 616-636.

Çelik, Yılmaz. *Fustât Kuruluşundan Hulefâ-i Râşidin Döneminin Sonuna Kadar*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 1. Basım, 2020.

Çetinel, Hasan. "Medreselerin Doğuşu ve Kudüs'ten Yedi Asırlık Bir Örnek: Salâhiyye Medresesi". *Journal of Islamicjerusalem Studies* 21/1 (2021), 55-76. <https://doi.org/10.31456/beytulmakdis.810308>

Çizakça, Murat. *İslam Dünyasında Vakıflar*. Konya: KTO Karatay Üniversitesi Yayıncılık ve Yapımcılık, 1. Basım, 2017.

Çoşkunsever, Asude. *Sosyal Hizmetlerde Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 1. Basım, 2018.

Çubukcu, Asri. "Devâtdâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/221-222. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Çubukcu, Asri. "el-Emîrû'l-Kebîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/155. İstanbul, 1995.

Dâhî, Fâdıl Câbir. "ez-Zevâcu's-Siyasî fî Asrî'l-Memâlikî'l-Bahriyye (h. 648-784)". *Mecelletu Külliyyeti't-Terbiye* 2 (2007), 123-144.

Daisuke, Igarashi. "Land Tenure and Mamluk Waqfs". ed. Stephan Conermann. *EB-Verlag* 7 (ts.), 1-57.

Demir, Musa. "VII. Haçlı Seferi ve Salgın Hastalıklar". *Daruşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2023), 17-31.

Devâdârî, Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek. *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer*. thk. Hans Robert Ruveymir. 9 Cilt, 1437.

Dilik, Sait. "Sosyal Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Arasındaki İlişkiler". 73-84. Ankara: Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayını, 1968.

Dilik, Sait. "Sosyal Güvenliğin Tarihsel Gelişimi". *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi* 43/1 (1988), 41-80.

Doğan, İshak. "Mucîruddîn el-Uleymî (öl. 928/1522) ve Fethu'r-Rahmân fî Tefsiri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri". *Din ve Bilim Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/1 (2021), 45-70.

Döndüren, Hamdi. *İslâm Hukûkuna Göre Günümüzde Vakıf Meseleleri*. İstanbul: Erkam Yayınları, 1998.

Drory, Joseph. *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*. ed. Hugh Kennedy vd. Leiden/Boston, 2004.

Duman, Ali. "Sadaka". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/383-384. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Durmuş, İsmail. "Safedî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/447-450. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Dündar, Mahmut. *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Ebû zer el-Halebî, Muvaffakuddîn Ahmed b. İbrâhîm b. Muhammed. *Künûzü'z-zeheb fî târihi Haleb*. 2 Cilt. Haleb: Daru'l-kalem, 1. Basım, 1417.

Ebu Zeyd, İslam İsmail Abdulfettâh. "Hukuku'l-mesâcinîn fî Mısır ve Beledi's-Şâm fî asri'l-Devleti'l-Memlûkiye (648-923/1250-1517)". *Mecelletun Dirâsetu Tarihiyyetun/ Aden Centre for Historical Studies* 9 (2022), 45-81.

Ebü'l-Fidâ', el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer (el-Muhtasar fî ahhâri'l-beşer, Târîhu Ebi'l-Fidâ)*. 4 Cilt. Matbaatü'l-Hüseyniye el-Mısriyye, 1. Basım, ts.

Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer (el-Muhtasar fî ahhâri'l-beşer, Târîhu Ebi'l-Fidâ)*. 4 Cilt. el-Matbaatül-Huseyniye el-Mısriyye, 1. Basım, ts.

Ekinci, Abdullah - Yavuz, Esra. "Bahrî Memlûklerinde Cariyelerin (İktidar Üzerindeki) Rollerini". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2021), 39-53.

Emin, Ahmed. *Duhâ'l-İslam*. 3 Cilt. Kahire: Müessesetü Hindawi li Talimi ve's-Sekâfe, 2012.

Emin, Muhammed Muhammed. *el-Evkâf ve'l-hayatu'l-ictimaiyye fî Mısır 648-963/1250-1517, dirasetun tarihiyyetun vesâikiyyetun*. Kahire: Daru'l-kutub ve'l-vesaikil-kavmiyye, 1435.

Emin, Muhammed Muhammed. *Fihristu vesâiki'l-Kahire hatta nihayeti asri selâtîni'l-memâlik (239-966/853-1515)*. el-Mahedu'l-ilmî'l-Fransi li'l-âsârî's-şarkıyyeti bi'l-Kahire, 1981.

Emin, Muhammed Muhammed. "Vesîkatu vakfi's-Sultan Kayıtbay ala'l-Medreseti'l-Eşrefiye ve kaatu's-silah bi Dimyat". *Journalsekbeg/JEJH* 22/22 (1975), 343-390.

Erkal, Mehmet. "Beytülmâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/90-94. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Erkal, Mehmet. "Zekât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/197-207. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Eroğlu Memiş, Şerife. "Kudüs'te Bir Tenkiziyye Medresesi: Osmanlı Tatbikinde Hayrî Bir Vakıf Eserinin Akara Tebdîli Mümkün Müdür?" *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6/10 (2020), 64-82.

Erol, Burak Gani. "Memlûk Sultanlarının Hacları". *Tarih Okulu Dergisi* 15 (2019), 312-355.

Fâsî, Ebû't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hasenî. *Şifâ'ü'l-garâm bi-ahhâri'l-Beledi'l-harâm*. 2 Cilt. Daru'l-kutubi'l-ilmıyye, 1421.

Feyyûmî, Ebû'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Hamavî. *el-Misbâhu'l-münîr fî garîbi's-Şerhi'l-kebîr li'r-Râfi'*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmıyye, ts.

Firdaus, Yelmi Eri vd. "Rise and fall of Mamluk Sultanate The Struggle Against Mongols and Crusaders in Holy War". *Al-Adyan Journal of Religious Studies* 1 (2020), 14-28.

Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît ve'l-kabesü'l-vasît el-câmi' limâ zehebe min lugati'l-Arab şemâttî*. thk. Muhammed Naim Arkasûsî - Mektebetu tahkîki't-turâs fî müesseseti'r-risâle. 1 Cilt. Beyrut/Lübnan: Müesseseti'r-risâle li't-tibaati ve'n-neşri ve't-tevziî, 8. Basım, 1426.

Gazzî, Kâmil bin Hüseyin bin Muhammed bin Mustafa el-Bâli el-Halebî. *Nehrü'z-zeheb fî tarih-i Haleb*. 3 Cilt. Haleb: Daru'l-kalem, 2. Basım, 1419.

Gençel Efe, Zehra. "İslam Tarihinde Tıp Bilgisinin Ortaya Çıkışına Dair Değerlendirmeler: İbn Ebû Usaybia Örneği". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 10/3 (2021), 2952-2974.

Gençel Efe, Zehra. *İslam Tıp Tarihi Geşimi ve Kaynakları*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2019.

Gökhan, İlyas. *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Krizler, Kıtılıklar ve Vebalar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.

Gökhan, İlyas. "Memlûk Devleti'nde Askerî Kölelik Hukuku". *Nevşehir Barosu Dergisi* 1 (2014), 133-163.

Günay, Hacı Mehmet. "Vakıf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/475-479. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Güneş, Firdevs. "Örgün ve Yaygın Eğitim". *Tübitak Sosyok Bilimler Ansiklopedisi*. 7446. Tübitak Toplum ve Bilim Başkanlığı Popüler Bilim Yayınları, 2022.

Hace, Hayat Nasır. *Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun ve Nizâmu'l-Vakfi fi Ahdihi*. Kuveyt: Mektebetu'l-Fellah, 1403.

Halidi, Ahmed Samih. *el-Meâhidu'l-Mısriyye fi Beyti'l-Makdis*. Kahire: Müessesetün handeviyyün li't-tâlim ve's-sakâfeti, 2012.

Hammad, Nezih. *İktisadi Fıkıh Terimleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, ts.

Hamza, Abdullatif. *el-Hareketü'l-Fikriyye fi Mısır fi'l-Asreyni'l-Eyyûbiyyi ve'l-Memlûkiyyi'l-Evvel*. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-âmmetü li'l-kitâb, 2016.

Harekât, İbrahim. "Berîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/498-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Hayrbeyti, Mahmud b. İsmail b. İbrahim b. Mikail el-. *ed-Dürretü'l-Garrâ fi Nasîhati's-Selâtin ve'l-Kudat ve'l-Ümerâ*. 1 Cilt. Riyad: Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, ts.

Hees, Syrinx von. "Mamluk Soldiers in Their Old Age The Case of the Tarhan Status". *Universitat Münster*, 1-32.

Herevî, Ebû İsmâil Abdullâh b. Muhammed b. Alî el-Ensârî. *Tabakâtü's-sûfiyye*. thk. Muhammed Sürûr Mevlâyî. Tahran: İntişârât Tus, 1362.

Hinz, Walther. "İslam'da Ölçü Sistemleri". çev. Sevim Acar. *Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi* 5 (1989), 1-82.

Hijjîh, Shawkat Ramadan. "el-Medresetu't-Tenkiziye fi'l-Kudûs: Numuzecen li idareti'l-medaris ve evkafîha fi'l-Asri'l-Memluki (730/1329)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/56 (2015), 77-106.

Homerin, Emil. "Memlûklar Dönemi Mısır'ında Sûfiler ve Tasavvuf Aleyhtarları Taraflar ve Kurumsal Çevre Üzerine Bir İnceleme". çev. Salih Çift. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2002), 243-264.

Homerin, Thomas Emil. "Müslüman Ruhları Korumak: Memlûk Topraklarında Hangâh ve Sûfilerin Vazifesi". çev. Hediye Sümeyra Korkmaz. *Mamluk Studies Review* 4 (2022), 97-117. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6779012>

Humphreys, R. Stephen. *İslam Tarih Metodolojisi Bir Sosyal Tarih Uygulaması*. çev. Murtaza Bedir - Fuat Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.

Hunke, Sigrid. *Avrupa'nın üzerine doğan İslam güneşi*. çev. Servet Sezgin. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1991.

İbn Abdizzâhir, Ebü'l-Fazl Muhyiddîn Abdullah b. Neşvân es-Sa'dî er-Ravhî el-Cüzâmî. *el-Eltâfû'l-hafîyye mine's-sîreti's-şerîfeti's-sultâniyye el-Melikîyyeti'l-Eşrefîyye*. Lund, 1902.

İbn Abdizzâhir, Ebü'l-Fazl Muhyiddîn Abdullâh b. Neşvân es-Sa'dî er-Ravhî el-Cüzâmî. *er-Ravzû'z-zâhir fî sîreti'l-Melikî'z-Zâhir 620-692/1223-1292*. thk. Abdülazîz el-Huveytur. Riyad, 1396.

İbn Abdülhak el-Bağdâdî, Ebü'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdillâh. *Merâsîdü'l-ittilâ' 'alâ (fî) esmâ'î'l-emkine ve'l-bikâ'*. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-ceyl, 1. Basım, 1412.

İbn Battûta, Ebü Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî. *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emsâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr*. 5 Cilt. Rabat: Akademiyyetu'l-Memleketi'l-Mağribiyyeti, 1417.

İbn Cemâa, Ebü Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh el-Kinânî el-Hamevî. *Tahrîrû'l-ahkâm fî tedbîri ehli(milleti, ceysi)'l-İslâm*. thk. Abdullah b. Zeyd Âli Mahmud - Fuad Abdulmunim Ahmed. 1 Cilt. Doha/Katar: Daru's-sakâfeti bi tefvîdin min riâseti'l-muhâkemi's-şeriyye, 1408.

İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed el-Kinânî el-Belensî. *Rihletu İbn Cübeyr*. Beyrut: Daru'l-Beyrut li'tibâa ve'n-neşr, 1. Basım, ts.

İbn Dokmak, Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Aydemir el-Alâî el-Mısırî. *el-Cevherü's-semîn fî siyeri'l-hulefâ' ve'l-mülûk ve's-selâtîn*. thk. Kemâleddin İzzeddin Ali. 2 Cilt. Beyrut: Âlimu'l-kutub, 1. Basım, 1405.

İbn Dokmak, Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Aydemir el-Alâî el-Mısırî. *Kitâbü'l-İntisâr li-vâsîtati 'ikdi'l-emsâr*. Beyrut: el-Mektebetu't-ticariyyeti li't-tibaati ve'n-neşr ve't-tevzî, ts.

İbn Kadî Şühbe, Ebü's-Sıdk Takıyyüddîn Ebü Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Esedî ed-Dımaşkî. *el-İlâm bi-târîhi ehli'l-İslâm/Tarihu İbn Kâdî Şühbe*. thk. Adnan Dervîş. 4 Cilt. Dimeşk: el-Mahedu'l-Fransî li'd-diraseti'l-Arabiyye, 1994.

Ito, Takao. "Al-Suyūti and Problems of the waqf". *Al-Suyūti, a Polymath of the Mamlūk Period*. ed. Hinrich Biesterfeldt. 138/47-64. Venice: Proceedings of the themed day of the First Conference of the School of Mamlūk Studies (Ca' Foscari University), 2014.

İbn Ebi'l-Fadl el-Ba'li, Muhammed b. Ebi'l-Feth. *el-Muttaliu alâ Elfâzi'l-muknî*. thk. Mahmûd el-Arnaût - Mahmûd Yâsîn el-Hatîb. 1 Cilt. Mektebetu's-sevâdi li't-tevzî, 1. Basım, 1423.

İbn Ebû Usaybia, Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî. *Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etıbbâ*. thk. Nizâr Rızâ. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-mektebetü'l-hayat, ts.

İbn Habîb, Ebû Muhammed (Ebû Tâhir) Bedrüddîn el-Hasen b. Ömer b. el-Hasen b. Ömer ed-Dımaşkı el-Halebî. *Dürretü'l-eslâk fî devleti (mülki, mülûki)'l-Etrâk*. thk. Muhammed Muhammed Emin. Kahire: Daru'l-kutub ve'l-vesaiki'l-kavmiyye, 1435.

İbn Habîb, Ebû Muhammed (Ebû Tâhir) Bedrüddîn el-Hasen b. Ömer b. el-Hasen b. Ömer ed-Dımaşkı el-Halebî. *Tezkiretün-nebîh fî eyyâmi'l-Mansûr ve benîh*. thk. Muhammed Muhammed Emin - Said Abdulfettah Aşur. 3 Cilt. Matbaatu Daru'l-kutub, 1976.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-m'eti's-sâmine*. thk. Muhammed Abdülmuîd Han. 6 Cilt. Saydar Abâd/Hindistan: Meclisu daireti'l-meârifî'l-Osmaniyye, 1392.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvid. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-kutubu'l-ilmiyye, 1415.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *İnbâ'ü'l-gumr bi-ebnâ'i'l-'umr*. thk. Hasan Habeşi. 4 Cilt. Mısır: el-Meclisu'l-A'la li's-şuuni'l-İslamiyye-Lecnetu ihyai't-turâsi'l-İslamiyye, 1389.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısır*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetu'l-hancî, 1418.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *el-Mecma'ü'l-mü'esses li'l-mu'cemi'l-müfehres*. thk. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlı. 4 Cilt. Beyrut/Lübnan: Daru'l-marefah, 1. Basım, 1413.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemâni'l-İber) ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber*. thk. Halil Şehade. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1408.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Rihletu İbn Haldun*. thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî. 1 Cilt. Beyrut/Lübnan: Daru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1. Basım, 1425.

İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Daru's-sadr, 1415.

İbn İbrâhîm, Alî b. Mübârek b. Mübârek b. Süleymân. *el-Hitatü't-Tevfikiyyetü'l-cedîde li Mısır, Kahire ve Muduniha ve Biladuha, el-Kadime, ve's-şehire*. Bulak/Mısır: Matbaatu'l-emiriyye bi Bulak, 1306.

İbn İyâs, Ebü'l-Berekât Zeynüddîn (Şehâbüddîn) Muhammed b. Şehâbiddîn Ahmed (Ayâs) el-Hanefî. *Bedâ'î'u'z-zühûr fî vekâ'i'd-dühûr*. thk. Muhammed Mustafa. Kahire, 1963.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şiri. 14 Cilt. Daru ihyau'turasi'l-arabi, 1408.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî. *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyîn*. thk. Ahmed Ömer Hâşim - Muhammed Azb Zeynühum. 1 Cilt. Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye, 1413.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru's-sadr, 1414.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Muhtasarü Târîhi Dimaşk li İbni Asâkir*. thk. Rûhiyye en-Nehhâs vd. 29 Cilt. Dimaşk/Suriye: Daru'l-fikr li'tibâati ve't-tevz'i ve'n-neşr, 1402.

İbn Şâhin ez-Zâhirî, Garsüddîn Halîl. *Zübdetü Keşfi'l-memâlik ve beyâni't-turuk ve'l-mesâlik*. Paris: Matbaatu'l-cumhuriyye, 1893.

İbn Şeddad, Ebü Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm el-Ensârî el-Halebî. *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre*. thk. Yahya Zekeriya Abbare. 3 Cilt. Dimaşk: Vizaretü's-sakafet ihyau'turasi'l-Arabiyye, 1991.

İbn Şeddad, Ebü Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm el-Ensârî el-Halebî. *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre*. Mektebetü's-şâmile, ts.

İbn Şeddâd, Ebü Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm el-Ensârî el-Halebî. *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir (Sîretü'l-Meliki'z-Zâhir [es-Sîretü'z-Zâhiriyye], er-Ravzü'z-zâhir fî sîreti'l[ahbâri'l]-Meliki'z-Zâhir)*. Beyrut: en-Neşerâtu'l-İslamiyye, 1403.

İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî. *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*. thk. Muhammed Muhammed Emin. 7 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l Mısriyyetü'l-Amme li'l Kitâb, 1984.

İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî. *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire*. 16 Cilt. Mısır: Vizaretü's-sakafeti ve'l-irşâdi'l-kavmi, Daru'l-kutub, ts.

İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî. *Havâdisü'd-dühûr fî meda'l-eyyâm ve's-şühûr*. thk. Muhammed Kemaleddin İzzeddin. Alimu'l-kutub, 1410.

İbn Teymiye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Mecmû Fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed İbn Kâsım. 37 Cilt. Medine/Suudi Arabistan: Mecmaü'l-Melik Fahd li-Tibaati'l-Mushafi's-Şerif, 1416.

İbn Tolun, Ebü'l-Fazl (Ebû Abdillâh) Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed ed-Dımaşkî. *el-Lema'âtü'l-berkiyye fî'n-nüketi't-târîhiyye*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf. 1 Cilt. Beyrut/Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1415.

İbn Tolun, Ebü'l-Fazl (Ebû Abdillâh) Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed ed-Dımaşkî. *Müfâkehetü'l-hillân fî havâdisi'z-zamân*. thk. Halîl el-Mansûr. 1 Cilt. Beyrut/Lübnan: Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1418.

İbn Zahîre, Ebû Hâmid Cemâleddin Muhammed b. Muhammed b. Ebû Bekir b. Ali el-Kudsî. *Fezâ'ilü'l-bâhire fî mehâsini Mısır ve'l-Kahire li İbn Zahire*. thk. Mustafa es-Sekka - Kâmil el-Mühendis. Kahire: el-Cumhuriyyetu'l-Arabiyyetu'l-Muttehide ve vizaretu's-sekafe merkez tahkik ve't-turas, 1969.

İbnu'l-Furât, Nâsirüddîn Muhammed b. Abdirrahîm b. Alî el-Misrî el-Hanefî. *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk'ün (Târîhu İbni'l-Furât el-Hanefî, et-Tarîku'l-vâzihu'l-meslûk ilâ terâcimi'l-hulefâ' ve'l-mülûk)*. thk. Kostantin Zureyk - Necla İzzeddin. 9 Cilt. Beyrut: el-Matbaatu'l-Amerikaniyye, 1949.

İbnu'l-Uhuvve, Ziyâüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî. *Me'âlimü'l-kurbe fî ahkâmi'l-hisbe*. thk. Muhammed Mahmûd Şa'bân - Sıddîk Ahmed İsâ el-Mutî. Mektebetu'l-a'lami'l-İslami, 1408.

İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî. *Bugyetü't-taleb fî târihi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. 12 Cilt. Beyrut: Daru'l-fikr, ts.

İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî. *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb*. 1 Cilt. Beyrut/Lübnan: Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1. Basım, 1417.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târîh*. thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî. 10 Cilt. Beyrut/Lübnan: Daru'l-kutubi'l-Arabiyye, 1. Basım, 1417.

İbnü'l-Hâc, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Abderî el-Fâsî. *el-Medhal ilâ tenmiyeti'l-(tetimme) a'mâl bi-tahsîni'n-niyyât ve't-tenbîh 'alâ ba'zî'l-bida' (kesîrin mine'l-bida'î'l-muhdese) ve'l-'avâ'idî'lletî'ntuhilet ve beyâni şenâ'atihâ ve kubhihâ*. 4 Cilt. Daru't-turas, ts.

İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigoriyus b. Tâciddîn Ehrûn (Hârûn-Aaron) el-Malatî. *Târîhu muhtasari'd-düvel*. thk. Antuvan Sâlihânî el-Yesûî. 1 Cilt. Beyrut: Daru's-şark, 3. Basım, 1992.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnaût. 11 Cilt. Dımaşk/Beyrut: Daru İbn Kesir, 1. Basım, 1406.

İbnü'l-Müstevfî, Ebü'l-Berekât Şerefüddîn el-Mübârek b. Ahmed b. el-Mübârek el-Lahmî el-Erbîlî. *Târîhu İrbil (Nebâhatü'l-beledi'l-hâmil bi-men veredehû mine'l-emâsil)*. thk. Sâmi İbn Seyyid Hamâses-Sakkâr. 2 Cilt. Irak: Vizaretü's-sakafeti ve'l-i'lâm-Daru'r-Reşid li'n-Neşr, 1980.

İbnü'l-Uhuvve, Ziyâüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî. *Me'âlimü'l-kurbe fî talebi'l-hisbe*. 1 Cilt. Cambridge: Daru'l-funun, ts.

İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer. *Harîdetü'l-'acâ'ib ve ferîdetü'l-garâ'ib*. thk. Anwar Mahmud Zenati. 1 Cilt. Kahire: Mektebetu's-sekâfeti'l-İslamiyye, 1. Basım, 1428.

İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarîf. *Tetimmetü'l-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer (Târîhu İbni'l-Verdî)*. 2 Cilt. Lübnan/Beyrut: Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1. Basım, 1417.

İbnü'n-Nefs, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Ebi'l-Hazm el-Kareşî ed-Dımaşkî. *Kitâbü's-Şâmil fî's-sınâ'ati't-tıbbiyye el-edviyye ve'l-ağziyye kitâbü'l-hemze*. thk. Yusuf Zeydan. 2 Cilt. Abu Dabi: el-Mecmau's-sakâfî, 1. Basım, 2002.

İshaki, Muhammed Abdu'l-Mu'ti b. Abdu'l-Muğni b. Ali. *Kitabu ahbâru'l-evvel fî men tesarrafe fî Mısır min erbâbi'd-duvel*. Mısır, 1276.

Joinville, Jean De. *Bir Haçlının Hatıraları*. çev. Cüneyt Kanat. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2. Basım, 2016.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Subhu'l-a'shâ fî sınâ'ati'l-inşâ'*. 15 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütubu'l-ilmîyye, ts.

Kallek, Cengiz. "İrdeb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/440-442. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kallek, Cengiz. "Kantar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/317-320. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Kallek, Cengiz. "Rıt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/52-55. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Kallek, Cengiz. "Sâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/317-319. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Kanat, Cüneyt. "Gazan Han Zamanında Memlûk Devleti'ne İltica Eden Uyratlar". *Türk Kültürü İnceleme Dergisi* 15/1 (2000), 105-120.

Kanat, Cüneyt. "Bahri Memlûklar zamanında sultanlara ve devlet adamlarına düzenlenen bazı suikastlar". *Türk Kültürü İnceleme Dergisi* 3, 23-56.

Kanat, Cüneyt. *Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*. İstanbul: Küre Yayınları, 3. Basım, 2017.

Kanat, Cüneyt. *Sorularla Haçlı Seferleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 3. Basım, 2018.

Kanat, Cüneyt. "Kârimî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2/26-28. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Kandemir, M. Yaşar. "İbn Hacer el-Askalânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/514-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kandemir, M. Yaşar. "Müfid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/500. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Kara, Adnan. "Memlûklü Eğitim Sistemi Üzerine Bir Değerlendirme". *Journal of Turkish Studies* 13/1 (2018), 187-212.

- Karakuş, Nadir. "Miladî XII. ve XIII. Asırda Dımaşk ve Haçlılar". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 22/1 (2018), 189-213.
- Karakuş, Nadir. "Müslümanlara Esir Düşen Haçlı Soyluları". Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 45 (2018), 51-74.
- Karakuş, Nadir. *Haçlı Seferlerinde Haşhaşiler*. İstanbul: Mana Yayınları İlim Yurdu Yayıncılık, 2018.
- Karakuş, Nadir. *Haçlı Seferlerinde Tıp*. İstanbul: Hiper Yayın, 2020.
- Karakuş, Nadir. *Haçlı Seferlerinde Av ve Avcı*. İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2020.
- Karakuş, Nadir. Nureddin Zengî. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2021.
- Karakuş, Nadir. "Mısır Medeniyetinin Kilometre Taşı: Nilometre". Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi 14/2 (2022), 656-669.
- Karakuş, Nadir. "Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Amiralisi: Hüsameddin Lü'lü". Umde Dini Tetkikler Dergisi 5/1 (2022), 62-80.
- Karakuş, Nadir. *Baybars*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2022.
- Karakuş, Nadir. "Emevi Halifesi I. Velid'in Dımaşk'ta Kurduğu Hastane Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Daruşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2023), 57-68.
- Karakuş, Nadir. *Haçlı Seferlerinde Casusluk ve İstihbarat*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2023.
- Karakuş, Nadir. "Haçlı Seferlerinde Köle Ticareti Üzerine Bir Değerlendirme". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (2023), 118-123.
- Karakuş, Nadir. "Orta Çağ'da Musikişinas Hekimler". *Daruşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2023), 32-46.
- Karakuş, Nadir. "Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Mühendisi: Bahâeddin Karakuş". *Rize İlahiyat Dergisi* 24 (2023), 55-66.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Tefsiri*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Karataş, Kasım - Erkan, Gönül. "Türkiye'de Sosyal Hizmet Eğitiminin Tarihçesi". *Sosyal Hizmet Eğitiminde Yeni Yaklaşımlar*. ed. Ümit Onat. 112-133. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksek Okulu Yayın no: 17, 2005.
- Kasım, Abduh Kasım. *Ehlu'z-zimmet fi Mısır min'el-fethi'l-İslami hatta nihayeti'l-Memalik*. Aynun li'd-diraseti ve'l-buhusi'l-insaniyyeti ve'l-ictimâiyyeti, 2003.
- Kâşif, Seyide İsmail. *Ahmed b. Tolun*. 1 Cilt. Kahire: ed-Daru'l-kavmiyye li't-tiba'a ve'n-neşr, 1965.
- Kaya, Mahmut. "İbn Ebû Usaybia". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/445-446. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kazvîni, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd. *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*. Beyrut: Daru's-sadr, ts.

Keleş, Bahattin. *Bahrî Memlûkler' de İktisadî ve Ticarî hayat (1250-1382)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.

Keleş, Bahattin. "Selçuklu Medreseleri İle Memlûk Medreselerine Genel Bir Bakış". *Türk Dünyası Araştırmaları* 190 (2011), 195-207.

Keleş, Bahattin. "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı". *Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları*. 5/309-319, 2015.

Keleş, Bahattin. *Bahrî Memlûkler İktisadî ve Ticarî Hayat*. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2018.

Keleş, Bahattin. "Memlûkler Döneminde Kârimî Tüccarlarının Uluslararası Ticaretteki Yeri ve Önemi". *Turkish Studies* 13/1 (2018), 81-96.

Keleş, Bahattin. *Bahrî Memlûklerde Bölgesel ve Uluslararası İlişkiler (1250-1382)*. Ankara: Nobel Bilimsel Eserler Kitapları, 2. Basım, 2020.

Keleş, Bahattin. "Memlûkler Dönemindeki Hastanelerde Poliklinik Faaliyetleri ve Hastanelerin Yönetimi ve Finansmanı". *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies* 16/98 (2023), 351-362.

Keleş, Hasan. *Memlûkler'de Bilimsel, Sosyal ve Kültürel Hayat*. Tokat: Gazi Osman Paşa Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Keleş, Hilmi. "Sosyal Hizmetler Bağlamında Mansuriye Hastanesi". *İslam Medeniyetinde Sosyal Hizmetler*. ed. Yakup Akyürek - İsmet Tunç. 283-293. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2024.

Kermî, Zeynüddîn Mer'î b. Yûsuf b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Ebî Bekr. *Nüzhetü'n-nâzirîn fî (târîhi) men veliye Mısra mine'l-hulefâ' ve's-selâtîn*. thk. Muhammed Turki et-Turki. Harvard University-Houghton Library: (Abridgement of the History of the Caliphs, whith chronology. -Arabic-), ts.

Kılıç, Mustafa. "Memluk Sultanı Eşref Halil ve Siyasi Faaliyetleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2010), 133-171.

Kızıltoprak, Süleyman. "Memlûk Sistemi". *Türkler*. 5/320-336. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Kızıltoprak, Süleyman. "Memlûk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/87-90. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Koca, Ferhat. "İbn Teymiyye, Takıyyüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/391-405. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Koprman, Kâzım Yaşar. "Memlûkler'de Divan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/383. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Koprman, Kâzım Yaşar. "Mısır Memlûkleri (1250-1517)". *Türkler*. 5/99-127. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Korkmaz, Hediye Sümeyra. *Mısır'daki İlk Hangâh: Saîdü's-Süedâ*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Kortantamer, Samira. "Memlûklerde Hapishaneler". *Hapishane Kitabı*. ed. Emine Gürsoy Naskali - Hilal Oytun Altun. 93-101. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.

Kortantamer, Samira. "Memlûk Toplumunda Kadın". *Türkler*. 5/406-412. Ankara: Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları, 2015.

Kozan, Ali. "Urfa'da Memlûk ve Eyyübilerden Osmanlı'ya İntikal Eden Zâviyeler ve Vakıfları". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı (2023), 139-148. <https://doi.org/10.53718/gttad.1242750>

Kucur, Sadi S. "Nâib-i Saltanat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/313-314. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Kuran, Ercüment. "Türk Ailesinin Mahiyeti ve Tarihi Gelişimesi". *Aile Yazıları 1 Temel Kavramlar Yapı ve Tarihî Süreç*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1991.

Kutlu, Sönmez. "Kerrâmiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 294-296. TDV Yayınları, 2022.

Küçükali, Adnan - Özmen, Kenan. *Sosyal Hizmette Dezavantajlı/Risk Altındaki Gruplar*. ed. Hüseyin Doğan. Ankara: Nika Yayınevi, 1. Basım, 2020.

Kütübî, Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed -ed-Dârânî ed-Dımaşkî. *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ*. thk. İhsan Abbas. 4 Cilt. Beyrut: Daru's-sadr, 1. Basım, 1974.

Lapidus, Iram M. *İslam Toplumlari Tarihi Hazreti Muhammed'den 19. yüzyıla*. çev. Yasin Aktay. İstanbul: İletişim Yayınları, 7. Basım, 2020.

Macid, Abdu'l-Munin. *Nuzumu Devleti Selâtini'l-Memalik ve rusumuhum fî Mısır*. 2 Cilt. Mektebetu'l-inculi'l-Mısıryye, 1982.

Mahamid, Hatim. "Curricula and educational process in Mamluk Madrasahs". *Education Research Journal* 1/7 (2011), 141-151.

Makdisî, Muhibbeddin Ebu Hamid. *Mısır'daki İslâm Devletleri ve Türk Memlûklerin Faziletleri*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 1. Basım, 2019.

Makkarî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî et-Tilimsânî el-Fâsî. *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hatîb*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut/Lübnan: Daru's-sadr, 1997.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkadir b. Muhammed. *el-Beyân ve'l-i'râb bi-men nezele arza Mısır mine'l-a'râb*. thk. Ferdinand Wüstenfeld. 1 Cilt. Göttingen/Almanya, 1847.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkadir b. Muhammed. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(f) zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-kutubu'l-ilmıyye, 1418.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkadir b. Muhammed. *el-Mukaffa'l-kebîr (et-Târîhu'l-mukaffâ, el-Mukaffâ fî terâcimi ehli Mısır ve'l-vâridîne ileyhâ)*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. 8 Cilt. Beyrut/Lübnan: Daru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1411.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkadir b. Muhammed. *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata. 8 Cilt. Lübnan/Beyrut: Daru'l-kutubu'l-ilmîyye, 1418.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkadir b. Muhammed. *İğasetü'l-ümme bi-keşfi'l-gumme*. thk. Kerim Hilmi Ferhat. Aynun li'd-diraseti ve'l-buhusi'l-insaniyyeti ve'l-ictimâiyyeti, 1407.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkadir b. Muhammed. *Muhtasarü'l-Kâmil fî ma'rifeti du'afâ'i'l-muhaddisîn li-İbn 'Adî*. thk. Eymen Ârif ed-Dımaşkî. 1 Cilt. Kahire/Mısır: Mektebetu's-sünne, 1. Basım, 1415.

Mansûr, Alkas Es'ad. *Târîhu'n-nâsıra min akdemi ezmânihâ ilâ eyyâminâ'l-hâdırâ*. Mısır: Matbatu'l-hilal, 1924.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*. 1 Cilt. Kahire: Daru'l-hadis, ts.

Memmâtî, Ebü'l-Mekârim Es'ad b. Mühezzeb b. Mîna b. Zekeriyâ b. Ebi'l-Melîh. *Kavânînu'd-devâvîn*. thk. Muhammed b. Ahmed en-Neccar, 1299.

Midilli, Muhammed Enes. "Memlükler Döneminde Bir İlim Kurumu: İbn Tolun Camii ve Ulemaya Sunduğu Mansıplar". *İslam Araştırmaları Dergisi* 44 (2020), 37-73.

Midilli, Muhammed Enes. "Ulemânın Memlük Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlükler Döneminde Kahire İlim Kurumları". *İslam Tetkikleri Dergisi - Journal of Islamic Review* 10/1 (2020), 389-412. <https://doi.org/10.26650/iuitd.2020.672905>

Miyase, Çınar - Koyuncu, Kaya. *Vakıflar Kaynakçası*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2015.

Muhammed Kürd Ali, Muhammed Ferîd b. Abdirrezzâk. *Hitatü's-Şâm*. 6 Cilt. Dımaşk: Mektebetu'n-nuriye, 3. Basım, 1403.

Mustafa, Nehle Enîs Muhammed. "Evlâdu'n-nas bî müctema' asri Selatîn el-Memâlik: el-evdâ' el-iktisâdiyye li-evlâdi'n-nâs/Respectable People In The Society of Mamluk Sultans Era." *Devriyyetü't-târihiyye* 6 (2009), 103-111.

Mübârek, Ali Paşa. *el-Hitatü't-Tevfikiyetü'l-cedîde*. 6 Cilt. Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1998.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Müsnedu's-Sahîh el-Muhtasar bi nakli'l-adli ani'l-adli ila Resulillah*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Daru'ihyau'turasi'l-arabi, ts.

Nâsîf, Muhammed Subhî. *Deyru Sânet Katerin fi'l-asri'l-Osmâni*. Kahire: Cumhuriyetü Mısır'l-Arabiyye, 2009.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Tahrîru elfâzi't-Tenbîh (et-Tahrîr fî [şerhi] elfâzi't-Tenbîh, Tahrîrü't-Tenbîh)*. thk. Abdülganî ed-Dakr. 1 Cilt. Dımaşk: Daru'l-kalem, 1. Basım, 1408.

Nobutaka, Nakamachi. "The Rank and Status of Military Refugees in the Mamluk Army: A Reconsideration of the Wâfidîyah". *Mamlûk Studies Review Mecelle ed-Dirâsetü'l-Memlûkiye* 10/1 (2006), 55-83.

Nuaymî, Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkadir b. Muhammed b. Ömer ed-Dımaşkî. *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris (Tenbîhü't-tâlib ve irşâdü'd-dâris li-ahvâli'l-medâris [fî mâ bi-Dımaşk mine'l-cevâmi' ve'l-medâris])*. thk. İbrahim Şemseddin. 2 Cilt. Dımaşk: Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1. Basım, 1410.

Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî. *Nihâyetü'l-ereb fî fûnüni'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Daru'l-kutub ve'l-vesaiki'l-kavmiyye, 1423.

Ocak, Ahmet Yaşar - Faruqhi, Suraiya. "Zâviye". *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. 13/468-476. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1986.

Oleh, M. Yamin. "el-Evkâfu'l-İslamiyye Eseruha ve Devruha fi'l-Muctemai'l-İslamî". *Mazahib* 13 (2014), 1-22. <https://doi.org/10.21093/mj.v13i1.392> .

Orat, Jülide Akyüz. "Hapishane Islahatı Bağlamında Çerkes Hapishanesinin Modernleşme Çalışmaları". *Ciu Cyprus International University folklor/edebiyat* 17/66 (2011), 81-94.

Ömerî, Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh. *et-Ta'rif bi'l-mustalahi's-şerîf*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. Beyrut/Lübnan: Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1408.

Ömerî, Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh. *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâliki'l-emsâr*. 27 Cilt. Abu Dabi: el-Muctemau's-sakafi, 1423.

Öz, Veysel. "İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Zekât Müessesesi". *OAD Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2022), 241-253.

Özbek, Süleyman. *Moğolları Durduran Türk Sultan Baybars*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2018.

Özdal, Ahmet N. *Orta çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2016.

Özdemir, Mehmet. "Endülüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Özen, Şükrü. "Kâdılkudât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/77-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Öztürk, Levent. *İslam Dünyasında Hastaneler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2018.

Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvan Adnan Dâvudî. Dımaşk/Beyrut: Daru'l-kalem, Daru's-şâmiyye, 1412.

Râzî, Ebü Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir. *Muhtârü's-Sihâh*. thk. Yusuf Şeyh Muhammed. 1 Cilt. Beyrut-Sayda: el-Mektebetü'l-asriyye-ed-Dâru'n-numuzeciyye, 5. Basım, 1420.

Refâ'î, Hala Navaf Yusuf el-. *es-Sucûn fî Mısır fî'l-asri'l-Memlûkî (648-923/1250-1517)*. Külliyyâtu dirâseti'l-ulyâ el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, 2008.

Rızk, Asım Muhammed. *Hankavâtu's-sufiyye fi Mısır fi'l-asrine'l-Eyyûbî ve'l-Memlûkî (567-923/1171-1517)*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu Medbuley, 1417.

Rogers, J. M. "Kahire-Mimari". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/182-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Sabbâğ, Abbas - Bozkurt, Nebi. "Müstevfi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/147-148. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Sabra, Adam. *el-Fakru ve'l-ihsânu fî Mısır asri Selâtini'l-Memâlik 1250-1517*. çev. Kâsım Abduh Kâsım. Kahire: Li'l-Meclisi'l-âla li's-sekâfeti, 1. Basım, 2003.

Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *A'yanü'l-'asr ve a'vânü'n-nasr*. thk. Ali Ebû Zeyd vd. 5 Cilt. Beyrut/Lübnan, Dimaşk/Suriye: Daru'l-fikri'l-muâsır, Daru'l-fikr, 1. Basım, 1418.

Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed Arnavut - Mustafa Türki. 29 Cilt. Beyrut: Daru'ihyâu't-turas, 1420.

Safedî, Hasan b. Ebi Muhammed Abdullah b. Ömer b. Mehâsin b. Abdülkerim el-Hâşimî el-Abbâsî. *Nüzhetül-Mâlik vel-Memlûk fî Muhtasari Sire min Veliyyi Mısır minel-Müluk (Yüerrihu min Asril-Feraine vel-Enbiya Hatta Sene 717 H.)*. thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî. 1 Cilt. Beyrut/Lübnan: Mektebetü'l-asiriye, 1424.

Sağlam, Ahmet. "Memlûk Toprak Rejiminde Büyük Selçuklu Etkisinin Değerlendirilmesi". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2023), 55-81.

Sağlam, Ahmet. *Memlûklerde Toprak Yönetimi İktâ'*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 1. Basım, 2021.

Sağlık, Sema. "Sosyal Devlette Engelli Politikaları: Türkiye-AB Karşılaştırması". *International Smart Journal* 7/50 (2021), 2337-2356.

Sahillioğlu, Halil. "Dinar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/352-355. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Sahillioğlu, Halil. "Dirhem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/368-371. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Saîd, Ubeyr İnâyet. "Hankahâtu Mısır hatta nihayeti asri'l-Memâliki'l-Bahriyye 648-784/1250-1382". *İraqi Academic Scientific Journals* 233 (2012 1433), 1455-1485.

Schefer, Charles. *Le Voyage d'outremer (Egypte, Mont Sinay, Palestine) de Jean Thénoud suivi de La Relation d l'Ambassade de Domenico Trevisan auprès du Soudan d'Egypte 1512*. ed. Ernest Leroux. Paris, 1884.

Sehâvî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ahmed b. Ömer. *Tuhfetü'l-Ahbâb ve Bugyetü't-Tullâb : el-Hıtat ve'l-Mezârât, ve't-Terâcim ve'l-Bekâi'l-Mübârekât*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 2. Basım, 1406.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Bugyetü'l-'ulemâ' ve'r-ruvât (ez-Zeyl 'alâ Ref'i'l-isr)*. thk. Cevdet Hilal - Muhammed Mahmud Subhi. Kahire, 1966.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*. 12 Cilt. Beyrut: Menşurâtu daru mektebeti'l-hayat, ts.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *et-Tibrü'l-mesbûk fî zeyli's-Sülûk*. Mısır: Matbaatu'l-emiriyye bi Bulak, 1896.

- Selim, Mahmud Razık. *Asru Selâtîni'l-Memâlik ve netâci'l-ilmî ve'l-edebî*. Mektebetü'l-âdab, 1369.
- Seyyar, Ali. "İslami Değerler Açısından Manevi Sosyal Hizmetler". *Manevi Sosyal Hizmetler*. ed. Ali Seyyar. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Seyyid, Seyyid Muhammed. "Evlâdü'n-Nâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/525-526. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Sezgin, Fuat. "İslam'da Bilim ve Teknik". *İBB Kültür Aş. Yayınları 1-5 (2008)*.
- Sobernheim, M. "Memlûkler". *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. 7/689-692. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1986
- Sönmez, Selami. "Ortaçağ Türk ve İslam Dünyasında Kervansaraylar (Hanlar-Ribatlar)". *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 15 (2007), 270-296.
- Stephan, Tara. "Waste, Excess, and Obsession in the Mamluk Harem". *Mamlûk Studies Review* 24 (2021), 189-206.
- Stephen, Humphreys. "Egypt in the World System of the later Middle Ages". *The Cambridge History of Egypt*. ed. Carl F. Petry. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. *Mu'cemü's-şüyûh*. thk. Beşar Avad vd. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2004.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. *Mu'îdü'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam*. 1 Cilt. Beyrut/Lübnan: Müessetü'l-kütübî's-sakâfiyye, 1. Basım, 1407.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Hicr li't-tibâati ve'n-neşri ve't-tevzîi, 2. Basım, 1413.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Tabakâtü'l-huffâz*. 1 Cilt. Beyrut: Daru'l-kutubu'l-ilmîyye, 1. Basım, 1403.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Târîhu'l-hulefâ' (Menâhilü's-safâ' bi-tevârîhi'l-e'imme ve'l-hulefâ')*. thk. Hamdî Demirtaş. 1 Cilt. Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, 1425.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Hüsnü'l-muhâdara*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 2 Cilt. Mısır: Daru'ihyau kutubi'l-Arabiyye-İsa el-babi'l-Halebi ve Şirkah, 1387.
- Şa'rânî, Ebü'l-Mevâhib (Ebû Abdurrahmân) Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî. *Levâkihu'l-envâri'l-kudsiyye fi menâkibi'l-'ulemâ' ve's-sûfiyye (et-Tabakâtü's-suğrâ)*. thk. Ahmed Abdurrahim Sâyah. Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye, 1426.
- Şâtîle, Leyla Selim. *Nizâmu't-talîm fi Mısır fi ahdi'l-Memâliki'l-Bahriyye*, 2019.
- Şeker, Mehmet. *Memlûklerde Dîvânü'l-Mezâlim (1250-1517)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.
- Şeker, Mehmet. *Memlûklerde Hisbe Teşkilatı ve Muhtesibler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022.

- Şeker, Mehmet. "Müslüman - Türklerde Sosyal Dayanışma Müessesesi olarak Vakıflar". *Vakıf Haftası Dergisi* 1 (1984), 112-126.
- Şeşen, Ramazan. *Sultan Kalavun ve Oğlu el-Melikü'l-Eşref Devri (1279-1293)*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 1. Basım, 2018.
- Şeşen, Ramazan. *Haçlılar ve Moğollar Önünde Sultan Baybars*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 3. Basım, 2021.
- Şeyban, Ahmet. *Reconquista: Endülü's'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Şirbînî, Muhammed b. Yusuf. *Hezzu'l-Kuhuf fi Şerhi Kasidi Ebi Şaduf*. thk. Hemferi Dîffz. Bulak: Mektebetu'l-arabiyye, 1274.
- Taşgın, Neşe Şahin. *Yoksulluk İnsan Hakları ve Sosyal Hizmetler*. Ankara: Nika Yayınevi, 1. Basım, 2017.
- Tekindal, Melike vd. "Sosyal Hizmet Bilgisi Üretimi: Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi İncelemesi (1983-2017)". *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi* 30/3 (2019), 796-813.
- Terzioğlu, Arslan. "Bîmâristan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/163-178. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *el-Câmi'u'l-kebîr/Süneni't-Tirmizî*. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-ğarbi'l-İslami, 1998.
- Tomar, Cengiz. "Şecerüddür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/404-405. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Uleymî, Ebû'l-Yümn Mücîrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdurrahmân el-Makdisî el-Hanbelî. *el-Ünsü'l-celîl bi-târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*. thk. Mahmud A'vere el-Ka'bîne. 2 Cilt. Umman: Daru Kenkîs, 1420.
- Ullmann, Manfred. *Die Medizin im Islam*. Leiden: E. J. Brill, 1970.
- Uludağ, Süleyman. "Hankah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/42-43. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Uyanık, M. Zeki. "Batı ve Doğu Kültüründe Hapishane". *Mîzânü'l-hak İslami İlimler Dergisi* 4 (2017), 87-134.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. Ankara: TTK Yayınları, 1984.
- Üçok, Bahriye. *İslam Devletlerinde Türk Nâibeler ve Kadın Hükümdarlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. Ltd. Şti., 3. Basım, 2011.
- Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzılı. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Abdülemîr Mühennâ. 2 Cilt. Beyrut/Lübnan: Şirketü'l-a'lemi li'l-matbuat, 1. Basım, 1431.
- Yâkut El-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh el- el-Bağdâdî. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Daru's-sadr, 2. Basım, 1995.

- Yalçın, Mehmet Fatih. "Memlûkler Döneminde İlmî Hayatta Bir Kadın: Meryem el-Ezraiyye". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 2 (2018), 295-319.
- Yavuz, Yunus Vehbi. "Fıtır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/160-161. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yedişildiz, Bahaeddin. "Vakıf". *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. 13/153-172. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1986.
- Yedişildiz, Bahaeddin. *XVIII. Yüzyıl Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Yedişildiz, Bahaeddin. "Vakıf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/479-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yılmaz, Harun. "Medrese nedir? XII. ve XIII. Yüzyıllarda Dımaşk Medreseleri Üzerine Bir İnceleme". *Dıvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 21/40 (Ocak 2016), 33-70.
- Yılmaz, Harun. *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Yiğit, İsmail. "Aynî'yi Yetiştiren Memlûkler dönemi İlmî Hareketine Genel bir Bakış". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1997), 27-45.
- Yiğit, İsmail. "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış". *Türkler Ansiklopedisi*. 5/748-756. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Yiğit, İsmail. "Memlûkler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/90-97. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yiğit, İsmail. "Memlûkler Zamanında (1250-1517) Kadın". *Diyanet İlmî Dergi* 40/2 (2004), 131-144.
- Yiğit, İsmail. "Ribât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Yiğit, İsmail. *Memlûkler 648-923/1250-1517*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015.
- Yiğit, Rıdvan. *Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Mısır'da Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Yosef, Koby. "Mamluks and Their Relatives in the Period of the Mamluk Sultanate (1250-1517)". *Mamlûk Studies Review* 16 (2012), 55-69.
- Yûnînî, Ebû'l-Feth Kutbüddîn Mûsâ b. Muhammed b. Ahmed el-Ba'lebekkî. *Zeylû Mir'âti'z-zamân*. 4 Cilt. Kahire: Daru'l-kutubi'l-İslamî, 1413.
- Yunus, Abdulhamid - Tevfik, Osman. *el-Ezher*. Daru'l-fikri'l-Arabî, 1946.
- Yüksel, Ahmet Turan. "Memlûklar Dönemi Mısır'da Bir Tasavvufi Kurumun Gelişimi: Hankah". 13/257-261. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi: Osmanlı Araştırmaları XIII, 1993.
- Zastrow, Charles. *Sosyal Hizmete Giriş*. çev. Durdu Baran Çiftçi. Ankara: Nika Yayınevi, 3. Basım, 2015.

Zebedî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî . *Tâcü'l-‘arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. 40 Cilt. Daru'l-hidaye, ts.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mu‘cemü’s-şüyûhi’l-kebir li’z-Zehebî*. thk. Muhammed Habîb el-Hîle. 2 Cilt. Taif/Suudi Arabistan: Mektebetu’s-Siddîk, 1. Basım, 1408.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-(Tabakâtü’l-)meşâhîr ve’l-a‘lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Daru’l-kutubi’l-Arab, 1413.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ’*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Müessesetu’r-risâle, 3. Basım, 1405.

Zekî Mübârek, Muhammed Zekî b. Abdisselâm. *et-Tasavvufü’l-İslâmî fi’l-edeb ve’l-ahlâk*. 2 Cilt. Kahire/Mısır: Matbaatu’r-risâle, 1. Basım, 1357.

“III’ üncü Milli Sosyal Hizmetler Konferansı, 11-14 Aralık 1968/Türkiye’de Sosyal Değişme ve Sosyal Hizmetler”. 436. Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınevi Yayın no: 54, 1968.

Resâilu havle’l-vakfi. thk. Muhammed Şevkî b. İbrahim Mekkî. Riyad: Fihrist mektebetu’l-Melik Fehdu’l-vataniyye, 1420.

Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu. 5799 (27 Mayıs 1983).

“Vesâiku tevzii’l-ikta fi Mısır fi asri Selatini’l-Memalik/Menşurun bi menahi iktâin min asri’s-Sultan Ğavri”. *Vesâiku tevzii’l-ikta fi Mısır fi asri Selatini’l-Memalik*. 1-40, ts.

EKLER

1. Bahrî Memlûkleri	
el-Melikü'l-Muiz İzzeddin Aybek	648 (1250)
el-Melikü'l-Mansûr Nûreddin Ali	655 (1257)
el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz	657 (1259)
el-Melikü'z-Zâhir Rükneddin I. Baybars	658 (1260)
el-Melikü's-Saîd Bereke	676 (1277)
el-Melikü'l-Âdil Bedreddin Sulamış	678 (1279)
el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun	678 (1279)
el-Melikü'l-Eşref Halîl b. Kalavun	689 (1290)
el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (birinci saltanatı)	693 (1293)
el-Melikü'l-Âdil Zeyneddin Ketboğa	694 (1294)
el-Melikü'l-Mansûr Hüsâmeddin Lâçin	696 (1296)
el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (ikinci saltanatı)	698 (1299)
el-Melikü'l-Muzaffer Baybars el-Çaşnigîr	709 (1309)
el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (üçüncü saltanatı)	709 (1310)
el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Ebû Bekir	741 (1341)
el-Melikü'l-Eşref Alâeddin Küçük	742 (1341)
el-Melikü'n-Nâsır Ahmed	742 (1342)

el-Melikü's-Sâlih Ebü'l-Fidâ	743 (1342)
el-Melikü'l-Kâmil Seyfeddin I. Şa'bân	746 (1345)
el-Melikü'l-Muzaffer Zeyneddin I. Haccî	747 (1346)
el-Melikü'n-Nâsır Hasan (birinci saltanatı)	748 (1347)
el-Melikü's-Sâlih Selâhaddin	752 (1351)
el-Melikü'n-Nâsır Hasan (ikinci saltanatı)	755 (1354)
el-Melikü'l-Mansûr Selâhaddin	762 (1361)
el-Melikü'l-Eşref II. Şa'bân	764 (1363)
el-Melikü'l-Mansûr Alâeddin Ali	778 (1376)
el-Melikü's-Sâlih Zeyneddin II. Haccî (birinci saltanatı)	783 (1381)
2. Burcî Memlûkleri	
el-Melikü'z-Zâhir Berkuk (birinci saltanatı)	784 (1382)
el-Melikü's-Sâlih Zeyneddin II. Haccî (ikinci saltanatı)	791 (1389)
el-Melikü'z-Zâhir Berkuk (ikinci saltanatı)	792 (1390)
el-Melikü'n-Nâsır Ferec (birinci saltanatı)	801 (1399)
el-Melikü'l-Mansûr Abdülazîz	808 (1405)
el-Melikü'n-Nâsır Ferec (ikinci saltanatı)	808 (1405)
el-Müstâîn-Billâh	815 (1412)
el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî	815 (1412)
el-Melikü'l-Muzaffer Ahmed b. Şeyh el-Müeyyed	824 (1421)

el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Tatar	824 (1421)
el-Melikü's-Sâlih Muhammed b. Tatar	824 (1421)
el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Barsbay	825 (1422)
el-Melikü'l-Azîz Yûsuf b. Barsbay	841 (1438)
el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Çakmak	842 (1438)
el-Melikü'l-Mansûr Osman b. Çakmak	857 (1453)
el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin İnal	857 (1453)
el-Melikü'l-Müeyyed Ahmed b. İnal	865 (1461)
el-Melikü'z-Zâhir Hoşkadem	865 (1461)
el-Melikü'z-Zâhir Yelbay	872 (1467)
el-Melikü'z-Zâhir Temürboğa	872 (1467)
el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Kayıtbay	873 (1468)
el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kayıtbay	901 (1496)
el-Melikü'z-Zâhir Kansu	904 (1498)
el-Melikü'l-Eşref Canbolat	905 (1499)
el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin Tomanbay	906 (1501)
el-Melikü'l-Eşref Kansu Gavri	906 (1501)
el-Melikü'l-Eşref Tomanbay	922-923 (1516-1517)

Tablo 1.

Bahrî ve Burcî Memlük Sultanları¹⁶⁰²

¹⁶⁰² Kızıltoprak, "Memlük", 29/93.

Resim 1.

Kalavun Külliyesi, Kahire/Mısır¹⁶⁰⁴

¹⁶⁰⁴ Yiğit, "Memlûkler", 29/98.

Resim 2.

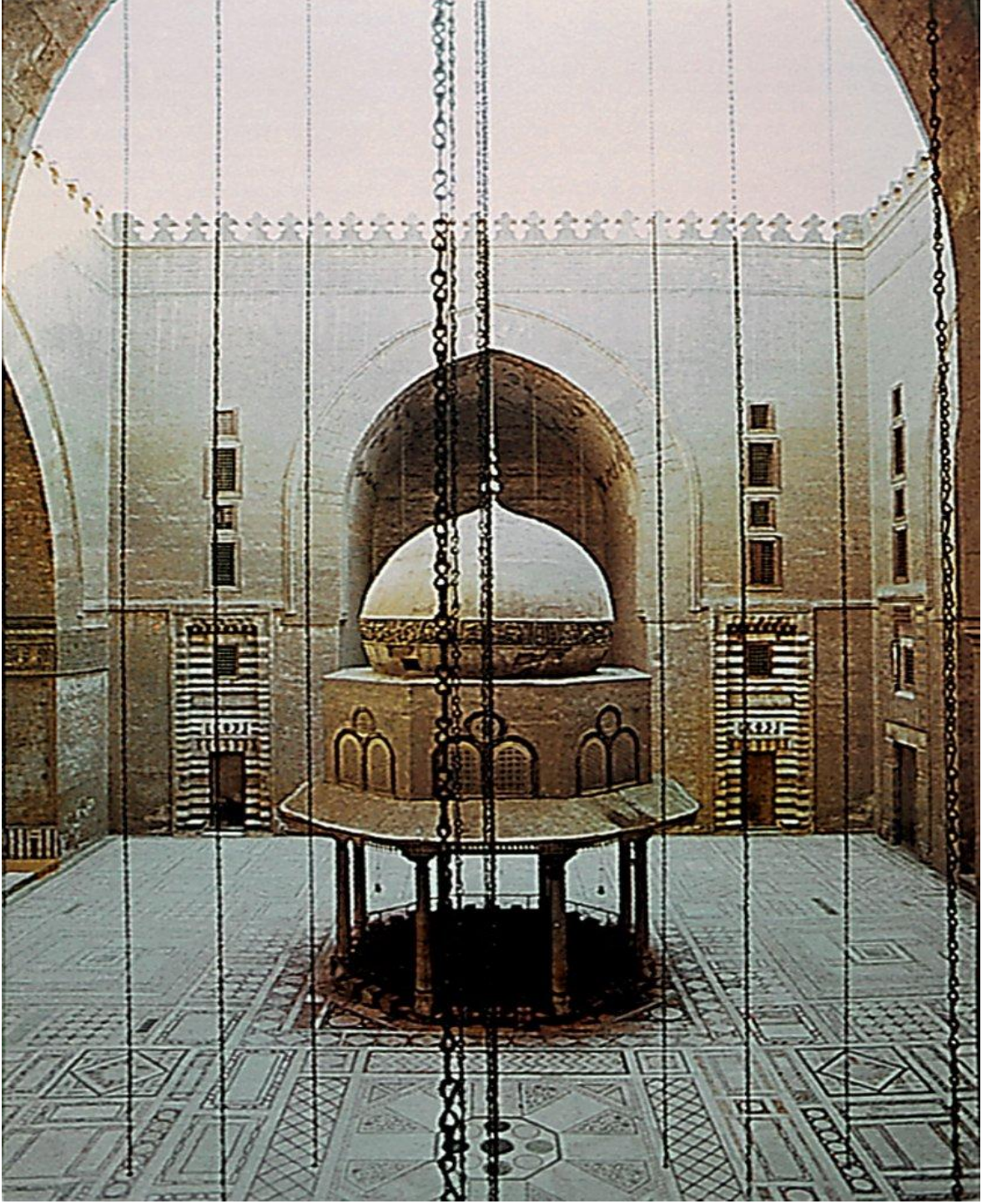
Kalavun Külliyesinin Bîmâristan Kısmı¹⁶⁰⁵

Resim 3.

Kalavun Camii¹⁶⁰⁶

¹⁶⁰⁵ Doris Behrens-Abouseif, "Kalavun Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/228.

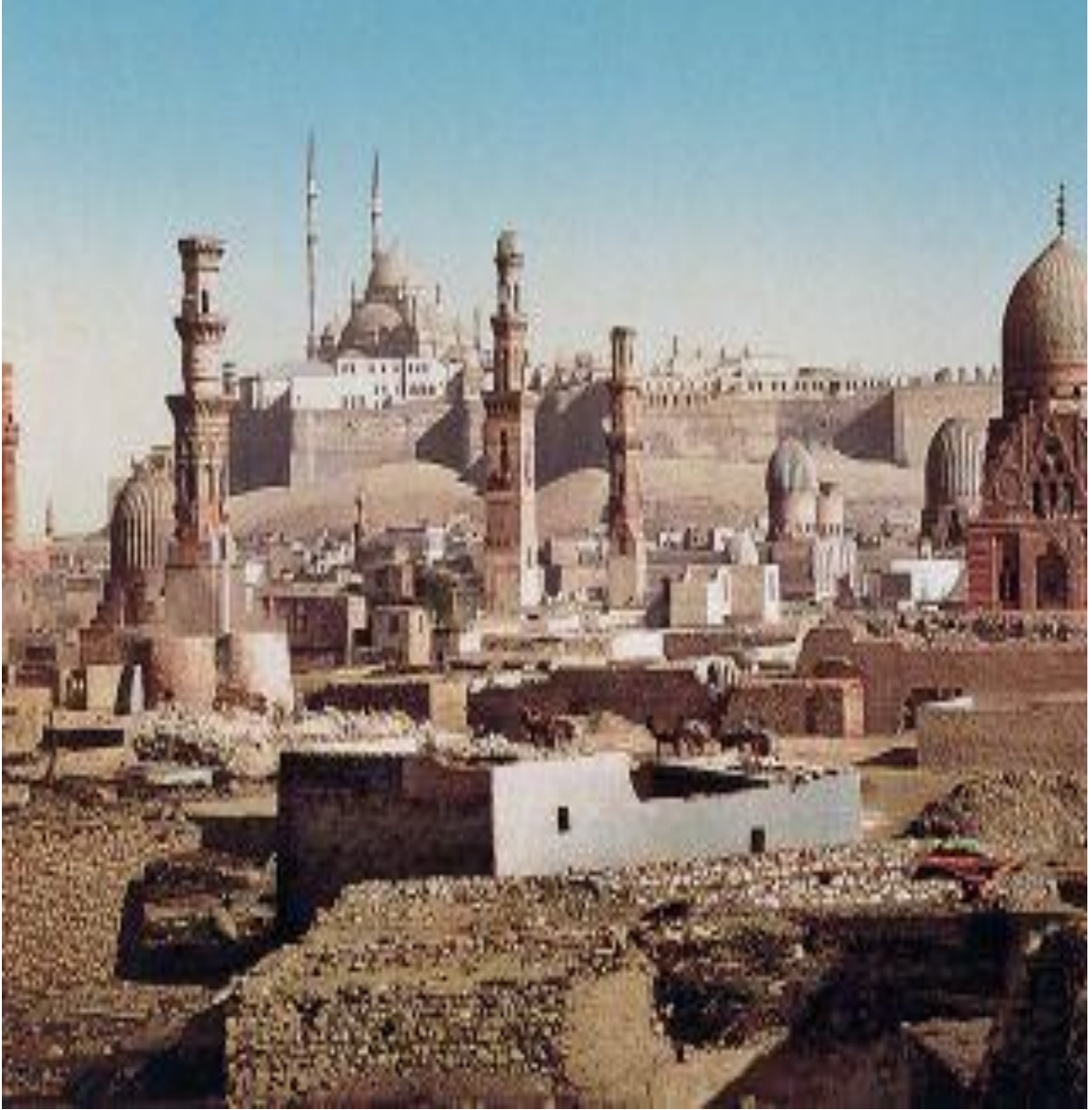
¹⁶⁰⁶ Behrens-Abouseif, "Kalavun Külliyesi", 24/229.

Resim 4.

Sultan Hasan Medresesinin Avlusundan Bir Görünüş¹⁶⁰⁷

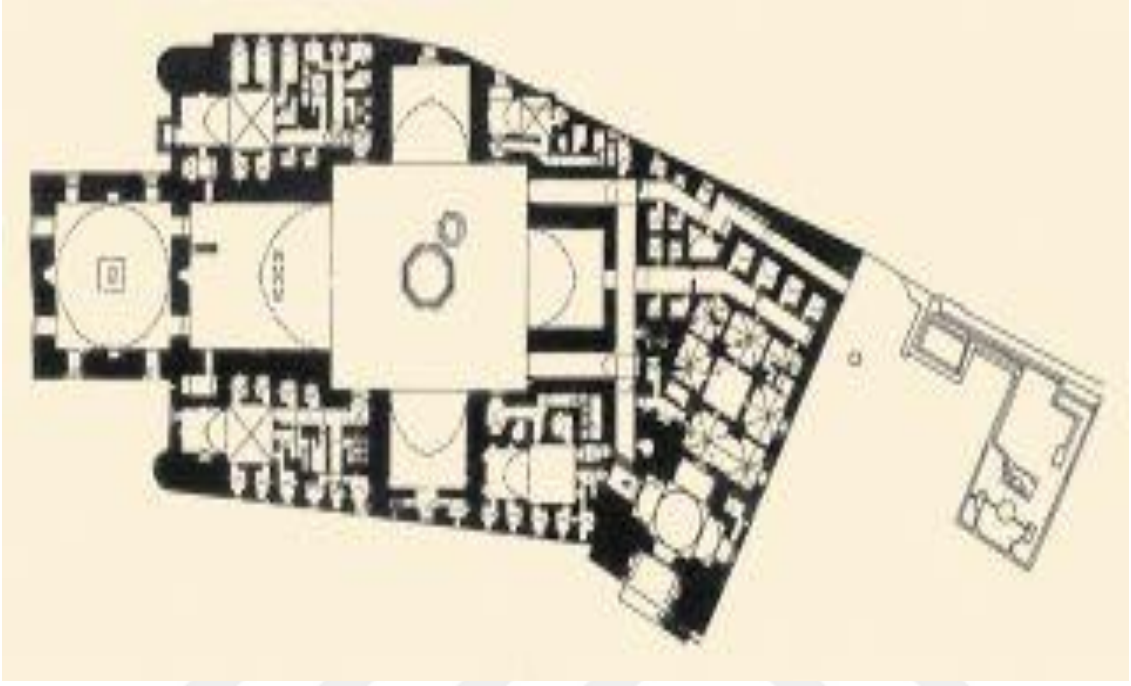
¹⁶⁰⁷ Yiğit, "Memlükler", 29/99.

Resim 5.

XX. yüzyıl başlarında Memlük sultanlarının türbelerini gösteren bir fotoğraf¹⁶⁰⁸

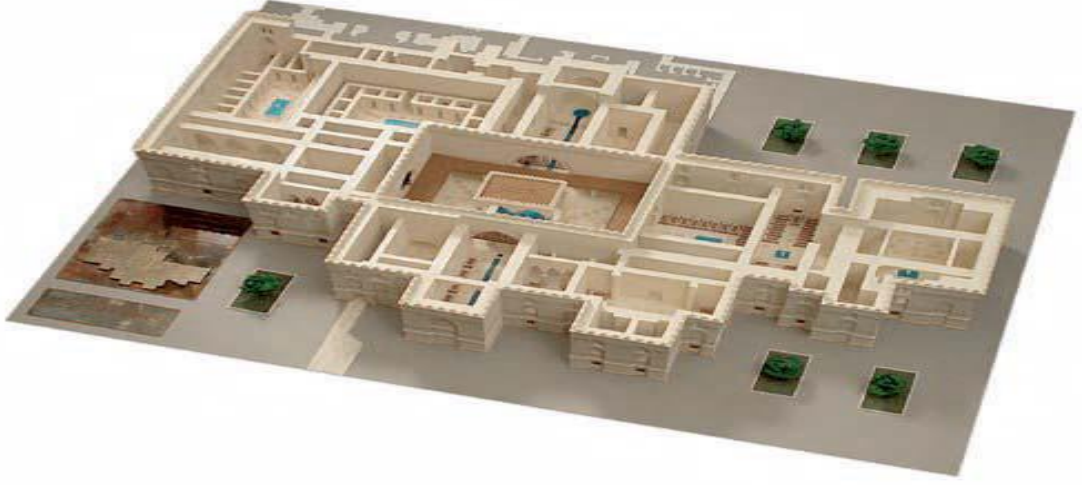
¹⁶⁰⁸ Kızıltoprak, "Memlük", 29/91.

Resim 6.

Sultan Hasan Medrese ve Türbesi'nin planı¹⁶⁰⁹

¹⁶⁰⁹ J. M. Rogers, "Kahire-Mimari", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/186.

Resim 7.

Kalavun Hastanesi'nin maketi¹⁶¹⁰

¹⁶¹⁰ Fuat Sezgin, "İslam'da Bilim ve Teknik", İBB Kültür Aş. Yayınları 5. Cilt (2008), 71.

